

Н. К. КРУПСЬКА

ПЕДАГОГІЧНІ
ТВОРИ

PLATE 10

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК РРФСР

Н.К.КРУПСЬКА

ПЕДАГОГІЧНІ ТВОРИ В ДЕСЯТИ ТОМАХ

Під редакцією

М. К. ГОНЧАРОВА І. А. КАІРОВА
І. В. ЧУВАШЕВА

ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

ІНСТИТУТ ТЕОРІЇ І ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ АПН РРФСР

Н.К.КРУПСЬКА

ТОМ ДЕСЯТИЙ

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДЗИВИ,
ЗАУВАЖЕННЯ

КИЇВ — 1967

Текст і примітки підготувала
Е. М. ЦИМХЕС

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

Н. К. Крупська

ВІД РЕДАКЦІЇ

Видання Педагогічних творів Н. К. Крупської передбачалось спочатку здійснити в десяти томах. Однак останнім часом стало можливим використати ряд нових архівних матеріалів, що найбільш яскраво характеризують діяльність Н. К. Крупської як одного з видатних організаторів і керівників народної освіти в СРСР і дають можливість уточнити її погляд на найважливіші питання педагогіки. Великий інтерес з цього погляду становлять її неопубліковані листи, а також відзиви і зауваження на рукописи ряду праць та проекти різних документів, насамперед на рукописи підручників і проекти навчальних програм. У зв'язку з цим редакція вирішила видати додатковий, *одинадцятий*, том і внести зміни в том *десятий*.

В *одинадцятий* (додатковий) том увійдуть листи Н. К. Крупської, більша частина яких публікуватимуться вперше. В цьому томі, який завершує видання Педагогічних творів Н. К. Крупської, дано Алфавітний покажчик праць, опублікованих в одинадцяти томах.

Зміст *десятого* тома становлять *рецензії, відзиви і зауваження* Н. К. Крупської на друковані і рукописні праці і документи, що характеризують розвиток школи і народної освіти,— на книги, періодичні видання, статті, тези доповідей, підручники, навчальні програми і на інші матеріали. У цей том включені і деякі передмови до книг, які не ввійшли до попередніх томів, а також виступи Н. К. Крупської на засіданні культосвітсекції III Всеросійського з'їзду профспілок (стор. 42) і на засіданні Комісії по виробленню проекту закону про політехнізацію школи (стор. 329). Крім того, в том увійшли статті: «К. Каутський про поєднання навчання з виробничою працею» (стор. 19) — про його працю «Суспільні рефор-

ми», видану в Росії в 1905 р.; «Народні університети» (стор. 24) — в зв'язку з заміткою в «Правде», огляди журналу «На путях к новой школе» за 1931 рік (стор. 397) і за десять років (стор. 448).

Працюючи над томом, читачеві треба зважити на те, що окремі рецензії Н. К. Крупської були опубліковані нами в попередніх томах (третьому, четвертому, шостому, восьмому).

Із 283 матеріалів, що публікуються в десятому томі, 210 друкуються вперше — головним чином з фондів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ЦПА ІМЛ). Частина з них друкуються також з фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (ЦДАЖР), Архіву Міністерства освіти РРФСР і Архіву Академії педагогічних наук РРФСР. В окремих випадках в опублікованих працях зроблені невеликі скорочення.

Матеріал розміщено в хронологічній послідовності. Праці, надруковані за життя автора, як і в попередніх томах, даються за датою опублікування, ті, що публікуються вперше і опубліковані раніше, але після смерті автора, — за датою написання. Відповідна дата вказується нами в кінці кожної праці, що публікується. Дати, не позначені Н. К. Крупською на рукописах і встановлені в ході підготовки тома до друку, даються *в квадратних дужках*. Вони вказуються головним чином на підставі поміток Секретаріату Н. К. Крупської, зроблених ним у свій час на автографах, і показують час одержання від неї матеріалів. В ряді випадків час написання встановлювався на підставі інших даних, що є в архіві (супровідних записок, листів і т. ін.), а також на підставі змісту тексту документа, що публікується. Відзив на повість для дітей, час написання якого встановити не вдалося, вміщено в томі останнім.

Відомості про першу публікацію матеріалу, про джерело, за яким він друкуються в цьому томі, даються також в кінці тексту кожного документа.

Зірочка (*), поставлена в деяких заголовках, позначає, що до цієї рецензії, відзиву чи зауваження Н. К. Крупської в кінці тома є окремі помітки. Матеріали, озаглавлені редакцією, відмічені у змісті двома зірочками (**).

1918 ~ 1920

З ПРИВОДУ ВИДАННЯ КНИГ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ *

(А. Ф. ПІДПАЛОМУ)

На мою думку, всі ці серії випускати не треба: дітям п'ятнадцяти-шістнадцяти років треба читати вже книги для дорослих, аби тільки вони були популярно написані. Будь-які переробки белетристики й історії завжди дуже погані. Переробки потрапляють до рук людей, часто талантом не обдарованих, переробки або грубі, або нудні. Краще давати самих авторів — не переробку Чернишевського і Добролюбова, а самих Чернишевського і Добролюбова.

Якщо нема або мало взагалі книг на цю тему, то треба написати книги з цих питань, але написати цікаво, зрозуміло для всякого, а не тільки для дітей. У нас Владиславлев випускає серії книг для підлітків... Та коли я переглянула перший випуск, то переконалася в тому, що спеціально для дітей белетристики та інших збірників видавати не треба.

На мою думку, таких серій видавати не варто.

Не могла Вам подзвонити, тому що Ваш апарат не працює.

[1918 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф 12, оп. 1,
од. зб. 131, арк. 1*

РЕЦЕНЗІЯ *

А. А. ПОКРОВСКИЙ. О ВЫБОРЕ КНИГ ДЛЯ ОБЩЕДОСТУПНОЙ
БИБЛИОТЕКИ. ИЗД. 2-Е, М., «МИР», 1918, 48 стор.

Книжка розрахована на бібліотекарів загально-доступних бібліотек і дає чимало цінних порад. Є, однак, такі положення, з якими навряд чи можна погодитись. Наприклад, автор покладає добір книг виключно на бібліотекаря. Він говорить навіть, що бібліотекар не завжди повинен зважати на вимоги читачів. Це, безумовно, неправильно. Бібліотекар не може бути *опікуном* населення. Взагалі на бібліотекаря звалюють надто багато: від нього вимагають такої широкої освіти, такої обізнаності з книгою, яких нема, безперечно, у 99% теперішніх бібліотекарів.

В основу бібліотеки треба покласти *нормальний каталог*, складений спеціалістами; він визначає загальний напрям бібліотеки, обов'язок бібліотекаря тільки локалізувати цей каталог — дещо доповнити його залежно від запитів читача.

Друге спірне питання — це про відсутність у доборі книг, а також газет будь-якої «політичної тенденції». Оскільки добір книг доручається бібліотекареві, ця вимога нездійсненна. Бібліотекар — жива людина і в доборі книг мимоволі завжди буде тенденційним. Кращим прикладом може бути сам О. О. Покровський. Говорячи про вибір книг про війну, він радить брати книги тільки проти війни. «Пропаганда ідей роззброєння і вічного миру, — пише він, — справа не партії, а справа культури» (стор. 26). Але так один скаже, що проповідь соціалізму — справа не партії, а культури, а другий, — що бороть-

ба з більшовизмом — справа культури. Що говоритиме бібліотекар, як він добиратиме книги, залежить від того, хто він за своїми поглядами. Бібліотекарів так само, як і вчителів, треба добирати з великою обережністю.

До книги додається список бажаних книг. Відділ белетристики дібрано дуже ретельно і добре, набагато бідніші інші відділи, особливо відділ суспільних знань.

1918 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное просвещение»,
щомісячний орган Наркомосу,
1918, № 4—5*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ *

Л. Б. ХАВКІНА. *РУКОВОДСТВО ДЛЯ НЕБОЛЬШИХ БИБЛИОТЕК.*
ИЗД. 2-Е, М., ИЗД. МОСКОВСКОГО ГОРОДСКОГО НАРОДНОГО УНИВЕР-
СИТЕТА ИМЕНИ А. Л. ШАНЯВСКОГО, 1917, 242 стор.

Книга Л. Б. Хавкіної «Руководство для небольших библиотек» (вид. 2-е, 1917) повинна бути настільною книгою кожного бібліотекаря.

З одного боку, в ній надзвичайно всебічно змальована роль бібліотекаря, вяснено, яке величезне значення мають його освіченість, ініціатива, уміння зблизитися з читачами, заслужити їх довір'я. «Руководство для небольших библиотек» одухотворює, так би мовити, посаду бібліотекаря, дає йому усвідомлення важливості його справи, прагнення до поглиблення роботи.

З другого боку, спираючись на досвід російських і іноземних бібліотек, Л. Б. Хавкіна дає ряд дуже важливих і потрібних вказівок щодо техніки й організації бібліотечної справи, вясняє всю важливість правильної постановки її з самого початку. Багато вказівок (наприклад, як розставляти шафи, якої ширини робити полиці, куди краще вписувати заклади) недосвідченій людині здадуться надто детальними, дрібними; але з цих дрібниць і складається вся техніка, яку треба організувати так, щоб вона давала можливість заощаджувати час і використовувати його на самоосвіту, бесіди з читачами, вивчення їх потреб. Ми, росіяни, дуже погано вміємо організовувати свою роботу; цього вчить книга Хавкіної, і тому вона така цінна.

У книзі є кілька фраз, про які треба сказати, що було б краще, якби їх не було: наприклад, що бібліотекар повинен показати, що релігія сумісна з наукою (це

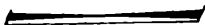
неправильно: в свій час релігія збігалася з пізнанням людиною світу, тепер же наука пішла вперед, науковий досвід показав, що колишнє релігійне світорозуміння було помилковим) або що добір книг повинен бути безпартійним (це ще можливо в галузі точних наук, природознавства та інших, але є чистісінькою фікцією, коли справа стосується суспільних наук; бібліотекар-соціаліст ніколи не буде рекомендувати читачеві книги, висвітленої з точки зору монархіста, не буде рекомендувати тому, що вважатиме таку книжку шкідливою).

Але таких фраз порівняно небагато, і, головне, вони не перебувають ні в якому органічному зв'язку з ідеями і духом, що розвиваються в книжці. Повторюємо, книжка ця є дуже цінним вкладом в літературу позашкільника.

1918 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное просвещение»,
щомісячний орган Наркомосу,
1918, № 4—5*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ *

П. А. КРОПОТКИН. *ПОЛЯ, ФАБРИКИ И МАСТЕРСКИЕ (ПРОМЫШ-
ЛЕННОСТЬ, СОЕДИНЕННАЯ С ЗЕМЛЕДЕЛИЕМ, И УМСТВЕННЫЙ ТРУД —
С РУЧНЫМ).*

ПЕРЕВОД С АНГЛИЙСКОГО А. Н. КОНШИНА. ПОД РЕДАКЦИЕЙ АВТОРА,
ИЗД. 4-Е, М., ИЗД. И. Д. СЫТИНА, 1918, 269 стор.

Декрет про єдину трудову школу¹ здивував багатьох учителів. Вони зовсім не знають, з якого боку взятись за справу. Треба продовжувати найенергійніше, з одного боку, пропаганду ідеї поєднання навчання з продуктивною працею, з другого — практичну розробку постановки справи у трудовій школі.

Розділ VIII вищеназваної книги Кропоткіна, який називається «Розумова і ручна праця», є блискучим захистом ідеї поєднання наукової освіти з фізичною працею; разом з тим він дає немало цінних вказівок, *яким шляхом* повинно відбуватися це поєднання.

Книгу цю написано чотирнадцять років тому, але те, що говорить Кропоткін про поєднання наукової освіти з фізичною працею, має найактуальніше значення і для даного моменту, навіть більш актуальне, ніж чотирнадцять років тому, коли висловлені автором думки мали надто мало шансів на їх здійснення. І П. О. Кропоткін добре розумів це. На стор. 196 він пише: «...вимоги, які ми ставимо (щоб освіта і хлопчиків, і дівчаток продовжувалась до вісімнадцяти років, щоб вони здобували ґрунтовне уявлення про науку і разом з тим вивчали б практично основи технічної освіти, а також набували навичок в будь-якій галузі виробництва.— Н. К.)... мог-

¹ Мається на увазі «Положення про єдину трудову школу РРФСР», розроблене Державною комісією по освіті і затверджене ВПВК 16 жовтня 1918 р.— *Ред.*

ли б стати загальним явищем, якби тому не перешкождали економічні й соціальні причини, що гальмують всяку серйозну реформу в нашому препогано організованому суспільстві».

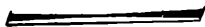
У книзі Кропоткіна добре те, що, говорячи про поєднання наукової освіти з фізичною працею, він весь час має на увазі інтереси трудящих мас, під цим кутом зору і розглядає все питання.

Весь VIII розділ складається з 24 сторінок, а тому що вся книга складається з 269 сторінок і коштує 8 крб. 50 коп., то добре було б видати цей розділ окремо, щоб зробити його доступним для широких кіл учительства.

1918 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное просвещение»,
щотижневик Наркомосу, 1918, № 26.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ

Н. Н. ИЛЬ И Н. САМОУПРАВЛЕНИЕ УЧАЩИХСЯ В ТРУДОВОЙ ШКОЛЕ.
М., ИЗД. ЖУРНАЛА «НАРОДНЫЙ УЧИТЕЛЬ», 1918, 96 стор.

Брошура стосується цікавого питання — про самоврядування учнів у трудовій школі.

Буржуазні педагоги, принаймні найрозумніші з них, високо цінять шкільне самоврядування.

Нинішній учень, який чує дома розмови про класову боротьбу, про страйки і т. п., зовсім не схожий на колишнього учня, вихованого дома у страху божому, пише такий модний тепер буржуазний педагог Ферстер. Покаранням з ним небагато зробиш. Треба вишукувати інші засоби впливу на нього, які змусили б його слухатись не за страх, а за совість.

Трудність для вчителя підтримувати дисципліну старими засобами і стала причиною того, що питання про шкільне самоврядування стало в західноєвропейській педагогічній пресі одним із злободенних.

Надаючи учням право обирати чергових, які стежать за порядком, обирати посадових осіб для підтримання дисципліни, вчителі хочуть підтримати порядок у класі. В школі учоби, де увага учня дуже легко відвертається від уроку, питання про дисципліну — питання першорядної ваги.

Але самоврядування ціниться буржуазними педагогами ще й з іншого боку. Надаючи можливості дітям гратися в конституцію, в суди та інше, вони виховують у них почуття схиляння перед буржуазною республікою, в якій видимість політичної рівності прикриває кричущу нерівність економічну. Граючи в конституцію, діти дуже

успішно вбирають в себе буржуазну мораль, буржуазні уявлення.

Крім того, шкільне самоврядування, побудоване на наслідуванні установ дорослих, криє в собі основну фальш. У «шкільних республіках молоді» діти користуються лише видимістю самостійності. Якщо вчителеві не сподобається те чи інше рішення, він має право його скасувати. Розумний учитель лише в крайньому разі вдається до скасування шкільних постанов, але, незважаючи на це, діти, які взагалі надзвичайно чутливі, весь час почувають, що їх самоврядування не справжнє, а заведено тільки так, для форми, для зручності вчителя. Безумовно, ця фіктивність «свободи самоврядування» є лише відбитком фіктивності «вільного» демократичного самоврядування буржуазного ладу, де вирішальною інстанцією завжди виступає пан капітал,— але навіщо ж дітей морочити?

В школі учоби самоврядування учнів завжди матиме штучний характер, завжди триматиметься на наслідуванні установ дорослих, завжди матиме за мету підтримання дисципліни.

Інша справа в трудовій школі (під трудовою школою я розумію школу, де навчання тісно зв'язане з продуктивною працею). В ній життя побудоване на праці, а праця сама по собі є великою силою, що дисциплінує людей. Справжня посильна праця розвиває учня і має велике виховне значення. Подивіться на сільських дітей, як дисциплінує їх рання участь у виробництві. І тільки інші негативні умови сільського життя затьмарюють частогусто цю виховну роль участі дітей у продуктивності праці.

Але щоб праця діяла виховуюче, треба, щоб вона не була суто механічною; щоб ясною була мета праці, зрозуміла, близька дитині; щоб праця була осяяна світлом знання, будила думку дитини, її інтерес.

Крім того, треба, щоб продуктивна праця мала суспільно необхідний характер (переходячи поступово від суспільно необхідного для шкільної общини до суспільно необхідного для суспільства взагалі), причому вона повинна набувати дедалі більш колективного характеру.

При буржуазному ладі державна організація має на меті управління людьми. В соціалістичному суспільстві

центр ваги державного управління переноситься на управління речами — на планомірну організацію суспільного виробництва. Трудова школа повинна виховувати в дітей не стільки уміння управляти людьми, скільки вміння управляти речами. Уміння ж управляти речами зв'язане з умінням організовуватись для колективної праці; тільки навчившись колективно працювати, діти зуміють налагодити і шкільне життя. Треба, щоб заняття починалися не з вироблення «конституції», визначення прав «президента республіки» і т. п., а щоб «конституція», тобто організація громадського дитячого життя, випливала з організації трудового життя шкільної громади. Організація трудового життя — ось на чому виховуватимуться організаційні здібності підростаючого покоління. Як органічно виростає з трудової організації організація громадська, показує, наприклад, школа для відсталих дітей Лангермана (див. журн. «Свободное воспитание», 1916/17 р., № 1¹). І тільки така шкільна республіка, що природно виростає, може виховати в дітей уміння будувати громадське життя.

Брошура Ільїна говорить про користь шкільного самоврядування з погляду встановлення дисципліни, з погляду «громадського» виховання, і в цьому відношенні він повторює лише те, що говорять буржуазні педагоги. Але автор намагає й іншу форму шкільної організації — організації трудової, коли говорить про організацію журналу, влаштування свят, музеїв... Тільки шкільні журнали, музеї, свята можна влаштовувати і в школі учоби, і в трудовій школі. Говорячи про самоврядування в трудовій школі, треба було сказати, який уклад трудової школи і які форми шкільного громадського життя випливають з цього укладу. Цього автор не робить, і тому його брошура має досить шаблонний характер і не прокладає нових шляхів у справі шкільного самоврядування.

1918 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное просвещение»,
щотижневик Наркомосу, 1918, № 20.*

*Друкється за вказаним
джерелом*

¹ В зазначеному номері журналу «Свободное воспитание» вміщено статтю Н. К. Крупської «Виховна шкільна громада», яка висвітлює досвід виховного закладу І. Лангермана. Стаття в т. I цього вид.— *Ред.*

К. КАУТСЬКИЙ ПРО ПОЄДНАННЯ НАВЧАННЯ З ПРОДУКТИВНОЮ ПРАЦЕЮ

З почуттям обурення і гіркоти дивимось ми, що так багато навчилися у Каутського, як він топче в bagno своє добре ім'я. Прикриваючись тогою вірного учня Карла Маркса, який багато зробив для популяризації його ідей, він намагається тепер своїми німецькими старечими руками затримати рух колеса історії і запевняє пролетаріат, що не настав ще час експропріювати експропріаторів, що краще, що може зробити зараз пролетаріат,— це знову всунути шию в ярмо капіталу. Як немилосердно насміялася з старого доля, витягши з нього душу революціонера і залишивши жити в момент, коли йде велетенська ломка старого ладу! Пожальємо бідолаху!

Це, однак, ніскільки не завадить нам користуватися його старими працями, присвяченими популяризації основних принципів марксизму.

У виданій у нас «Колоколом» в 1905 р. книжці «Суспільні реформи» Каутський пише, що поєднання розумової і фізичної праці дає можливість зробити освіту суспільною. «Але якби зробити освіту дійсно суспільною в її теперішній формі, то це дуже швидко привело б до того, що підростаюче покоління було б зовсім не придатним для участі в матеріальному виробництві, тобто привело б до підриву самої основи суспільного життя. Зараз суспільний поділ праці дійшов до того, що фізична і розумова праця майже зовсім виключають одна одну. Фізична праця відбувається за таких умов, що лише виняткові натурни або люди, поставлені в особливо сприятливі умо-

ви, мають можливість займатися поряд з нею вищою розумовою працею. З другого боку, розумова праця в її теперішній формі робить людину нездатною до фізичної праці, відбирає охоту до неї. За такого стану речей дати людям освіту означає зробити неможливим всяке матеріальне виробництво, бо тоді не знайдеться жодної людини, яка захотіла б і змогла б працювати фізично.

Тому, якщо ми хочемо зробити вищу розумову освіту загальним надбанням, не наражаючи в той же час на небезпеку саме існування суспільства, то не тільки педагогіка, але й економічна необхідність змусить нас зробити це в такій формі, щоб підростаюче покоління навчалось в школі не самої розумової, але й фізичної праці, щоб вироблялась міцна звичка поєднувати матеріальне виробництво з інтелектуальним» (стор. 178—179).

Така буде повсюдно реформа народної освіти, коли, незважаючи на зусилля Каутського перешкодити цьому, пролетаріат оволодіє державною владою.

1918 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное просвещение»,
щотижневик Наркомосу, 1918, № 21.*

*Друкється за Собр. соч.
Н. К. Крупской, т. III, М.—Л.,
Учпедгиз, 1934*

РЕЦЕНЗІЯ

Н. А. РУБАКИН. ПИСЬМА К ЧИТАТЕЛЯМ О САМООБРАЗОВАНИИ
(КАК НАЧИНАЮЩИЕ ЧИТАТЕЛИ ДОЛЖНЫ ПРИСТУПИТЬ К НЕМУ
И КАК ВЕСТИ ЕГО). СПБ., ИЗД. Н. П. КАРБАСНИКОВА, 1913, 369 стор.

Хоч ця книга, судячи з підзаголовка, призначена для початкуючих читачів, але формою викладу і змістом справи вона більше підходить для людини з середньою освітою, яка усвідомлює всю скудність набутих у школі знань і бажає поповнити їх самоосвітою. А втім, це анітрохи не применшує цінності книги. Написана вона дуже гаряче, і читачеві мимоволі передається любов автора до книги, його віра в велику силу знання.

Та, крім ліричного боку справи, ця книга дуже цінна й іншим. В ній докладно розвиваються дуже правильні думки. Головні з них: 1) що самоосвіта повинна бути всебічною, охоплювати ознайомлення з циклом знань, які проливають світло на внутрішнє життя людини, на життя суспільне і на явища космічні; 2) що потрібна індивідуалізація виучуваного матеріалу, для кожного читача потрібний особливий підхід до тієї чи іншої галузі знань: книга, яка задовольняє читача з одним складом розуму, не задовольнить читача з іншим складом; 3) що книга дає користь лише в тому разі, коли вона перероблюється читачем і вносить щось нове в його практичну діяльність і т. д.

Питання самоосвіти розглядаються в книзі під дуже широким кутом зору, водночас розглядається ряд суміжних питань суспільного і філософського характеру. Не в усіх питаннях можна погодитись з автором, далеким від класової точки зору, але його величезна заслуга

в тому, що він зумів поставити питання самоосвіти в правильній перспективі.

Важливо прочитати цю книжку не тільки тим, хто займається самоосвітою, а й тим, хто працює в галузі позашкільної освіти і кому доводиться мати справу з людьми, які займаються самоосвітою. Бібліотекар повинен не тільки прочитати цю цікаву книгу, але й простудіювати її.

Є. Н. Мединський, В. А. Невський з повним правом говорять про необхідність локалізації бібліотечного фонду. Рубакін, визнаючи необхідність запровадження в життя принципу локалізації, зазначає, що цього мало. Якщо бібліотекар хоче допомогти читачеві, він повинен знайти й індивідуальність кожної рекомендованої ним книги, й індивідуальність читача, що бере цю книгу. Зобов'язок бібліотекаря — знати книгу і знати читача. Знати книгу — значить знати її питому вагу в даній галузі знань; знати, що вона дає читачеві в розумінні знання; знати ту підготовку, якої вона вимагає від читача; знати, чи виходить вона з конкретних фактів, чи з абстрактних міркувань і т. п. Знати читача — значить знати те середовище, до якого він належить, знати питання цього середовища: знати читача — значить розуміти його індивідуальність, його метод підходу до питань. І те й друге вимагає від бібліотекаря надзвичайного поглиблення своєї роботи.

Необхідність цього поглиблення особливо важливо підкреслити саме в даний момент, коли є дуже багато схильних вбачати центр ваги в правильній постановці техніки бібліотечної справи. Техніка — справа, безперечно, дуже важлива, але не менш важливе і знання бібліотекарем читача.

Рубакін дає метод вивчення книги й читача, вказує шлях, йдучи яким бібліотекар має провести величезну напружену роботу над своєю самоосвітою з тим, щоб виробити в собі вміння спостерігати, розуміти людей.

Останній розділ, присвячений книгам, які треба кожному прочитати, складений односторонньо: даючи широке місце представникам буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, Рубакін викидає за борт всю марксистську літературу... І це після довгих міркувань на тему про необхідність неупередженості при доборі книг.

В кінці вміщені два додатки: 1. Де і як почалась робота над поширенням вищої освіти в народних масах. 2. Основні завдання бібліотечної справи. Перший додаток не являє собою особливого інтересу, бо мало фактів, а оцінка чисто ліберальна, зате другий додаток надзвичайно цінний. Видно, що його писала людина, яка багато попрацювала в галузі бібліотечної справи, багато спостерігала і думала в цій галузі. Кожному бібліотекареві і навіть позашкільникові взагалі необхідно при доборі книг уважно простудіювати як саму книгу, так і цей другий додаток.

1918 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное просвещение»,
щотижневик Наркомосу, 1918, № 21.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ *

Під рубрикою «Вища школа» в недільному номері «Правды» вміщено статтю тов. Дегтярьова «Народні університети»¹.

Загалом кажучи, «Правда» приділяє надто мало уваги питанням народної освіти, незважаючи в даному разі на запити широких мас². Той же тов. Дегтярьов міг би розповісти редакції «Правди», як селяни ходять пішки за сімдесят верст, щоб дізнатися, чи скоро відкриється в місті школа з гуртожитком для дорослих... Тому не можна не вітати появи в «Правде» даної статті.

Народний університет потрапив, очевидно, через недолугляд у рубрику «Вища школа». Під народним університетом ми розуміємо звичайно школу для грамотних дорослих, де поряд з російською мовою і арифметикою

¹ Зазначену статтю вміщено в газ. «Правда», № 267 від 8 грудня 1918 р.— *Ред.*

² До цього місця статті Н. К. Крупської редакція газети «Правда» дала примітку:

«На цей докір ми відповімо тов. Крупській, якщо в «Правде» було мало статей з народної освіти, то вина за це падає не на редакцію «Правды», а на працівників Комісаріату народної освіти, серед яких є кілька відомих літераторів. Висвітлення питань народної освіти — це їх завдання. Редакція «Правды» з великим задоволенням буде друкувати їх статті, якщо вона буде одержувати їх. На жаль, статей з цього питання ми одержуємо мало, незважаючи на «запити широких мас». — *Ред.*

дають деякі відомості з природничих і суспільних наук. Тов. Дегтярьов має рацію, що всі ці університети здебільшого ніякої соціалістичної культури не насаджують, а в кращому разі виховують лише демократизм. Все це так. Але чи має право Народний Комісаріат освіти відмовляти в асигнуваннях на народні університети, за якими звертаються місцеві Ради? Наркомос не дав грошей жодному народному університету без клопотання про це місцевої Ради. З центру важко судити про те, який характер матиме той чи інший народний університет — ліберальний чи соціалістичний. На місці видніше. Ми, в Народному Комісаріаті освіти, ставимо одну вимогу: народний університет повинен бути під контролем робітників. Рада народного університету повинна складатись на тих же засадах, як і рада народної освіти при відділі народної освіти, тобто всі ті одиниці, які посилають своїх делегатів у Раддеп, посилають їх і в раду народної освіти. Потім до них не більше однієї третини додають делегатів від слухачів і викладачів. Таким чином, від робітників — дві третини, від викладачів і слухачів разом — одна третина. Вплив робітників забезпечено повністю. Крім того, жодна скільки-небудь серйозна постановка не може бути ухвалена без затвердження відділу народної освіти місцевого Раддепу. Отже, викладачів народного університету поставлено під сугубий контроль зверху і знизу.

Тов. Дегтярьов хоче, щоб Народний Комісаріат освіти не зважав на відділи народної освіти і просто не давав грошей на народні університети. Гроші треба давати не тільки на робітничо-селянські університети, які перебувають під керівництвом РКП(б). Ми раді давати і на робітничо-селянські університети, але не можемо ж ми не давати грошей ні на які інші школи для дорослих, чекаючи комуністичних робітничо-селянських університетів. Через те що робітники мають в народних університетах вплив і на склад викладачів, і на програми, вони завжди можуть перетворити народний університет в робітничо-селянський університет.

Народний Комісаріат освіти давно вже звертається з закликом до партійних працівників: «Товариші, йдіть працювати в галузі народної освіти! Як спрагла земля жадає води, так робітники й селяни жадають знань!

Товариші комуністи, йдіть працювати у вищі школи для дорослих!»

На жаль, заклик комісаріату залишається гласом вопіючого в пустині, а справа невідкладна...

1918 р.

*Вперше опубліковано в газ.
«Правда», № 272 від 14 грудня 1918 р.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ

К. КОРНИЛОВ. *КОНСТИТУЦІЯ РЕСПУБЛІКИ УЧАЩИХСЯ*.
М., «ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ», 1918, 16 стор.

Автор прагне виховати юнацтво в душі *парламентської* республіки. Тому він рекомендує спонукати молодь організовуватися в «шкільні республіки», що являють собою «федерацію всіх класів» і виробляють свої «особливі конституції», які повинні, мабуть (такий принаймні запропонований автором проект «республіки молоді»), бути копією конституції парламентських республік з усіма їхніми позитивними якостями і недоліками.

Прочитаєш книжку і тільки руками розведеш... Думка не нова. Ще в середині XVIII ст. в Швейцарії Мартін Планта (1727—1772) організував свою школу на зразок Римської республіки, бажаючи в своїх учнях виховати римські чесноти, привчити їх до самоврядування і полегшити вивчення історії.

«На загальних виборчих зборах учні обирали собі з свого середовища начальство... Тільки доброчесність і заслуги могли бути причиною підвищення... Подібно до Римської республіки обиралися: консул, претор, цензор, народний едикт, народний трибун, квестор, переписувач, або канцелярист, а також три сенатори і асесори. Цензор щосуботи повинен був оголошувати імена трьох найдоброчесніших і трьох найпорочніших. Народний едикт мав стежити, щоб учні не лаялись і не вели непотрібних розмов. Претор турбувався про те, щоб не було сварок і образ. Квестор відмічав тих, що завинили, на яких йому вказували вчителі, посадові особи чи учні. В суботу вся республіка присвячувала кілька годин розглядові най-

важливіших справ... Квестор викладав у письмовій формі суть «процесу»... Він був обвинувачем. Обвинувачений міг захищатися сам або обирав собі адвоката з учнів. Консул розглядав речові докази, допитував свідків, вислуховував сторони і проводив голосування»,— так описує шкільну республіку, засновану Мартіном Плантою в семінарії, яку він відкрив 6 травня 1761 р. поблизу Хура, Хрiстофель у випущеній в 1865 р. брошурі «Мартін Планта, попередник Песталоцці і Фелленберга».

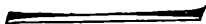
Але республіка Мартіна Планти призначалася ним не для дітей від восьмирічного віку, як це ми бачимо у Корнілова, а для учнів семінарії, тобто юнаків. Причому Римська республіка — елементарніша форма республіки, менш складна, ніж форма республіки парламентарної. А Корнілов хоче, щоб усі учні, починаючи з наймолодших класів, не тільки підлягали «конституції шкільної парламентарної республіки», але й самі виробляли на особливих установах зборах всі її деталі. Корнілов мислить шкільну республіку з президентом на чолі, з радою міністрів, з сімома міністрами: освіти, здоров'я, юстиції, внутрішніх справ і т. д. В конституції говориться про однопалатну і двопалатну систему, про вибори за партійними списками.

Корнілов посилається на приклад Америки, але Америка — країна архібуржуазна, і не все те, що там робиться, заслуговує наслідування. В шкільних республіках Америки бувають і в'язниці, і поліція. Може, для того, щоб виховати вірних громадян існуючого ладу, і важливе це рабське наслідування існуючим урядовим закладам, але соціалісти не можуть співчувати такому вихованню. Вони хочуть, щоб молодь готувалася бути громадянами не буржуазної парламентарної республіки, а громадянами республіки соціалістичної, а це далеко й те саме.

[1918 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3, од. зб. 5,
арк. 25—28*

РЕЦЕНЗІЯ

Е. Н. МЕДЫНСКИЙ. МЕТОДЫ ВНЕШКОЛЬНОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ. ИЗД. 2-е, М., «НАУКА», 1918, 171 стор.

Книга є надзвичайно цінним вкладом в літературу з позашкільного виховання. Автор говорить про необхідність для того, хто працює в галузі позашкільного виховання, мати достатню загальноосвітню підготовку, постійно працювати над своєю самоосвітою, над своєю політичною самосвідомістю; говорить про необхідність для нього вміти спостерігати, враховувати запити населення, запити різних груп його, кожного окремого слухача, читача і т. п. Позашкільник повинен бути добре обізнаний із справою позашкільного виховання, з досвідом, який є в цій галузі, але він повинен уміти зробити методи своєї роботи гнучкими, повинен уміти пристосовувати свою роботу до запитів населення даної місцевості, повинен уміти локалізувати її. Є. Н. Мединський підкреслює всю важливість самодіяльності населення. Накресливши загальний характер методів позашкільної роботи, він вказує, як ці методи треба застосовувати на народній виставці, в народній аудиторії, в народній бібліотеці, в народному будинку, в школі для дорослих.

До книги додано статтю П. П. Гайдебурова «Позашкільна освіта і театр», а також дуже короткий показчик книг з питань методики позашкільної освітньої роботи і короткий показчик підручників і посібників для школи дорослих.

1919 р.

Вперше опубліковано в журн.
«Внешкольное образование»,
М., 1919, № 1

Друкується за вказаним
джерелом

РЕЦЕНЗІЯ

РОМЕН РОЛЛАН. *НАРОДНИЙ ТЕАТР*. ПЕРЕВОД С ФРАНЦУЗЬКОГО
И. ГОЛЬДЕНБЕРГА. СПБ., «ЗНАНИЕ», 1910, 149 стор.

Книга написана надзвичайно захоплююче і змальовує дуже широкі перспективи народного театру. Ця книга не містить в собі ніяких практичних порад ні щодо гриму, ні щодо декорацій, ні щодо репертуару, але вона дає кожному яскраве уявлення про те, чим може бути народний театр, якою незвичайно могутньою трибуною він може бути для пропаганди.

На багатьох не вплине ніяка лекція, ніяка промова: він звик мислити образами,— і ось театр і є такою пропагандою образами, пропагандою, яка може зачепити найширші верстви. Театр «не повинен бути тенденційним». Тенденційним — так. Але якщо театр буде в образах втілювати великі ідеї, хіба це буде тенденційність? До цього часу театр був трибуною для проповіді буржуазного світогляду, буржуазних, в кращому разі демократичних, ідей. Він може стати трибуною для проповіді пролетарського світогляду, для проповіді соціалістичних ідей.

Р. Роллан розповідає, якого значення надавали театру діячі Великої французької революції, взагалі *всебічно висвітлює питання про значення театру* — в цьому головна цінність книги. Він розглядає значення п'єс Мольєра, Расіна, Корнеля та інших французьких письменників, грецьких класиків, Шекспіра, Шіллера, Вагнера.

Для нинішнього моменту, коли народний театр став швидко розвиватися, дуже важливо правильно зрозуміти, яким повинен бути його дух, в якому напрямку треба ставити справу, розвивати її. Книжку Р. Роллана треба мати кожному позашкільникові.

1919 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Внешкольное образование»,
М., 1919, № 1*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ

Е. А. ЗВЯГИНЦЕВ. *ПОЛВЕКА ЗЕМСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ПО НАРОДНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ*. ИЗД. 2-е, М., «ЗАДРУГА», 1917, 85 стор.

Питанню позашкільної освіти присвячена друга половина книги, починаючи із стор. 54. Автор намагається показати, як багато зробило земство в галузі позашкільної освіти. Описуючи цю роботу, автор на кожному кроці змушений повторювати, що в роботі земства заважало втручання в цю роботу уряду, який як вогню боявся дати знання народів. А втім, Є. А. Звягінцев ніякої оцінки дій уряду не дає. Навряд чи він їх схвалює, але разом з тим він вважає, що «події 1905—1906 рр. загальмували справу», хоч і не пояснює, як ці події, що пробудили свідомість мас, загострили в народі жадобу до знань, могли загальмувати справу позашкільної освіти.

Опис діяльності земства показує, як земство поступово створювало сучасні форми позашкільної освіти, але автор дуже мало торкається того внутрішнього змісту, який вливався в ці форми. Побіжно говориться про те, що напочатку народні читання велись священиками, що вибір книг залежав від інспектора і т. п. Автор мало говорить про боротьбу, яку вело земство за підвищення внутрішнього змісту форм позашкільної освіти, і тим применшує роль земства. Звичайно, цей зміст з погляду теперішніх запитів здається нам більше ніж скромним, просто мізерним, але все ж цю заслугу земства треба було б підкреслити.

1919 р.

Вперше опубліковано в журн.
«Внешкольное образование»,
М., 1919, № 1

Друкуються за вказаним
джерелом

РЕЦЕНЗІЯ

В. МАЙСКИЙ (М. ЛЯХОВЕЦКИЙ). КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНАЯ РАБОТА СРЕДИ ПРОЛЕТАРИАТА. ИЗД. 2-е, ПГ., «КНИГА», 1918, 42 стор.

У брошурі розповідається про постановку культурно-освітньої справи в Англії, Німеччині і почасти в Росії. Автор говорить про буржуазну психологію англійського робітника, але недостатньо висвітлює причини цього явища, яке коріниться в тому, що англійська буржуазія виділяє англійському робітничому класу крихту тих прибутків, яку вона одержує від експлуатації колоній.

Говорячи про Німеччину, Майський не підкреслює, що більшість закладів, які він описує, є закладами для робітників, а не закладами самих робітників.

В брошурі говориться також про організацію культурно-освітньої роботи серед молоді.

В цілому читання цієї брошури принесе читачеві певну користь, покаже, що, чим вища свідомість робітничого класу, тим більшу увагу звертає він на культурно-освітню діяльність.

1919 р.

Вперше опубліковано в журн.
«Внешкольное образование»,
М., 1919, № 1

Друкується за вказаним
джерелом

РЕЦЕНЗІЯ

СОВЕТСКИЙ БУКВАРЬ ДЛЯ ВЗРОСЛЫХ. М., ИЗД-ВО ВСЕРОССИЙСКОГО
ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА СОВЕТА РАБОЧИХ,
КРЕСТЬЯНСКИХ, КРАСНОАРМЕЙСКИХ И КОЗАЧЬИХ ДЕПУТАТОВ,
1918, 32 стор.

Фірма Видавництва ВЦВК і прикметник «радянський» служат рекомендацією для мас. А тим часом «Советский букварь для взрослых» нижчий за всяку критику як з педагогічного, так і з громадського боку.

Складено буквар і з зовнішнього боку край недбало. В друкованій абетці літери *ѣ* немає, а в писаній *е*; літери *ѣ, ъ, ѵ, ѥ* ніколи не вживаються у вигляді заголовних літер, а тим часом дано заголовні написання цих літер. Картинки біля літер мають по кілька значень, що з педагогічного погляду неприпустимо.

Фрази для першого читання безглузді: «Оси на сміті», «На сучку кора», «Біля лози коза», «Жаба кусала жука», «Шкіра у жука суха» і т. д. Мимоволі згадуеш, як глузував Лев Толстой з неписьменності складачів букварів.

Але все це ще півбіді. Найгірше — статейки, вміщені в букварі. Мета їх — радянська пропаганда. Але, боже ти мій, що це за пропаганда!

Писати популярно означає не тільки не вживати іноземних слів, але й уміти зробити зрозумілими навіть для малопідготовленого читача складні явища життя, не вдаючись до вульгаризації і разом з тим висловлюючись точно, чітко. Писати популярно — неабияке мистецтво. В букварі іноземні слова не вживаються, не зустрічаються навіть слова *соціалізм, пролетаріат, конституція, декрет*; слова *республіканський, демократичний* вживаються лише як лайка і т. п. Щоб уникнути, мабуть, слова

пролетаріат, сказано: «Біднота селянська прогнала поміщиків і царя».

Про виразність мови можна зробити висновок, наприклад, з такого зразка: «Стали підмічати один в одного відмінність порід і походжень — те, що потім повернулось у велику розбірливість і оцінку людини не за її особистими заслугами, а за приналежністю до тієї чи іншої «раси» (стор. 18).

Чомусь вважається, що селянин не зрозуміє справи, якщо розповісти йому людською мовою, а треба годувати його баечками та казочками. Про вартість казок для малописьменних можна скласти собі уявлення, наприклад, з такого уривка з казки «Камінь»:

«Пішли навалом і прапор червоний попереду несуть. Як заспівали Комуністичну марсельезу¹ — ворота самі впали. Зайшли в палац, витягли царя, теж в клітку заперли. І такий вільний дух пішов, що всі зраділи. Всі ми тепер більшовики, говорять» (стор. 15).

Невже треба когось годувати такими дурницями і пошлістю?

В книзі повно афоризмів, на зразок такого: «Люди зовсім забули, що всі вони — діти землі і в боротьбі за існування повинні бути рівними».

Товарообмін зображується як обмін праці всередині замкненої громади. Громада визначає, кому бути хліборобом, кому ковалем, кому шевцем. Скасування грошей автор букваря уявляє собі як повернення до середньовіччя.

Додаються до букваря і байки, і вірші. Уривок з казки Дем'яна Бедного «Морока». Уривок — безладна розповідь про якогось царя, що вкрав хлібину, яка перетворилась в людську голову, за що царя і було повішено під горою. Вміщено ще другу байку Д. Бедного — «Про попа», «Комуністична марсельеза» його ж і, нарешті, «Інтернаціонал».

У продаж випускати буквар не можна.

¹ Йдеться про «Комуністичну марсельезу» Д. Бедного.— *Ред.*

1919 р.

Вперше опубліковано в газ.
«Еженедельник «Правды», 1919, № 9.

Друкеться за вказаним
джерелом

РЕЦЕНЗІЯ

«ПРОСВЕЩЕНИЕ». ОРГАН САРАТОВСКОГО ГУБЕРНСКОГО ОТДЕЛА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. 1918, № 2 (ДЕКАБРЬ), 130 стор.

Майже всю книжку присвячено питанням єдиної трудової школи; позашкільній роботі присвячено трохи більше сторінки з 130 сторінок. Позашкільний підвідділ скаржитися на повну відсутність коштів, на відсутність умілих, досвідчених працівників з позашкільної освіти, на слабкий зв'язок з місцями: «...як не намагався губернський позашкільний підвідділ встановити зв'язок з повітими і через них з волостями, це вдалося лише частково. Відсутність стрункої організації по всій губернії, єдиного цілого, ще довго буде позначатися на всій роботі, і багато доведеться докласти зусиль, щоб спрямувати роботу дійсно в справжнє річище позашкільної роботи» (стор. 107).

Характерне таке зауваження автора замітки: «Спектаклі — це якесь лихо, іспанська хвороба, що часто заважає абсолютно всякій культурній роботі в школі, яку займають спектаклями» (стор. 107).

В Саратові добре поставлено кінематограф, добре працюють секція лекцій і читань, секція художньо-промислової, яка здійснює ідею створення робітничого політехнікуму.

В книжці досить слабо відбивається місцеве життя, більшу частину журналу займають теоретичні статті.

Цілковите здивування викликає стаття без підпису під назвою «Проект положення про Саратовську 1-у допоміжну школу, яку підпорядковано відділові народної освіти». В статті говориться про трудову школу, але для

відсталих дітей складається розклад занять за прикладом класичної гімназії. Різниця лише в тому, що в них більша кількість уроків; збільшення йде за рахунок ручної праці, якої в класичній гімназії зовсім не було; латинська необов'язкова, більше ігор і гімнастики, більше малювання, менше французької мови, більше арифметики і природознавства, дівчатка не вивчають алгебри. При школі є «професійна освіта», яка випадає на долю малоздібних. Одного цього «розкладу» досить, щоб визнати Саратовську 1-у допоміжну школу непридатною.

1919 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Внешкольное образование»,
М., 1919, № 2—3.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ

«ПРОЛЕТАРИАТ И ПРОСВЕЩЕНИЕ». ДВУХНЕДЕЛЬНЫЙ ОРГАН
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУЧНОЙ
МЫСЛИ САМАРСКОГО ГУБЕРНСКОГО ОТДЕЛА НАРОДНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ, 1918, № 1 (ДЕКАБРЬ), 22 стор.

Ця книжка справляє зовсім інше враження, ніж саратовське «Просвещение»¹. Про повітову роботу і тут говориться надзвичайно мало — є лише кілька повідомлень з Бузулука, — але освітня робота в самій Самарі відбивається в журналі надзвичайно яскраво. В журналі є те, що зветься «душа». В коротеньких повідомленнях сповіщається про важливе і другорядне: про з'їзд учителів, харчування дітей, продаж книг з радянських складів, природничий музей, відрядження інструктора, про освіту на вулицях², про підготовку культурних працівників та ін. Немає великих принципових широкомовних статей, зате в кожному рядку прозирає турбота про розширення роботи, використання всіх сил, щоб дати дітям, масам максимум знань.

Якщо підбити підсумки того, що зроблено, то вийде дуже багато.

В Самарі організовано раду народної освіти з 114 членів; влаштовується з'їзд учителів; мобілізовано учнів педагогічних курсів для роботи почергово серед червоноармійців; проведено з'їзд з позашкільної освіти; відкриваються курси позашкільної освіти, курси для підготовки радянських працівників; проведено мобілізацію

¹ Див. стор. 36 цього тома.— *Ред.*

² В інформації «Освіта на вулиці» в номері журналу, який рецензується, говориться про організацію на вулицях пересувних виставок, кіносеансів, концертів та ін.— *Ред.*

інтелігенції в повіті; відкрито червоноармійську школу; проведено в повіті анкету з позашкільної освіти; надається всіляка допомога Комуністичній Спілці Молоді; взято на облік всі книги і рівномірно розподіляються; реформується бібліотечна справа. Щодо дітей, то організується їх харчування, влаштовуються комуністичні гуртожитки для безпритульних дітей, відкриваються нові школи...

Треба побажати самарським товаришам всіляких успіхів у їх роботі.

1919 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Внешкольное образование»,
М., 1919, № 2—3.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ

«ИЗВЕСТИЯ ОТДЕЛА ВНЕШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ МГСР И КД» 1
М., 1918, № 2, 25 стор.

Другий номер «Известий отдела внешкольного образования» вигідно відрізняється від першого. В першому був ряд статей теоретичного характеру, але зовсім не висвітлювалась робота місцева. В другому номері є статті «Хід позашкільної роботи по Можайському повіту» і «Стан бібліотечної справи в деяких повітах Московської губернії», опис роботи в Щолкові, кореспонденції з Наро-Фомінська, Бронниць, Щолкова.

В Можайському повіті головна робота йде в селянських культурно-освітніх гуртках, читаються разом газети, книги (інколи з проєкційним ліхтарем), ставляться п'єси. Населення жадає лекцій, шкіл, хороших книг. Повіт хліборобський, культурних сил мало. Цікаво було б, якби до цієї статті, як і до наступних, додали план роботи, накреслений в цьому повіті губернським відділом.

Дуже сумну картину стану справ змальовує стаття «Стан бібліотечної справи в деяких повітах Московської губернії»: бібліотеки погані за складом, хоч книг у них багато; погані бібліотекарі (один бібліотекар, старий учитель, не видавав у дні посту світських книг для читання), не знають техніки справи і т. д. При бібліотеках здебільшого є широкі відділи релігійно-моральні. Автор статті шкодує, що серед релігійних книг цих бібліотек

¹ МГСР і КД — Московська губерньська Рада робітничих і селянських депутатів.— *Ред.*

«мало таких книг, які підносили б етичний бік душі, облагороджували б людину» (стор. 10).

У наш революційний період все молоде і живе буде шукати відповідь на питання, поставлені життям, не в релігії. Стара буржуазна етика вмирає, на зміну їй іде етика пролетарська, етика колективізму. У відділах релігійно-моральних повинні бути книги, які говорять і про відокремлення церкви від держави, і про походження релігійних вірувань, і Л. Толстой, і Ренан і т. д.

Надзвичайно цікава стаття про роботу в Щолковському районі. Робітники цього району рвуться до знань. Незважаючи на продовольчу кризу, там весь час ширилася робота: читалися лекції, працювали бібліотеки, йшла робота на курсах для дорослих. Відбувся з'їзд з питань позашкільної освіти, при Щолковському Раддепі було організовано позашкільний відділ, при професійній спілці створено також позашкільний центр. В Щолкові виходить своя газета — «Творческая мысль». Курси мають дуже широку базу. По селах створюються гуртки, народні будинки та ін.

В другому номері «Известий отдела внешкольного образования МГСР и КД» вміщено також ряд інших статей: «Чергові завдання позашкільної освіти», «Освіта шкільна і позашкільна», «Театральний інструктор», «Як і чим прикрашати народні будинки», «Про завдання лекційної секції».

1919 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Внешкольное образование»,
М., 1919, № 2—3.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

З ПРИВОДУ ТЕЗ ДОПОВІДІ Б. Г. КОЗЕЛЄВА «ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА» *

(ВИСТУП НА ЗАСІДАННІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ СЕКЦІЇ
ІІІ ВСЕРОСІЙСЬКОГО З'ЇЗДУ ПРОФСПІЛОК)

Колегія Наркомосу добре розуміла з самого початку, яке велике значення має професійно-технічна освіта.

Капіталістичні країни звертали велику увагу на професійно-технічну освіту. На кожній всесвітній промисловій виставці капіталісти різних країн наочно могли порівняти успіхи в промисловості своєї країни з успіхами своїх конкурентів на світовому ринку, могли простежити зв'язок цих успіхів з підвищенням рівня технічної освіти. Конкуренція штовхала буржуазні уряди на поліпшення в цій галузі.

Ми мали велику літературу з питань професійно-технічної освіти, мали великий досвід організації цієї справи. Для Радянської республіки питання життя і смерті—піднесення її виробництва на високий рівень розвитку. Комунізм не можливий при дрібному виробництві. Тому для Радянської республіки питання про підготовку достатньої кількості кадрів кваліфікованих робітників має особливу гостроту. Ми повинні використати весь досвід капіталістичних країн в справі постановки професійно-технічної освіти, але повинні піддати цей досвід гострій критиці. Часто те, що прийнятне для держави капіталістичної, неприйнятне для держави соціалістичної. Капіталісти дивилися на робітника як на «робочі руки», як на знаряддя наживи; робітник як людина зовсім не цікавив їх. Це позначалося на всій професійній освіті. В Радянській Росії на першому плані стоїть людина. Заради визволення її від експлуатації, заради піднесення

її на вищий ступінь розвитку, заради її благополуччя, її свободи відбулася соціалістична революція. Піднесення промисловості є лише засіб, мета — добробут людини. Додержуючи такого погляду на питання професійно-технічної освіти, ми повинні відкинути дуже багато з того, що було прийнятим для капіталістичної держави. На наш погляд, професійна освіта не повинна калічити людину, роблячи її з раннього віку вузьким фахівцем, не повинна звужувати її горизонт, а повинна допомагати лише її всебічному цілісному розвитку. І професійна освіта повинна готувати тепер не лише виконавця, механічного працівника, — вона повинна також підготувати з того ж працівника господаря виробництва.

Цей погляд розвивав Наркомос два з половиною роки тому, коли наполягав на потребі негайно взятися за належну постановку професійної освіти і закликав до цієї роботи професійні спілки, а також всіх діячів старої професійної освіти, завідуючих технічними і взагалі професійними школами всіх типів. Але професійні спілки обмежувалися участю одного свого представника, який коли-не-коли приходив на засідання по постановці профосвіти. Ніякої підтримки з боку профспілок Наркомос в цій справі не мав. Може це було наслідком того, що в той час робітникам було не до мирного будівництва: всі сили йшли на захист Радянської республіки, на боротьбу за її існування. Інженерна публіка не погоджувалася з Наркомосом, відстоювала свою точку зору на професійну освіту.

Чи повинен був здати позиції Наркомос? Я вважаю, що не повинен.

Тепер часи змінилися. Радянська республіка перемогла в громадянській війні. Вона існує теж два з половиною роки. Спеці говорять тепер іншою мовою. З переходом на мирне будівництво і профспілки зацікавилися питанням професійної освіти. Момент якнайсприятливіший для організації цієї освіти.

Головний недолік тез тов. Козелева полягає в тому, що в них підхід до питань професійної освіти тотожний з підходом до цього питання спеца, якого цікавить лише промисловість і зовсім не цікавить робітник. Тов. Козелев говорить про необхідність вузької спеціалізації. Для робітника така спеціалізація означає можливість опини-

тися колись без роботи. Вузька спеціалізація повинна ґрунтуватися на загальній теоретичній і практичній політехнічній освіті, яка дає можливість і вузькому фахівцеві змінити будь-коли свою спеціальність на іншу. Говорячи про необхідність політехнічного виховання для робітників, К. Маркс пише: «...природа великої промисловості зумовлює зміну праці, рух функцій, всебічну рухливість робітника»¹. Ці слова стосуються не до великої промисловості майбутнього, а навіть до промисловості 50-х рр. ХІХ ст.

В тезах тов. Козелева є нападки на принцип трудової школи. «Це абстрактний принцип оранжерейного перенесення трудових процесів у школу» і т. п. Ми можемо говорити про неправильне, надто міщанське, чисто ремісницьке, відірване від життя здійснення принципів трудової школи в Радянській Росії, але заперечувати саму суть ідеї трудової школи просто смішно.

Ми знаємо, що в Америці здійснюється трудова школа, що вона дала блискучі наслідки в тому відношенні, що підвищила трудові навички учнів до високого рівня і є хорошою підготовкою до професійної освіти. Друга промислова країна, Німеччина, конкурентка Америки, зважила і правильно оцінила значення трудової школи і гарячково стала будувати такі самі школи у себе. Навіть під час війни будувалися нові приміщення для трудових шкіл і обговорювалися питання, що стосуються трудової школи.

Звичайно, для нас трудова школа — не засіб перемогти на світовому ринку, але ми не можемо не погодитись з К. Марксом, що поєднання продуктивної праці з навчанням і гімнастикою буде не лише одним із засобів «для збільшення суспільного виробництва», але й єдиним засобом «для вироблення всебічно розвинених людей»¹. Як бачимо, К. Маркс захопився загальнолюдською стороною виховання і надавав йому великого значення.

Тов. Козелев у пункті 8-му пропонує відсунути всю загальну освіту на задній план, приділивши всю увагу професійно-технічній освіті. При цьому він, однак, забуває, що хоч скільки-небудь глибока професійно-технічна

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, вид. 2-е, т. 23, стор. 461.

² Там же, стор. 458.

освіта вимагає вже від слухачів певної загальноосвітньої підготовки: слухачі повинні бути добре грамотними, знати хоч би початкову математику, мати більш-менш ґрунтовні знання з історії і географії.

У нас в Росії, де такий низький загальний освітній рівень, необхідний найширший розвиток позашкільної освіти, яка повинна дати робітникам всі потрібні їм загальноосвітні знання. Я вважаю, що правильно було б в секції, а потім і на з'їзді розглядати і голосувати лише принципову частину резолюції. Питання ж про саму організацію професійно-технічної освіти вимагає попереднього вивчення справи, і примушувати членів секції (а потім з'їзду) голосувати за методи викладання в професійних школах, за форми тих чи інших курсів недоцільно.

10 квітня 1920 р.

*Публікується вперше
за копією*

*ЦДАЖР, ф. 5451, оп. 5,
од. зб. 607, арк. 10—12*

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ ТЕЗ «ПРО ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ ВІДДІЛУ ЄДИНОЇ ТРУДОВОЇ ШКОЛИ *

(М. М. ПОКРОВСЬКОМУ)

Дорогий Михайле Миколайовичу, Ви знаєте, що мені дуже близькі всі питання, які стосуються єдиної трудової школи, тому мені хотілось би висловитися з приводу Ваших тез.

Під § 8 Ваших тез я підписуюсь цілком. Пам'ятаєте, колись давно, більше року тому, я Вам говорила, що вважаю, що в справі єдиної трудової школи центр не зробив нічого, що однієї декларації мало. Що я мала рацію, мене особливо переконала моя поїздка на «Красной звезде», під час якої мені довелося спостерігати повну немічність учителів, які цілком підписувалися під нашою декларацією. Треба допомогти цим учителям, дати план роботи, порадити, як до неї підступитися. Те, що зараз відбувається в трудових школах, здебільшого зелена дурниця, а ми дивимось і не допомагаємо.

Приєднуюсь також і до § 11, вважаючи, що пропаганду за єдину трудову школу треба повести якомога ширше. І тут я повертаюсь до свого «пунктику» — рад народної освіти. Це кращий засіб залучити маси до питань будівництва трудової школи, зробити цю школу їм близькою, зрозумілою.

Щодо § 10, то я б сказала, що необхідно підтримувати не тільки ініціативу, яка виходить від учительства, але й всяку ініціативу з місць. Я гадаю, що вчительство не повинно відокремлюватися від населення. Старий уряд робив усе, щоб відірвати вчительство від широких мас. Радянський уряд повинен зробити все, щоб їх зблизити.

І тому такими важливими є ради народної освіти. Зараз ми бачимо, наприклад, зростаючу неприязнь між учителями й населенням. Населення забирає дітей з школи і не дає вчителям пайка, вчителі голодують і вороже дивляться на селян. Хіба це було б можливо, якби вчителі й населення розуміли одне одного, населення цінило трудову школу, а вчитель цінив би допомогу населення?

Наше «Положення про шкільні комітети» по суті було скасуванням рад народної освіти, зведенням живої участі населення в будівництві школи до виборів кількох представників від населення. Наслідки цього виявляються якнайкраще.

Тому треба було б формулювати § 10 інакше — не «товариств з педагогів», не «гуртків з педагогів», а організація товариств (і з педагогів, і з робітників, і з кого завгодно) для тієї чи іншої педагогічної мети.

Щодо педагогічного персоналу я абсолютно не згодна. На мій погляд, у наших програмах, планах роботи тощо ми можемо виходити лише з інтересів учнів і інтересів комунізму, але ні в якому разі не з того, що прийнятно для старих педагогів, а що ні. Педагог на педагога не схожий: є старі педагоги, які ще можуть стати справжніми новими педагогами, і є серед старих педагогів чимало реакційного мотлоху, який треба за сто верст гнати від роботи з дітьми і молоддю. З «людей у футлярах» нічого не вийде, в радянській школі їм не може бути місця. Педагогіка — справа жива. Туди реакціонера впускати не можна, як не можна впускати його в агітацію й пропаганду, тут справа особлива.

Тому § 1 здається мені неправильним.

Щодо повільності й поступовості я теж не згодна. Ми живемо в революційний час, і педагог, якого цей час не захопив і він залишився тим, чим був, нікуди не годиться. Адже учні стали іншими. Наше лихо не в тому, що ми прагнули швидко втілити в життя принципи трудової школи, а в тому, що проводили не трудову школу, а всякі «самообслуговування». Я хотіла б знати, що нового внесли ми в школу. Ні, ми винні не в тому, що дуже швидко запроваджували в життя трудову школу, а що зовсім не запроваджували її.

Я не вважаю Ваші тези відмовою від принципів трудової школи, але думаю, що § 1—3 можна зрозуміти

зовсім навпаки і на місцях будуть тягти у викладачі всяку реакційну наволоч. Болюче це місце — трудова школа, але над нею треба попрацювати, а головне — залучити до цієї справи робітників, зв'язати школу з життям. Адже як була вона відірвана від життя, так і залишилась до цього часу. Взагалі дуже багато дечого залишилось по-старому.

Ніде правди діти, я не прихильниця «досвідних закладів». Безумовно, треба знати, щó хочеш проводити в життя, але питання, як проводити в життя, це дуже складне питання, воно залежить від особи керівника, від багатьох умов, які повсюди різні, і що вдалось в досвідному закладі те чи інше починання, нічого ще не доводить...

Дуже скучила за комісаріатом. З позашкільниками активно листуюсь, приїзять вони до мене, здається, закрутилося колесо, але ще дуже багато дефектів, треба ще людей; а дещо виходить апетитно... Намагаємось працювати за директивами ІХ з'їзду, вести пропаганду в напрямку піднесення в масах свідомого ставлення до питань праці й організації великої промисловості. Поки що тільки починаємо.

А я знову загрузла в професійній освіті, хоч це моя справа, та книжки цікаві попалися, які навели мене на всякі думки. Чи одержали Ви мою брошуру? Тисну руку.

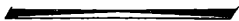
Н. К. Ульянова

[Червень 1926 р.]
Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12,
оп. 1, од. зб. 73, арк. 1—4

1921~1930

З ПРИВОДУ ТЕЗ ДОПОВІДІ І. М. ПЕРЕПЕЧКА «РОЛЬ І ЗАВДАННЯ КУЛЬТРОБОТИ ПРОФСПІЛОК»

Говорячи про те, що формування державних освітніх органів повністю здійснюється міжспілковими органами через їх культвідділи, тов. І. Перепечко перекручує постанови останнього з'їзду профспілок¹, і це яскраво демонструє зневажливе ставлення тов. І. Перепечка до постанов робітничих організацій, якими є профспілки.

Політика Наркомосу по відношенню до робітничої маси визначається програмою партії РКП(б), по-перше, вказівками ЦК партії, по-друге. Склад Наркомосу як ділового державного органу повинен визначатися розумінням цієї політики (партійністю), по-перше, знанням справи, по-друге, а не середньовічним принципом походження («дворянське походження» наживоріт). Погляд, ніби всякому робітникові від народження притаманне ясне розуміння завдань пролетаріату, є рабським наслідуванням ідеології ганебної пам'яті «Рабочей мысли», яка із захопленням повторювала: «Не треба нам Марксів і Енгельсів, вони були інтелігенти!» Треба знати і програму тієї партії, до якої належиш, і її історію.

Те, що Спілка працівників освіти і Всеробмис складаються в масі своїй внаслідок свого виховання, умов роботи і недавнього минулого з елементів, чужих пролетаріатові, справедливо; що виробничі профспілки повинні всіляко на них впливати — теж правильно; що треба

¹ Йдеться про IV Всеросійський з'їзд профспілок (17—26 травня 1921 р.).— *Ред.*

розробити форми цього впливу—теж правильно. Та звідси не випливає, що Спілка працівників освіти не може і не повинна виконувати завдань, покладених на неї з'їздом профспілок, що залучення до політосвітньої роботи широких мас, сприяння роботі Наркомосу і контроль за роботою органів Наркомосу з точки зору достатньої широти їх роботи і доцільності її не повинні мати місця.

[Вересень 1921 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, 12, оп. 3,
од. зб. 8, арк. 265—266*

ВІДЗИВ НА КНИГУ П. Г. МІЖУЄВА
«ВОПРОСЫ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ В ЕВРОПЕ
И ОТВЕТЫ НА НИХ АМЕРИКИ»

Книга П. Г. Міжуєва «Вопросы средней школы в Европе и ответы на них Америки» є найнаївнішою ідеалізацією американського буржуазного ладу. Наприклад, з приводу того, що центральний федеративний уряд передав адміністрування школою урядам штатів — ціла злива похвал демократичному ладу Америки. З приводу того, що якийсь з'їзд обере із свого середовища комісію, — теж цілі дифірамби буржуазно-демократичному ладові.

Темні сторони американської школи зовсім замовчуються.

Книга значною мірою застаріла. В ній, наприклад, багато сторінок присвячено питанню про те, чи потрібно і в якій мірі вивчати стародавні мови. Так само якимсь анахронізмом звучать похвали ручній праці в американських школах. Тепер мало хто бере під сумнів користь ручної праці, тепер питання про трудову школу розглядаються зовсім під іншим кутом.

Однак вважаю, що книгу до друку можна дозволити, бо все ж деяке уявлення, хоч і слабке, про американську школу вона дає.

[1922 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12
оп. 3, од. зб. 5, арк. 732*

РЕЦЕНЗІЯ

«ДОЛОЙ НЕГРАМОТНОСТЬ». МАТЕРИАЛ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ПОСЛЕ
БУКВАРЯ. ГОД ИЗДАНИЯ 3-Й, М., ИЗД. ВСЕРОССИЙСКОЙ
ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ КОМИССИИ ПО ЛИКВИДАЦИИ БЕЗГРАМОТНОСТИ,
1922, № 22—24 (ЯНВАРЬ), 25—26 (ФЕВРАЛЬ)

Із січня місяця Всеросійська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності почала акуратно випускати щомісяця журнал для малописьменних «Долой неграмотность». Журнал ілюстрований, надрукований крупним шрифтом (32 стор. в кожному номері) і дає багатий та різноманітний матеріал для читання.

Ті, що працюють в школах дорослих, знають, як важко буває знайти матеріал для читання малописьменним дорослим. Газети і книги їм ще не під силу, не можуть вони часто впоратися навіть з брошурами, якщо вони надруковані дрібним шрифтом, трактують складні питання і написані важкою інтелігентською мовою. Такі брошури і книги відбивають у малописьменних охоту до читання, підривають у них віру в свої сили і створюють уявлення, що «книги пишуться лише для панів». Але і зміст дитячих букварів і книжок мало цікавить дорослих. Набридне читати «У Маші була лялька, ляльку звали Сіма»,— читати про котиків та зайчиків, коли життя ставить все нові й нові питання, будить важкі думи.

Журнал «Долой неграмотность» враховує все це. Січевий номер (№ 22—24) присвячено головним чином голоду, допомозі голодуючим, боротьбі з посухою. Потім вміщено ряд віршів Некрасова (в зв'язку з його ювілеєм). Пояснено важкі слова, дано список брошур, які треба прочитати в зв'язку з порушеними в номері питаннями; керівникам дано вказівки, як вести заняття за комплексним методом.

Лютневий номер (№ 25—26) також говорить про голод і допомогу голодуючим, про те, як допомагають іваново-вознесенці прикріплений до них області Марі. Є стаття «Народ марі». Є статті: «Іваново-Вознесенськ», «Центрально-Промисловий район» (з діаграмою), «Географічний нарис Центрально-Промислового району», «Життя кустарів у селі Павлово» (за «Павловськими нарисами» В. Г. Короленка). Наведено біографію В. Г. Короленка (в зв'язку з його смертю) і його оповідання «На заводі». Потім вказується, яку роль в Центрально-Промисловому районі мають города, і даються статті «Всі на города!» і «Азбука городництва».

У номері дано малюнки, діаграми, карти, розрахунки, наведено ряд віршів.

Матеріал цей може захопити, привабити малописьменного.

Відредаговано журнал дуже добре, з великою турботою і любов'ю.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Коммунистическое просвещение»,
орган Главполитпросвета, 1922, № 2*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ *

«ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ». ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ.
ПОД ОБЩЕЙ РЕДАКЦИЕЙ И. С. СИМОНОВА. Пг., 1921, № 1—4, 144 стор.

«Педагогическая мысль» виходить з 1918 р. Виходить вона під редакцією І. С. Симонова при найближчій участі С. П. Аржанова, М. М. Бахтіна, П. Ф. Каптерева, А. М. Калмикової, К. М. Лепілова, Є. Н. Медінського, С. А. Переселенкова, А. П. Пінкевича, І. І. Полянського, Н. М. Соколова, Н. Е. Сума, Г. Г. Туміма і А. Г. Ярошевського.

В об'яві про передплату на 1921 р. говориться: «Журнал ставить своїм завданням розробку питань по створенню типу єдиної демократичної школи, сильної духом громадськості і здатної дати батьківщині корисних працівників в галузі як розумової, так і фізичної праці».

В № 1—4 за 1921 р. вміщено замітку «Від редакції», в якій змальовуються важкі умови праці: «Якщо до всього цього додати моральні прикrostі, обумовлені частими втратами близьких людей, то вирваних смертю, то волею долі випроваджуваних за межі досяжності, перед нашими очима ясно постає картина тих жахливих обставин, за яких доводилось працювати нашим співробітникам». Дуже характерна замітка, що змальовує загальний тон журналу.

Спинимось на деяких статтях.

В № 1—4 вміщено статтю П. Ф. Каптерева «Про шкільне самоврядування і шкільну дисципліну». Автор вважає, що на російську школу звалилося дві біди. Одна з них — проголошення єдиної трудової школи. «Коли була проголошена школа не тільки єдина, а й трудова, тоді розпочався в школах експеримент плутаного і навіть

хаотичного характеру, який переходив часом в якийсь педагогічний сумбур... Водночас з цією бідою нагрянула інша біда — перекручене розуміння учнями шкільної свободи, як звільнення від усяких занять... Юнацтво нічого не робило, тинялось без діла і часом бешкетувало» (стор. 19).

Потім починається опис учнівських організацій. Автор не знаходить слів, щоб втопнати в болото пробуджене в юнацтві прагнення до організації: «...діяльних працівників в організаціях виявилось дуже мало... здичавілий натопк не хотів підкорятися їх керівництву і авторитетові, хотів жити так, як йому захочеться і заманеться і, головне, не хотів ніяк працювати, а тільки галасувати на зборах і грати в представництво» (стор. 20) — і так далі, все в цьому дусі. Власне кажучи, прочитавши перші дві сторінки, слід було б кинути читати статтю, бо що може сказати про шкільне самоврядування і шкільну дисципліну педагог, який з такою ненавистю говорить про молодь, що хоче організувати по-новому життя школи. Всі ми бачили шкільну молодь, бачили підлітків, що віддають себе справі налагодження нового шкільного життя, які, може, й не знають ще міри своїм силам, але завзято йдуть до мети.

Зовсім інакше зображує молодь інший петроградський педагог, Ю. І. Фаусек, в № 1 «Новой России» за 1922 р., в статті «Молодь». В статті описується, як пристрасно прагне молодь до знань, які перешкоди вона при цьому переборює, як мужньо, стоїчно переносить вона і холод, і голод, і важку фізичну працю, і всякі інші знегоди. Розповідається, як живе ця молодь комунами і ділиться одне з одним останнім. «А що нестримне прагнення до освіти, жадоба до знань широко розлиті серед російських людей незалежно від віку, починаючи від дітей, що ледве починають говорити, і кінчаючи стариками, ми це пізнали за чотири роки революції» (стор. 44), — пише Фаусек.

Тільки П. Ф. Каптерев не помітив цієї жадоби у молоді.

Повернемось, однак, до його статті.

П. Ф. Каптерев зазначає, що поза школою виникли також організації молоді, і дуже різко висловлюється проти таких організацій, які мають партійний характер.

«Часто партійні погляди молоді просто нав'язуються, а ще частіше прищеплюються побічними шляхами. Такі організації учнів... не відповідають загальним завданням школи і нагадують обробку юнацтва в єзуїтських колегіях» (стор. 21).

Далі автор накидається на тих, хто начебто відстоює чисто фабричну організацію шкільних занять: «Навчальні заняття в інтересах соціального розвитку хочуть організувати так, як організовані роботи на фабриках, з розподілом занять на частини і дорученням кожної частини роботи окремому учневі. Окремі роботи учнів будуть поєднуватись — вийде ціле. Тоді кожний недолік у роботі, кожна неуважність, лінощі, невмілість виявляться і будуть ясні всім» (стор. 23). І автор обрушується на тих, хто цього нібито хоче: «Фабриці вигідно спеціалізувати робітників, тому що її завдання — виробляти в найкоротший час найбільшу кількість хороших і дешевих продуктів; робітник є тільки знаряддя для одержання продукту, сам по собі він в рахунок не йде, про розвиток його розумових здібностей ніхто не турбується. Школа не ставить перед собою завдання переробити найбільшу кількість робіт, розділивши їх на шматочки, по одній сімнадцятій і одній сотій. Її завдання полягає в тому, щоб розвинути всебічно особу, зробити з неї свідому людину, яка ясно розуміє мету і весь хід шкільної роботи. А такої мети неможливо досягти, здрібнюючи і спеціалізуючи заняття, не даючи можливості кожному учневі проробити кожену роботу повністю. Що може бути прийнятним на фабриці, те зовсім не годиться в школі» (стор. 24).

Автор не зазначає, хто це хоче організувати школу на зразок фабрики. Сказати правду, стоячи близько до справи народної освіти в Росії протягом чотирьох з половиною років, я жодного разу не чула такої думки і не читала жодної статті, яка б захищала такий погляд. Простіше було б назвати, де, коли, в якій статті, ким цей погляд розвивався. Тоді можна було б також знати, чи правильно П. Ф. Каптерев викладає думку автора такого твердження. В такому вигляді, як це наводиться в статті Каптерева, вона безглузда.

Каптерев помиляється, коли говорить, що весь клас повинен проводити одну й ту саму роботу, завдання повинні ставитися всім однакові. Це повне ігнорування

індивідуальності учня, його інтересів, його нахилів. Це та шаблонізація, та стрижка під один гребінець, якою пишуться деякі французькі педагоги: в усій Франції в певний час у відповідному класі пишуть один і той же диктант. Красенько дякуємо.

Не в такій площині треба вести обговорення питання. Треба конкретно обговорити, яку роботу повинні виконувати учні, як її треба виконувати, щоб була можливість врахувати інтерес і індивідуальність кожної дитини, щоб вона разом з тим мала колективний характер, виховувала б громадські навички. Ось про що треба говорити.

Як не дивно, але, говорячи про самоврядування учнів і шкільну дисципліну, П. Ф. Каптерев зовсім не говорить про засоби розвитку громадських інстинктів у школі, про розвиток певних громадських навичок, що має таке величезне значення для громадського виховання учнів. Не говорить про те, як допомагати громадським інстинктам втілюватися в певну шкільну конституцію, як розвивати дитячу ініціативу в цьому напрямку.

Навколо чого повинна зростати дитяча організація, що повинно стояти в її центрі?

Прихильники трудової школи вважають, що шкільна організація повинна вирости з потреби організувати шкільне життя і працю в школі.

П. Ф. Каптерев ставить шкільним осередкам іншу мету: «...стежити за надто пустотливими і зухвалими, вживати охоронних заходів проти поганих нахилів співчленів... Осередок обговорює всі тертя і непорозуміння між учнями і вчителями... успіхи і неуспіхи класу в науках і поведінці і т. д.» (стор. 28). Осередок влаштовує гуртки і турбується про проведення громадсько-благодійних заходів і т. д. До складу класного осередку обов'язково входить класна наставниця і т. д.

Яким затхлим духом віє від усього цього і як далеко стоїть П. Ф. Каптерев від сучасної молоді!

Спинимось ще на одній статті загального відділу з того ж номера «Педагогической мысли» — на статті І. Гревса «Два педагогічні ідеали». В статті протиставляються два типи шкіл: загальноосвітня школа і школа професійна. Автор захищає школу загальноосвітню і говорить, що професійна школа повинна будуватися лише на базі школи загальноосвітньої. В цьому автор абсолютно

правий. Радянська влада спочатку допускала професійні школи, лише починаючи з сімнадцяти років, і тільки після наради в січні 1921 р.¹ вік, з якого допустимо починати професійну освіту, було знижено на вимогу Головопрофобру, підтриману культвідділом ВЦРПС, до п'ятнадцяти років. Професійна освіта починається після семи років загальноосвітньої школи.

Така постанова має лише тимчасовий характер. П'ятнадцять років — це перехідний вік, коли нахили ще не виявились, коли інтерес підлітка часто в корені міняється, коли підліток вимагає до себе особливо уважного ставлення. Вибір професії в цьому віці може бути зовсім випадковим, а перехід з школи до школи відбувається на дитині вкрай хворобливо. Про більш ранню спеціалізацію ніхто, крім невігласів, в педагогіці не говорить, і ніякі професійні школи для дітей до п'ятнадцяти років в Радянській Росії недопустимі.

Тут І. Гревс абсолютно правий. Для того щоб змалювати різницю між загальноосвітньою школою і школою спеціальною, не варто було, мабуть, пускатися в далекі історичні екскурсії і протиставляти греків і римлян; можна було б підійти до питання набагато простіше, але це справа автора. Є у автора чимало цікавих думок. Наприклад, цілком правильно автор підкреслює, що «вчитися — це теж означає жити». Тільки — а це й найголовніше — автор загальноосвітню школу розуміє зовсім інакше, ніж розуміють її прихильники трудової школи.

Прихильники трудової школи ставлять перед школою завдання дати дітям можливість вивчити навколишнє середовище, тобто природу і людське суспільство, зрозуміти закономірність суспільних і природних явищ і навчитися, спираючись на набуті знання, перетворювати це середовище.

А як розуміє загальноосвітню школу професор Гревс? Які він ставить перед нею завдання? Школа, на його думку, повинна подати учням «абсолютні, вічні досягнення» (стор. 17).

«До світла духовного, наукового і релігійного тягнеться людські уми і серця за непереборним природженим

¹ Мається на увазі І партійна нарада в справі народної освіти (31 грудня 1920 р.— 4 січня 1921 р.).— *Ред.*

самостійним і самодостатнім потягом, незалежно від будь-якого економічного й іншого, особистого чи класового, інтересу, в ім'я правди, до якої в людини голод такий же непереборний, як і до хліба» (стор. 13—14). Дати масам через школу істину, якої вони шукають,— таке завдання школи. На думку професора Гревса, «буржуазні науки і мистецтво»,— це ілюзії. «Наука шукає істину, а істина потрібна всім і для всіх однакова, так само загальнолюдська і незалежна краса» (стор. 13).

На закінчення автор пише: «Ернест Ренан говорить: «Наука — перша потреба людини... Тільки вона може поліпшити долю людей тут, на землі» (стор. 18). Думка ця буде абсолютно правильною, якщо ми розширимо поняття науки (la science) і «зрозуміємо її як відкриття істини всіма силами людського духу, розумом і уявою, досвідом і інтуїцією, художнім чуттям і творчістю, дивнацією таємниць буття. Хай для цього працює серйозно організована, твердо поставлена і вільно діюча школа...» (стор. 18).

Обидві наведені статті — і стаття П. Ф. Каптерева, і стаття професора І. Гревса — характерні для загального відділу «Педагогической мысли».

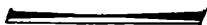
Крім загального відділу, в журналі є ще два інші відділи: бібліографічний відділ й педагогічна хроніка. Бібліографічний відділ ведеться дуже цікаво і різнобічно. Мабуть, те саме можна сказати і про педагогічну хроніку. Правда, і в тому, і в другому відділі той самий дух, що і в загальному відділі, та є й інші ноти.

Бібліографія і хроніка заслуговують на те, щоб бути прочитаними, особливо при бідності нашої бібліографічної літератури в галузі педагогіки.

1922 р.

Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе», 1922, № 1

Друкується за Собр. соч.
Н. К. Крупской, т. III, М.—Л.,
Учпедгиз, 1934

РЕЦЕНЗІЯ

«ПРОСВЕЩЕНИЕ». ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗБІРНИК № 1.
ИЗД. ПЕТРОГРАДСКОГО ГУБЕРНСКОГО ОТДЕЛА НАРОДНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ, Пг., ГИЗ, 1921, 288 стор.

Педагогічний збірник «Просвещение», що вийшов недавно в Петрограді, чудово відбиває ту велику педагогічну роботу, яка проводиться в Пітері. Треба сказати, що збірник добре відредагований. Починається він статтю С. Золотарьова «Література в умовах трудової школи». Ця стаття дуже цікава тим, що в ній розвивається новий підхід до викладання літератури. Але ще цікавіша вона настроєм автора, який можна визначити як зміновіхівський. Наведемо кілька місць. «Знаю,— пише автор в кінці своєї статті,— можуть бути тверезі вказівки на те, що дійсність жахлива, нема підручників, немає дров, не діє водопровід і т. д. Опісля підрахуємо биті горшки і пошукаємо винуватця. Проте робити щось треба! Якщо на те пішло, то й навчитись боротись з холерою можна лише на холері. Форма сучасної школи погана. Але принцип правильний. І якою б не була по-своєму закінченою і налагодженою стара школа, оформлення сучасної невлаштованості треба проводити, рівняючись на новий принцип, а не на старий зразок» (стор. 12).

На початку статті автор дає обґрунтування цього погляду: «В нинішній момент у нас в Росії наука перебуває у винятковому стані. Життя теоретично ґрунтується на принципах, що підлягають науковому визнанню і мають велику поступальну енергію, практично ж проявляється в формах, що відкидають нас до темного середньовіччя. Принципи линуть вперед, у свідомості виникає багато захоплюючих питань, які є складними

самі по собі і ще ускладнюються одночасністю і терміновістю; форми обтяжують своєю убогістю, загрожують заглушити життя духу. Що робити серед цієї драми? Спертися на принципи, здобуті ціною революції, щоб в ім'я їх, а не в ім'я старого укладу життя боротися з потворними формами нового укладу, який ще не утворився» (стор. 1). І зрештою: «Наука не просто демократизується і не шаблонно революціонується. Вона входить до програми дня і мобілізується для національного перевиховання в перспективі планетного співжиття. Мінімуму трудової школи й демократичної науки я не приймаю. Я живу перспективами на майбутнє, живу культурним футуристом, і дорога мені література в дорогій мені школі, яку я готую, хоч і не мною вона перелицьована, для мене могутнє джерело нової енергії, нових можливостей, нової творчості» (стор. 10).

І це загальний настрій збірника; недаремно статтю С. Золотарьова пущено першою.

Збірник дає досить повну уяву про педагогічну роботу, яку ведуть в Петрограді. Описано учительські з'їзди, які були проведені влітку, зібрано матеріали по літній школі, дві статті присвячено питанню про самоврядування учнів і, нарешті, описана постановка професійно-педагогічної освіти в Петроградській губернії.

Учительських з'їздів було минулої осені три: 1) викладачів фізики, хімії і космографії; 2) викладачів природознавства і 3) викладачів російської мови і літератури.

Перший з'їзд викладачів фізики, хімії і космографії, який відбувся 22—27 серпня, тривав 6 днів, на ньому було 316 викладачів (214 — з Петрограда і 102 — з провінції). На з'їзді було зроблено ряд (тринадцять) наукових повідомлень, було висунуто питання про побудову курсів і програм з фізики, хімії і космографії, потім прочитано ряд доповідей з окремих питань шкільних курсів. З'їзд звернув також велику увагу на питання про лабораторні заняття, екскурсії і літню школу. Нарешті, остання тема була про спрощені саморобні прилади.

Другий з'їзд — *з'їзд викладачів природознавства* — тривав з 29 серпня по 3 вересня 1921 р. і охопив біля 1 тисячі чоловік. Програму робіт з'їзду було присвячено обговоренню і розробці таких питань: 1) шкільне устат-

кування за сучасних умов, 2) практичні заняття і лабораторні досліди з окремих предметів природознавчого курсу, 3) природничі екскурсії, їх методика і техніка і, нарешті, 4) програми з природознавства для шкіл різних типів, а також для позашкільного викладання.

Нарешті, третій з'їзд — *з'їзд викладачів російської мови і літератури*, що проходив з 3 по 14 вересня, охопив понад 1300 чоловік. Величезна аудиторія працювала часом з 10 годин ранку до 1 години ночі (з тригодинною перервою) з великим піднесенням і напруженням.

З'їзди ці, безумовно, мали дуже велике значення для петроградського вчительства. Питання про з'їзди висвітлене в «Просвещении» дуже докладно.

Друге питання, якому збірник відводить досить багато місця, — питання про *літню школу*. Цьому питанню присвячено близько 45 сторінок, і висвітлене воно досить всебічно. Літня школа в Петрограді не є винятком. Це типова школа. Більше половини всіх петроградських шкіл проводили свої заняття і літом. Цей досвід має, безперечно, дуже велике значення.

У перших двох статтях (Р. Лемберг і В. Герда) порушено питання про те, чи повинна бути літня школа безпосереднім продовженням зимової, чи ні. Особисто я вважаю погляд В. Герда більш правильним, бо він вважає, що літня школа повинна складатися по іншому типу, ніж школа зимова, тому, що він відкриває можливість дуже плідного і своєрідного розвитку нових педагогічних методів.

Інші статті присвячено викладанню влітку окремих дисциплін: «Математика влітку», «Образотворчі мистецтва в літній школі», «Про ботаніку в літній школі», «Про природознавство в літній школі», «Постановка краєзнавства в літній школі».

Стаття І. Челюсткіна хоч і присвячена літній школі в цілому, але торкається переважно питання постановки викладання окремих шкільних дисциплін в літніх умовах. Тільки стаття Є. Брюнеллі «Звіт про літні заняття в 2-й школі робітничої молоді Виборзького району» описує життя однієї з літніх шкіл. Хотілось би в дальших випусках «Просвещения» знайти якомога більше таких описів, які допоможуть якнайкраще висвітлити питання, як треба і як не треба ставити літню школу.

Сподіваюсь, що петроградці, спираючись на наявний у них матеріал, зможуть висвітлити також наступні, надзвичайно важливі питання: 1) як організує зв'язок з місцевим населенням перекинута на село школа, 2) як організовується в школі спостереження над життям і працею місцевого населення, 3) чи бере школа яку-небудь участь у праці місцевого населення, чи, може, петроградська літня школа, подібно цілому ряду літніх колоній, є закритим навчальним закладом, нічим не зв'язаним з місцевим життям.

Питанню *шкільного самоврядування* присвячено статті Р. Лемберг і І. Челюсткіна. Перша стаття розглядає питання в цілому, друга описує здійснення в одній із шкіл досвіду самоврядування.

У своїй статті Р. Лемберг спиняється спочатку на американському типі самоврядування учнів, в основі якого лежить копіювання буржуазної республіки. Розбираючи далі погляд В. А. Невського, автор показує, що й він стоїть на точці зору копіювання учнями державного апарату. Тільки Невський пропонує копіювати не буржуазну, а Радянську республіку. Автор вказує на необхідність іти іншим шляхом. Самоврядування учнів повинно зростати на ґрунті постійних, повсякденних інтересів шкільного життя. «Тільки з того періоду, коли школа стане продуктивною общиною, комуною, яка здійснює суспільно-господарську і творчо-навчальну діяльність, назріє питання про керування цією діяльністю, виясниться потреба в загальному керівництві, в учнівських адміністративних органах» (стор. 98). Автор розбирає також питання про те, наскільки представництво від учнівських гуртків, а також комосередок можуть виконувати роль адміністративного органу. Нарешті, останнє питання, яке розглядається в статті,— це питання про залучення учнів до адміністративного органу, що завідує громадським господарством у школі,— до шкільної ради.

Стаття дуже цікава і бере правильну лінію.

І. Челюсткін підходить до питання про самоврядування учнів з іншої точки зору — переважно з точки зору розвантаження вчителів. У школі І. Челюсткіна потреба налагодити життя школи привела до усвідомлення того, «що повинен бути орган, який розподіляє і проводить всі різноманітні роботи і обов'язки» (стор. 105). «Таким

чином, ця виборність не зводиться до привілеїв, а до виконання необхідної трудової повинності» (стор. 105). Проте виборність у школі І. Челюсткіна майже фіктивна: «Якщо педагогічна рада підходила цілком свідомо до принципу проведення всіх учнів через орган самоврядування, то самі учні дійшли до цього інтуїтивно, бо вони в наш час природно зводять вибори до висування тих осіб, які ще не були в тому чи іншому органі самоврядування» (стор. 107). По суті, в останній фразі криється засудження такої системи самоврядування, де виконання громадських функцій зводиться лише до виконання важкої повинності. Система самоврядування, яку встановлено в школі І. Челюсткіна, справляє враження чогось застиглого, суворого, що мало відповідає живій, рухливій натурі дітей. Життєздатні, мабуть, наскільки можна судити із статті, лише загальні збори: «На загальних учнівських зборах обговорюються питання, які стосуються всієї шкільної роботи; на цих загальних зборах читаються доповіді, реферати на теми, що являють загальний інтерес для всіх учнів; ухвалюються постанови, які, якщо вони стосуються шкільного життя, передаються на обговорення і затвердження педагогічної ради» (стор. 105).

Питанню про *підготовку персоналу* присвячено велику і добре обгрунтовану цифровим матеріалом статтю Д. Ангерта «Професійно-педагогічна освіта в Петроградській губернії». Стаття дає досить чітку картину того, що відбувається в цьому відношенні в Петрограді і губернії. Вчителів нехватка, а існуючі педагогічні навчальні заклади не використовуються. В них може навчатися 12 745 чоловік, а вчиться лише 3798. Ця цифра, як і загальна система нашої педагогічної освіти, відірваної від школи, від життя і його запитів, система вкрай заплутана і складна, яка так чудово змальована в статті Д. Ангерта, наводить на сумні роздуми. Питання про систему підготовки педагогів, про необхідність орієнтувати цю підготовку на завдання моменту, на умови господарського життя слід обговорити як в пресі, так і в надрах Наркомосу.

Щодо питань *політосвітроботи*, то тут не все благополучно. По-перше, в збірнику говориться весь час не про політосвіту, а вживається старий термін — «позашкільна освіта». Це, безумовно, дрібниця. Але ця дрібниця дуже

гармоніює, наприклад, із статтею М. Салтикової «Клуб як одна з форм позашкільного виховання». Автор визначає клуб «за смаком розумної старовини» — як «заклад позашкільного виховання, який забезпечує своїм членам можливість приємно провести вільний час, який сприяє всебічному розвитку їх особи і, зокрема, суспільному вихованню і політичній освіті» (стор. 45). І таким старим-старим культурництвом віє від цього «приємного» проведення часу для розваги, від цього «суспільного виховання» «не вихованих суспільно» народних мас і від цієї «політичної освіти темного народу».

У відділі «Поточного життя» є відгук на II Всеросійський з'їзд політосвіт, підписаний літерами Є. Г. Автор дуже незадоволений з'їздом. На з'їзд були запрошені, з одного боку, «офіційні представники центрів», погано зв'язані з *безпосередньою* роботою...» (стор. 259). На з'їзді «дуже багато говорили» про політику, про принципи, про організаційні питання. «Але якщо вважати, що головним завданням з'їздів повинно бути виявлення *живої конкретної* роботи на місцях і виправлення *конкретної* лінії роботи центру, то для цього, мабуть, потрібні й інший склад з'їзду, і підготовка іншого матеріалу з боку центру, і, поряд з турботою про майбутнє, велике прагнення покарати за минуле, і велика готовність за нього відповісти» (стор. 259). Остання фраза не зовсім зрозуміла. В усякому разі, автор незадоволений і центром, і місцями. Щодо відірваності від безпосередньої роботи Є. Г. дуже помиляється: на з'їзді якраз більшість делегатів була працівниками з місць, які стоять в самій гущі роботи. А щодо політики... Автор дуже помиляється, коли гадає, що можна вести політосвітню роботу, не визнаючи своєї політичної лінії.

Загальнометодичні статті не дуже вдалі. Цікавіша від інших стаття В. Таубмана «Система Монтесорі і проблема психофізичного оздоровлення людини».

В цілому появу «Просвещения» треба вітати. Збірник дає досить цінного матеріалу і добре відбиває петроградську педагогічну роботу.

1922 р.

Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе», 1922, № 1

Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., «Работник просвещения», 1924

РЕЦЕНЗІЯ

„REVUE PÉDAGOGIQUE“ JANVIER — DÉCEMBRE 1921. TOME 78 et 79.
PARIS

(«ПЕДАГОГІЧНИЙ ОГЛЯД». СІЧЕНЬ—ГРУДЕНЬ. 1921. ТОМИ 78 і 79.
ПАРИЖ)

«Педагогічний огляд» виходить протягом майже сорока років,— з 1882 року, виходить щомісячно.

Безумовно, цей журнал добре відбиває урядовий погляд на школу і захищає його не за страх, а за совість. До новин журнал ставиться з великим недовір'ям і найменше думає про які-небудь докорінні перетворення французької школи: звичайно, її треба дещо вдосконалювати, але в цілому в ній все гаразд.

В журналі є відділ «Педагогічні нотатки». Це короткі нотатки інспекторів про викладання різних предметів і про різні педагогічні прийоми.

Візьмемо приклад — «Історія — урок елементарного курсу: діти, розповідаючи, воскрешають минуле»:

«Хоч інспекторові часто доводиться бути на хороших уроках, однак мені особливо пощастило: я слухав підряд п'ять розповідей історії, чудових за змістом і формою. П'ятеро «професорів» були малюками-учнями, які вивчають елементарний курс (учні викладачки пані К.). Картина така. Маленький чоловічок (йому не було десяти років), озброївшись вдвоє більшою за себе палицею, показував на німій карті Кале (Calais) і описував сумний стан міста в 1347 р. Він розповідав нам про погрози Едуарда III, намалював нам чвари між городянами, ми чули промову Естам де Сен-П'єра. Потім паличка почала рухатися по картині, яка зображувала громадян «босих, в одних сорочках, з вірьовками на шиї», яких приводять в англійський табір... Добра королева Філіппіана де Гено

кидається до ніг свого володаря і повелителя: «Змилуйся, государю! Змилуйся і пожалій цих людей. Вони були твоїми ворогами. Тепер вони стануть твоїми вірними підданими...» Потім маленького доповідача змінили по черзі його товариші такі самі на зріст і розповіли нам про битву при Пуатьє і про життя Бертрана дю Гесклен з незвичайною точністю, правильною мовою...»

І так далі все в такому роді. Ось чим набивають голови французьких дітей, а інспектор милується! Таких інспекторських заміток чимало.

Другий відділ — «Хроніка народної освіти у Франції» — містить в собі часто такі ж коротенькі замітки, що трактують окремі питання викладання чи виховання: про необхідність навчання домашнього господарства, про влаштування душів при школах, про організацію нагляду під час екскурсій, про друкарську машинку на педагогічних курсах, про відвідування курсантами педагогічних курсів елементарних шкіл та ін. Правда, в цих замітках можна почерпнути і дещо цікаве. Так, в номерах за 1921 рік є кілька цікавих заміток про виховання в учнів гігієнічних навичок. Правда, багато для нас, росіян, залишається незрозумілим. Не розумієш спочатку, чому у Франції шкільним лікарям суворо забороняється лікувати школярів, яких вони оглядають. Виявляється, лікувати дітей належить «домашнім» лікарям, які не повинні бачити в шкільному лікареві конкурента. Якби шкільні лікарі лікували учнів, це означало б також, що держава втручається в компетенцію сім'ї. Так... не зразу зрозумієш.

Є ще відділ «Екзаменаційні іспити». В ньому описується, на яке звання скільки чоловік екзаменувалось, як пройшли екзамени, який ступінь знання виявили ті, що екзаменувалися.

По суті, і інспекторські замітки, і «Хроніка народної освіти у Франції» і «Екзаменаційні іспити» мають один і той самий характер чисто практичних заміток.

Те саме, між іншим, можна сказати і про «Загальний педагогічний відділ», і про «Дискусійні статті», — велика більшість статей цих відділів також присвячена окремим практичним питанням. Назвемо деякі з них: «Поради директора своїм співробітникам», «Професійне

значення атестата на звання наставника вищої народної школи», «Навчання письма», «Викладання арифметики», «Деякі думки з приводу викладання французької мови», «Опис», «Французький твір», «Викладання експериментальної педагогіки в нормальній школі». Є кілька статей, що змальовують педагогічні ідеї того чи іншого педагога або мислителя: «Педагогічні ідеї Ренув'є», «Педагогічні ідеї Гюйо» та ін.

Вражає мізерна кількість статей, присвячених загальним проблемам виховання. Спинимось на них.

В липневій книжці вміщено статтю Шарля Шабо (Charles Chabot) «Перебудуйте школу». Шабо спиняється на виданій «Міжнародним бюро пових шкіл» в 1920 р. в Базелі книжці Адольфа Ферр'єра «Перебудуйте школу», яка являє собою звернення до батьків і властей. Спочатку він викладає погляд Ферр'єра, який піддає нещадній критиці існуючу офіціальну школу і закликає йти слідами «нових шкіл», заснованих Декролі (Decroly), Сесілем Редді (Cecil Reddi), Бедлеєм (Badley), Демоленом (Demolins), Ліхтартом (Lighthart), Літцем (Litz), Вінекеном (Wineken), Р. Гехебом (Geheeb), Дьюї (Dewey), Зейделем (Seidel), Ертом (Oerth), Тоблером (Tobler) і т. д.

«Це не показові школи, це школи-лабораторії. Вони працюють у винятково сприятливих умовах: у них високий бюджет, незначна кількість учнів на кожного викладача, інтернат. Але їх досвід, їх досягнення вказують, як треба реформувати громадські школи на наукових засадах. У цих школах уроки не мають догматичного характеру, це — пошуки, збирання фактів, класифікація і обробка загальними силами документів, дослідження і відкриття різних типів наук і потім філософське об'єднання їх. Немає міських шкіл: діти живуть на селі, ходять напівголими, діють, як дикуни. Всякий інтерес породжує зусилля, немає зусиль, які не викликаються інтересом. Відбувається справжня радісна праця, праця істоти, якій пропонують робити лише те, що відповідає її психічній організації, насамперед ручну працю і ручну працю, поєднану з працею розумовою. Користуються періодом визнаного авторитету, щоб дати можливість набути багатий запас фактів, міцно закріпитися звичкам,

які зведуть до мінімуму період анархії і приведуть від початкового догматизму до шкільної республіки».

Шарль Шабо вважає, що критика Ферр'єром сучасної школи мало обгрунтована. Наприклад, французька школа виховала солдат, які викликали захоплення своїми особистими якостями, виховала зразкових офіцерів, виховує хороших інженерів, чудових лікарів. Їх висунула школа і дала їм можливість себе виявити. Ферр'єр, мовляв, спирається на німецьку анкету 1910 р., йому необхідно було б ознайомитися з відгуками директорів французьких ліцеїв. Хай навіть, пише Шарль Шабо, нова школа дійсно хороша, але реформу доведеться застосувати по відношенню до мільйонів учнів великої країни з двома-трьомастами тисяч учителів, в країні, де школи переповнені, а бюджети мізерні. Вони вважають таку реформу нездійсненною.

Візьмемо іншу статтю — статтю В. Суше (A. Souché) «Французька школа завтрашнього дня». Автор теж проти скільки-небудь істотної реформи сучасної французької школи. Вона, на думку автора, цілком себе виправдала. Це тільки реформісти хочуть все щось поліпшувати. На їх думку, сучасна школа (школа Жюля Феррі), як її називають, штучна, абстрактна, словесна, ігнорує реальне життя і виробництво. Ці органічні недоліки роблять її неспроможною виконати ті завдання, які на неї покладаються. Суше вважає, що докорінна реформа феррїстської школи була б небезпечна. «Така педагогічна революція була б авантюрою, була б справжньою загибеллю як для нашого виробництва, так і для французького ідеалу». Суше зображає справу так, ніби ті, хто критикує сучасну французьку школу, називаючи її школою учоби, школою словесною, абстрактною, хочуть, щоб школа мала професійний характер, і доводить, що це було б помилкою. Це враховано було в проекті 1917 р. про загальну освіту юнацтва: він претендував на те, щоб «дати Франції завтрашнього дня людей, а не людські машини» і зробити із школи таке ж «розумове і моральне вогнище для юнацтва, яким вона була для дітей». Піднести розумовий розвиток, зміцнити моральну силу не означає зрадити інтереси виробництва. Навпаки, «виробництво вимагає здорового і сильного духу» і т. д. і т. п.

У журналі є ще відділи: «Бібліографія» і «Серед закордонних журналів».

Редакція «Педагогічного огляду» стоїть осторонь живої педагогічної думки, статті і рецензії безбарвні, нежиттєві, насичені безмежним шовінізмом.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе», 1922, № 1*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., «Работник просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

„DAS PROLETARISCHE KIND“ INTERNATIONALE MONATSSCHRIFT FÜR FRAGEN DER KOMMUNISTISCHEN ERZIEHUNG, FÜR LEITER UND HELFER DER KOMMUNISTISCHEN UND DER KINDERGRUPPEN PROLETARISCHER MASSEORGANISATIONEN, FÜR ELTERN UND LEHRER.
BERLIN, DIE JUGENDINTERNATIONALE, 1922

(«ПРОЛЕТАРСЬКА ДИТИНА». ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИЙ МІСЯЧНИК, ПРИСВЯЧЕНИЙ ПИТАННЯМ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ. ПРИЗНАЧАЄТЬСЯ ДЛЯ КЕРІВНИКІВ ДИТЯЧИХ ГРУП, БАТЬКІВ І УЧИТЕЛІВ. ВИД. ІНТЕРНАЦІОНАЛУ МОЛОДІ. РЕДАКТОР ЕДВІН ГЕРНЛЕ І. ВИХОДИТЬ ДРУГИЙ РІК У БЕРЛІНІ КОЖНИЙ НОМЕР В ДВА АРКУШІ)

Головне, що привертає увагу журналу,— це робота в дитячих групах, формування пролетарських батьківських комітетів і організація вчительства.

Буржуазія прагне через школу проїняти підрастаюче покоління з самого раннього віку буржуазним духом: нав'язати дітям схилення перед багатством, уявлення, ніби буржуазний лад найсправедливіший, що ніякий інший лад неможливий; нав'язати дітям страх перед богом і начальством і т. д. Потім юнакові чи дівчині при всьому бажанні важко буває позбутися того буржуазного мотлоху, яким так старанно забивають їм голову в школі. Ось чому на II конгресі Комуністичного Інтернаціоналу Молоді ухвалено рішення розгорнути роботу в дитячих групах, де в дітей виховували б пролетарські комуністичні погляди і звички. В цій роботі повинні брати участь як члени Комуністичного Союзу Молоді, так і члени Комуністичної партії. Робота серед дітей являє

¹ Б. Гернле (Hoernle) (1883—1952) — відомий діяч Комуністичної партії Німеччини в галузі народної освіти, один з організаторів і керівників дитячого комуністичного руху.— *Ред.*

собою цілком новий вид комуністичної роботи. Крім знання програми партії і резолюцій, треба вміти ще підходити до дітей, знати дітей.

«Пролетарська дитина» уважно стежить за роботою дитячих груп як в різних містах, так і в різних країнах: в Болгарії, Чехословаччині, Швейцарії, Голландії та ін. Врахування досвіду роботи дитячих груп має надзвичайно важливе значення: практична робота не пропадає марно, досвід окремих груп не зникає безслідно, і з цього досвіду виділяється все істотне, все, що може бути базою комуністичного виховання. Керівники груп щотижня або раз на два тижні збираються на загальні збори і там спільно обговорюють висунуті життям питання. Дитяча група — це лабораторія комуністичного виховання. Разом з тим робота в дитячих групах створює кадри нових, по-комуністичному настроєних педагогів, які зможуть здійснювати справжню пролетарську школу, перейняту комуністичним духом, коли відкриється для цього можливість. Керівники дитячих груп враховують досвід передових шкіл. Так, наприклад, в Гамбурзі комуніст Левальтер, який працює в гамбурзьких дослідних школах, ділиться своїм педагогічним досвідом на зборах керівників дитячих груп, їх повідомлення обговорюються, і результати дискусії втілюються в життя.

Взагалі на зборах керівників гаряче дебатуються всякі педагогічні питання. Робота дитячих груп не ведеється за одним яким-небудь певним шаблоном, вона розвивається зовсім вільно — дитячі групи бувають різні за величиною, характером роботи та ін. Керівниками груп буває і молодь, і дорослі товариші. Як правило, діти з великою охотою працюють з молоддю, якій вдається встановити з ними близькі, товариські стосунки, а такі стосунки являють собою необхідну умову успішності роботи дитячих груп.

Велику увагу «Пролетарська дитина» приділяє поширенню комуністичних поглядів серед учительства і серед населення. Групка комуністично настроєних вчителів невелика порівняно з загальною масою вчительства — кілька сот чоловік, — але вона відзначається своєю активністю. Що ж до населення, то тут комуністи спираються насамперед на батьків. Поряд з цим загальна комуністична преса приділяє всім цим питанням досить велику

увагу. Використовується і парламентська трибуна. В № 2 «Пролетарської дитини» вміщено чудову промову Клари Цеткін, яку вона проголосила в рейхстазі 24 січня цього року.

В журналі є постійні відділи: 1) робота дитячих груп, 2) рух учительства, 3) рух батьків. Цим же питанням присвячена більшість статей, але є статті і на суміжні теми: домашнє виховання, експлуатація дітей, про російську школу, дитина і класова боротьба та ін.

Журнал дуже витриманий, багатий змістом, від нього віє енергією, широтою мети.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе», 1922, № 2*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках новых путей, М., «Работник просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

„PÄDAGOGISCHES ZENTRALBLATT“, HERAUSGEGEBEN VOM ZENTRAL-
INSTITUT FÜR ERZIEHUNG UND UNTERRICHT, BERLIN, 1922, № 1—4
(«ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ». РІК ВИДАННЯ 3-й,
ВИД. ЦЕНТРАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ВИХОВАННЯ І ВИКЛАДАННЯ,
БЕРЛІН, 1922, № 1—4)

Кожна книжка (на три аркуші) складається з однієї-двох педагогічних статей, інформації Центрального інституту виховання і викладання та бібліографії. Статті мають випадковий характер: то стаття, присвячена питанню викладання старих мов, то стаття про розповідання казок у школі, то стаття про виховання в умовах сільського життя.

Щодо інформації, яку дає Центральний інститут виховання і викладання, то вона, з одного боку, являє собою повідомлення про курси, які мають відбутися, про цикли лекцій, педагогічні тижні, педагогічні виставки, з другого — складається з переліку схвалених Центральним інститутом фільмів. Лекції і курси найрізноманітніші. Наприклад, влаштовується ряд доповідей про шкоду алкоголю, курси по виготовленню фізичних приладів, по шкільній гігієні, по викладанню релігії в школі, по перепідготовці вчителів, по трудовій школі і т. п.

Бібліографія розбивається на такі відділи: молодь і психологія, загальні питання викладання і виховання, організація справи народної освіти, дитячі садки, допоміжні школи, методика і дидактика окремих галузей викладання, увага до сприятливих умов розвитку молоді, професійні інтереси, хроніка педагогічних питань. Деякі нові книги просто перераховуються, зміст інших викладається в кількох рядках, на деякі дається короткий відзив.

Цікавий відзив про перекладену на німецьку мову книжку П. П. Блонського «Трудова школа». Наводимо його.

«Трудова школа» належить перу видатного російського педагога і стосується теорії і практики трудової школи. Трудова школа, про яку говорить Блонський, відповідає скоріше німецькому поняттю «виробничої школи», бо автор прагне зв'язати школу, яка повинна давати цінні трудові досягнення, з практичним і економічним соціальним життям і перетворити її у виховні майстерні, де молодь — як це було раніше в сім'ї — була б безпосередньо і повсякчас зв'язана з соціально-господарським життям і мало-помалу формувалась би в економічно розвинутий, причому в сучасній індустріальній його формі, робітничий колектив. Висунуті автором педагогічні ідеї мають чисто російський комуністичний характер, в методичному ж підході відчуваються сильний вплив Песталоцці, Фребеля і наших сучасних педагогів-реформаторів. Все це цілком суперечить нашому звичайному уявленню про школу, але дещо може бути корисним і для Німеччини».

Рецензія дуже характерна для «Центрального педагогічного бюлетеня»: констатується сумлінно факт, що книга різко суперечить звичайним німецьким уявленням про школу, і більше нічого. Правильний чи неправильний цей новий для Німеччини погляд на школу — про це ні слова. Російський комунізм — і справі кінець, і говорити не варто. А опісля, начебто для об'єктивності, додається: «дещо», проте, можна взяти до уваги.

Наведені списки лекцій дають уявлення про питання, які дебатовуються в німецькому учительському середовищі, а перелік книг, що виходять, дає можливість довідуватись про новини педагогічної літератури. Бюлетень являє собою завдяки цьому корисний довідник.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн
«На путях к новой школе», 1922, № 2*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

„DAS WERDENDE ZEITALTER“¹. ORGAN DES INTERNATIONALEN ARBEITSKREISES FÜR ERNEUERUNG DER ERZIEHUNG, BERLIN, 1922. № 1—2
(«МАЙБУТНІ ЧАСИ». ОРГАН «ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІГИ ОНОВЛЕННЯ ВИХОВАННЯ»¹. ВИХОДИТЬ РАЗ НА ТРИ МІСЯЦІ ЯК ДОДАТОК ДО ЖУРНАЛУ «НОВЕ ВИХОВАННЯ» («NEUE ERZIEHUNG»), 1922. № 1—2)

«Інтернаціональна ліга оновлення виховання» була організована в серпні 1921 р. на Міжнародній педагогічній конференції в Кале. В цій конференції брали участь педагогічна секція «Німецької ліги об'єднання народів» (ця секція протягом двох років, з 1919 р., видавала «Міжнародний педагогічний огляд»), Інститут Жан-Жака Руссо в Женеві, лондонська «Світова асоціація освіти дорослих» (World Association for Adult Education) і англійська «Співдружність нового виховання» (New Education Fellowship), орган якої «Нова ера» (New Era), що виходить з 1920 р., виступив з програмою громадського виховання в інтернаціональному масштабі. Вони об'єдналися в «Інтернаціональну лігу оновлення виховання».

На конференції було ухвалено випускати в тісному контакті, але під окремою редакцією три офіційних органи «Інтернаціональної ліги оновлення виховання»: англійською, французькою і німецькою мовами. На чолі англійського видання «New Era» стоїть Беатріса Ензор, на чолі французького «Pour l'Ère Nouvelle»² — голова «Міжнародного бюро нових шкіл» професор женецького Інституту Жан-Жака Руссо Адсльф Ферр'єр і на чолі німецького «Das Werdende Zeitalter» — голова колишньої педа-

¹ В сучасній радянській педагогічній літературі назва цієї організації перекладається: «Міжнародна ліга нового виховання». — *Ред.*

² «За нову еру». — *Ред.*

гогічної секції «Німецької ліги об'єднання народів» Єлізавета Роттен.

«Інтернаціональна ліга оновлення виховання» так формулює свої *основні принципи*.

1. Найважливішою метою всякого виховання є пробудження в дитині прагнення служити ідеї переваги духу над матерією і втілення цього духу в повсякденному житті. Внаслідок цього оновлене виховання — які б не були інші погляди вихователя — повинно прагнути зберегти і розвинути духовну силу дитини.

2. Це особливо важливо щодо дисципліни. Вихователь повинен благоговійно ставитися до особливостей природи дитини і ясно зрозуміти, що притаманні дитині сили можуть розвинути лише за наявності внутрішньої дисципліни, яка виявляється назовні, залишаючи повний простір духовним і душевним здібностям дитини.

3. Виховання, яке практикується в школах цього нового типу, повинно зважати на інтереси дитини, що розвиваються в її душі. Це стосується як до виховання характеру і емоціонального життя, так і до передачі знань. Навчальний план повинен надавати поле діяльності для всіх цих інтересів, йдучи назустріч інтелектуальним, художнім, соціальним чи іншим імпульсам, або знаходити синтетичну форму для них, наприклад, в органічно розчленованій ремісничій освіті.

4. Шкільна громада повинна складатися з дітей і дорослих і спільно управлятися ними. Самоврядування і самодисципліна, які зміцнюють сили кожної дитини, повинні мати певну мету — шляхом вільної організації цілого зробити зайвим авторитет, що спирається на зовнішні засоби.

5. Новий дух виховання виявляється найбільше в тому, що не залишається місця для егоїстичного змагання і на зміну йому приходять дух колективної дитячої творчості, який змушує його добровільно підкорити свою волю волі колективу.

6. Ліга стоїть цілковито за громадське виховання в повному розумінні цього слова, отже, і за сумісне виховання як у класі, так і поза класом, при якому обидві статі можуть найповніше розвивати свої особливості і, благодійно доповнюючи одна одну, впливати одна на одну.

7. Оновлене і здійснюване в цьому напрямку виховання зробить з дитини не лише громадянина своєї громади, свого народу і всього світу, який віддає себе на службу своєму ближньому, своєму народові і людству; воно дасть йому свободу як людині, яка, відчуваючи себе такою, буде поважати людину в усякому іншому».

Засновники «Інтернаціональної ліги оновлення виховання» прагнуть, за їх словами, встановити якомога еластичніший зв'язок, що припускає входження до «Ліги» будь-якої країни, будь-якої групи педагогів у ній.

Нам здається, що зв'язок цей мало до чого зобов'язує. В № 2 «Майбутніх часів» повідомляється, наприклад, що до «Ліги» приєдналося нове педагогічне товариство, організоване у Франції пані Геріт і Роджером Кузіне (m-me Guerite et m-r Roger Cousinet), — «Нове виховання». Це наводить на роздуми. Кузіне давно вже відомий у французькій педагогічній літературі. В «Revue Pédagogique» було в свій час вміщено його статтю про самоврядування. «Французький школяр не такий дурний, — писав Кузіне, — щоб піти на вудку шкільного самоврядування; він прекрасно розуміє, що шкільне самоврядування є засобом непомітно оволодіти його волею і підкорити його певній дисципліні. Запроваджене у вигляді спроби у деяких французьких школах самоврядування абсолютно не прищепилося». В цій же статті є міркування Кузіне на тему про те, що вчитель, з одного боку, і клас — з другого, являють собою два ворогуючі табори; що вчитель повинен уміти панувати розділяючи і т. д. і т. п. Все це писав Р. Кузіне, а тепер він член «Інтернаціональної ліги оновлення виховання». Дивно!

Товариство «Нове виховання» друкує свої бюлетені, починаючи з січня 1922 р. у французькому журналі «L'Education» («Виховання»), який очолює редактор Борт'є (Bertier), директор відомої школи «Les Roches». В бюлетенях «Нового виховання» багато говориться про те, як розповідати дітям казки, про драматизацію, ритмічну гімнастику, дитячу творчість, про наступну конференцію членів товариства, про виставку дитячої творчості, даються характеристики Едмонда Холмса, П'єра Бове, Едворна Пітерса (Peters). Особливого інтересу бюлетені «Нового виховання» не становлять.

Повернемось, однак, до «Майбутніх часів». Про справу народної освіти в Росії «Майбутні часи» судять по перекладених кимось на німецьку мову протоколах I-ї конференції Московського пролеткульту (лютий 1918 р.). Автор замітки говорить, що протоколи ці можна «читати лише з болем у серці». «Словом, багато наївного серед купи організаційного, статистичного мотлоху, всякої систематики». «Саме тому, що Росія подібна до породілля, потрібна сугуба обережність. Ми вимагаємо, як завжди, і в цьому разі точності, виразності, сумлінності у всьому, навіть у тому, що здається на перший погляд дрібницями». «Хороші наміри: перетворення школи в шкільну громаду, органічний зв'язок школи з оточенням, дитячі садки, визнання прав дитини; впровадження гігієни в усі школи... дорогоцінна наївність» і т. д.

Але чого ж хоче сама «Інтернаціональна ліга оновлення виховання»? Ми зараз читали, що до числа її принципів входить визнання прав дитини, перетворення звичайної школи в самоврядувальні школи, в самоврядувальну громаду. Чому має право говорити про все це «Інтернаціональна ліга оновлення виховання» і не мають права говорити російські вчителі? Зате багато з того, про що говорить «Ліга», звучить набагато наївніше. Розмови про відродження світу через виховання, про релігійний інстинкт, про вічні істини, про перевагу духовного над матеріальним — хіба це не наївність? В практичних питаннях ми готові найретельніше вчитися у членів «Інтернаціональної ліги оновлення виховання», уважно вивчати кожний їх досвід, але оцінка суспільних явищ у нас інша, підхід до них інший.

Найцікавіший досвід, що описується в № 2 «Майбутніх часів», — досвід гамбурзьких шкіл — ми цілком подаємо в іншому місці цього номера нашого журналу¹.

Цікава також система Дальтона в англійських школах, про яку ми читаємо в тому ж № 2 «Майбутніх часів»:

«Система Дальтона зосереджує увагу не на класі, а на окремому індивідумі. Вона в учні бачить «дослідника»; до його послуг численні лабораторії, де він може віддаватися своїм вільно обраним заняттям. В кожній

¹ Журн. «На путях к новой школе», 1922, № 2.— *Ред.*

з цих лабораторій він знаходить вчителя-фахівця, який йому допомагає і спрямовує його роботу. Кожний учень повинен приділяти щонайбільше дві-три години на тиждень обов'язковим заняттям з кожного предмета; щодо побудови занять з даного предмета учень узнає з плану роботи, складеного на місяць і вивішеного в лабораторії. Учень веде щоденно облік виконаних ним робіт і наприкінці місяця показує його вчителю, який повертає його з порадами, як вести далі заняття.

За бажанням учителів або учнів наприкінці місяця може бути проведена перевірка знань і умінь. При цьому існує певний розумний примус, оскільки від кожного учня вимагають, щоб він приділяв якийсь мінімум на вивчення кожного предмета. Поділ школи на класи, які відвідують діти однакового віку, продовжує існувати. Зважаючи на різницю духовного розвитку дитини кожного класу, з кожного предмета розробляють три плани: для нижчого, середнього і вищого ступеня» (стор. 44) ¹.

У нас аналогічний метод практикується і дає дуже хороші наслідки в школі-комуні в селі Винодельному Ставропольської губернії ².

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новій школі», 1922, № 2*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупська я. В писках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

¹ Див. про це також рецензію Н. К. Крупської на книгу Є. Паркхерст «Воспитание при помощи дальтоновского плана» і прим до неї (стор. 88 і 709 цього тома). — *Ред.*

² Див. рецензію Н. К. Крупської на книгу А. Архипова «Опыт построения трудовой школы (Теория и практика) Школа-коммуна в селе Винодельном», т. 4, цього вид., стор. 54.— *Ред.*

РЕЦЕНЗІЯ

БЛИЖЕ К ПРИРОДЕ. БИОЛОГИЧЕСКАЯ СТАНЦИЯ ЮНЫХ НАТУРАЛИСТОВ ИМ. К. А. ТИМИРЯЗЕВА (1918—1919). ВЬП. 1—2, М., ИЗД. МОСКОВСКОГО ГУБЕРНІСКОГО ОТДЕЛА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНІЯ, 1921, 72—93 стор.

Станція юних натуралістів — заклад, яким має право пишатися Москва. Цей заклад має на меті виявити, як треба збуджувати в дітях інтерес до наукових спостережень над природою, як виховувати з дитини природознавця. Найхарактернішим є ставлення керівників станції до дітей. Це ставлення можна охарактеризувати як глибоку повагу до особи дитини, до її інтересів. Керівники — це лише старші товариші, які більше знають.

«Ближе к природе» знайомить читача з життям станції. Випуск 1-й починається статтею «Рік роботи на біологічній станції юних любителів природи в Сокольниках»; автор статті — засновник і душа станції Б. Всесвятський. Потім іде повідомлення «Річні збори на станції», що складається з ряду статейок, написаних дітьми десяти — дванадцяти років, а саме: «Порівняння життя в місті і на станції» (Колі К.), «Про значення станції» (Тоні К.), доповідь від гуртка ботаніків (Борі Г.), доповідь про діяльність гуртка птахівників (Люди С.), доповідь про діяльність гуртка ентомологів (Васі М.), доповідь гуртка водолубів. Далі йде огляд матеріалу виставок гуртків.

Третя стаття, вміщена в першому випуску, — це стаття М. Знаменського «Недільні збори на станції», де описується одне таке зібрання, на якому було близько шістдесяти дітей. Збори відбувалися під головуванням 13-річної дівчинки. На зборах діти виступали з доповідями про свої спостереження і обговорювали ці доповіді.

Випуск 2-й складається з щоденників двох дітей: Васі Р., 13 років, сина робітника, і Тані В., 12 років, дочки агронома. В цих щоденниках відбивається життя колонії.

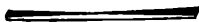
Характерно, що в цих щоденниках немає описів ніяких уроків, а є опис немудрого життя юних натуралістів на станції, де вони годують коня Ваську та козу Катьку, годують птахів, влаштовують сади, чергують на сіножаті, в будинку, в їдальні, ходять в ліс, на ставок, працюють на городі, ходять на екскурсії. Керівники станції фігурують просто як товариші, центр усього — спостереження над природою. Керівник зрідка задає запитання, яке зразу допоможе натуралістові уявити незрозуміле, або ж дасть якусь корисну пораду. Близькість до природи, милування нею, вивчення її таємниць — ось як можна охарактеризувати життя дітей на станції.

Тепер станція перетворилася на екскурсійний центр, при ній існує школа на сорок чоловік, учительські короткотермінові курси. Слава станції зростає з кожним днем і зростає заслужено.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1922, № 2*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

«ТРУДОВАЯ ШКОЛА». ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЛИСТОК № 1. ПГ., ИЗД. СЕКТОРА СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ПЕТРОГРАДСКОГО ГУБНО, 1922, 29 стор.

Як видно з переліку статей, вміщених в № 1 «Трудової школи», його присвячено цілком питанню про школу для підлітків. По-перше, дуже вдала думка присвячувати цілий номер одному якому-небудь питанню. Питання в такій постановці справи висвітлюється всебічно і дає багато читачеві. Крім того, питання про школу підлітків, порушене Петроградським губвно, дуже важливе; це питання висуває саме життя.

У своїй декларації 1918 р. Наркомос поставив питання про двоступневу єдину трудову школу. Як ідеал була висунута дев'ятирічка. Напочатку здавалося, що великим напруженням можна буде досягти загального дев'ятирічного навчання. Зараз ясно, що дев'ятирічка для всього населення — лише більш-менш далекий ідеал. Доводиться добиватися спочатку загальнодоступної школи I ступеня (чотирирічки), її зробити загальною і безплатною. А потім поступово будувати II ступінь, роблячи його все більше і більше загальнодоступним. А поки що як? Поки що треба створити систему «додаткових шкіл», в них дуже велика потреба. I ступінь дитина закінчує в дванадцять-тринадцять років. Якщо вона не вступає до II ступеня, вона зовсім перестає вчитися. Щоб у підлітка не було рецидиву неписьменності, щоб він набув уміння користуватися книгою як знаряддям праці, щоб навчився застосовувати здобуті ним у школі знання до життя, щоб засвоїв деякі елементарні необхідні знання, які дитині восьми — дванадцяти років доступні своєю суттю,

для підлітка потрібна «додаткова школа», для якої він повинен відриватися на короткий час від звичайної праці. Потім треба як-небудь навчити тих підлітків, які ніде не вчилися.

У статті про систему шкіл пропонується така система шкіл для підлітків: а) школа елементарної грамоти, при ній — майстерня для вивчення вузького ремесла; школа ця дворічна (школи-клуби робітничої молоді, куди вступають підлітки шістнадцяти років, що вже працюють на заводі); б) у вісімнадцять років юнак вступає із школи робітничої молоді в технікум або на робітфак.

З такою постановкою питання не можна погодитися.

Школа грамоти потрібна. Її треба зробити обов'язковою. Але це можливо лише тоді, якщо школа буде не денна, а така, яку підлітки зможуть поєднувати з роботою по найму. Треба охопити всіх віком від 12 до 18 років, інакше молодь залишиться неписьменною. Крім того, потрібна така ж вечірня школа для підлітків, що закінчили I ступінь. Заняття в цій групі не можна перетворювати у клубні, їх треба вести за певною програмою, на клубні заняття потрібно більше часу. Денна школа для підлітків поки що неможлива і через матеріальні умови (немає приміщень), і через побутові (діти вже потрібні в господарстві). Там, де вона можлива, треба відкривати додаткові класи, паралельні школі II ступеня.

Приплутувати сюди навчання ремесла не слід. Надто мало часу, і його цілком треба використати на вивчення мови, математики, географії, історії. До того ж за такої короткий строк нічого путнього навчитися в галузі ремесла неможливо. Навчання ремесла страшенно здорожить справу, бо, щоб навчити ремесла, потрібне обладнання, яке зараз нам не під силу; навчати всіх шити чоботи зайве. Тут не слід робити собі ніяких ілюзій.

Дуже цікава стаття Р. Лемберг «Школа заводського учнівства». Р. Лемберг висловлює ряд абсолютно правильних думок. Інженер навіть на чолі цілої армії чорноробів не може створити промисловості. Не робітник-масовик, а робітник-«настройщик», робітник-знавець, художник своєї справи — ось та душа виробництва, без якої мертва наша індустрія. Ось цього робітника і повинна виховати школа заводського учнівства. «Кваліфікований робітник насамперед повинен володіти доско-

нальним умінням. Але і в сучасному нам світі при дуже складній і точній техніці виробництва досконалість умінь залежить не лише від вправності і точності виконання механічних процесів праці. Технізована праця органічно, молекулярно злилась з наукою. Будь-яке уміння обгрунтовується знанням, будь-яка теорія заощаджує практику. Досконалість умінь пропорціональна обсягу знань, глибині розуміння. Кваліфікований робітник — це не лише умілий практик, але й розвинений «теоретик» своєї справи» (стор. 12).

«Працівник виробництва у трудовій державі — в той же час і учасник індустріальної організації країни. Не лише як громадянину республіки, але саме як діячеві державної промисловості потрібен йому громадсько-політичний розвиток, державний смисл і правова самосвідомість» (стор. 12).

Описавши, як, на її думку, повинна бути побудована школа заводського учнівства, Р. Лемберг говорить: «...добір матеріалу для наукової роботи стосовно до практичної професійної праці учня не омертвляє, а освітлює знання і, пов'язуючи його з життям, збуджує творчу ініціативу. Шляхи, які прокладає в цьому відношенні школа заводського учнівства, цікаві і для нормальної загальноосвітньої школи республіки» (стор. 15).

Цікава також в № 1 «Трудової школы» замітка про умови дитячої праці у Великобританії, що показує, який простір для експлуатації дитячої праці надає англійське законодавство. Наприклад, діти 13 років уже працюють по 10—12¹/₂ годин на день, — це допускається законом. Так було в 1912 р. — до війни. За час війни експлуатація дитячої праці зросла ще більше.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1922, № 2*

*Друкується за Собр. соч.
Н. К. Крупской, т. III. М.—Л.
Учпедгиз, 1934*

РЕЦЕНЗІЯ *

HELEN PARK HURST. *EDUCATION ON THE DALTON PLAN.*
LONDON, 1922, 214 p.

(ЕЛЕН ПАРКХЕРСТ. ВИХОВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ДАЛЬТОНІВСЬКОГО
ПЛАНУ. ЛОНДОН. 1922. 214 стор.)

У 1919 р. вчителька однієї з шкіл американського міста Дальтона, Елен Паркхерст, розробила особливий план занять для учнів своєї школи.

Суть цього плану полягає ось у чому.

Річний курс кожного предмета поділяється на десять частин, відповідно до десяти навчальних місяців. Учніям давались найточніші роз'яснення, як, у якому порядку, за допомогою яких підручників, довідників, яких самостійних робіт можна оволодіти протягом місяця запропонованим матеріалом, на що звернути головну увагу, як подолати наявні труднощі. Вчитель переконувався в тому, що кожен учень цілком зрозумів, що і як він повинен робити; учень підписував контракт — умову про те, що він зобов'язується протягом місяця пройти з даного предмета оте і оте — і так по всіх предметах, — і потім учневі надавалася повна свобода дій — він міг розподіляти свій час, як хотів. Учителі перетворювалися в інструкторів, які — кожен із свого предмета — давали учням пояснення, якщо ті звертались до них, інколи контролювали, чи правильно йде робота, і тільки. Кожний учитель сидів в окремому кабінеті, де стояли всі потрібні книги і приладдя з його предмета і куди приходили вчитися ранком на три години учні. Виконавши свій місячний контракт, учень підписував контракт на наступний місяць і т. д.

Особливість дальтонівського плану роботи полягає в надзвичайно широкій самодіяльності учнів, у ламанні

всіх старих уявлень про шкільні заняття. Цей план дуже захоплюючий і заслуговує найретельнішого вивчення.

«Цей план новий,— пише Евеліна Дьюї у передмові до своєї книжки¹,— він проводився протягом вісімнадцяти місяців в одній школі і трохи більше року в двох інших. Тому він не є ще цілком перевіреною і встановленою «системою», і не можна ще твердити, що його треба проходити саме так чи отак».

План наперед ще не вирішує, що саме вивчатимуть діти, які предмети і в якому обсязі; план стосується не програми занять, а лише *методу*. А метод відповідає природному ходу занять і вимогам сучасної психології.

Якщо ми будемо спостерігати, як працюють діти поза школою, то ми побачимо, що, граючись або працюючи вдома, дитина завжди ясно бачить *мету*. Вона працює доти, поки не досягне мети або поки втомиться. Тоді вона робить перерву в роботі, поки не відпочине. Звичайні шкільні заняття ведуться зовсім інакше. Звичайно дітям не пояснюється мета уроку: розв'язують задачі, пишуть диктанти і т. п., але про те, якої мети треба досягти протягом уроку, про це не говорять дітям. Урок закінчується не тому, що досягнута певна мета, а тому, що треба за розкладом, тому, що прозвонив дзвоник. Перерви в роботі штучні. Під час занять у дитини немає провідної нитки, після закінчення занять у школі вона не підсумовує виконаної роботи.

Сучасна психологія показала, що так працювати не можна. Ідея, загальна концепція, повинна бути дана на початку. Дальтонівський робочий план ставить перед учнями певну мету, і учень працює успішно. Чим розвиненіша людина, тим віддаленіші цілі може вона ставити собі і тим ясніший їй той ланцюг окремих цілей, яких треба досягти, щоб прийти до кінцевої мети. Зрозуміло, не можна ставити перед дитиною одинадцяти-тринадцяти років мети оволодіти ось такою-то галуззю знань. Для рівня її розвитку ця мета надто віддалена, і дитина не може ясно побачити тих послідовних ступенів, які треба пройти на шляху до цієї мети. Але школа недооцінює розвитку дитини і, як правило, ставить перед

¹ Йдеться про книгу Е. Дьюї «Дальтонський лабораторний план». Див. рецензію Н. К. Круської на російський переклад цієї книги — стор. 117 цього тома.— *Ред.*

нею лише найближчу мету: розв'яжи задачу, вивчи вірш — і зовсім не ставить перед нею більш віддаленої мети, не вчить її, як досягти цієї мети. Дальтонівський план ставить перед учнями посильну мету — оволодіти протягом місяця з даного предмета десятою частиною річного курсу. Така мета. Учитель дальтонівської школи вчить спочатку учнів, як розподілити роботу на частини, на тижневі порції, а тижневі — на денні, але чим далі, тим більше надає він у цьому відношенні самостійності колективові учнів. Клас колективно обговорює, як треба виконати роботу. Крім того, вчитель, зважаючи на положення сучасної психології про вплив інтересу на результат роботи, прагне подати такий привабливий, захоплюючий план, щоб зацікавити учнів. Це можна зробити, починаючи лише з розвитку загальної ідеї.

Евеліна Дьюї, оцінюючи план Елен Паркхерст, говорить: тепер в усіх галузях знань наука має такі величезні завоювання, в кожній галузі знань нагромаджено таку безліч фактів, що оволодіти ними людина не зможе на шкільній і університетській лаві. Тому зараз не так важливо, що будуть вивчати учні в школі, важливо, щоб школа дала їм уміння самостійно вчитися і працювати, — і тоді вони зможуть протягом життя, залежно від потреби, оволодіти тими чи іншими знаннями. Навчальний план дальтонівської школи вчить, як учитися, в тому його й цінність.

І ще з одного боку надзвичайно цінний дальтонівський план. У кожної дитини свій *темп* роботи. Під час класних занять це не береться до уваги. В класі встановлюється якийсь «середній» темп роботи. Встановлюється він, безумовно, дуже приблизно. Більш здібних дітей цей середній темп роботи обтяжує, бо змушує їх нудитися і байдикувати, працювати без потрібного інтересу і напруження, більш млявих обтяжує тому, що примушує занадто напружувати сили і, не оволодівши як слід одним, перескакувати на інше. В класі, як правило, буває лише трое-четверо учнів, яких задовольняє прийнятий темп. Крім того, кожен учень у своєму розвитку йде своїм особливим шляхом, у кожного свій запас переживань, свій досвід — інший, ніж у його товаришів, і тому в кожного свої труднощі — не ті, що в інших, він сам по-своєму повинен перебороти їх.

Класні заняття передбачають, що розвиток іде за певним шаблоном, тоді як в дійсності — скільки голів, стільки й шляхів розвитку. Класні заняття прагнуть стерти індивідуальність учня, втиснути її в прокрустове ложе загального шаблону. Навчальний план Дальтона дає можливість кожному учневі працювати своїм темпом, докладніше спинятися на тому, що його цікавить, по-своєму переборювати перешкоди.

Але чи не означає це заміни колективної праці класу індивідуальною роботою кожного учня? Елен Паркхерст не скасовує класної роботи, але розумно поєднує її з індивідуальною. На класну роботу припадає опрацювання плану, обговорення всіх труднощів і деталей роботи, потім облік роботи. Шляхом класних занять вивчається мистецтво і взагалі все те, що зв'язане з емоціональними переживаннями, що повинно бути закріплене в переживанні колективу. Але звідси аж ніяк не випливає, що не слід учитися працювати індивідуально. Візьмемо приклад: паровоз є результат колективної праці робітників, але його вдається зробити лише тому, що кожний робітник уміло виконав свою частку роботи. Колективна праця ґрунтується на праці індивідуальній, по-перше, а по-друге, колективна праця аж ніяк не означає праці однорідної. Колективізація праці досягається в плані Дальтона колективним опрацюванням і обліком роботи, але цей план навчає працювати індивідуально, підвищуючи тим самим роботу колективу.

План Дальтона виховує вчителя, привчаючи його усвідомлювати, що треба пройти, як розподілити роботу на складові частини, як зробити кожну частину посилюючою для дитини. В цьому відношенні російський учитель, як і всяка російська людина, повинен себе перевиховати. Ми не вміємо працювати за планом, розраховуючи сили, умови, час. А тим часом це культурна навичка, якою ми повинні володіти що б там не було, якщо ми хочемо вибратися з розрухи і безладдя. Повинні виховати і в учнів уміння працювати за планом, розраховуючи сили і час.

План Дальтона означає величезне підвищення інтересу до праці, підвищення інтенсивності, напруження в роботі, підвищення активності, самодіяльності, підвищення почуття відповідальності, набуття дуже цінних

навичок в галузі розумової праці. Ми не будемо говорити тут про виховне значення всіх цих сторін, справа ясна для кожного, хто хоч що-небудь розуміє в педагогіці.

Вигоди від дальтонівської системи полягають ще й у тому, що вона дає вчителям можливість спеціалізуватися на своєму предметі, дає можливість працювати з далеко більшим числом учнів (Елен Паркхерст вважає, що при новому навчальному плані один учитель зможе працювати з двомастами учнів), заощаджувати на навчальних посібниках: не треба кожному учневі мати окрему книжку, в кожній лабораторії буде менша кількість однакових книжок, бо не всі учні займаються одним і тим самим предметом одночасно, але зате кожний учень зможе користуватися в роботі набагато більшим числом посібників. При запровадженні дальтонівського плану школа буде обходитися дешевше.

Правда, він означає значну інтенсифікацію роботи вчителя, передбачає в ньому величезне вміння працювати, організаторський талант. Такі вчителі можуть вироблятися тільки поступово, але на цей шлях необхідно стати.

Крім того, дальтонівський план передбачає перетворення школи в дружну трудову громаду, де діти вміють жити колективно, поважаючи інтереси інших, підкоряючись загальним рішенням та ін., з одного боку, і де вчителі вміють ставитись до дітей з неодмінним довір'ям — з другого.

Ми не будемо в цій рецензії спинятися на деталях лабораторного плану Дальтона; обидві названі вище книжки будуть перекладені на російську мову, і читач зможе з них скласти собі повне уявлення про цей план. Спинюсь лише на одному. Дальтонівський план зовсім не передбачає повної свободи учня. Свобода його обмежується лише тим, що він в певні години зобов'язаний відвідувати школу, тим, що він зобов'язаний в певний строк виконати певну роботу. Учитель не залишає учня напризволяще, не полишає його на власні сили. По-перше, учень має право під час занять радитися з товаришами і рівними йому по силах, і старшими, звичайно, не заважаючи їм у роботі; по-друге, може звертатися із запитаннями і до вчителя, який вказує йому шлях до на-

бування знань, навчає оволодівати ними. Правда, від учня вимагається, щоб він запитував учителя не про все, що йому спаде на думку, а щоб обмірковував свої питання і звертався до вчителя лише в крайньому разі.

Учитель спостерігає, як працює учень. Це спостереження полегшує вчителеві система карт. По-перше, учень щомісяця одержує «контрактову карту», куди він власноручно вписує місячні завдання з кожного предмета, розподілені на тижневі і добові завдання, і яку підписує своїм прізвиськом. Цю карту він завжди має при собі. Кожного разу перед виходом з тієї чи іншої лабораторії він повинен відмітити, яку частину роботи в лабораторії він виконав. Учитель час від часу контролює контракткову карту, бачить, як учень далеко просунувся, бачить, в чому він відстав, які лабораторії відвідує рідше від інших, і дає поради, як вирівняти роботу, на чому заощадити час. Другого роду карта — це «лабораторна карта»; їх учень має стільки, скільки предметів вивчає, на ній відмічаються всі обов'язкові і додаткові теми. Учень і на цих картах робить відмітки про вивчений матеріал. Учитель лабораторії стежить, щоб учень не дуже відставав у роботі, бачить, коли він не справляється, намагається вияснити причини і допомогти; по лабораторній карті він може також судити, хто з учнів особливо цікавиться даною галуззю знань. Нарешті, третій тип карти — це карта «лабораторного обліку», на якій учень відмічає, скільки годин на яку роботу він витратив. Ця карта дає вчителю можливість стежити за *темпом* роботи і відмічати прогрес щодо цього.

Елен Паркхерст вважала за можливе застосовувати свій лабораторний план, починаючи з четвертого року навчання (з десяти років), коли діти вже оволодівають технікою письма, читання й рахунку. Питання про вік, з якого можна застосовувати цей план, не досить розроблене; так само навіть не порушене питання про те, чи повинен змінюватися цей план і в чому саме залежно від віку. А тим часом це дуже важливе питання.

З російського досвіду можна послатись, здається, лише на школу в селі Винодельному Ставропольської губернії, яка робила спробу — і з успіхом — запроваджувати щось подібне у себе. І там лабораторна робота

спиралась на широкий розвиток дитячого самоврядування, на повагу вчителя до особи учня¹.

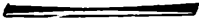
Учителів, які пробували запроваджувати щось подібне в життя, дуже просимо надіслати свої повідомлення до нашого журналу.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1922, № 3*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

¹ Див. рецензію Н. К. Крупської на книгу А. Архипова «Опыт построения трудовой школы (Теория и практика). Школа-коммуна в селе Вишодельном», т. 4 цього вид., стор. 54.— *Ред.*

РЕЦЕНЗІЯ

„THE CHILDRENS NEWSPAPER“. THE STORY OF THE WORLD TO-DAU FOR THE MEN AND WOMEN OF TO-MORROW. EDITED BY ARTHUR MEE EVERY FRIDAY. LONDON

(«ДИТЯЧА ГАЗЕТА» — ПРО СУЧАСНИЙ СВІТ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ЗАВТРАШНЬОГО ДНЯ. ВИДАЄТЬСЯ АРТУРОМ МІ. ВИХОДИТЬ ЩОП'ЯТНИЦІ. ЛОНДОН)

Газета коштує два пенси, при передплаті — 1 пенс, розповсюджується не тільки в Англії, але й у Канаді, Австралії, Південній Америці, Індії. Газета прекрасно ілюстрована. Чого тут тільки немає! І жителі Гренландії, і школярі Австралії, і жінки бушменів, і літак, який сідає в таборі червоношкірних, і крихітна дитина, що пестить таке ж крихітне тигреня, яке держить на руках служник Лондонського зоологічного парку; маленькі слони, кошенята, що залізли в чоботи, і бойскаути, які будують парусний човен, і австралійські піонери, що зрізують величезні дерева, і принц у паланкіні, і фантастична процесія китайців, і портрети різних діячів, і нові винаходи. Крім того, ілюстрована економічна карта світу. Крім того, смішні карикатури. Крім того, принадні малюнки з життя маленьких дітей і т. д. і т. п.

Одержавши таку газету, кожна дитина не може не впрястися в неї. Статейки невеличкі. Кожний номер дає безліч матеріалу — близько сотні статейок.

Про що говорять ці статейки?

Візьмемо навмання будь-який номер, що потрапив під руки. Ось № 174 від 15 липня 1922 р.:

Передова. Австралію шматують шури і миші. Вони завдають величезних збитків ланам і фермерам. Миші і шури з'їдають людську їжу, фермери бояться засівати лани, швидке розмноження. Купці, що рятуються від

розбійників. Селянин — перший міністр. Стамбулінський болгарський міністр. Смілива, пряма людина, яка говорить те, що вона думає. Вишукане вбрання. Процвітання праці не має нічого спільного з комунізмом. Великий здоровий глузд голосує проти анархії, дванадцять проти одного. Нещасна Ірландія. Тяжкий шлях до свободи. Червоне безумство на вулицях Дубліна. Палає чудова бібліотека. Єдина бездоганна почесна посада — таємного радника короля. Шана, яку віддав у своїй промові прем'єр-міністр Мазіні. Молода енергія створює багатство. 250 тисяч фунтів стерлінгів за дев'ятнадцять років. Посланець щастя. За що хлопчики любили свого вчителя. Чи був правий прем'єр-міністр? Робота атомів. Крок до країни неможливого. Як кіно допомагає уяві. Бездротовий телеграф під час грози. Скаути в Албанії. Добра справа англійської леді. Черниш у школі. Паупери і мільйонери. Пригода в Центральній Європі. Чому б не мати в школі собаки? Маленька книжка Баден-Пауля. Аукціон. Мінерал, з якого виготовляють мило. Знання для всіх. Збільшення нафти у Великобританії. Осі по пенні за штуку. Костюми дантівських часів. Як вберегтися від холоду. Діти в Латвії. Сатурн між Венерою і Юпітером. Поштова скринька. Хто живе довше — кішка чи собака.

Як щури тягають до себе яйця. Скільки може з'їсти слон. Незвичайні пригоди хлопчика, який потрапив до індіців. Сміх і жарти. Казка на сон грядущий «Двое близнюків».

Так капіталістичний світ намагається заплутати думки і почуття дитини. Павутиння снується з міцних ниток. «Ділки з буржуазії» не бояться говорити з дітьми про політику. Не такий тепер час, щоб вони почали соромитися.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1922, № 3*

*Друкується за вказаним
джерелом*

РЕЦЕНЗІЯ

„*DER JUNGE GENOSSE*“. ZEITSCHRIFT FÜR ARBEITERKINDER.
BERLIN, 1922

(«ЮНИЙ ТОВАРИШ». ГАЗЕТА ДЛЯ ДІТЕЙ РОБІТНИКІВ. ВИХОДИТЬ І І 15 ЧИСЛА КОЖНОГО МІСЯЦЯ. РІК ВИДАННЯ 2-Й, БЕРЛІН, 1922) ¹

Газета ця у два з половиною рази менша від лондонської «Дитячої газети»², значно бідніше ілюстрована і не містить того багатого інформаційного наукового матеріалу, як ця остання. Але в той час як лондонська «Дитяча газета» — яскраво виявлена буржуазна дитяча газета, що намагається прищепити дітям-читачам буржуазну класову точку зору, берлінський «Юний товариш» — суворо витримана пролетарська дитяча газета. Вона наполовину складається з листів та оповідань самих дітей і відбиває їх боротьбу. Боротьба ця дитяча, та проте серйозна класова боротьба.

З листів ми дізнаємося, що німецькі діти-комуністи, ризикуючи шохвилини бути побитими вчителем, ведуть в школі боротьбу проти співання шовіністичних і священних пісень, за право поширення «Юного товариша», відстоюють свою людську гідність, не дозволяючи себе бити. не дозволяють учителям лаяти в класі комуністів і т. д. Вони збирають на вулицях і в будинках на голодуючих дітей Росії, хоч їх за це нерідко тягають у поліцію, де вони поводяться гідно і вчать ся обстоювати свої права.

Газета виховує з дітей громадян, що вміють вдивлятися в стосунки поміж людьми, розуміти їх, мати власні

¹ Редактором газети був відомий організатор дитячих комуністичних груп у Німеччині Е. Геріде (1883—1952).— *Ред.*

² Див. рецензію Н. К. Крупської на лондонську «Дитячу газету» на стор. 95 цього тома.— *Ред.*

переконання і звикли мужньо захищати їх, громадян, що вміють перетворювати слово в діло. І тому ця газета дуже цінна.

Частина газети, яку пишуть не діти, складається з оповідань про революційну боротьбу, про такі свята, як Перше травня, про Росію і т. д.

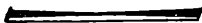
В номері від 1 вересня розповідається про 1-шу загальнонімецьку конференцію дитячих груп, яка відбулася 22 липня в Зулі, в цьому «червоному місті серед зеленого лісу» Тюрінгену. Туди зібралися делегати від 30 тисяч дітей, разом 800 делегатів, та ще 400 делегатів від Спілки молоді. Конференція пройшла дуже жваво. Окремим пунктом на порядку денному стояла допомога дітям Радянської Росії. Члени груп чимало попрацювали для допомоги голодуючим дітям: влаштовували збори, клеїли, малювали, здобували кошти для цієї мети всіма засобами, писали дітям листи. До Росії, до російських дітей німецькі дитячі групи ставляться з великою, гарячою симпатією. Їм розповіли старші товариші про нашу трудову школу, розповіли про самоврядування учнів у школі, і діти прагнуть якомога активніше виявити свою солідарність з російськими дітьми.

«Юній товариш» — дитяча газета пролетаріату, *що бореться.*

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1922, № 3*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ *

S. C. H. PARKER. GENERAL METHODS OF TEACHING IN ELEMENTARY SCHOOLS BOSTON, 1922, 336 p. METHODS OF TEACHING IN HIGH SCHOOLS. BOSTON, 1915, 529 p. EXERCISES FOR «METHODS OF TEACHING IN HIGH SCHOOLS». BOSTON, 1918, 261 p

(С. Ч. ПАРКЕР. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ В ЕЛЕМЕНТАРНИХ ШКОЛАХ. БОСТОН, 1922, 336 стор. МЕТОДИ НАВЧАННЯ В ШКОЛАХ II СТУПЕНЯ¹. БОСТОН, 1915, 529 стор. ВПРАВИ ДО «МЕТОДІВ НАВЧАННЯ В ШКОЛАХ II СТУПЕНЯ». БОСТОН, 1918, 261 стор.).

Усі три книжки належать перу професора Чикагського університету Самуеля Паркера. Вони являють для нас величезний інтерес. Американська школа — не затхла французька школа, що не враховує вимог життя, де тепер для середніх навчальних закладів роблять знову обов'язковими стародавні мови і запроваджують грубу вояччину. Американська школа чутливо прислухається до вимог життя і прагне йти з ним у ногу. Крім того, американська педагогіка чудово знає психологію дитини і, знаючи дитину, вміє володіти якнайкраще її почуттями і думками. Вона використовує своє вміння, щоб наскрізь пройняти дитину буржуазним духом, і чудово вміє досягти мети...

Паркер—справжнісінький син капіталістичної Америки. Як такий, він ненавидить більшовиків і не раз глузує з них. Так, на стор. 22 «Загальних методів навчання в елементарних школах» він зазначає, що не слід уникати в бесідах з дітьми політики, а, навпаки, треба «виховувати в них громадянськість». «Добре,— пише він,— прочитати першу сентенцію мадісонівського викладу конституції і потім прикласти її до панування більшови-

¹ Термін *high school* Н. К. Крупська скрізь перекладає: *школа II ступеня*. В сучасній педагогічній літературі цей термін перекладається: *середня школа*.— *Ред.*

ків під час російської революції 1917—1918 рр., щоб показати, яким жахливим «фарсом» або «трагедією» може стати республіка в руках заблудших або безсовісних вождів і неосвіченого і безграмотного народу»¹. На стор. 89 тієї самої книги ми читаємо знову про російську революцію 1917 р., де говориться, що завдяки безграмотності мас спритні промовці вміли впливати на них і т. д.

Звичайно, не оцінки політичних подій слід вчитись у Паркера. Та й книги Паркера присвячені не стільки питанню, чого вчити, скільки питанню, як вчити, а цього нам таки треба повчитися в нього.

Спинимось спочатку на «Загальних методах навчання в елементарних школах». По-перше, книга дуже зручна для вивчення, і по-справжньому всі серйозні книги треба було б так писати. Кожна частина поділена на розділи, розділи — на параграфи. На початку кожного розділу перелічується, про що в ньому говоритиметься. Через те що при цьому вживаються ще різні шрифти, то книга набирає дуже переконливого, легкого для засвоєння вигляду. У нас, на жаль, навіть підручники не пишуться наочно.

У невеликій рецензії, звичайно, неможливо викласти книжку, яку треба уважно вивчати. Про що в ній говориться? Про майстерність викладання; про розширення цілей навчання в елементарній школі; про раціональну класну обстановку; про добір навчального матеріалу та організацію його; про дитячу самостійність; про необхідність виходити з наявного в дитини досвіду; про створення у дітей відповідного умонастрою; про інтерес як базу економії в затраті енергії і часу на навчання; про роль вправи і практики; про пристосування класного навчання до різних здібностей.

Спинимось на двох головних — на доборі навчального матеріалу і на організації навчального матеріалу. В першому розділі автор твердить, що:

1. Навчальний матеріал повинен змінюватися залежно від зміни соціальних потреб.

¹ Правда, нью-йоркські власті додержуються дещо іншої думки і вважають небезпечним навіть саму згадку про Жовтневу революцію. За згадування про неї в школі Нью-Йорка було звільнено ряд учителів.— *Прим. автора.*

2. Найбільш разючими прикладами таких історичних змін, на його думку, є: а) перехід від голосного читання до читання про себе, що викликається збільшенням матеріалу для читання, посиленням зносин і майже загальним умінням читати в Америці; б) зміна в суті арифметики паралельно зміні у виробничих операціях; в) розвиток викладання моралі і громадянськості взамін релігійно-морального виховання, усунутого з американської елементарної школи сектантами; г) введення в дитячі садки занять, які відповідають діяльності сучасного міста, замість таких, що відповідали діяльності німецького села 1837 р.

3. Соціальні потреби змінюються не тільки історично, але й залежно від різних місцевостей, відповідно до цього повинен змінюватися і навчальний матеріал.

Автор розвиває ту думку, що раніше, коли було багато неписьменних і доводилося багато читати вголос, велике значення мало «виразне читання». Матеріалу для читання було дуже мало, головним чином книжки релігійного змісту і календарі. Пошта ходила дуже повільно в часи Франкліна: наприклад, пошта з Нью-Йорка у Філадельфію ходила раз на тиждень. Тепер видається безліч газет, журналів, торгіві та всякі інші зносини зросли не тільки всередині країни, але й між країнами всього світу, в Америці майже всі письменні, кожному доводиться переглядати щодня багато друкованого матеріалу. Читання вголос забирає набагато більше часу, ніж читання про себе, за спостереженням Паркера, в чотири рази більше. Тому в школі треба привчати дітей якомога більше читати про себе.

Щодо арифметики Паркер наводить такі приклади. Колись в Америці переважала англійська розмінна монета. Тоді необхідно було вчити в американській школі таблицю англійських монет, тепер це зайве. До запровадження в 1786 р. федеральної монети десяткові дробі майже не вживалися в Америці, тому в школі треба було вивчити операції з простими дробами. Тепер у соціальному житті вживаються при скільки-небудь складних обчисленнях майже виключно десяткові дробі. Отже, вживання звичайних дробів при таких операціях є затратою часу і має бути виключене з викладання арифметики.

Щодо релігійного викладання Паркер вказує, що воно було усунуте із шкільного викладання під тиском сектантів (аж ніяк не за антирелігійними мотивами). Вилучення релігійного викладання з числа навчальних предметів викликало до життя викладання моралі і громадянськості.

Останній приклад — це заняття в дитячих садках. Фребель жив у 1782—1852 рр. Його думка полягала в тому, що дитячий садок повинен являти собою людське суспільство в мініатюрі і в грі повинна відбиватися діяльність дорослих вдома і в громаді, за допомогою ігор діти повинні навчатися жити в суспільстві. Це писалося в 1837 р., і Фребель у своєму дитячому садку створював умови, які відбивали життя тодішнього німецького села. Але сучасні діти, які живуть у великому місті, не бачать ні кузні, ні випалювання деревного вугілля, зате бачать автомобілі, повітряну залізницю та ін. Ідея Фребеля повинна бути збережена, але матеріал для вивчення необхідно брати інший.

Далі автор говорить про те, що один навчальний матеріал повинен бути на селі, інший — в місті; один — для дітей-іноземців, інший — для дітей місцевих і т. д. Необхідно завжди враховувати соціальні потреби, бо часто буває, що соціальна потреба є, а школа її не враховує.

Також справедливо вказує Паркер на необхідність зважувати *відносно* цінність того чи іншого навчального матеріалу. Важливо, щоб цей матеріал мав не просто певну соціальну цінність, необхідно, щоб він мав більшу соціальну цінність, ніж будь-який інший.

Дуже цікаві також міркування Паркера щодо організації навчального матеріалу. Він вказує на те величезне значення, яке має підручник. Для величезної більшості вчителів підручник визначає добір, організацію і викладання навчального матеріалу. Зрозуміло, підручник — річ дуже корисна. Треба тільки, щоб він був хороший, тобто давав саме той матеріал, якого потребують, щоб він давав цей матеріал у відповідній формі — у формі, яка враховує психологію учня та особливості трактованого предмета. Багато лиха, яке приписують вживанню підручників, по суті випливає з неправильного користування підручником. Якщо підручник хороший, то в ньому з'ясовано значення кожної його частини і відно-

шення її до цілого, але мало хто з учителів знає точне призначення підручників, якими користуються. Часто вчитель так невміло використовує підручник, що це нагадує одягання дикуном сюртука на ноги або спробу дитини пилкою розрізати віршовку, а ножицями дошку. Хороший підручник допомагає учневі найекономніше опанувати навчальний матеріал.

Далі Паркер докладно розвиває ту думку, що викладання не повинно бути енциклопедичним. Треба брати небагато тем, але досить важливих і вивчати їх більш поглиблено, навколо них організовувати всю решту матеріалу. Як приклад Паркер наводить колишнє викладання географії, яке нагадувало «ковдру із шматків», вінегрет з назв міст, гір, річок та ін. Тепер вивчення географії Північної Америки починається з розглядання дітьми фотографій різних частин Америки, які змальовують природу і життя цих місцевостей. На підставі цих фотографій учні встановлюють картини природних особливостей різних районів, перевіряють їх за картами і довідниками, самі креслять карти, потім зіставляють з поширенням у відповідних районах тих чи інших виробництв і роблять висновки про вплив на виробництво тих чи інших природних умов. Виховне значення такого вивчення географії набагато важливіше, ніж зазубрювання старої пайстри. Тем небагато, але опрацьовуються вони глибоко.

Інший бік, на який слід, на думку Паркера, звернути особливу увагу,— це те, що матеріал має бути організований не в логічному порядку, який впливає із суті предмета, що вивчається, а так, як того вимагає психологія учня. Так, історію треба викладати спочатку не в хронологічному порядку, як вона завжди викладається, а в психологічному. У маленьких дітей немає уявлення про великі відрізки часу, і тому треба спочатку давати їм матеріал із сучасного життя, потім перейти до вивчення життя індіців, яке їх цікавить, і на ньому створити уявлення про час, а потім уже перейти до хронологічного вивчення історії. Психологічна організація вимагає також, щоб вивчення починалось не з частин, а з цілого. Спочатку дається ціле, потім воно розкладається на частини, і з частин складається ціле. Дитина на малюнках зображує завжди цілу картину, ідею, а ніколи

не змальовує тільки окремих ліній. Був час, коли намагалися вести дітей від простого до складного: давали викладати дедалі складніші фігури. Сама дитина грає інакше. У грі вона створює складні ситуації і проекти. Це треба враховувати при організації навчального матеріалу.

Наведені приклади дають деяке уявлення про книгу Паркера «Загальні методи викладання в елементарних школах». «Методи викладання в школах II ступеня» є методикою для вчителів цього ступеня. В ній розвиваються ті самі теми, що й у першій книжці, у застосуванні їх до навчання на II ступені. Але, крім того, висвітлюється ще дуже повно питання про типи вивчення навчального матеріалу, який викладається в школах II ступеня. Він розрізняє п'ять таких типів: 1) набування контролю над рухами, 2) асоціювання символів та їх значення, 3) набування вміння абстрактно мислити, 4) набування навичок у розвагах, 5) набування вміння висловлювати свої думки і почуття. Деякі з цих розділів дуже цікаві. Далі окремі розділи присвячені ще допомозі в заняттях слабкішим учням, користуванню книжками, методів бесіди, методів лабораторному, способам опитування, планування уроків, облікові наслідків навчання, організації відповідних спостережень паралельно з курсом, що вивчається.

Нарешті, третя книжка Паркера — вправи до попередньої книжки — являє собою ряд тем, які призначаються для самостійних занять учителів і мають на меті поглиблене розуміння ідей, розвинутих у «Методах викладання в школі II ступеня».

Ми маємо надію надалі ще не раз повернутися до книжок Паркера, які дуже цікаві ще в тому відношенні, що вони пройняті прагненням раціоналізувати все викладання, внести в нього найсуворішу економію енергії і часу учнів.

1922 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1922, № 3*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС СТАТТІ «ШКОЛА ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОГО УЧНІВСТВА І ТРУДОВА ШКОЛА ІІ СТУПЕНЯ» *

(Є. С. ЛІВШИЦЬ — АВТОРОВІ СТАТТІ)

Єлизавето Семенівно!

Над статтею треба ще попрацювати, в ній багато повторень, багато не досить розвинутих думок.

Потрібен невеличкий вступ, де б говорилося, що РКСМ схильна бачити в школі фабзавучу панацею від усіх лих. Треба підкреслити, що в школі фабзавучу є цінним (тісний і природний зв'язок з виробництвом, близькість до робітничого класу та ін.), і потім вже перейти до переліку недоліків сучасних шкіл фабзавучу.

До речі, в німецьких і американських школах фабзавучу справа загальної освіти йде не так уже й погано. По-перше, при вступі вимагається обов'язкове закінчення шести класів народної школи, потім в Америці на теоретичні заняття відводиться *половина* всього часу. Буржуазна школа оцінює значення загальної освіти набагато вище, ніж ми. «У школі фабзавучу неможливо тепер багато чого навчитися через об'єктивні умови» — може, це й правильно, але треба сказати це якось інакше, в менш категоричній формі, бо виходить, що школи фабзавучу зовсім не варті уваги.

Думку про те, що реформована школа фабзавучу значною мірою наблизиться до школи ІІ ступеня, треба розвинути ґрунтовніше. Це основна ідея статті, дуже цінна, і її треба підкреслити якомога рельєфніше. Навряд чи тільки для школи фабзавучу придатна програма 1-го концентру ІІ ступеня, її треба тісніше пов'язати з виробництвом...

(Грудень 1922 р.)

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМ.Т., ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 61,
зап. 20*

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ ЯНУША КОРЧАКА «ЯК ЛЮБИТИ ДІТЕЙ (ІНТЕРНАТ)» *

Книжка Корчака читається з великим інтересом. У ній багато тонких психологічних спостережень. Автор знає дітей, розуміє їх. Він белетрист. Це виявляється в нього в усьому: і в підході до психологічних проблем, і в змалюванні головної дійової особи — вчителя, задавленого наказами начальства, безліччю непосильної роботи, вчителя, який, незважаючи на свою любов до дітей, не вміє стримати своїх нервів, кричить на них і навіть час від часу вдається до рукоприкладства.

Книжка має заголовок: «Як любити дітей». Цей заголовок зовсім не відповідає змістові книжки.

Книжка справляє сильне враження. Але чим? Вона надзвичайно жваво змальовує задушливу атмосферу притулку, будинку опіки з усіма його принадами. Вона сповнює серце жалем до дітей, засуджених томитися в цій хворобливій атмосфері, викликає жаль до вчителя, який віддає своє велике серце на те, щоб невтомно лити бальзам на рани, яких не можна вилікувати в притулку для виховування дітей. Легше буває, коли в горі хто-небудь, по-справжньому вмючи, «пожаліє», але буває, що «жалість» тільки роз'ятрує рану, не дає бадьорості й сили.

Корчак набагато більше белетрист-психолог, ніж педагог. Педагогічні проблеми його цікавлять мало, цікавлять далеко більше переживання дітей.

Корчак також не громадський діяч, і його не цікавлять питання про розв'язання суспільної проблеми вихо-

вання дітей, його не цікавить питання про ту обстановку, в якій зростали підопічні діти, не цікавить питання про соціальне середовище, яке їх оточує.

З книжки Корчака не видно, що роблять діти в при-тулку. Читаєш, що їм забороняли те і те, а вони це порушували; що вони ось так гралися і сварилися, ходили щохвилини скаржитися вчителіві, сміялися над ним і в той же час любили його; що вони добивалися похвали, ласки, тих чи інших привілеїв і т. д. Але зовсім не видно, чим заповнювався їх день, чого вони навчалися, що робили. Проте говориться, що вони молилися.

В жодному рядку ви не знайдете навіть сліду того, що десь думає, живе, працює дитячий колектив. Ні про які колективні переживання дітей не говориться ні слова. Адже все це засоби зцілення тих хворих душею і тілом дітей, яких так жаліє Корчак. Перше, що їм потрібне,— це здорова атмосфера. Треба зробити так, щоб діти мали досить свіжого повітря, рухів, їжі. Треба давати їм багатий запас вражень, які б захоплювали їх, поширювали їх духовний світ, робили б його яскравим, багатим.

Треба, щоб діти переживали все колективно і завдяки цим колективним переживанням училися б колективно відчувати. Треба організувати все життя дітей так, щоб вони навчилися жити колективно, не кривдячи один одного, поважали спокій, вигоди, бажання товаришів, вмюючи в усьому допомагати одне одному. Треба дати розгорнутися творчим силам дітей, створити трудову атмосферу, навчити дітей працювати,— звичайно, в їх дитячому розумінні,— працювати творчо, навчити їх організовувати свою роботу і організовуватися навколо цієї роботи.

Діяльна, колективна робота, багатство переживань — ось що може вилікувати дітей, дати їм здоровий апетит і сон, здорову радість, врятувати їх від почуття самотності, покинутості, може зняти з них тягар непосильних для дитини важких переживань, які вони принесли з дому.

Організувати радісне колективне життя дітей, сповнене змісту, сповнене творчої діяльності,— ось що повинен зробити вихователь, який любить і розуміє дітей. Це буде набагато корисніше для дітей, ніж жалість до них з боку вихователя.

Мені пригадується інший письменник, який любить дітей, любить школу. Це — автор «La Maternelle»¹, французький белетрист Фрап'є. Фрап'є змальовує дитячий садок, куди ходять діти бідноти — діти, яким теж не легко живеться, яких є за що пожаліти. Ніколи не забудеш, наприклад, такої сцени. В однієї з дівчаток — йдеться про дитячий садок — вночі п'яний батько вбив матір. Весь клас про це знає — це видно з тієї мертвої тиші, яка панує в класі. «Марі»,— говорить учителька. І хоч у класі сидить принаймні двадцять дівчаток, які носять це ім'я, підводиться і йде до вчительки та, у якої батько вбив матір...

Діти чотирьох-п'яти років глибоко переживають драму, що сталася в їх робітничому кварталі! Що діялося в їх дитячих серцях?.. Ми часто буваємо схильні ігнорувати такі дитячі переживання і вважаємо, що єдине, що може бути сприйняте дітьми цього віку,— це тільки пісеньки про козликів, коненят і пташок.

Ще, пам'ятаю, є в «La Maternelle» опис того, як талановита вчителька проводить урок. Приносить у клас гілку бузку, говорить про неї зрозумілою для дітей мовою, і дітвора сидить, ніби зачарована.

У Фрап'є інший підхід до дитини, ніж у Корчака, інше, здоровіше почуття. Мало любити, треба вміти любити.

Проте я гадаю, що кожному педагогові треба прочитати «Як любити дітей». Ця книга здатна примусити замислитися над багатьма питаннями, примусити уважніше придивитися до багатьох явищ у житті дитячих будинків, уважніше поставитися до психіки дітей, які живуть в них.

¹ «Материнська школа» — Ред.

РЕЦЕНЗІЯ

«L'ÉCOLE ÉMANCIPÉE». REVUE PÉDAGOGIQUE HEBDOMADAIRE DE LA
FÉDÉRATION DES SYNDICATS DE L'ENSEIGNEMENT. 1922 № 1—14

(«ЗВІЛЬНЕНА ШКОЛА». ЩОТИЖНЕВИЙ ОРГАН ФЕДЕРАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ
ОСВІТИ. 1922, № 1—14).

Цей орган виходить уже тринадцять років. Тепер він згуртовує навколо себе найбільш ліво настроєні кола вчительства, переважно вчителів-синдикалістів, і є бойовим органом Педагогічного інтернаціоналу¹.

Журнал має такі відділи: «Громадське життя», «Професійне життя», «Педагогічне життя», «Літературне життя» і, нарешті, «Шкільне життя».

Відділ «Громадське життя» ведеться в дуже бойовому тоні. Тут ми знаходимо такі статті, як стаття Ф. Бертрана «Фашизм і італійські вчителі», стаття Лузана «Боротьба французьких робітників проти податку на заробітну плату», і ряд інших дуже сміливих статей, що солідаризуються з комуністами, вміщена також стаття А. В. Луначарського про народну освіту.

Підвідділ «За тиждень» ведеться Едуардом Ротеном. Цей підвідділ складається з ряду коротеньких повідомлень і заміток, дуже жваво написаних, ілюстрованих яскравими, добре підібраними фактами, які говорять самі за себе. «Якби,— пише в № 14 «L'École Émancipée» від 30 грудня Едуард Ротен з приводу згадки Леона

¹ «Інтернаціонал працівників освіти». (Педагогічний інтернаціонал) — міжнародне об'єднання працівників освіти в 1920—1939 рр. з центром у Парижі. Метою організації була боротьба за демократизацію школи і поліпшення матеріально-правового стану вчительства. Після другої світової війни на його основі створено Міжнародну федерацію працівників освіти, яка входить у Всесвітню федерацію профспілок.— *Ред.*

Байбі в «L'Intransigeant» про «суд народу»,— «суд народу» існував, він повернувся б насамперед проти тих великих капіталістичних акул, які хотіли «довести до кінця» вбивство 1700 тисяч французів, щоб міцніше набити кишені, а тепер, вгодовані кров'ю і золотом, увінчані і прославлені, вони зухвало виправдані своїми співучасниками — буржуазними урядами».

Наведемо ще одну замітку з № 13 «L'École Émancipée» з рубрики «За тиждень» — «Генерали... як педагоги».

«Хочеш миру — готуйся до війни» — таке гасло Американського легіону, Американської ліги, перед подвигами якої фашисти здаються просто ангелами. Вони висунули це гасло під час тижня сприяння національній освіті, який Північно-Американські Штати організували з 3 по 9 грудня. Дивізійний генерал Джон Ф. О. Ріон заявив у своїй промові, присвяченій початковій цієї компанії («American Legion Weekly»¹ від 24 листопада): «Не настав ще час пропагувати в наших школах ненависть до війни; не настав ще час, коли почуття самозбереження дозволило б нам щиро здійснити на практиці справді християнську заповідь. «Не убий». Деякий час нам доведеться бути християнами тільки в теорії. Якщо пелогічно тепер напихати наших дітей духом націоналізму, то чи не слід тоді виховати в них дух суто спартанського патріотизму, сліпого підкорення волі уряду, готовності піти до кінця на всі жертви, хоч би якими великими вони не були, щоб дати можливість урядові здійснити те, чого він хоче», — і так далі.

Другий відділ — «Професійне життя» — ведеться також дуже жваво, часто має бойовий характер. На сторінках цього відділу точиться енергійна боротьба за світську школу, за поліпшенням матеріального становища вчителів, відмічаються переслідування, яких зазнають найпередовіші вчителі з боку уряду, багато приділяється уваги жіночому питанню, ведеться закордонна хроніка, що змальовує боротьбу вчителів інших країн за світську школу, за свої права. Цей відділ такий же цікавий, як і перший, хоч і забарвлений певним пацифістським кольором.

¹ «Щотижневик Американського легіону». — *Ред.*

Відділ «Педагогічне життя» набагато слабший, у ньому мало самостійних статей; тут даються взпаки загальні умови роботи французького вчителя, який не сміє дихнути під пильним оком інспектора, що регулює все і вся. Через ряд номерів журналу тягнеться переклад статей Пауля-Георга Мюнха під рубрикою «Нова раціональна і гуманна школа». Є й слабкі статті на зразок «Морального ідеалу» Феліція Шалляя (Schallaye), який уявляє собі моральний ідеал по-архіміщанському. Тут же вміщуються всі поточні документи Педагогічного інтернаціоналу.

«Літературне життя» не цікаве і є простим передруком коротеньких белетристичних оповідань.

«Шкільне життя» складається з невеличких статейок загального характеру на зразок «Користування часом», «Навчання рахунку» і далі найшаблонніших «зразкових уроків» з французької мови, арифметики, малювання, історії і т. д. — «зразкових уроків», які мало чим відрізняються від «зразкових уроків» «Педагогічного огляду» («Revue Pédagogique») ¹ та інших педагогічних журналів.

Отже, сміливий, бойовий дух у загальнополітичних та професійних питаннях і велика безпорадність у суто педагогічних питаннях.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 1(4)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

¹ Див. рецензію Н. К. Крупської на стор. 68 цього тома.— *Ред.*

РЕЦЕНЗІЯ

«ТРУДОВАЯ ШКОЛА». ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК № 3. ПГ., ИЗД. СЕКТОРА СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ПЕТРОГРАДСКОГО ГУБНО, 1922, 57 стор.

Зміст: 1. І. Евергетов, «До характеристики семирічок». 2. Є. Тихеева, «Дошкільний клас». 3. Х. Вознесенська, «Перший рік навчання в реальній гімназії Вернера Сіменса в Берліні». 4. Р. Лемберг, «До питання про самоврядування учнів». 5. Г. Сергеева, «Самоврядування в дитячому садку». 6. А. Гінтовт, «З шкільної практики». 7. Вол. Іванов, «Чого вчить нас досвід самоврядування учнів».

Чотири статті присвячені питанню про самоврядування. Стаття Р. Лемберг є тезами, прийнятими на засіданні голів секції науково-методичної ради Петрограда. Ми передруковуємо їх нижче¹. В них правильно відзначається, що питання про самоврядування учнів є невідкладним практичним питанням сьогоденного дня; що самоврядування є могутнім педагогічним засобом; що самоврядування не повинно бути суворо регламентованим і відлитим у суворо встановлені організаційні форми і повинно проходити в школі ряд послідовних фаз; що до шкільного самоврядування має залучатися вся маса учнів. Не відзначена організуюча роль колективної праці в школі, не з'ясована роль комсомолу в справі організації учнів, не відмічена необхідність розширення організації учнів за межі школи.

¹ Див. журн. «На путях к новой школе», 1923, № 2 (5), стор. 154—156.— *Ред.*

«Самоврядування в дитячому садку» описує досвід одного з дитячих садків і вплив загальних зборів на організацію всього життя малюків. Ця статейка наводить на ряд думок. По-перше, вона відтіняє ту роль, яку відіграє досвідчений керівник на перших ступенях організації життя малюків, які не вміють ще ні головувати, ні формулювати питань, ні вести протоколів. По-друге, статейка наводить на думку, що спочатку дитяче самоврядування повинно мати характер примітивної демократії, де всі справи обговорюються на загальних зборах, і лише дуже поволі переходить до визначення відповідальних службових осіб. Спочатку загальні збори дають окремі нескладні доручення окремим обраним особам, які звітують про виконання доручення наступним зборам. Дальша стадія — вибір службових осіб на короткі строки, потім уже вибір цілих комісій і, нарешті, організація всіх сторін шкільного життя на основі правильного, продуманого поділу праці з точною звітністю.

Стаття А. Гінтовта «З шкільної практики» присвячена «не теоретичним міркуванням і не просто власним практичним висновкам, а заявам, реплікам самих об'єктів педагогічного впливу — учнів...» (стор. 28). Ці заяви і репліки цікаві, але завдяки тому що вони певним чином не розгруповані, від них не залишається якогось певного враження. Звичайно, вони підтверджують думку автора, що «самоврядування дітей не є абстрактною формулою, надуманою фантазерами-теоретиками, а одним з найбільш здорових виховних прийомів, які органічно впливають з самої суті правильного розуміння школи як громадського організму» (стор. 42). Хіба тільки це треба доводити і хіба багато в нас ще принципових противників шкільного самоврядування?

В. Іванов, автор останньої статті — «Чого вчить нас досвід самоврядування учнів», — гадає, що «противників його (самоврядування. — Н. К.), правда, не таких одвертих, тепер не менше, ніж у добрі старі часи» (стор. 43). Він приписує це тим невдалим дослідам, які робилися в галузі шкільного самоврядування. І він викладає докладно історію шкільного самоврядування в Росії: описує яскраво виявлений політичний характер руху шкільної молоді в 1905—1906 рр., коли шкільне самоврядування було зліпком з організації студентства; виродження

форм самоврядування, що склалися, надалі, пасивність маси школярів; зародження нових форм самоврядування. Загалом і в цілому автор стає на точку зору Петроградської науково-методичної ради.

У цій рецензії ми не будемо говорити про перші три статті збірника «Трудовая школа», маючи надію поговорити про них в одному з наступних номерів нашого журналу в іншому зв'язку.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 2(5)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

В. А. ЗЕЛЕНКО. ПРАКТИКА ВНЕШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В РОССИИ, ИЗД. 2-Е, М., ГИЗ, 1922, 241 стор.

Книжка складається з двох частин. Перша присвячена питанню про позашкільну освіту до 1917 р., друга говорить про післяреволюційний період. Автор хоче показати, як зміст і форми позашкільної освіти зумовлювалися рівнем економічного розвитку країни, класовими співвідношеннями і т. д. Це, звичайно, цілком правильний підхід, який дає можливість підсумувати і висвітлити з класового погляду пройдений етап розвитку.

Автор бере і ставить питання про позашкільну освіту досить широко, пов'язуючи його з наростанням самосвідомості в робітничому класі, з революційним рухом. Він нагадує речі, які дуже й дуже корисно нагадати: наприклад, писання Пуришкєвича, з'їзд діячів народних університетів, архібуржуазний характер ідей, що розвивалися там, діяльність земств і Спілки міст під час війни, позицію міністрів, Тимчасового уряду, Мануйлова і т. д.

На жаль, у брошурі немає потрібної чіткості.

Візьмемо, наприклад, розділ «Перший період пролетарської культури». Чому період з жовтня 1917 р. по травень 1919 р. заслуговує назви пролетарської культури, а в пізніший період ця пролетарська культура кудись зникає? Далі говориться вже просто про позашкільну роботу.

Або, наприклад, соціал-демократів, які працювали у вечірньо-недільних школах і там проводили свою точку зору, В. А. Зеленко чомусь заносить у розряд просвітителів, благодійників.

Не можна сказати, щоб ясністю і точністю відзначалася така, наприклад, фраза: «Таким чином, під практикою позашкільної освіти будемо надалі розуміти встановлення причин, які зумовлюють ті чи інші форми, заходи і засоби здійснення позашкільної освіти в зв'язку з організаційними питаннями, а також короткий опис цих форм» (стор. 11). Від такого визначення цілком ясного поняття стає дуже неясною «практика позашкільної освіти».

Взагалі до недоліків книжки належить її занадто вчений вигляд. По суті, мова йде в більшості випадків про дуже зрозумілі й прості речі, але автор говорить про них не просто, а надто вишукано. Наприклад, автор хоче сказати, що розвиток і характер позашкільної освіти залежать від економічних і політичних умов, у яких перебуває в даний момент країна. Ця ідея сама по собі надзвичайно проста і добре зрозуміла. Але як висловлює її автор? Він говорить: «Можливо, ні в одній з інших галузей функціональна залежність між «основами буття» і «засадами освітньо-виховної роботи» та її суттю так ясно не підкреслена, як саме тут» (стор. 12). У нашій пролетарсько-демократичній країні так писати не годиться.

Проте, незважаючи на вишуканість мови і деяку плутаність викладу, книга може бути прочитана не без користі.

1923 р.

Вперше опубліковано в журн.
«Печать и революция»,
1923, № 2

Друкується за вказаним
джерелом

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ ЕВЕЛІНИ ДЬЮІ «ДАЛЬТОНСКИЙ ЛАБОРАТОРНЫЙ ПЛАН»

Книжку Евеліни Дьюї «Дальтонський лабораторний план» треба вивчати якнайуважніше. В ній іде мова про створення зовсім нового ладу шкільного життя, зовсім не схожого на лад старої школи з її казарменою дисципліною, придушенням особи учня, з її механічним навчанням. За роки революції ця стара школа зазнавала у нас найжорстокішої критики, посилено ламалися всі старі традиції; здавалося, що від цієї старої школи не повинно залишитися каменя на камені. Але це так тільки здається. На кожному кроці «мертвий хапає живого», і з незвичайною легкістю відновлюються під різними соусами екзамени, класні наставники, старі програми. Шкільна реакція — не міф, а, на жаль, найгіркіша реальність. Як з нею боротися? Створенням нової школи, побудованої цілком на нових засадах. Тільки така школа здатна буде витіснити стару школу.

Треба дивитися правді у вічі: нової школи ще нема, створення її — ще справа майбутнього. Правда, це майбутнє, можливо, не таке вже й далеке. Будівельного матеріалу за ці роки назбиралося вже чимало. Треба тільки старанно продумати і накреслити план. Ця робота ведеться. З'їзд соцвихів¹, який щойно відбувся, прийняв схеми програм I і II ступеня, накреслив рамки того на-

¹ Мова йде про Всеросійський з'їзд завідуючих відділами соціального виховання губвідділів народної освіти (березень 1923 р.).—
Ред.

вчального матеріалу, який треба в новій школі опрацювати. Стрижем програм взято трудову діяльність людей. Це — початок. Треба ще ці програми побудувати, заповнити їх живим матеріалом, створити підручники та посібники, підготувати персонал — одним словом, створити матеріальні передумови їх здійснення. Цю роботу неможливо провести, якщо не мати ясного уявлення про методи, якими учні повинні опанувати цей матеріал. Метод викладання значною мірою визначає форму матеріалу, його розміщення, його організацію. Тому питання методу повинні бути старанно розроблені.

Щодо методу система Дальтона відкриває зовсім нові горизонти. Вона є комбінацією колективної та індивідуальної праці учнів.

Звичайна класна робота лише формою нагадує колективну роботу: певна кількість учнів слухає одного вчителя, ніше одну й ту саму диктовку, один і той самий гвір. Тут ще колективної роботи немає. Колективна робота починається тільки тоді, коли кілька чоловік спрямовують свої зусилля на досягнення однієї спільної мети. Коли учні пишуть твір на одну і ту саму тему, це зовсім не те, що писання якого-небудь твору загальними зусиллями. Л. Толстой у своїй статті «Кому в кого вчитися писати: селянським дітям у нас чи нам у селянських дітей?» і Щаррельман у своїй статейці «Наша подорож у Шанхай» дали зразки колективного писання творів. Учитель повинен вміти перетворювати роботу учнів у колективну працю. Елен Паркхерст, яка розробила план занять, що дістав потім назву дальтонського плану, говорячи про групові заняття, має на увазі саме колективне опрацювання питань. Звичайно, таке колективне опрацювання можливе тільки в тому разі, якщо діти, захоплені роботою, можуть брати в ній активну участь. Дальтонський метод має на увазі наявність колективної праці учнів, ця колективна праця становить основу, фон дальтонського плану.

Проте було б великою помилкою вважати, що колективна праця виключає працю індивідуальну. Безперечно, наприклад, що паровоз є продуктом колективних зусиль, спрямованих до однієї мети; ці зусилля скоординовані,

зорганізовані певним чином. Від правильної організації зусиль залежить результат, але він також залежить і від того, наскільки точно, чітко, вміло працює кожний член колективу. Діти Яснополянської школи ніколи б не змогли самі написати «Солдатчине життя»; необхідно було, щоб хтось вміло організував їх роботу. Цим організатором був Лев Толстой. Але «Солдатчине життя» не могло б бути написане, якби Федько і Семко не вміли спостерігати, бачити в явищах те, чого не бачать інші, якби Семко не змальовував з надзвичайною точністю всіх деталей, а Федько не вмів зливатися з дійовою особою, переживати самому так живо те, що ця дійова особа переживає. Від якості індивідуальної роботи членів колективу залежать наслідки роботи колективної. Щоб навчити працювати колективно, треба навчити працювати і індивідуально, тоді поглибитися, якісно поліпшиться і робота колективна. План Дальтона проливає цілком нове світло на те, як треба ставити роботу індивідуальну, як її організувати, як її обліковувати, як їй допомагати.

Ми, росіяни, погано вміємо працювати за планом, зважувати матеріальні передумови, що роблять можливим його здійснення, погано вміємо обліковувати роботу, а нам треба всього цього навчитися, щоб зуміти на ділі побудувати нове життя. Дальтонський план якраз вчить працювати за планом, вчить обліковувати час, сили, можливості. Нам тепер надзвичайно важливо запровадити в школі саме такі методи, які б учили дітей, як підходити до роботи, до її організації. І дальтонський план може дати нам у цьому відношенні дуже багато.

Треба його ґрунтовно вивчити.

Звичайно, для роботи за дальтонським планом потрібен дуже кваліфікований учитель, учитель, який знає, поперше, свій предмет, знає, по-друге, дітей, володіє найбільш досконалими методами викладання — по-третє. Дальтонський план вимагає також від учителя великої, напруженої, філігранної, так би мовити, роботи. Програма має бути продумана і розроблена в усіх своїх деталях, розподілена на частини, добре скоординована, об'єднана підручниками і посібниками.

Усе це робота не одного дня. Але треба ясно усвідомлювати, що дальтонський план не можна проводити абияк, що він вимагає дуже великої попередньої роботи. І як би там не було, а цю роботу треба проробити і треба починати її негайно, з різних кінців.

Березень 1923 р.

*Друкується за книгою: Эвелина
Дьюи, Дальтонский лабораторный
план. Переклад з англійської
Р. Ландсберг, М., «Новая Москва»,
1923*

РЕЦЕНЗІЯ

«НАША ШКОЛА». ОРГАН ВИТЕБСКОГО ГУБОНО, 1923, № 1 (КВІТЕНЬ).
48 стор.

У замітці «Від редакції» зазначається, що мета журналу — залучити широкі кола шкільних працівників до справи будівництва нової школи. Редакція цілком правильно враховує організуючу роль, яку може відіграти щодо цього журнал. Перша книжка журналу складена виключно силами місцевих учителів.

У журналі вміщено статті: А. Вігдорова «Питання освіти на X з'їзді Рад», Р. Лопатіна «II Всеросійський з'їзд завгубсоцвихів» і ДВРівські схеми програм I і II ступеня.

У відділі «Методологія школи» вміщено ряд дуже корисних статей з питань методичного характеру. Слід в їх числі відзначити статтю Л. Гельфанда «Досвід роботи з математики у вечірній школі для робітників», яка дасть багато кожному позашкільному працівникові; у цій статті показано, як пов'язувати теорію з практикою.

У відділі «Народна освіта на місцях» є статті: «Сільська школа у Вітебському повіті» і «Сільська школа в Оршанському повіті». В першій відзначається, що сільське вчителство складається переважно з молодих трудових елементів. «Це явище дає дуже втішні перспективи педагогічної перепідготовки і політосвіти; ідеї трудової школи і комуністичної освіти знаходять собі велике співчуття серед працівників сільської школи... У методах викладання спостерігаємо відхід від старовини: 97% усіх шкіл поклали в основу своєї роботи програми Наркомосу. Найменші досягнення є в навчанні читання і письма

внаслідок того, що бракує великої кількості письмового приладдя і нових підручників. Тут коріниться головне джерело невдоволення з боку населення школою. Питання викладання і політграмоти хвилюють повітове вчительство. Працюють над програмними питаннями; є гуртки самоосвіти. Суцільний зойк у повітових відділах народної освіти: «Дайте літературу, посібники!» (стор. 39).

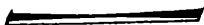
З Оршанського повіту йдуть аналогічні звістки. «Шкільна мережа з осені працює без перебоїв. Дрова для шкіл вивезено, хоч не скрізь своєчасно... Власні шкільні приміщення мінімально відремонтовано, наймані приміщення пристойні, меблі сяк-так відремонтовано. Підручники і навчальні посібники закуплено, хоч у невеликій кількості. На заклик влади допомогти сільській школі селянство відгукнулося з охотою. Матеріальне становище шкільного працівника виходить з голодного стану... Програмні досягнення в цілому задовільні... Помічається велике зрушення в педагогічних заходах. Помітний глибокий інтерес до нової педагогічної думки. Є добре поставлені школи, в яких працює вже новий, передовий учитель. Школа і квартира такого вчителя являють собою соціальний і культурний центр. Шкільний працівник стає на правильний педагогічний і громадський шлях роботи» (стор. 40). У тій же статті розповідається про те, що школі, яка відроджується, доводиться вести боротьбу з колишніми власниками маєтків, які приїзджать у село «на відпочинок» і намагаються повернути собі хоч щонебудь з колишньої своєї власності...

Як ці повідомлення, так і сам факт появи журналу «Наша школа» показують, що у Вітебській губернії третій фронт починає зміцнюватися.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 3(6)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

«ШКОЛА И ЖИЗНЬ». ОРГАН ПЕТРОВСКОГО УЕЗДНОГО ОТДЕЛА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И УЕЗДНОГО ОТДЕЛЕНИЯ ВСЕРОССИЙСКОГО СОЮЗА РАБОТНИКОВ ПРОСВЕЩЕНИЯ, ГОР. ПЕТРОВСК, САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНИИ, 1923, № 1 (4), ЯНВАРЬ, 37 стор.

Перші три номери журналу вийшли в 1920 р. Відтоді почався в повіті важкий час, пов'язаний з розрухою, з голодуванням. Тільки з осені 1922 р. робота почала відновлюватися. Поліпшилося матеріальне становище вчителів (шкільні працівники одержують по 6 пудів жита на місяць і забезпечені квартирою та паливом).

«Треба відзначити,— говориться в надрукованому в журналі витягу з річного звіту про роботу Петровського повітового відділу народної освіти за 1922 р.,— що весняне (1922 р.) скорочення шкільних працівників було і чистою рядів їх від випадкових елементів, подекуди напівписьменних і неучьких. Тепер більшість працівників має середню кваліфікацію» (стор. 36). У повіті на 300 тис. населення і 320 населених пунктів є 194 школи I ступеня і 8 шкіл II ступеня. Завдяки вдало проведеній договірній кампанії школи відремонтовані, забезпечені частково паливом, а деякі забезпечені ним на цілий рік. Усе це створює більш-менш нормальні умови для роботи. Це відразу ж позначилося на продуктивності шкільної роботи. Тепер повітовий відділ народної освіти прагне допомогти працівникам освіти піднести роботу на належну висоту. З цією метою він провів ряд районних конференцій шкільних працівників, які відразу охопили весь повіт. Конференції дали ясну картину становища шкільної і взагалі культурно-освітньої справи на місцях, потім вирішили ряд назрілих питань; про матеріальне становище розмов було небагато, і мали вони зовсім інший

характер, ніж раніше. Конференції збудоражили, розвинули масове вчительство, але в той же час показали йому, як мало воно підготовлене до нової роботи, до нової школи і як багато треба ще працювати над піднесенням його кваліфікації.

Повітовий відділ народної освіти прикріпив усіх відповідальних працівників до відповідних районів повіту і міста, де вони й поведуть особисте керівництво як шкільною, так і позашкільною роботою. Далі передбачається повторити районні конференції, надавши їм більш практичного характеру і більшого ухилу до громадсько-політичної галузі. Крім того, повітовий відділ народної освіти стурбований питанням про організацію систематичних, хоча б короткочасних, курсів, через які збирається пропустити всю масу шкільних працівників. Надалі план роботи включає посилення діяльності культкомісій, поглиблення спілчанської роботи. Журнал «Школа и жизнь» має на меті згуртувати шкільних працівників Петровського повіту, об'єднати пролетарські елементи вчительства «на ґрунті пролетарсько-соціалістичного будівництва нового життя через трудову школу та позашкільну освіту» (стор. 1). «Редакційна колегія дивиться на цей журнал як на спонукальний стимул, заклик, кинутий у революційно зігріті, але ще не киплячі пролетарські вчительські маси, і сподівається, що в процесі революційно-педагогічного спіння вчительство зуміє на сторінках журналу висловити свій пролетарський педагогічний світогляд» (стор. 2). Журнал справляє дуже хороше враження. Він пройнятий надзвичайно бадьорим духом, дає конкретний план по піднесенню рівня роботи в повіті, написаний дуже просто, зважаючи на рівень розвитку масового вчительства. Такий журнал, безперечно, може відіграти роль організатора місцевого вчительства. Разом з піднесенням його рівня журнал буде, напевно, зростати і міцніти.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 3(6)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

ШКОЛА И ЖИЗНЬ. ОБЩЕСТВЕННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК НИЖЕГОРОДСКОГО ГУБНО И ГУБПРОСА, Н. НОВГОРОД. 1923. 141 стр.

Нижегородський збірник «Школа и жизнь» з'явився під тиском пробудженого інтересу вчителства до політичних і методичних питань, попиту на інформацію, необхідності обговорити з учительством цілий ряд питань.

Характерним є вміщений у збірнику опис Городецького загальноповітового з'їзду працівників освіти:

«14 лютого ц. р. відкрився Городецький загальноповітовий з'їзд працівників освіти. На початок з'їзду прибуло до двохсот чоловік. Інтерес до з'їзду був настільки великий, що багато хто тридцять-сорок верстов пройшов пішки... В усіх роботах з'їзду відчувалася глибока впевненість у міцності нашого політичного ладу, переконаність городецького вчителства в тому, що всесвітній пролетаріат поховає в віках історії експлуатацію людини людиною. Як другу особливість слід відзначити надзвичайно великий авторитет, яким користується повітова спілка в особі виконуючих її волю органів ЦК, губосу і повітового відділення серед рядових працівників спілки... Як третю особливість з'їзду необхідно відзначити нове піднесення в питаннях трудової школи. Це піднесення яскраво нагадає 19-й рік, коли порядки денні всіх учительських зборів рябіли питаннями трудової школи. На Городецькому з'їзді виступили з цього питання п'ять доповідачів, причому доповідачами були не працівники відділів народної освіти, а сільські вчителі, які ділилися своїми міркуваннями, породженими повсякденною практикою. З'їзд ухвалив ці проголошені на з'їзді доповіді

обговорити також у волостях... Надзвичайну увагу викликали питання політичного виховання членів спілки. Всі промовці твердили, що школа політична і неминуче повинна відображати життя. Вчитель повинен зрозуміти це життя і здійснювати його в школі... Питання про заробітну плату зайняло буквально п'ять хвилин» (стор. 108—110).

Збірник містить звіт завідуючого Нижегородським губвно Балахонова про стан справи народної освіти в Нижегородській губернії. Ця доповідь, ділова, але не особливо яскрава, доповнюється статтею О. Виноградова «Педагогічна освіта в Нижегородській губернії» і статтею С. Коршунової «Про інспектуру». О. Виноградов відзначає, що «серед учнів педтехнікумів спостерігається зрушення, виявлення самодіяльності, інтересу до громадського життя, організуються марксистські та антирелігійні гуртки, спостерігається зростання членів РКСМ». Майже всі педагогічні технікуми (в Нижегородській губернії їх шість) мають допоміжні навчальні заклади (бібліотски, музеї, лабораторії) і мають можливість вести практичні заняття з педагогіки. Йдеться про інше — не вистачає матеріалів і обладнання для вивчення трудових процесів, а найголовніше — немає марксистської літератури і «новинок» з питань народної освіти. Без літератури важко підготувати вчителя-марксиста. Недавно відбулась конференція педагогічних навчальних закладів Нижегородської губернії, яка приділила велику увагу програмним питанням. Незважаючи на занедбаність в недавньому минулому цієї ділянки культурного фронту, все ж помітна самодіяльність працівників, яку доводиться відзначити як творчість у власному розумінні цього слова. Немає посібників, літературного матеріалу, були схоплені тільки основні принципи будівництва народної освіти, на основі чого і розроблялися експериментальні прийоми викладання, наприклад демонстрування практичних робіт з педагогіки, намагались проникнути в «нову» галузь — трудовознавство. Конференція в цьому відношенні взяла певний курс і дала практичні вказівки.

Цікавим є погляд конференції на педтехнікуми. Зазначалося, що педтехнікуми повинні бути «осередками наукової організації педагогічної праці», що вони по-

винні бути своєрідними «педагогічними центрами», вплив яких захоплював би широкі кола шкільних працівників, які б прислухалися до думки цих центрів, зверталися б до них за консультацією. Крім того, педтехнікуми повинні бути зв'язані з губернськими центрами, яким на-самперед є педагогічний інститут.

Така постановка справи, з нашого погляду, доцільна. З одного боку, педтехнікуми, крім підготовки персоналу, одержують безпосереднє завдання педагогічної пропаганди, з другого — педтехнікуми стають ланками однієї загальної педагогічної організації, в центрі якої стоїть педагогічний інститут. Педагогічні навчальні заклади дістають нову цільову настанову, переходять до методу виховання нових працівників у процесі самої роботи. Це найжиттєвіший, найдоцільніший метод.

Невеличка статейка С. Коршунової «Про інспектуру» дуже правильно висвітлює питання. «Встановлення більшшої плановості в роботі, з одного боку, і вплив непу — з другого, висунули питання про запровадження внутрішнього контролю над освітньою роботою, неослабної до неї уваги, організації інспекторського апарату», — пише автор. Він твердить, що інспектура була живим, безпосереднім зв'язком між місцями і центром; подекуди впливала на встановлення міцнішого зв'язку освітніх органів з населенням, здійснила велику роботу по впорядкуванню постановки навчально-виховної роботи, наближення школи до вимог сучасної дійсності. Найкраща частина вчительства, охоплена запалом до нової роботи, бажанням хоч трохи освіжити шкільну атмосферу, зустріла інспекторів як товаришів по роботі, об'єднаних з нею одним бажанням, однією метою.

Цікава замітка вчительки Є. Ростовської «Ще раз про самоврядування учнів». Є. Ростовська твердить, що «питання про запровадження шкільного самоврядування досі залишається питанням і тільки зрідка воно дістало позитивне в практичному розумінні розв'язання». Поки що робота в школі не зливається ще в одно русло і освітня сторона справи переважає над виховною. Треба перенести центр уваги в бік переважання мети виховання над освітньою — тоді і болюче питання шкільного самоврядування вирішиться само собою. Сама ідея трудової школи, яка має в своїй основі громадську працю дітей,

ставить у центрі уваги насамперед організовану громад-
скість.

Спроби ввести в школу самоврядування зазнали в ду-
же багатьох випадках невдачі. Причиною цього була не-
підготовленість учителя. Масове вчительство мало не-
ясне уявлення про свою роль у цій справі, вважало, що
воно повинно залишатися осторонь. Необхідна підготов-
ча робота ним не проводилась. Крім того, лише вчитель,
який вміє вести громадську роботу, спроможний на-
вчити цього дітей. Тому, працюючи над впровадженням
самоврядування в школі, доводиться в той же час пра-
цювати і над собою.

Крім вищезазначених статей, у нижегородському
збірнику вміщено статтю про Людвіга Фейербаха, яка
є викладом відповідної статті С. Ю. Семковського в
«Пути просвещения», далі цілий ряд статей з програм-
них і методичних питань.

Надзвичайно цікавою є програма з географії для
шкіл фабзавучу. Вона надзвичайно сучасна, з одного
боку, з другого — заповнена багатим місцевим матеріа-
лом. Це не програма з економічної географії взагалі, яку
можна проходити і в Київській губернії, і на Уралі, і в
Архангельську. Вона має певне обличчя свого краю, це
програма для Нижнього, для Нижегородської губернії.

Бібліографія досить широка, але є на 99% передру-
ком з журналу «Путь просвещения».

Загалом не можна не привітати появи збірника «Шко-
ла и жизнь». Поява таких збірників у наш час дуже
потрібна.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе».
1923, № 3(6)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

«ВЕСТНИК ПРОСВЕЩЕНИЯ». ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ МОНО 1, 1922,
№ 9 (НОЯБРЬ)

У цьому номері вміщена стаття В. Соколової «Музейно-екскурсійна робота». У цій статті описується музейно-екскурсійна робота Мвно за 1918—1922 рр.

Ця робота мала широкий розмах. Так, за шість місяців у 1921 р. було проведено 1668 екскурсій:

Місяці	Кількість груп	Кількість екскурсій	Кількість екскурсантів
Квітень	130	165	4100
Травень	198	226	7440
Червень	310	380	9020
Липень	300	360	9616
Серпень	198	260	7000
Вересень	197	277	7135

Екскурсії розподілилися так: 1) природничі, 2) культурно-історичні, 3) виробничі і соціально-економічні, 4) художні і 5) позаміські.

Примірна програма музейно-екскурсійно-виставочної секції мала такий вигляд.

І. Цикл природничий. 1. Біологічний сад. 2. Біологічна станція. 3. Зоологічний парк. 4. Ботанічний сад. 5. Зоологічний музей при університеті. 6. Еволюційний музей імені Дарвіна. 7. На живу природу: а) прісноводна флора і фауна, б) ліс як рослинне угруповання, в) характеристика різних рослинних угруповань, г) ден-

¹ Мвно — Московський міський відділ народної освіти.— *Ред.*

дрологічний сад, д) торф'яні болота. 8. Геологічні екскурсії: палеонтологія і відслонення.

II. Цикл культурно-історичний. А. *По музеях*. 1. Історичний музей — теми: а) як ми пізнаємо наше минуле, б) кам'яний вік, в) бронзовий вік, г) Південь Росії, д) початок Русі, е) великокняжеська Русь, є) північноруське народоправство, ж) особливості слов'янської та фінської культур, з) заселення слов'янами Московської губернії, и) загальний огляд історії Росії. 2. Румянцевський музей — етнографічний відділ: а) північні народи, б) великороси. 3. Кремлівський музей: а) тереми, б) Великий палац. 4. Толстовський музей. 5. Музей побуту 40-х рр. (будинок кол. Хомякова). 6. Музей образотворчих мистецтв: а) Єгипет і Ассірія, б) основи грецької культури, в) соціальне життя Греції, г) язичеський і християнський Рим, д) середньовіччя і Відродження.

Б. *По вулицях*. 1. Навколо стін Кремля. 2. По Кремлю. 3. Китайгород. 4. По слідах Грозного. 5. Побут XVII ст. 6. Культурний злам у XVII ст. 7. Замоскворіччя. 8. Вулиця Освіти. 9. Дворянська Москва. 10. По Остоженці. 11. Новодівичий монастир. 12. Донський монастир. 13. Архітектура Москви. 14. Краєвиди Москви.

III. Цикл виробничий і соціально-економічний. А. *По муніципальних і державних установах*. 1. Поштамт і телеграф. 2. Телефонна станція. 3. Радіостанція. 4. Аеродром. 5. Водопровід у Рубльові. 6. Поля зрошення.

Б. *По фабриках і заводах*. 1. Хімічна промисловість (завод фарб — кол. Фарбверке). 2. Текстильна промисловість (кол. Прохоровська мануфактура). 3. Сталеливарна справа (завод — кол. Бромлей). 4. Кондитерське виробництво (фабрика — кол. Ейнем). 5. Друкарська справа (друкарня — кол. Ситіна).

В. *Сільське господарство*. 1. Дослідне поле. 2. Селекційна станція. 3. Тваринницька станція. 4. Пасіка. 5. Метеорологічна станція. 6. Машинобудівна станція.

Г. *По музеях*. 1. Політехнічний музей — технічний відділ, сільськогосподарський відділ. 2. Промислова виставка ВРНГ. 3. Музей охорони праці. 4. Виставка охорони здоров'я.

IV. Цикл художній. А. *Живопис. Російський*: 1. Третьяковська галерея. 2. Цветковська галерея. 3. Галерея Румянцевого музею. 4. Остроуховська галерея. *Іноземний*: 1. Галерея Румянцевого музею. 2. Галерея кол. С. І. Щукіна. 3. Галерея кол. Д. Г. Щукіна. 4. Галерея кол. Морозова.

Б. *Скульптура*. Музей образотворчих мистецтв.

V. Цикл позаміських екскурсій. 1. Архангельське (дворянська садиба кінця XVIII ст. і першої половини XIX ст.). 2. Абрамцево (музей Аксакова). 3. Дубровиці (дворянська садиба XVIII ст.). 4. Село Коломенське (Государеве). 5. Нікольське-Урюпіне (садиба XVIII ст.). 6. Остаф'єво, (Вяземський, Карамзін, Жуковський, Пушкін). 7. Воробйові гори (панорама Москви). 8. Нескучний сад. 9. Троїце-Сергіївська лавра.

Ми бачимо в цій програмі величезне переважання культурно-історичного циклу. Кількість екскурсій цього роду вдвічі більша від кількості екскурсій виробничого та соціально-економічного циклу і майже в чотири рази

більша від кількості екскурсій циклу природничого. Це пояснюється, звичайно, тим, що Москва являє собою, якщо можна так висловитися, суцільну пам'ятку старовини, в ній кожний камінь промовляє.

Та не можна також не відзначити і певної слабості виробничого та соціально-економічного циклу: нема екскурсій, наприклад, в Інститут праці, в кооператив, у радпартшколу, в казарму, в дрібні майстерні, в залізничні майстерні і т. п. і т. д. Звичайно, і те, що створено виробничий та соціально-економічний цикл, є вже великою заслугою музейно-екскурсійно-виставочної секції. У більшості випадків цей цикл взагалі впроваджується в життя. Музейно-екскурсійно-виставочна секція Мвно працює і над дальшим розширенням цього циклу. Так, до п'ятиріччя Жовтневої революції були розроблені такі теми: 1. «Відображення революції на вулицях Москви». 2. «Картина жовтневої боротьби» (хмарочос у Гнезди́ковському провулку¹). 3. «Паростки нової культури на руїнах дворянсько-буржуазного побуту».

Робота секції за останні місяці стала енергійно розвиватися, на черзі стоїть питання про організацію семінару для підготовки нових кадрів екскурсійних працівників.

Треба відзначити, що музейно-екскурсійно-виставочна секція Мвно працює серед дорослих, але розробка тем екскурсій і походів має, звичайно, загальне значення і може внести багато нового також у шкільну екскурсійну справу.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 3(6)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

¹ Дев'ятиповерховий будинок у Великому Гнезди́ковському провулку (нині будинок 10) в ті роки був найвищим у Москві. В жовтневі дні 1917 р. тут відбувалися запеклі бої червоногвардійців з контрреволюційними загонами юнкерів, кадетів і есерів.— *Ред.*

РЕЦЕНЗІЯ

S H DADISMAN. METHODS OF TEACHING VOCATIONAL AGRICULTURE IN SECONDARY SCHOOLS. BOSTON, 1921, 142 p.

(С. Х. ДЕДІСМАН. МЕТОДИ НАВЧАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СПРАВИ В ШКОЛАХ ІІ СТУПЕНЯ¹. БОСТОН, 1921, 142 стор.)

Коли ознайомлюєшся з тим, що у нас в Росії, в країні землеробській, зроблено для поширення сільськогосподарських знань за допомогою школи, просто вражає майже повна відсутність серйозної роботи в цьому напрямі. Особливо відчувається наша колосальна відсталість, коли ознайомлюєшся з тим, що робиться в цьому відношенні в таких країнах, як Америка. Якщо ми хочемо піднести сільськогосподарську культуру нашої країни, назавжди покласти край голодуванню і злиденному життю селян, ми повинні працювати в цьому напрямі, не покладаючи рук, з напруженням усіх сил. Успіх залежатиме від того, наскільки ми зуміємо ясно, конкретно поставити мету і накреслити найбільш правильні та доцільні шляхи її здійснення, а для цього нам треба добре вивчити все те, що робилося в аналогічному напрямі більш культурними країнами.

Книжка Самуеля Дедісмана надзвичайно цінна для нас: у ній говориться про те, що зроблено було в Сполучених Штатах законодавчим порядком для сприяння поширенню сільськогосподарських знань за допомогою школи, говориться докладно про підготовку викладачів-практиків, говориться про програми з агрономії, про розроблення уроків і, нарешті,— і цьому питанню при-

¹ *Secondary school* (америк.) в сучасній педагогічній літературі перекладається на нашу мову: *середня школа*.— Ред.

свячено найбільше уваги — про практичний характер викладання, який набув особливо своєрідного відображення в так званому методі проектів.

Почнемо з цього останнього питання, як центрального питання всієї книги.

Викладання сільськогосподарських знань у школах II ступеня набрало в Сполучених Штатах широких розмірів лише в ХХ ст. Педагогічне бюро Сполучених Штатів налічувало в 1901 р. лише 19 шкіл II ступеня, де велося таке викладання, в 1916 р. таких шкіл було вже 2175. Викладання поставлено дуже практично. Американці відразу врахували, що обладнання показових ферм при школах коштувало б дуже дорого, а вони прагнули досягти мети з мінімальною затратою коштів. Тому вони пішли іншим шляхом — вони організували практичну роботу учнів на фермах їх батьків.

Метод проектів полягає ось у чому. Вчитель агрономії ознайомлюється з господарством батьків учня і потім разом з учнем розробляє проект його самостійної роботи, яка має на меті дати учневі заробіток або впровадити якесь удосконалення. Наприклад, учень бере на себе завдання розвести певну кількість курей, кролів, овець, відгодувати певну кількість свиней, посадити певні овочі, посадити певну рослину, засадити фруктовими деревами певну ділянку. Укладається контракт, який підписують учень, школа і батьки. Школа зобов'язується, скажімо, допомогти насінням, розсадою, засобами для перевозки, інструкціями; батьки позичають учневі, скажімо, худобу або землю; учень зобов'язується працювати, робити ті чи інші спостереження і т. д. Учитель повинен бути дуже добрим практиком, вміти зважити всі умови даного господарства, вміти працювати з дорослим населенням, переконати батьків, повинен уважно спостерігати роботу учнів, своєчасно допомогти їм порадою. Він повинен знати сили учня і застерігати його від непосильних проектів. Найважливіше — навчити учня організовувати те чи інше підприємство, правильно враховувати всі умови, робити всі необхідні розрахунки, враховувати свої сили і знання. Справа вчителя — піклуватися про те, щоб проекти не мали випадкового характеру, а були тісно пов'язані з курсом агрономії, який вивчається, щоб практика і теорія тісно перепліталися та запліднювали одна одну.

Метод проектів якнайбільше відповідає активності підлітка, його прагненню до самостійної роботи; цей метод дуже життєвий, бо враховує реальні умови: неможливість для учнів відриватися влітку від домашньої роботи. Метод проектів дає можливість поєднувати роботу над здійсненням проекту з роботою в господарстві батьків. Нарешті, метод проектів швидко завойовує симпатії батьків, які наочно бачать користь шкільних занять.

Тим самим методом проектів викладаються і технічні, і ремісничі знання, необхідні в ужитку села: теслярські, столярні, слюсарні, ковальські роботи, лагодження машин, автомобілів, фарбування предметів, електрична проводка, вставляння скла і т. д. і т. п. Учні ведуть щоденники, вони повинні після виконання практичного завдання подати письмовий звіт, де докладно мотивувати свої дії, врахувати результати роботи.

Кожний проект розглядається в класі, учні стежать за роботою свого товариша. У деяких випадках проекти виконуються не окремими учнями, а об'єднаними силами кількох учнів; тоді їх наслідки є ще повчальнішими.

Метод проектів — втілення американського лозунга «Учитися в процесі роботи».

Надзвичайно сприяв розвитку сільськогосподарської освіти так званий Сміт-Х'юз білль (Smith-Hughes bill), прийнятий в лютому 1917 р. Цей закон (білль) мав на увазі, з одного боку, підготовку до викладання професійних знань, необхідних для сільського господарства, торгівлі, промисловості, домоводства, з другого — поліпшення оплати вчителів цих трьох предметів. Згідно з біллем Сміт-Х'юза, кожний штат повинен давати для професійної освіти стільки ж, скільки дає федеральний уряд, а подекуди турбуватися про шкільні приміщення, про надання можливості вести роботу і стежити за нею.

Треба відзначити, що підготовка вчителів агрономії надзвичайно практична. У Сполучених Штатах вищі сільськогосподарські навчальні заклади виконують не тільки функцію підготовки фахівців; вони зобов'язані водночас піклуватися про постановку всієї сільськогосподарської пропаганди в своєму штаті: піклуються про постановку лекцій, практичних курсів, навчальних виставок, демонструвань, клубної роботи. Це надає всьому навчальному планові сільськогосподарських вузів над-

звичайно життєвого, практичного ухилу. Школи II ступеня, в яких викладається агрономія, не є також чимось ізольованим, вчителі агрономії в них зв'язані із своїм сільськогосподарським вузом, від нього дістають директиви, відомості та ін. Сільськогосподарський вуз піклується і про те, щоб учителі агрономії були доцільно підготовлені, вміли працювати з населенням, були гарними організаторами (без цього метод проектів неминуче зазнає краху), були уважними спостерігачами, які вміють враховувати і навколишню обстановку, і сили та здібності учнів.

Дуже багато цікавих міркувань наведено в книжці С. Дедісмана про зміст викладання агрономії в школі II ступеня (наведені і обгрунтовані програми, які охоплюють чотири роки), про складання плану уроків, про екскурсії, роботу в лабораторії та ін.

Книжку корисно було б частково перекласти.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 3(6)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

«СИБИРСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ». ВЫХОДИТ ОДИН РАЗ
В ДВА МЕСЯЦА. ИЗД. СИБИРАОБРАЗА, НОВОНИКОЛАЕВСК, 1923, № 1,
(МАРТ — АПРЕЛЬ), 160 стор.

Журнал починається статтею Д. Чудінова «Криза соціального виховання і матеріалістичні основи педагогіки». Автор обстоює матеріалістично побудовану наукову педагогіку. Жовтнева революція, на думку Д. Чудінова, залишила все по-старому: «Мозок учня, його знання формуються під тиском ворожої робітничому класові сили, ім'я якої — ідеалістична філософія» (стор. 8). Д. Чудінов твердить, що соціальне виховання в Радянській Росії переживає глибоку кризу; це відбивається і на системі народної освіти, і на програмах загальноосвітньої школи, які пропонує ДВР. Ці програми, на думку автора, занадто енциклопедичні, з одного боку, з другого — «умовність побудови програми, хоч і заснованої на вивченні праці і трудової діяльності людей, кидає тінь на твердість її наукових позицій» (стор. 6). Проте в чому полягає «умовність» програми, Д. Чудінов не пояснює. Пропоновану ДВР схему програми він вважає рецептурою. «Перш ніж пропонувати той чи інший рецепт виховання, треба вивчити природні процеси розвитку, намагатися будувати певні формули цього розвитку. Тільки на підставі цих старанно перевірених формул можлива побудова правильних методів виховання. Немає потреби давати правила, поради і настанови, які легко забуваються, але необхідно вивчити природу душі з її недоліками і слабостями, а засоби для їх усунення знайти неважко» (стор. 6).

Прямо диву дивуєшся! ДВР пропонує схему програми, тобто визначає *зміст* викладання на тому і другому ступені, дає план розташування всього матеріалу, враховуючи при цьому дані сучасної психології. Щоб довести, що схеми програм неприйнятні, треба розглянути, чи той зміст вкладається в них, чи він помилковий і треба вкласти інший зміст,— це по-перше, а по-друге, треба довести, що запропонований план суперечить даним сучасної психології. Чи робить це тов. Чудінов? Ні, він просто пропонує підходити до справи більш «науково» і для цього вивчити «природу душі». Ну, коли вже йти в похід проти ідеалістичної філософії, то треба добре «підкуватися» і всілякі метафізичні поняття на зразок «природи душі» викинути за борт.

Сучасна педагогіка, і марксистська в тому числі, переживає, за словами тов. Чудінова, кризу. І він пропонує вихід — об'єднання працівників освіти в науково-педагогічні товариства. Незрозуміло тільки, це взамін відділення Спільноти працівників освіти чи поряд з ним...

Друга стаття — І. Смирнов, «Сучасні педагогічні течії в Росії» — присвячена, за словами автора, характеристиці «правої течії російської педагогічної думки — «шацькізму»¹. Автор дуже доброзичливо ставиться до «шацькізму». «Ми не бачимо нічого ні страшного, ні шкідливого в «шацькізмі» з точки зору інтересів пролетаріату. Ця течія така ж природна і законна, як природне і законне існування в Росії дрібних виробників: трудового селянства, ремісників, кустарів. Ми впевнені в тому, що ця течія буде існувати і розвиватися в Росії доти, поки існуватимуть її соціально-економічні та політичні корені. Ми також переконані в тому, що інша, крайня ліва, педагогічна течія, про яку ми будемо говорити з нашими читачами, так званий «блонкізм»², не матиме великого поширення і розвитку, поки Росія з країни

¹ Мова йде про педагогічні погляди С. Т. Шацького (1878—1934), активного учасника будівництва радянської школи, який відіграв велику роль в розвитку радянської педагогічної думки. Див. про нього статтю Н. К. Крупської «Трошки про педагогів» (т. 2 цього вид.). — *Ред.*

² Мова йде про педагогічні погляди П. П. Блонського (1884—1941), відомого діяча в справі народної освіти в СРСР, праці якого справили значний вплив на розвиток теорії радянської трудової школи. — *Ред.*

дрібних виробників не розів'ється в країну великого індустріального виробництва.

Для нас є цінною система «шацькізму» тим, що вона враховує, можливо несвідомо, суспільно-господарську дійсність Росії та відшукує життєве рішення гострих педагогічних проблем в умовах російської сучасності. Вона підносить, ставить і загострює надзвичайно важливі питання виховання селянської маси, з усіма їх особливостями, як не ставить жодна система виховання в Росії. В ній є багато цінних думок, на підставі яких можна зробити багато цінних висновків, і ми ці висновки зробимо, щоб надати викінченості та округленості системі «шацькізму». Ці висновки зводяться ось до чого: в Росії не можна створити єдиної індустріальної системи виховання, бо Росія не є індустріальною країною. Виховувати дітей на машинах можна тільки у фабрично-заводських районах. На селі завдання виховання трохи інші, ніж у місті, інший уклад життя, який вимагає інших пристосувань і навичок. Село само по собі не дає поживи дитині, яка досягла певного рівня, для дальшого розвитку, тому завдання виховання на селі ускладнюється необхідністю виховувати таку особу, яка б чинила максимум опору навколишньому консервуючому середовищу.

Все, що говорить тов. Шацький про інертність мас,— правда, але правда тільки щодо селянської маси. Інертність селянської маси зумовлюється формами виробництва на селі, розпорошеністю його населення. Тому його система потребує іншого теоретичного обґрунтування, джерелом якого має бути вивчення сучасного російського села, сукупності всіх тих умов, які впливають на дитину на селі (стор. 21).

Дуже важливе питання ставить стаття Сільвіча «Школа для села чи село для школи?» — питання про тип сибірської сільської школи. Автор констатує: «3-групова школа в Сибіру існує — це переважаючий тип школи в сільських місцевостях, вона виявляється особливо живучою в наш період господарської і продовольчої розрухи, в умовах місцевого і договірною постачання» (стор. 133). Внаслідок цього — дуже бідна освіта, яку дає така школа, постійні рецидиви безграмотності та ін. Автор вважає утопією збільшення кількості років занять у школі і бачить єдиний вихід у влаштуванні повсюдно

дитячих садків. Від дошкільнят з охотою розвантажуться кожна родина, а тим часом дитячий садок виконує шкільну роботу набагато продуктивніше.

Погоджуючись з автором, з його оцінкою дитячого садка, не можна погодитися з його песимістичним поглядом на можливість розширення кількості років, які проводять сибірські діти в школі. Так, сучасна школа учоби не може бути розширена, не може бути подовжена кількість років у школі, незрозумілій, чужій для населення. Але треба змінити постановку всієї справи: пов'язати школу із селянським життям, зробити школу знаряддям сільськогосподарської пропаганди, залучити до її роботи кращі сили села, показати наочно, що може дати школа для піднесення рівня добробуту, для зміни побуту. Сибірський селянин набагато менше консервативний, ніж російський, він уміє оцінити все, що дає йому практичну користь. Але щоб сибірський селянин навчився цінити школу, ця школа повинна враховувати сувору боротьбу за існування і починати не з ритмічної гімнастики, драматизації і т. п., а з серйозної практичної роботи.

У відділі «Практика освіти» вміщено три статті, присвячені школі-комуні III Інтернаціоналу. Школа обслуговує 340 дітей, у ній проводиться велика дослідна робота. «Слід відзначити ніким не помічену беззавітну самовідданість працівників своїй школі, любов, яка доходить часто до самопожертви, пристрасне бажання... зберегти її» (стор. 100).

У роботі школи багато нервовості, багато ще незакінченого, що цілком зрозуміло. Центральним питанням є питання про шкільне самоврядування. В журналі вміщено, між іншим, «Конституцію самоврядування Алтайської губернії школи III Інтернаціоналу». Одна із статей обгрунтовує цю «конституцію». «Конституція» дуже велика за обсягом, вона розпадається на розділи, статті і параграфи, і стає просто страшно за дітей, для яких вона написана, — до того ця «конституція» бюрократично відшліфована, до того вона чужа дитячій психології.

Візьmemo наугад будь-який пункт. Ось, наприклад, розділ III, стаття 3, пункт 6.

«6. Відділ порядку і реєстрації.

1. Відділ організується в складі: а) завідуючого відділом, якого виділяє президія, і б) всіх завідуючих підвідділами порядку і реєстрації групових колективів старших груп.

2. Відділ є органом законодавчо-виконавчим.
3. Відділ зобов'язаний щотижневим звітом шкільному колективу, який має право скасування постанов і розпоряджень відділу.
4. Відділ збирається не рідше одного разу на тиждень.
5. У відання відділу порядку і реєстрації входить: а) підтримання в школі дисципліни, б) реєстрація відвідування, в) вироблення і нагляд за виконанням правил поведінку і порядок у школі, г) об'єднання, нагляд і інструктування діяльності групових відділів.
6. Відділ, розглядаючи порушення своїх постанов і розпоряджень та інші конфлікти по відділу, має право (в разі, якщо злочин незлісний) накладати адміністративне стягнення або покарання. Якщо ж відділ вважає злочин злісним, то справу передається до товариського суду.

Примітка. Покарання, що їх може накласти відділ: попередження, публічний осуд, догана і штраф у розмірі не вище 500 карбованців (у знаках 1922 р.)» (стор. 79).

І так далі і тому подібне... Бррр!..

Читачу, чи доводилось вам читати коли-небудь «Пани ташкентці» Щедріна? Пам'ятаєте розділ «Ташкентці підготовчого класу», де молодь-правознавці готується до професії адвоката, прокурора та ін.? Для алтайської «конституції» теж згодилося б перо Щедріна. Адже це писано для дітей, для підлітків! Не треба вивчати «природу душі» дітей, досить бачити коли-небудь живу дитвору, щоб зрозуміти, що ця «конституція» — якість знущання. Адже один уже цей 6-й пункт, якби він коли-небудь здійснився, назавжди знищив би в дітей усі товариські почуття, перетворив би їх у тринадцяти-, п'ятнадцятирічних «дітей у футлярі», нездатних поставити себе на місце іншого і влізти в чужу шкуру, далеких від найприродніших поривань.

Ця «конституція» не має нічого спільного з пролетарською дисципліною, в ім'я якої вона нібито створена. Пролетарська дисципліна побудована на внутрішньому переконанні, на згуртованості колективу, а не на штрафах у 500 карбованців (у грошових знаках 1922 р.); у «конституції» ж усе пристосовано до того, щоб «держать й не пушать».

Крім вищезазначених статей, в № 1 «Сибирського педагогического журналу» є ще ряд методичних статей і досить широкий відділ бібліографії.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 3(6)*

*Друкється за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

РЕЦЕНЗІЯ

«ПРОСВЕЩЕНИЕ». ОРГАН КУБАНО-ЧЕРНОМОРСКОГО ОБЛАСТНОГО ОТДЕЛА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ, ОБЛАСТНОГО СОЮЗА РАБОТНИКОВ ПРОСВЕЩЕНИЯ И СЕКЦИИ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ. КРАСНОДАР, 1923, № 1, III стор.

«Після тяжких днів розрухи і різних скорочень наші школи, дитячі будинки, притулки, майданчики і садки починають відроджуватись, правда, поволі, але впевнено. Після жахливих днів голоду і холоду наші освітяни починають оживати. Вони збираються навколо своєї профспілки, зміцнюючи її лави. Уже не про один «насушний хліб» думають працівники освіти. Вони займаються вирішенням питань розвитку справи народної освіти. Вони взялися за комуністичну освіту освітян» (стор. 2). Фокусом, який зможе збирати й відображати всі цінні думки з питань народної освіти, повинен стати журнал, який регулярно виходитиме і доходитиме до місць. «Просвещение» збирається виходити один раз на місяць.

Хроніка місцевого життя (відділ «По області») поки що слабо обслуговується і не дає уявлення про педагогічну роботу, яка ведеться в Кубано-Чорноморській області. Відзначається лише підвищення інтересу широких учительських мас до нових методів освіти.

В журналі великий офіціальний відділ — передруки конкурсу «Правды»¹, статей з «Известий ВЦИК», «Правды», «Народного просвещения».

¹ У вказаному номері журналу було передруковано умови конкурсу на кращого вчителя сільської і міської школи ФЗУ, опубліковані в газ. «Правда», № 61 від 20 березня 1923 р.— *Ред.*

Передрукована з «Правды» полеміка між Рафаїлом, Крупською і Чучиним¹. Є передруки з «Известий» — «Про тиждень безпритульної дитини», з «Работника просвещения» — стаття Анісімова «Зміцнюйте спілку», з газети «Труд» — стаття Н. К. «Від слів до діла», з «На путях к новій школе» — тез про самоврядування, ухвалені науково-педагогічною секцією ДВР. Є статті про Всеросійський з'їзд завідуючих губсоцвихами, про I Всеросійський з'їзд завідуючих губраднацменів, але дуже побіжні, неповні.

Методичні статті стосуються спеціальних питань — весняних робіт у школі з природознавства, екскурсій, майданчиків. Стаття Шахвердова «Мета і засоби виховання» дає огляд різноманітних педагогічних поглядів, починаючи з Платона і до наших днів... Це не виклад еволюції педагогічних ідей, які йдуть паралельно з еволюцією людського суспільства, — тут усього про все.

Щодо відділу «За кордоном», то він починається передруком з газети «Накануне» статті Пауля Острейха. Стаття ця цікава, але написана надзвичайно важкою мовою; крім того, автор належить до групи так званих «рішучих реформаторів» і, як такий, сумує з приводу релігійної розпорошеності Німеччини і з приводу того, що «в народні маси внесено політичну партійну ненависть» (стор. 85), — навряд чи зручно передруковувати такі заяви без приміток. Решта закордонної хроніки дуже випадкова й лаконічна, більшість заміток передруковано з «Народного просвещения».

Надалі журналові треба центр уваги перенести на висвітлення основних питань будівництва нової школи і на відображення на сторінках журналу місцевої роботи з усіма її складними питаннями. В Кубано-Чорноморській області є чимало цікавих починань в галузі на-

¹ Йдеться про полеміку, зв'язану із статтею завідуючого Московським відділом народної освіти Р. Б. Фарбмана (Рафаїла) «Бюрократизм чи поліпшення справи освіти» (опублікована в газ. «Правда», № 64 від 23 березня 1923 р.); статтею Н. К. Крупської «Трошки про педагогів», див. в т. 2 цього вид., стор. 148; статтею Ф. Чучіна «Самообман чи надмірна самовпевненість», опублікована в газ. «Правда», № 69 від 29 березня 1923 р. — *Ред.*

родної освіти, у місцевих педагогів чимало запитів і педагогічного досвіду. Тільки широке залучення їх до роботи надасть журналові необхідної життєвості.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 3(6)*

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупская, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ К. А. ГАНШИНОЇ ПРО ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Стаття Ганшиної про викладання іноземних мов для «На путях» не підходить. Погляд, що в ній розвивається, яж ніяк не відповідає поглядові ДВР.

Адже ми не раз говорили про те, що викладання нових мов повинно дати вміння читати — в першу чергу, потім говорити і вже в останню чергу писати мовою, яку вивчають; що викладання повинно мати на меті вивчення не тільки літератури даної країни, але насамперед її культури, її політичного, економічного, побутового життя — читання ділових статей повинно займати не менше місця, ніж читання літературних творів. Треба пов'язати викладання мови і з історією країни. Філологічна мета повинна посідати не перше, як пропонує Ганшина, а останнє місце і бути лише ілюстрацією до історії, до розвитку усної та писемної мови взагалі.

Я якось накреслила програму вивчення історії мови. Ушаков¹ сказав, що така історія готується гуманітарним інститутом, що її треба проходити, ніхто, мовляв, не заперече. У Ганшиної ця загальна історія розвитку мови випала, як і зв'язок з політичним, економічним і побутовим життям країни.

Певна річ, що відповідно до цього треба ставити і викладання на курсах по підготовці викладачів. Курси

¹ Д. М. Ушаков (1873—1942) — відомий радянський мовознавець, член-кореспондент Академії наук СРСР, автор ряду праць з мовознавства.— *Ред.*

можуть бути такими, куди вступають ті, хто добре практично знає мову, і такими, куди вступають ті, хто знає мову недостатньо.

На перших курсах необхідно поставити одним з головних предметів вивчення країни з політичної, економічної, побутової та історичної точок зору. Другим настільки ж важливим предметом повинно бути вивчення загальнопедагогічних питань, яке повинно бути настільки ж обов'язковим і для викладачів іноземних мов, як для викладачів усіх інших предметів. І вчителі іноземних мов повинні проїнятися духом єдиної трудової школи, як і всі інші.

Філологічні заняття потрібні, але їм треба відвести далеко не першорядне місце. Надзвичайно важливим є вивчення історії мови взагалі.

Зв'язок з робітничим рухом Франції, Німеччини, Англії повинен бути використаний для залучення кадрів учителів-комуїстів іноземців, які повинні замінити собою старих учителів мов.

[1923 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 61, зап. 135*

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС РЕЦЕНЗІЇ
Є. С. ЛІВШИЦЬ НА КНИГУ Н. І. ПОПОВОЇ
«ШКОЛА ЖИТТЯ» *

Взагалі рецензія дуже корисна, однак деякі місця треба було б сформулювати по-іншому.

Так, на стор. 4 говориться, що Попова — прихильниця Лая і, таким чином, примикає до реформістської течії. Того, що сказано, на мою думку, не досить. Треба було б сказати, що вираз Лая «школа дії» зовсім не визначає змісту роботи школи і що «школа дії» може бути і революційною, і реакційною школою. В «школі дії» може процвітати і релігійне виховання (під виглядом активності дитини), і виховання монархічне. Треба було б сказати, що цитата Лая (на жаль, не ясно, в якому контексті її наведено) показує, що він не розуміє ролі праці в житті людського суспільства — не розуміє, що трудова діяльність людей та її організація лежить в основі всієї структури суспільства, не розуміє зв'язку економіки з політикою і з культурою.

На стор. 5, на мою думку, Поповій треба було б заперечити по-іншому. Так, це правда — треба поширювати сферу інтересів, розкрити їм¹ очі на навколишній світ, дати в руки техніку і навчити втішатися життям. Але саме тому і треба працю зробити основою життя школи, бо дати в руки техніку поза вивченням (теоретично і практично) трудової діяльності людей неможливо, дати розуміння навколишнього світу найкраще можна, розкривши перед учнями, як у процесі праці людина пізна-

¹ Учням.— *Ред.*

вала і перетворювала світ; бо найкращий спосіб навчити дітей втішатися життям — це відкрити їм шляхи до творчої колективної праці.

Стор. 6. Я б говорила також не про «повне самоврядування» — гадаю, що Одеське шкільне містечко¹, де все зводилося до самообслуговування, зовсім не ідеал,— а про характер самоврядування, про цілковите доручення дітям важливих функцій; а про *все* життя краще говорити з обережністю. Безумовно, важливі функції не дорівнюють чергуванню в спальні, на кухні та ін.; чергування в їх звичайній формі — найкращий засіб виховання небажаного ставлення до праці як до чогось нудного, обтяжливого.

В цілому, повторюю, рецензія цікава, її треба закінчити.

(1923 р.)

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 61, зап. 110*

¹ Роботу Одеського шкільного містечка було висвітлено в книзі «Опыт коммунистического воспитания» (Одеса, 1922), написаній керівниками цього закладу С. М. Рівесом і Н. М. Шульманом.— *Ред.*

З ПРИВОДУ РУКОПИСУ СТАТТІ Є. КЛОДТА
«ДОСВІД РОЗВИТКУ САМОВРЯДУВАННЯ
В ДИТЯЧІЙ КОЛОНІЇ СПІЛКИ ЦУКРОВИКІВ» *

(Є. С. ЛІВШИЦЬ — ВІДПОВІДАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЖУРНАЛУ «НА ПУТЯХ К НОВОЙ ШКОЛЕ»)

Єлизавето Семенівно, в статті Клодта, на мою думку, змінювати нічого не треба. Деяка лірика, може, і зайва (наприклад, виділене Вами місце на стор. 2), але поганого нічого в ній немає, вона лише надає рис певної індивідуальності.

Відносно підготовки до виконання відповідальних посад я згодна з Клодтом: давати *відповідальну* роботу дітям, не підготувавши їх до її виконання, — помилка. Правда, можна навчитися і на помилках, але цей шлях дуже непродуктивний, і багато хто може зломитися, кинути, не довівши справи до кінця.

Відносно товариського суду — *при певних умовах* він припустимий, тут важливо, чи буде як критерій нав'язана дітям буржуазна мораль або чужі і незрозумілі їм вимоги умовної шкільної дисципліни, чи критерієм служитимуть почуття товариськості, потреби колективізму і т. п.

Відносно виборності, на мою думку, знову ж таки Клодт має рацію, і дуже добре, що він порушує це питання. Виборність без інших умов вироджується в гру в самоврядування. Доповідь Іванова на конференції дослідно-показових шкіл якнайкраще ілюструвала це¹. Виборність не повинна бути чимось самодостатнім. Спіль-

¹ Йдеться про грудневу конференцію 1922 р. дослідно-показових закладів Наркомосу РРФСР, на якій В. К. Іванов зробив доповідь на тему «Соціальне виховання учнів 2-го концентру шкіл II ступеня». — *Ред.*

ність інтересів — ось цемент. Це те ж саме, що в Конституції РРФСР — в ній виборність відіграє зовсім іншу роль, ніж у конституціях буржуазних країн.

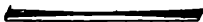
Одне тільки місце я не зовсім розумію: «... і з меж школи вийшли на простір широкої боротьби за право дітей бути дітьми».

Та, можливо, і ця фраза примусить замислитися.

[1923 р.]

*Друкується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 61, зап. 39*

ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ СТАТЕЙ В. ДЕВЯТКОВА І С. ДЗЮБИНСЬКОГО *

(Є. С. ЛІВШИЦЬ — ВІДПОВІДАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЖУРНАЛУ «НА ПУТЯХ К НОВИЙ ШКОЛЕ»)

До статті (В. Девяткова) треба подати, на мою думку, таку примітку: *«Примітка редакції. Ми вміщуємо цікаву статтю В. Девяткова про зв'язок школи з сім'єю. Проте ми вважаємо, що правильніше ставити питання ширше— про зв'язок школи з населенням і роботу з батьками розглядати лише як перехідну форму до зв'язування школи з населенням взагалі. Далі. Стаття має на увазі лише сім'ю дрібнобуржуазну і не згадує навіть про сім'ю пролетарську. Взагалі пролетаріат якось випадає з поля зору автора. Тому, мабуть, він не торкається зовсім питання про вплив робітничого класу на школу, нічого не говорить про потребу розвивати й поглиблювати зв'язок між ними. Цікава в статті думка про поширення знань за допомогою дітей. Важливо тільки, щоб школа систематично допомагала в цьому дітям, даючи їм в руки заготовлені ними в класі плакати, конспекти, виписки. Це питання ще повинно бути висвітлене в нашій педагогічній літературі набагато докладніше, сама по собі ця думка дуже цінна».*

Стаття Дзюбинського «На нові рейки» мені сподобалась. Провести демаркаційну лінію між «об'єктивними істориками» і викладачами природознавства в комуністичному дусі дуже корисно. «Орієнтація на сучасність», звичайно, повинна проводитися з розумом і не вироджуватися в дилетантизм.

Думаю, до статті треба зробити таку примітку (до стор. 6, перед абзацом «Методи викладання...»):

«Примітка редакції. Автор абсолютно правий, оскільки він говорить, що викладання суспільствознавства повинно орієнтуватися на сучасність, що жива мета поля-

гає в правильному висвітленні сучасної дійсності і ця мета аж ніяк не може бути принесена в жертву традиції, що курс історії повинен бути суворо систематичним. Не людина для суботи, а субота для людини. Має також рацію автор і в тому, що викладання суспільствознавства повинно бути зв'язане з емоціональними переживаннями. Проте, на наш погляд, автор не досить розвинув свою думку і його формулювання можуть викликати деякі непорозуміння. По-перше, може здатися, що автор не надає значення тому, біля якої теми відбудуватиметься концентрація матеріалу. Це не так. Автор говорить, що байдуже, як називатиметься тема, але по суті справи вона повинна висвітлювати епоху, яку ми переживаємо, епоху перехідного часу від капіталізму до соціалізму. По-друге, в автора виходить, начебто історичні факти він пропонує брати лише для ілюстрації класової боротьби. Навряд чи це так. Марксист не може так ставитися до історії. Він кожне суспільне явище бере *в його розвитку*. Тільки знаючи, як виникло, зростало, видозмінювалося те чи інше суспільне явище, можна зрозуміти тенденції його розвитку і усвідомити собі, як воно розвиватиметься надалі. Якщо ми хочемо зрозуміти, куди йде суспільний розвиток, хочемо зрозуміти комунізм і його неминучість, ми повинні вивчити процес історичного розвитку. Звичайно, є історія і історія. Але це вже інше питання».

Статтю і примітки неодмінно покажіть Павлові Петровичу¹, і нехай він напише свою думку (також і про попередню статтю).

Елизавето Семенівно, як Ви думаєте, чи не запровадити нам американську маперу щодо авторів з місць: підписуючи статтю, повідомляти і адресу автора. Це може викликати листування. До авторів звертатимуться із запитаннями ті, хто цікавиться, і кращі вчителі можуть перетворитися в «природних» інструкторів. Звичайно, це можна робити лише з дозволу автора. Ну, привіт!

Міцно тисну руку.

Н. Крупська

1923 р. 1

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 61, зап. 125*

¹ П. П. Блонському.— *Ред.*

ПЕДКУРСИ ІМЕНІ К. А. ТІМІРЯЗЄВА НА УКРАЇНІ

В. Л.— «3 ПЕДКУРСІВ ІМЕНІ К. А. ТІМІРЯЗЄВА». ЖУРНАЛЬНА СТАТТЯ («ПРОСВЕЩЕНИЕ ДОНБАССА». ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ОРГАН ДОНЕЦКОГО ГУБЕРНСКОГО ОТДЕЛА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. БАХМУТ, 1923, № 1—2 (ЯНВАРЬ—ФЕВРАЛЬ), стор. 108—112).

У журналі «Просвещение Донбасса», який виходить у Донбасі, дуже цікавий «Побутовий відділ». У № 1—2 (січень — лютий) за 1923 р. ми знаходимо опис педкурсів імені К. А. Тімірязєва (колишніх Гришинських), розташованих у Бахмутському повіті, за 75 верстов від міста, в колишніх панських маєтках Роговських. Курси існують два роки і, як видно з вміщеного в «Просвещении Донбасса» опису їх, працюють не за шаблоном, а вдумуючись у вимоги життя, відгукуючись на них, розв'язуючи в процесі роботи ряд важливих проблем.

Історія добору курсантів для перших років примусила педкурси імені К. А. Тімірязєва поставити загальне питання про добір курсантів.

«Завдання наступних років,— пише автор статті про курси В. Л.,— що, безумовно, стосується всіх педкурсів,— з принципом соціально-політичного відбору поєднати педагогічний вибір придатних для спеціального характеру закладу. Треба зробити спробу провести в життя § 46 «Положення про курси» — надіслати і зарахувати на педкурси тих, хто має нахил до педагогічної роботи. Профшкола, природно, розвиває інтереси в сільськогосподарський або індустріальний технічний бік, крізь які важко побачити педагогічні задатки і нахили. Звичайні ж мрії молодих людей — бути інженером, лікарем, агрономом, тепер часто — політичним працівником. Скромна діяльність учителя обирається частіше випадково або через необхідність, отже, завжди є небез-

пека, що педкурси дістануть залишок невдачливих молодих людей, яким не пощастило пробратися «куди хотілося» (стор. 108).

«Ми проводимо у себе анкету: відповіді щодо мотивів вступу, бажаного надалі навчального закладу чи обраної професії вказують, що й у нас є група учнів, не зв'язаних душевно з ідеями і інтересами соціального виховання. Як поставити ретельнішим вибір? Насамперед не посилати тих, хто відмовляється від педкурсів і рішуче проситься в технікум. По профшколах у випускних групах (якщо учні проминуть річний робітничий стаж) організувати ознайомлення учнів з професіями, завданнями, змістом занять і робіт, примірним описом життя зразкових навчальних закладів. Наукову консультацію, звичайно, навряд чи у нас можна поставити. Для наших педкурсів велику службу несе сільськогосподарська профшкола: маючи на меті свої завдання, вона дає можливість учням придивитися до життя і роботи педагогічного навчального закладу, а педкурсам безпомилково вибрати з них підходящих кандидатів. Анкета по профшколі і наші спостереження говорять про цілковиту придатність контингенту, і помилки випадкового вибору майже виключені. Проте це перевага не для всіх місць. Добре було б діставати кадри й іншими шляхами. Якщо соцвих користується інститутом практикантів у дитячих закладах, якщо по селах і хуторах є юні вчителі без необхідної підготовки, то такий елемент бажаний, звичайно; останнім засобом відбору буде перший, іспитовий триместр, але краще запобігти його дії. Щодо осіб з фізичними вадами, які перешкоджають професійній роботі педагога, то в губернському центрі і великих містах зручніше створити комісію для обстеження — з лікаря, члена спілки працівників освіти і представника губпрофосу... Нові прийоми дедалі звужують коло осіб, для яких педкурси є перехідним ступенем до вищої школи, а не підготовкою до практичної роботи» (стор. 109).

Далі в статті говориться про програму, методи, викладачів.

Спинимось на описі практичної роботи курсантів.

Цей опис цікавий тим, що показує, як під тиском життя розширюється виробнича база педкурсів, як пед-

курси змушені брати на себе виконання дедалі більшої частини педагогічної роботи.

«До березня 1922 р. ми мали тільки трирічну школу для дітей сусіднього села і робітників ОТПО. Як і слід було чекати, вона виявилася для нас вузькою і малоплідною трудовою основою, і ми почали думати про дитячий будинок. Підготували приміщення в одному з будинків, сповістили повітовий відділ народної освіти (Гришинський), що весною можемо прийняти тридцять дітей, і несподівано для нас в лютий мороз привезли до нас на десятках підвід уламки столів, шаф, осколки посуду і сімдесят з лишком задубілих від холоду під ряднами і ковдрами напівголих і виснажених дітей. Багато було нам клопоту, багато горя дітям і їх керівникам. Тепер цей дитбудинок лише по назві повітового відділу народної освіти, а по суті — педкурсів; педрада і комітет курсів керують дитбудинком, залишається і звичайна для нього рада з дещо іншим складом (участь беруть керівники робіт курсантів і курсанти III курсу) — як відділ курсових організацій. Але коли у нас не стало школи, ми відчули, що зазнаємо деяких втрат, не зустрічаючись на практиці з проблемами і перешкодами, які постають перед педагогом сільської школи від впливу сім'ї, селянського побуту, дрібнобуржуазної стихії, релігійних забобонів і т. д. Крім того, селяни села Вірівки і робітники ОТПО весь час з надією дивилися на нас, вважаючи нас «начальством», яке має право і можливість влаштувати їм школу. Безперестанно надходили прохання «дозволити школу», про вчителя, а то й просьби проекзамнувати людину, яку вони «найняли». Тим часом ми не мали своїх вільних працівників. Тепер дві школи вже є. В одній працює наш викладач (його звільнили від частини роботи, а роботу розподілили між собою), друге місце, вірніше пункт ліквідації неписьменності, поки що не має правоздатного викладача і перебуває під нашим наглядом. Через кілька місяців — це наш план — ми заповнюємо найближчі до нас місця своїми курсантами... Звичайно, педкурси в містах перебувають в одному відношенні в кращих умовах — мають під руками багато і різних дитячих закладів. Але ж цього мало. Потрібні не безсистемні і випадкові спостереження, а планомірні і цільові відвідування, участь в роботі, вплив на неї —

словом, більша свобода у відвідуваннях, певні права і участь у житті дитячих закладів. А ми якраз влаштовані щодо цього. Якщо відомий пункт операційного плану губсоцвиху на 1923 р. (про реальний зв'язок педкурсів з дитячими закладами району) буде втілено в життя, це буде дуже добре. Крім прав (а це означає ще більше), ми зв'язані з дитбудинком своєрідним шефством. Він живе частково на кошти соцвиху, частково на наші... Певну частину такої турботи ми виявляємо і щодо шкіл. Тепер ми проводимо «Місяць допомоги дітям», що для наших курсантів є і практикою в галузі соціального виховання, і ще більш живим досвідом організації сил на користь дитинства... Ось деякі пункти нашого плану дій: закріпити за дитбудинками землю відповідно до кодексу законів про народну освіту, виділити для дитбудинку невеликий горб як трудову основу його навчального плану, об'єднати дитбудинок, педкурси і профшколу в один виробничий колектив, провести збори в районі, організувати агітацію перед зборами на сільських сходах, поставити спектаклі силами нашого гуртка, прочитати на сходах і в театрах лекції про безпритульних дітей Донбасу і про виховання дітей на Україні, влаштувати на курсах свято для дітей села і робітників, покласти цим святом початок дитячому рухові» (стор. 111).

Про культурно-освітню і політичну роботу курсантів серед населення автор обіцяє подати відомості пізніше.

Ми бачимо, як в ході роботи під тиском вимог життя у педкурсів імені К. А. Тімірязєва виникає широкий виробничий план, погоджений з виробничим планом губсоцвиху. В нього входить і політосвітня робота, і позашкільна і шкільна робота з дітьми. Педкурси імені К. А. Тімірязєва є новим типом педагогічного закладу, що створює нового педагога.

1923 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1923, № 7—8*

*Друкується за вказаним
джерелом*

ПЕРЕДМОВА ДО ЗБІРНИКА «В ПОИСКАХ НОВЫХ ПУТЕЙ»

Революція поставила перед країною в галузі освіти завдання колосального розмаху. На шляху їх задоволення довелося йти своїми, зовсім новими шляхами, йти часто навпомацки, роблячи чимало помилок. Будували, як і в усіх галузях, невмілими, недосвідченими руками, спотикаючись на кожному кроці об саму колосальність завдань.

Не примусив відступити в галузі освіти. Але відступ не був здачею позицій. Це було кілька кроків назад, необхідних, щоб зробити стрибок уперед. Перші роки в галузі освіти ми працювали, якщо можна так висловитись, «начорно», більше кидаючи лозунги, ніж здійснюючи їх, часто недостатньо уявляли самі, як розшифрувати їх. Кожен тлумачив їх косо і криво, і поряд з важливим і цінним робилось багато недоречностей, просто дурниць. Але «хто не оре, у того не буває й огріхів». Добре чи погано орали, але орати почали.

У нас в партії є хороша традиція: не втішати себе ілюзіями, уважно придивлятися до дійсності і на неї орієнтуватися. В галузі освіти ми уважно дивимось, ретельно зважуємо досвід, вчимося на ньому, орієнтуємося на дійсність. Останні два роки були роками дуже напруженої роботи по врахуванню досвіду, по збиранню сил, по розшифруванню лозунгів, їх уточненню, здійсненню. Тепер ми починаємо здійснювати їх уже «набіло».

На статтях і замітках, що надруковані нижче, лежить печать квапливості, але, я думаю, їх все-таки корисно надрукувати¹, бо майже кожна стаття — навіть рецензія — написана на основі проробленої колективної роботи. Збірник відбиває, таким чином, загальну роботу, яка ведеться в Наркомосі по будівництву нової, радянської школи.

Листопад 1923 р.

*Друкується за збірником:
Н. К. Крупська, В поисках
новых путей, М., «Работник
просвещения», 1924*

¹ Статті і рецензії із збірника Н. К. Крупської «В поисках новых путей» ввійшли в т. 2, 3, 10 цього вид.— *Ред.*

ПЕРЕДМОВА ДО ЗБІРНИКА «СОВРЕМЕННАЯ ПРАКТИКА СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ».

Цей збірник якнайкраще демонструє, яка величезна й інтенсивна робота ведеться в галузі соціального виховання в СРСР.

Через сувору обстановку, тяжке матеріальне становище, необхідність в центр уваги ставити питання самозахисту і економічного будівництва, жодна галузь радянської роботи не мала під собою такої поганої матеріальної бази, як народна освіта. Голодні вчителі, зруйновані школи, злидні.

Революція відразу поставила перед працівниками освіти завдання величезного соціального розмаху. До розв'язання цих завдань довелося приступати, як кажуть, з голими руками — з зовсім не підготовленою до їх розв'язання вчительською масою, з відсутністю широкого досвіду, на якому можна було б базуватися. Цього досвіду не було і тому, що стрибок від старого до нового режиму був надто різким, і тому, що революція поставила школу віч-на-віч із зовсім новими проблемами.

Ось чому будівництво нової школи йшло такими стрибками і, бувало, відходило вбік, відхиляючись від поставленої мети, ось чому було так багато помилок, так часто порушувалась перспектива, так багато чого будувалось на піску і завдяки цьому нещадно зносилося потоком життя.

За деревами часто не видно лісу; за помилками, невдалими дослідами не всім було видно ту величезну роботу по будівництву нової школи, яка йшла в країні.

Перший період непланомірного, спорадичного, так би мовити, будівництва школи відживає, йому на зміну прийшов новий період — період уважного врахування досягнень, оцінки їх, їх координування. «Планомірне будівництво нової школи, засноване на точному врахуванні проробленого за роки революції досвіду», — ось лозунг моменту.

Щоб надалі було менше помилок, необхідний тверезий, серйозний розрахунок. У цьому розрахунку не може бути місця дзвінкій фразі, не повинно бути місця самообманові.

Цей збірник показує, що така серйозна облікова робота почалась. Статті написані дуже вдумливо, від широкого серця, якщо можна так висловитись, кожна базується на дуже великому звітному матеріалі, є своєрідною підсумковою статтею.

Збірник кладе початок колективній обліковій роботі, дає тон цій роботі, показує, як цю роботу треба вести. Робота по обліку тільки почалась, але фундамент для неї закладається міцний. Початок добрий. Збірник можна всіляко вітати.

1923 р.

Друкується за збірником:
«Современная практика
социального воспитания», М.,
«Работник просвещения», 1923

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ М. К. ПАРАМОНОВА «ЗАМЕТКИ ПО НОВОЇ ШКОЛЕ»

Ураганом пронеслась революція над країною, розчинила вікна і двері школи, ввірвалася в затхлі класи, зірвала зі стін старі розклади і царські портрети, позривала ікони, розметала старі підручники і зошити, перекинула парти. Підібравши поли рясни, пішов пі з чим піп, кинувся з переляку тікати від школи не один старий служака, голосно задзвеніли дитячі голоси і покрили собою голос учителя.

«Школа зруйнована!» — воляють вороги революції, і їхнім голосінням немає кінця. Але вчитель, який залишився, порозумівається з дітьми, загальними силами наводять вони лад, у вікна вставляються шибки, запалюються груби, старі підручники замінюються потроху новими, з новою енергією беруться до справи вчитель і діти.

Залишимо мертвим ховати своїх мерців.

За зовнішньою розрухою ми часто не помічали творчої роботи вчителя, який вдихнув у себе живущий дух революції. Лише тепер, коли відійшли в минуле фронти, коли слабне страхіття голоду, починає виявлятися робота вчителя. Ми бачимо, починаємо бачити, якою великою була ця робота. В неймовірно тяжких умовах учитель шукав шляхів до нової школи. Нехай умови, за яких відбувалися ці шукання, наклали свій відбиток на творчість учителя, нехай робота його втілена в не досить досконалу форму, вона не менш цінна від цього. Певна недосконалість, хоч як це не здається дивним на перший погляд, є навіть деяким плюсом. Вона наштотує на думку,

на критику, на підсумування власного досвіду. Настав час підсумувати, продумати пророблений досвід. Треба «усуспільнити», якщо можна так висловитись, набутий досвід, зробити його загальним надбанням, перетворити його в колективний досвід російського вчительства; це необхідно, щоб можна було впевненішим кроком рухатися вперед.

Пропонована книжка є яскравим відображенням вищезгаданих шукань російського вчителя. Багато чого треба було б у ній ще доопрацювати, звичайно, але в її теперішньому вигляді вона, мабуть, якнайкраще відображає роботу думки автора, шлях його шукань.

Думаю, що всякий, кому дорога школа, прочитає книжку М. К. Парамонова з великим інтересом і користю для себе.

1923 р.

*Друкується за книгою:
М. К. Парамонов, Заметки
по новой школе. (Конспективная
дидактика), М., «Девятое января».
1923*

ПРО «СТАТУТ ЄДИНОЇ ТРУДОВОЇ ШКОЛИ»

Не скажу, щоб я була дуже захоплена прийнятим «Статутом»: у ньому мало перспективи і погано враховується дійсність, все надто формальне і дуже мертве.

«Статут» має на увазі чомусь тільки дуже великі школи і зовсім ігнорує звичайну школу, де один-два вчителі. Виходить так, що нібито таких шкіл і немає. Цікаво було б знати, скільки з усіх шкіл Радянської республіки шкіл з одним чи двома вчителями,— мабуть, сила-силенна. Чи в усяку школу тепер, крім учителя, який веде педагогічну роботу, призначається ще й завідуючий? Тоді це страшенна розкіш, бо в сільській школі на тридцять-сорок дітей, що туди ходять, яке ж господарство. У «Статуті» треба сказати, що в школах без гуртожитків завідування господарством покладається на одного з учителів; лише при наявності ось такого-то числа учнів (досить великого) призначається окремий завідуючий. Неправильно, що в великих школах завідуючий господарською частиною і педагогічною — одна й та сама особа. Хороший господарник часто-густо нездатний педагог і навпаки.

«Статут» зовсім ігнорує колектив учнів, а тим часом у великих школах, де багато учнів, толк із занять може вийти лише при умові справжнього порозуміння серед них — погодженості їх роботи не тільки щодо розподілу годин, але й щодо проведення загальної лінії. В «Статуті» колектив учителів замінюється завідуючим. Певна річ, у кожній школі повинна бути особа, яка відповідає

за те, щоб виконувались усі програми, інструкції, циркуляри центру. Ця особа, звичайно, повинна затверджуватися відділом народної освіти, але набагато правильніше було б, якби кандидати на цю посаду висувалися колективом учителів. Так більше шансів, що робота піде дружніше.

Не можна скасовувати педагогічної ради, як це зроблено в «Статуті», треба тільки визначити коло її обов'язків. Коло її обов'язків, по-моєму, повинно бути таким: встановлення плану роботи кожної групи, обговорення програми роботи груп, характеру цієї роботи, розподіл роботи в часі, координація роботи педагогів, розв'язання питань про підручники і т. ін. (з педагогічної точки зору). Докладне обговорення методів роботи, звіти викладачів про хід роботи, зміни, що вносяться до основного плану, залежно від ходу занять та інших умов, піклування про здійснення накресленого плану, про роз'яснення його учням і населенню. Педагогічна рада повинна обговорювати не тільки методичний бік, а й виховний, повинна обговорювати питання про самоврядування, про самостійну планову роботу учнів, про зв'язок школи з трудящим населенням. Деякі питання педагогічна рада повинна обговорювати із загальними зборами учнів, представництва ж учнів у педагогічній раді може й не бути. Не можна бачити в представникові учнів посередника між педагогами й учнями в питаннях педагогічних, тут педагогам треба говорити *безпосередньо* з масою учнів. Наявність педагогічної ради зовсім не виключає потреби шкільної ради, тільки функції їхні різні. Педагогічна рада веде лише загальнопедагогічні питання (навчальний план, організаційні роботи, програма, методика та ін.), а шкільна рада — всі справи, що стосуються школи. Загальнопедагогічні питання неодмінно треба виділити, інакше вони будуть *тонуть в поточних справах*. Але в шкільній раді повинно бути посилене представництво учнів, робітничих організацій та ін.

Таким, на мою думку, повинен бути розподіл функцій. Переходжу до розгляду «Статуту» за пунктами.

Пункт 1, по-моєму, сформульовано не так, як треба. Краще так: «Єдина трудова школа має на меті дати дітям можливість набути знання і навички, необхідні їм

для розумної організації як свого особистого, так і громадського життя». Формулювання «Статуту», на мою думку, не годиться ось чому. Статут повинен бути написаний так, щоб він був зрозумілий кожному, а терміни «соціальне виховання» і «політехнічна освіта» — терміни спеціально педагогічні. Володимир Ілліч якось говорив, що термін «соціальне виховання» — нісенітниця, що всяке виховання — виховання соціальне. Я говорила, що у нас термін «соціальне виховання» служить для визначення виховання в дусі колективізму. Але ж насправді «соціальне виховання» — термін дуже розпливчастий і невиразний. Відносно того, що таке «політехнічна освіта», ще менше узгодженості, і дуже й дуже багато хто з педагогів прирівнює термін «політехнічний» до поняття «багаторемісничий», а непедагоги просто не знають, що цей сон означає взагалі. Тому говорити в «Статуті» про «соціальне» виховання і «політехнічну» освіту не варто. Школа — для життя, і неприпустимо формулювати мету школи як підготовку до вузів. Крім того, ця сама мета може бути придатна лише для незначної кількості шкіл, школи I ступеня це аж ніяк не стосується. Є в «Статуті» поряд з метою готувати до вузу й інша мета — «готувати до трудового життя», і знову ж таки формулювання непридатне. Що означає «трудове» життя? Робота не покладаючи рук? Сповнена турбот про хліб насущний? Чи ще що? Це напівтолстовський, напівнародницький термін, який у «Статут» вводити нічого, тим більше, що термін цей дуже невиразний.

Примітка до пункту 2. Цю примітку треба викинути. Відділ народної освіти виноситиме рішення відносно кожного учня невідповідного віку, чи можна приймати його в школу (адже це стосується всіх шкіл!!!), чи ні? Який штат і яка канцелярія потрібні будуть відділові народної освіти, якщо він буде такими справами займатися. І навіщо потрібен цей дозвіл? І хіба відділ народної освіти може вирішити це питання зі знанням справи? Це геркулесові стовпи радянського бюрократизму! Просто треба сказати, що *нормальним* віком вважається вік для I ступеня від 8 до 12 і для II — від 12 до 15 років (пункт 2 взагалі слід пропустити).

Пункти 4 і 5 треба пропустити (взагалі «Статут» повинен включати лише істотні пункти і не містити поси-

лань на інструкції і т. п. Інструкція може посилатися на «Статут», а не навпаки).

Примітку 1 до пункту 9 треба викинути як таку, що зрозуміла сама собою.

Пункт 10 не можна формулювати так. Є школи, де один-два вчителі і є більшість, де адміністративна робота мінімальна, а тому шкільний працівник і завідувачий бувають однією і тією ж особою. Посади заступника радила б не вводити: чим менше начальства, тим краще. Або ж завідувачим робити того, хто завідує педагогічною частиною, а заступником того, хто керує господарською.

В пункті 11 пропоную ввести: «При школі, де є кілька вчителів, організовується педагогічна рада».

Треба було б ввести як зобов'язання влаштування педагогічних нарад сусідніх шкіл. Треба, щоб учитель — за «Статутом» — спілкувався для обговорення педагогічних питань з іншими вчителями. При формулюванні цього питання необхідно зважити на місцеві умови різних губерній.

Крім того, необхідним є пункт про громадський контроль. Може, треба сказати так: завідувачий школою (чи хтось із шкільних працівників за його дорученням) зобов'язаний періодично робити доповіді про постановку справи в школі як з педагогічного, так і з господарського боку на розширених пленумах сільрад, райрад (у волосних Радах робиться загальна доповідь про стан шкільної справи в волості уповноваженою на це відділом народної освіти особою). Треба скласти інструкцію, яка б містила примірну доповідь, як складати доповіді сільрадам, яких питань торкатися, як саме і т. п. Це дуже важливо, без цього вчителі, як правило, таких доповідей робити не вміють. Доповіді на сільрадах і райрадах міських (а якщо місто маленьке, то міськрадах) можуть замінити ради народної освіти, які почасти не вдалися через те, що треба було проводити спеціальні вибори. Сіль- і райради вже є готовими громадськими організаціями. (Бажано написати звернення до сільрад, приурочивши його на осінь, — тепер сільрадам не до того).

Чи не написати брошуру на цю тему — дуже популярну — для сільських і волосних Рад і рядових учителів? Своєрідний *va detescit*? Якщо цей пункт буде прийнято, доручити мені написання такої брошури.

Формулювати стосунки, які повинні існувати між Радою та її органами, професійними організаціями, партійними, жінвідділами, РКСМ, юними піонерами.

Пункт 13. Управління школою. Необхідно розчленувати функції педагогічну і господарську. Завідуючий може передовіряти господарську частину заступникові, який також затверджується відділом народної освіти. Функції педагогічні треба визначити точніше. Завідуючий повинен добре знати «Положення про справу народної освіти», постанови з'їздів соцвиху і заходи центральної влади в справі народної освіти.

Пункт 14 говорить лише про *розпорядження*; треба насамперед, щоб учитель знав *дух наряду*, в якому слід вести роботу, тоді і розпорядження розумітиме як слід, а не перекручено. Пункт 14 знову ж таки складено в дусі мертвого бюрократизму. Говорити про те, що завідуючий повинен бути цілий день у школі і бувати на уроках,— дріб'язкове регламентування. Створюється посада, а потім вигадуються заняття службовій особі. Завідуючий повинен (*як*, це вже його справа) турбуватися, щоб заняття велись у належному напрямі, щоб правильно було поставлене самоврядування (за це відповідальний завідуючий) учнів, щоб правильно було організовано дитячу працю і відпочинок; повинен турбуватися про доповіді в сільраді, про залучення населення до сприяння школі, про те, щоб у школі не було релігійного виховання, щоб велась політграмота, щоб школа проводила через учнів певну культурну роботу. (Тут треба дати список того, що треба знати завідуючому школою, може, видати окремий збірничок).

Президії школи ніякої не треба, завідуючий і заступник самі по собі працюватимуть спільно, секретар — виконавець. А то знову звалюватиметься все на президію і персональної відповідальності не буде.

Потім треба формулювати окремо права і обов'язки педагогічного і технічного персоналу.

Щодо педагогічного персоналу, то треба *цей (18-й) пункт* формулювати точніше, бо невідомо, на що орієнтуватися закладам по підготовці педагогічного персоналу, давати тут *carte blanche* губвню також не можна, буде дуже багато свавілля. Тут важливо формулювати не тільки суму знань, але трудовий і громадський стаж.

Мусить бути вказано, що перевага надається особам, які працювали на заводах, що [виконували] селянську чи якусь іншу роботу, по-перше; тим, що ведуть партійну, професійну або культурну роботу, по-друге. Це конче потрібно, це буде для вчителів стимулом до участі в громадській роботі, з одного боку, і дасть основу для відбору найбільш громадсько-кваліфікованих елементів.

У пункті 19 треба було б, щоб кандидатура завідуючого була підтримана якоюсь радянською, профспілковою або партійною організацією. У цей ж розділ ввести пункт про педагогічну раду, сформулювавши її завдання:

встановлювати виробничий план кожної групи на рік, розбиваючи його на триместри, дбати про пристосування програми до умов даної школи, про організацію праці і відпочинку дітей, про координацію роботи окремих керівників, про проведення в життя постанов педагогічної ради, про методи викладання; педагогічна рада складає також звіт про хід педагогічної роботи.

Якщо говорити в «Статуті» про роботу шкільного лікаря, то треба не посилатись на інструкції, а коротко формулювати його права і обов'язки (за чим стежити, як допомагати здоров'ю — гігієнічна пропаганда, інструктування ігор, спорту, робота з населенням, доповіді і практичні заняття з школярами).

Визначити в цьому місці норму, кількість учнів на вчителя.

Щодо технічного персоналу — треба точніше формулювати його обов'язки, встановити норму.

[1923 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 22, арк. 11—14

ПРО ПІДРУЧНИКИ

Тепер, коли встановлено основи складання програм і приблизний розподіл матеріалу по роках, слід подбати про відповідні підручники.

Належним чином складений підручник є великою допомогою в навчанні. Він дає певним способом організований матеріал. Це велика допомога для малодосвідченого вчителя, який у більшості випадків не досить підготовлений, щоб узяти на себе складання і здійснення плану організації матеріалу. Важливий підручник і для учнів, бо при правильному використанні підручник значною мірою емансипує учня від учителя і відкриває для нього можливість самостійної роботи.

Треба тільки, щоб підручник був хороший.

Що це означає?

Це означає, по-перше, що сам матеріал повинен бути цінним з погляду розвитку учня, з'ясування для нього навколишньої дійсності, з'ясування для нього сучасності.

Це означає, по-друге, що цей матеріал треба правильно добирати з психологічного погляду: він має бути пов'язаний з емоціональними переживаннями учнів, доступний їм змістом, досить конкретний і образний, ясно викладений.

Це означає, по-третє, що цей матеріал повинен бути правильно організований, тобто пов'язаний внутрішнім зв'язком, розташований у певній перспективі, правильно розподілений та ін.

Це означає, по-четверте, що в підручнику повинен бути ряд запитань, відповіді на які потребують самостійної роботи думки в справі прикладання сприйнятого до практики, і ряд аналогічного роду завдань, вирішення яких розширює розуміння учнями того, що вони засвоїли.

Візьмемо кілька прикладів.

Чому вважався поганим підручник історії Іловайського? Тому, що поданий ним матеріал був нецінним, ненауковим. Через це саме погані були, наприклад, підручники Сент-Ілера з природознавства. Вони центр уваги переносили на класифікацію, а не на істотні питання природознавства.

Чим хороші були підручники К. Д. Ушинського «Рідне слово» і «Дитячий світ»? Тим, що вони брали й висвітлювали явища, близькі дитині, що форма викладу в них була дуже конкретною. Візьмемо хоча б оповідання «Сліпий кінь». Як воно побудоване? Спочатку розповідається про те, як кінь врятував купця. Ця частина оповідання справляє враження, пробуджує симпатію до коня. Потім обурює дітей вчинок купця. Апеляція до віча. Емоція створює інтерес до вивчення історії віча. Це сказання, легенда, але для десяти-, одинадцятирічної дитини, на яку вона розрахована, вона має величезне значення. «Справедливість здійснюється колективом, маса вирішує справедливо»,— ось яка думка пробивається в свідомості. «Сліпий кінь» може бути вихідним пунктом і для вивчення сучасності, і для вивчення історії. Важливо, щоб схоплено було основну ідею.

Як розказано про віче для дітей того ж віку в підручнику історії Замисловської, який нещодавно вийшов? ¹

«Народ у ті часи в усіх важливих справах збирався на сход. Такий сход невеликих домохазяїв називався вічем. На вічі вирішувались питання не так, як тепер вирішуються на зборах, де люди можуть сперечатися спокійно, без сварки, і потім спокійно підрахувати голоси, хто за одне рішення, хто за друге. На вічі рішення повинно бути прийняте всіма, і тому сперечалися і навіть

¹ Е. Замысловская, Учебник истории. Научно-педагогической секцией Гуса допущен как руководство в школу I степени, М., Пг., ГИЗ, 1923.— Ред.

сварилися доти, поки не змушували всіх приєднатися до загального рішення.

Віче не тільки виганяло небажаного князя — воно могло усунути князя за кривди, що їх чинили бояри, воеводи, яких князь ставив керувати містами, і часто траплялося так, що князь змінював таких небажаних народів воевод. А інколи віче само розправлялося з боярами, що били і кривдили народ» (стор. 26).

Чи пов'язано цей виклад як-небудь з переживаннями десяти-, дванадцятирічної дитини? Не пов'язано. Перший абзац, де описується форма відносин, зовсім не зворушить, не зацікавить дитини (не кажучи вже про те, що цей абзац неправильний — при голосуваннях гарячкості і сварок може бути та й буває не менше, не в цьому різниця). Другий абзац, де говориться про владу віча, за змістом не дуже яскравий. Набагато краще було б дати опис зборів віча — дати картину, а потім розібрати її, зробити висновки. Так підходить, наприклад, до висвітлення подій підручник Звягинцева і Бернашевського¹, який в розумінні методичному стоїть вище від підручника Замисловської, хоч він і не бездоганний у виборі матеріалу.

Відносно правильного розподілу матеріалу хибують усі наші підручники. Не відокремлюється те, що треба запам'ятати, від того, що треба просто прочитати, щоб краще зрозуміти основну думку, і т. д. Немає підзаголовків і т. п.

Зразок правильного розподілу матеріалу дає підручник Б. В. Ігнат'єва і Ф. О. Жаркова «Рослина. Її життя і користь, яку вона приносить»², надрукований шістьма шрифтами, що дає можливість набагато краще засвоїти матеріал. Щодо запитань, то вищезгаданий підручник якраз правильно і доцільно ставить питання-завдання.

Такі питання-завдання треба давати в кожному підручнику. Якщо такого роду завдання можна зустріти

¹ Е. Звягинцев и А. Бернашевский, Века и труд людей. Книга для школы I ступени, вып. I, М.—Пг., ГИЗ, 1923.— *Ред.*

² Б. В. Игнат'ев и Ф. О. Жарков, Растение. Его жизнь и польза, им приносимая. Учебная книга для единой общеобразовательной школы и для самообразования. Научно-педагогической секцией Гуса допущена как руководство для учащихся II ступени, изд. 2, М.—Пг., ГИЗ, 1923.— *Ред.*

ще в підручниках з природознавства, то їх зовсім немає в підручниках з суспільствознавства, а тим часом там вони не менше доречні. Спробу ввести їх ми бачимо в підручнику Звягінцева і Бернашевського «Віки і праця людей».

Для рекомендації підручника ДВР необхідно, щоб він задовольняв усі зазначені вище вимоги.

1923 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*Архів Міністерства освіти
РРФСР, фонд. ДВР, оп. 4
п. 2, зв. 7, арк. 32*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ ПЕДВУЗУ

1. Той самий курс і ті самі практикуми, що для педтехнікумів, повинні бути виділені і в педвузах.

2. Курс суспільствознавства повинен закінчуватись імперіалізмом, імперіалістичною війною, Жовтневою революцією і післяжовтневим періодом, що само собою зрозуміло, але що непогано відзначити і в навчальному плані.

3. Історія РКП(б) повинна бути перенесена на ближчий час і тісно пов'язана з робітничим рухом, який становить невід'ємну частину історії XIX—XX ст. Цей пункт слід озаглавити: «Програма, організації та історія РКП(б)».

4. Пункт «Діалектичний матеріалізм» я вважала б за потрібне доповнити так: «Релігійний світогляд і діалектичний матеріалізм».

5. Щодо розділу «Виробництво, його організація і наукові основи», то я б запропонувала наукову організацію праці пересунути вперед — на період, коли йде практика на виробництві.

6. Практику на виробництві видозмінювати залежно від того, який ухил має педвуз.

7. Екскурсії не називати господарсько-побутовими, бо при цьому виникає неминуче уявлення про фольклор та інше, а сказати так: «Дослідження краю в господарському, політичному і культурному відношеннях за завданнями відповідних радянських органів».

8. Щодо колонки «Школа і об'єкт виховання» я запропонувала б назвати її, по-перше, простіше — «Дитина і школа».

9. По-друге, пункт 1 першого курсу формулювати так: «Стан справи народної освіти в районі і в СРСР». (Практичне ознайомлення із станом справи в районі).

10. Після цього поставити пункт «Радянська система народної освіти та її основи» і тільки після цього — «Трудова школа на Заході і в Росії у зв'язку з історією нової педагогіки».

11. Пункт 1 четвертого курсу треба формулювати інакше: «Робота за завданнями організацій народної освіти і губосу (обстеження, збирання матеріалів, робота на допомогу вчителю та ін.)». Однак це повинно бути віднесено не на четвертий рік, а на всі чотири.

12. Спеціальні курси побудовано *архіакадемічно*. Ми домовилися, що педвузи матимуть у нас три ухили: сільськогосподарський, індустріальний і муніципальний, — але замість цього ми будемо програми по-старому: «фізико-технічне», «природничо-біологічне», «суспільно-економічне».

Агропропаганду треба віднести на природничо-біологічне відділення, виробничу — на індустріальне. На суспільне — «розширений курс практичного суспільствознавства», з кооперацією, з вивченням законодавства та ін. На суспільно-економічному відділенні ці курси повинні бути поставлені повніше, ніж інші.

Взагалі потрібно за всяку ціну порвати з «академізмом» — цього настійно вимагає життя.

13. Еволюційної теорії нема ні в загальних курсах, ні в спеціальних, за винятком природничо-біологічного відділення, незважаючи на запевнення Олексія Георгійовича¹ в протилежному.

[1924 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 159

¹ О. Г. Калашников (1893—1962) — в той час голова секції педагогічної освіти Державної вченої ради Наркомосу РРФСР.— *Ред.*

ПРО ПРОЕКТИ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ ДЛЯ ПЕДВУЗІВ *

1. У поданому Інститутом Герцена проекті не було на першому і другому курсах виробничої практики; погоджений проект навчального плану в цьому відношенні є компромісним і відводить на виробничу практику лише по 2 години. Мені здається така поступка неправильною — я наполягала б на 4 годинах.

2. На другому курсі лєнінградський проект вводить історичний матеріалізм, але історія РКП(б) і лєнінізм, якщо їх правильно розуміти, і є не чим іншим, як застосуванням основ історичного матеріалізму до будівництва нових суспільних відносин, так що вводити в цьому році окремий курс історичного матеріалізму не слід.

3. Радянське право неприпустимо зводити лише до господарського і трудового права, це означає вихолощувати з нього його революційну суть, його класовий характер.

4. Наукова організація праці повинна вивчатися не тільки з точки зору фізіології, але також і з точки зору продуктивності праці та її раціоналізації. Причому про неприпустимість надмірного навантаження треба говорити, коли вивчається анатомія і фізіологія в зв'язку з гігієною, тобто ще на першому курсі.

5. У лєнінградському проекті і в погоджувальному випадає практична орієнтація на навколишнє життя. Наприклад, на першому році випадає зв'язок виробничої практики з вивченням навколишніх умов, зв'язок економічний, географічний — з планом економічного будів-

ництва в СРСР, вивчення системи народної освіти в СРСР — із станом і організацією народної освіти в районі; на другому році основи політекономії не ілюструються прикладами господарського життя району; на третьому році випадає в зв'язку з вивченням економічної політики вивчення конкретних завдань, що стояли і стоять перед окремими комісаріатами; на четвертому році випадають у роботі по вивченню місцевого краю практичні роботи за завданнями радянських установ. Не можна в усьому цьому не вбачати певної тенденції в бік *чистої учоби*, що зовсім неприпустимо.

6. Педагогічні дисципліни тонуть в терміні *педолого-педагогічна група (рефлекс*, за термінологією лєнінградців). Якщо порівняти її розшифровку з програмою педвузу, висунутою науково-педагогічною секцією ДВР, то виявляється знову ж таки певна тенденція «заучобити» програму ДВР. У першому році в нас ставилось вивчення системи народної освіти СРСР в районі «в зв'язку з найпростішими видами політико-освітньої роботи з дорослим населенням — практикум». Це було поставлено паралельно практиці на підприємствах, де студенти повинні вести і політико-освітню роботу. В погоджувальному проекті це випадає. На другому році передбачалась практика на селі політосвітня, передбачалась практика з дитячого руху, позашкільної роботи з дітьми, що дають знання дитині. Тут це замінюється «вивченням юнацького і дитячого руху в розрізі організації дитячого середовища і безпритульності», коли питання набагато ширше,— викидається політичний бік справи. Основи радянської системи у нас розшифровані в напрямі ясного визначення класового характеру її, мета та ін. Цю розшифровку в проекті викинуто. На третьому році вивчення по програмах ДВР реального змісту викладання і практична робота замінені туманними «основами соціальної педагогіки (нібито педагогіка може бути не соціальною.— Н. К.) та історичних етапів її розвитку в марксистському висвітленні». У нас історія розвитку педагогіки бралась раніше для порівняння з радянською системою, яка без цього була б незрозумілою. На четвертому році у нас була практика, практична робота разом з місцевими установами. У погоджувальній програмі — «гігієна навчально-виховних закладів» — і тільки(?!!).

7. Потім і у нас прогалина, і в погоджувальному проєкті — відсутність питання про постановку роботи серед нацменшостей. Безумовно, це питання повинно було б увійти в систему народної освіти, але, зважаючи на факти; що виявилися останнім часом, я наполягала б на виділенні цього питання, як *особливо гострого* (для Ленінграда особливо!).

8. Щодо фізкультури, то, я вважаю, до неї повинна входити і фізкультура самого майбутнього педагога, і фізкультура вікова (для різних за віком дітей) у зв'язку з грою, вправами і заходами практичного характеру — майданчики, прогулянки, сніданки та ін. Тому часу на фізкультуру треба приділити більше.

9. Малювання і графічну грамоту треба зробити обов'язковими — за ними дуже велике майбутнє. В робітничо-селянській державі, де справу доводиться мати з робітниками і селянами та їх дітьми, що мислять головним чином образами, в державі, що стоїть перед перспективою швидкого технічного розвитку, графічна грамотність має виняткове значення.

10. Обов'язкова музична грамотність.

11. Питанням праці повинно бути відведено спеціальне місце: в найближчі роки теорія і практика трудового виховання займуть виняткове місце.

Усе це випустила з уваги і наша програма.

* * *

Щодо факультетів, то це, пробачте за вираз, суцільна мертвечина, повний розрив теорії з практикою. «Природничо-технічне відділення природничо-математичного факультету» — потрібно не це.

Потрібне *агрономічне відділення* з усіма питаннями, які стосуються землеробства, меліорації та ін. Тут і про машини треба говорити, про електрифікацію та ін. Це відділення повинно опертися на школу селянської молоді (для підлітків і дорослих).

Хімічне відділення — з вивченням хімічного виробництва і питань викладання хімії в школі для дітей і дорослих.

Фізико-технічне відділення повинно торкатися питань викладання фізики, вивчення в школі ремесла і техніки,

питань викладання праці в школі, шкіл фабзавучу. Тут повинні розглядатися проблеми електрифікації, машинізації. Тут же питання викладання математики.

Щодо *суспільно-економічного факультету*, то тут важлива загальна частина для всіх відділень, яка повинна полягати в докладній історії (Росії, Західної Європи, Америки) з виділенням окремих курсів з історії державного права, релігії, історії літератури й мистецтва — з одного боку; з другого боку, важлива історія Радянського Союзу (після 1917 р.) паралельно з загальною історією після світової війни і семінари з поточного моменту з орієнтацією на практичне будівництво. *Відділення суспільно-економічне* і повинно було б включати практичні проблеми — кооперацію, профрух, комунальне господарство та ін.

Відділення географічне — треба ввести лише спеціальні предмети, в тому числі «Розподіл світу між капіталістичними країнами».

Відділення російської мови. Вступ до мовознавства, очевидно, є історія мови взагалі. На цьому особливо треба спинитись. У зв'язку з цим — вивчення історії мови слов'янської і всіх нашарувань у зв'язку з історією країни. Слова *слов'янська* не слід уникати. У зв'язку з історією — великороси, українці, білоруси. Паралель з іншими слов'янськими мовами. Що спільне, що розділяє. На мою думку, мало відтінена в проекті *роль мови, засоби вираження* (треба було б розібрати різні течії, в тому числі і «Леф»). Зміна мови у зв'язку із зближенням народностей і розвитком швидшого темпу життя. Те саме і про синтаксис. Що *особливо важливо* — не тільки треба вивчати методику викладання граматики, але й *методику грамоти* в зв'язку з відкриттями сучасної психології, і *методику викладання російської мови народностям, що говорять неросійською мовою*. Взагалі треба було б модернізувати програму.

Факультет соціально-правової охорони і дефектології пропоную передати на розгляд відділу соціально-правової охорони і одержати спочатку їх висновок. У плані зовсім немає таких предметів, як *коріння безпритульності* (суспільне). Радикальна боротьба з безпритульністю (розвиток суспільного життя і закладів громадського характеру — їдалень, гуртожитків, санаторіїв,

загальних шкіл і т. п., які виривають коріння безпритульності); спеціальні засоби боротьби з безпритульністю, участь в ній жінвідділів і дитячих груп; праця, її роль у боротьбі з безпритульністю, трудова обстановка. Роль самоврядування, форми його.

Програма секції соціальних закладів незрозуміла. Тут потрібна господарська підготовка, ознайомлення з самоврядуванням, дитячою працею, діловим режимом. Спеціально позашкільна робота, суспільно корисна робота соціальних закладів.

Відзиви про *дошкільний факультет* треба дати в дошкільну підсекцію науково-педагогічної секції ДВР, про навчально-виховний заклад I ступеня — в шкільну секцію і туди ж — з *фізкультури*.

Нема факультету політосвітроботи, виходить відрив від шкільної і дошкільної роботи. Це не годиться.

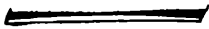
Громадська робота факультетів зовсім не опрацьована, вона повинна бути погоджена з Ленінградським губернським відділом народної освіти.

Програма може бути затверджена лише в загальній своїй частині. Програми факультетів повинні бути ще дороблені.

[1924 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 384—388*

ВІДЗИВ НА ТЕЗИ О. Г. КАЛАШНИКОВА
«ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА І НОВИЙ ШКІЛЬНИЙ
ЛАД»

Тези, на мою думку, надзвичайно загальні і можуть бути розшифровані в якому завгодно напрямі.

Візьмемо пункт 2. На думку автора, «основні тенденції перебудови шкільної системи — спрямованість на виробництво, врахування психології дитячого віку, радянсько-комуністичне виховання». Тут все треба розшифрувати. Що означає «спрямованість» на виробництво? На думку О. Г. Калашникова, як це можна бачити з параграфу *a* пункту 3, це «виробничо-трудова підготовка, яка ознайомлює майбутнього педагога з методами матеріально-господарської діяльності людини і з навколишнім суспільним і фізичним середовищем». Суть справи знову не розшифрована. Що таке «виробничо-трудова підготовка?» Адже саме це і треба пояснити. На мою думку, це теоретичне і *практичне* ознайомлення з певною галуззю виробництва, з організацією його, розсування рамок цього ознайомлення до ознайомлення з виробництвом даного району і даної країни взагалі (треба простежити зв'язки), — отже, *політехнічна* освіта. Спрямованість на виробництво повинна означати ознайомлення з науковою організацією праці, психотехнікою (в зв'язку з підбором сил для виробництва), політекономією, із становищем робітничого класу, його ідеологією і т. д. Це все треба було б відмітити в тезах.

Врахування психології дитячого віку, про який говориться в пункті 2, також не вичерпується параграфом *b* пункту 3. Він вимагає вивчення фізіології, неврології (?),

експериментальної психології, психотехніки та ін., уміння вести спостереження над фізичним розвитком дітей, над їх органами внутрішніх чуттів, над запасом їх уявлень і т. д. і т. п. Про це нічого не говориться.

Так само залишається нерозшифрованим, що таке «радянсько-комуністичне виховання», «історичний матеріалізм» і «марксистська» політекономія. Адже цього аж ніяк не досить!

У тезах зовсім немає вказівки на політосвітроботу, на практичний стаж, на роботу на виробництві.

Пункт 14. «Відносно певно наміченої поступовості, яка неухильно здійснюється», може, краще не говорити. Ті реформи, про які говориться, що вони повинні проводитись поступово, звичайно зовсім не проводяться.

Пункт 2. «Російська грудова школа як школа соціалістичного суспільства або такого, що перебуває на переході до соціалізму. Два типи школи: дитяча школа (I ступінь) і школа підлітків (II ступінь)». Слово *російський* не можна вживати, бо воно стосується однаковою мірою і шкіл єврейських, німецьких та інших, що є на території РРФСР. Дитяча школа і школа підлітків — не два типи, а два ступені. Ні до якого соціалізму ми ще не досі.

[1924 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 204

ВІДЗИВ НА БУКВАР В. П. ВАХТЕРОВА «ПЕРВЫЙ ШАГ»

Буквар складено за буквено-звуковим методом. З боку змісту нічого антирадянського в букварі немає, хоч немає в ньому і сучасності¹, за винятком, хіба, прапора, на якому красуються літери *РР* і *ФСР*, але на вигляд він мало схожий на прапор або знамено.

Дуже великий плюс букваря — це методичні вказівки для вчителя. Буквар, мабуть, призначається для села. В методичному відношенні дуже багато дефектів.

Учитися читати треба на матеріалі, близькому і відомому дітям. Буквар починається із славнозвісних *ос*, потім ідуть: *сом, зала, ноти, лот, екіпаж, ізюм, ізумруд* — усе це селянській дитині, яка починає вчитися читати, зовсім чуже; не менш чужі такі слова, як *ум, жах, запал*.

Фрази складаються надто протиприродні, як-от: *у ос вуса, вухо—сухо, наша ноша, ви за соху, ми за соху, у нас мало ос і т. д.*

Зміст зовсім не дитячий — надмірність прислів'їв, приказок без зв'язку з будь-яким змістом. Оповіданнячка теж, за винятком кількох, запозичених у Толстого, недитячі, неемоціональні, незначущі.

Малюнки нікуди не годяться: оси схожі на бджіл, блискавка — невідомо на що, одного малюнка я так і не відгадала. Але найголовніше — треба при вивченні азбуки, щоб кожний малюнок викликав одну певну реак-

цію, і саме ту, яку потрібно. В азбуці Вахтерова малюнки викликають не ту реакцію, яку треба. Автор хоче, щоб картинка викликала реакцію *канат*, а селянська дитина скаже, звичайно, *віршовка* і т. д. і г. п.

Буквар *поганий*, продавати його не можна...

[1924 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 7

ВІДЗИВ НА «НОВЫЙ РУССКИЙ БУКВАРЬ»
В. ФЛЕРОВА

Метод той самий, що й у В. П. Вахтерова. І при букварі Флерова є методичні вказівки для вчителя¹. Щодо змісту буквар також нічого *антирадянського не містить*. Навіть старі вірші модернізовано: замість «Помолившись, за книгу, діти, бог лінуватися не велить!» — написано: «Скоріш за книжку, діти, життя лінуватися не велить!» Згадується навіть про дитячий притулок і заводський клуб.

З погляду методичного він набагато кращий від букваря Вахтерова, більше орієнтується на дитину, нема зловживання прислів'ями, старанніше дібрано картинки і слова. Є повчальні оповідання: «Не говори неправди», «Правда дорожча над усе», «Працюй, жалій сиріт». Самоврядування автор розуміє як призначення чергових.

Все ж книга дає великий матеріал для читання, вона набагато краща від вахтеровської. Її не треба тільки перевидавати, але продажеві її перешкоджати *не слід*.

[1924 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 8

¹ Відзив написано на вид. 1923 р.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА «НОВЫЙ НАГЛЯДНЫЙ БУКВАРЬ «ДЕТСКИЙ МИР» А. СТЕБЛЕВА

Буквар відрізняється від попередніх тим, що в ньому вводиться до вивчення азбуки малювання, яке має на меті зміцнити руку, і писання елементів літер, а також розгляд картинок. Доцільно, загалом кажучи¹.

Замість писання елементів треба було б вводити деякі вправи Монтесорі. Малювати треба вчити інакше, а для не призначеної до картинок дитини треба давати не більше однієї картинки на сторінці, щоб не розсіювалась увага.

Є вже наявна в деяких попередніх букварях спроба дати положення рота при вимовлянні голосних *а, о, у*. Доросла людина зрозуміє, в чому справа, але чи зрозуміє дитина — сумнівно. Для навчання глухонімих це доцільно, безумовно, але чи треба при навчанні маленьких дітей, маю сумнів. Слід перевірити. В усякому разі, картинки повинні бути виразними, не більше однієї на сторінці.

Картинки погані. Селянки в коротеньких спідничках, у вінках, з тоненькою талією. Хоча, якщо порівняти з букварем Вахтерова, картини букваря Стеблева викликають більш визначені рефлексії. Місто вривається в село в образі бінокля, няні в чепчику і фабрики. Є ще слон, лось і олень — від зоологічного саду.

В цілому, буквар стоїть на рівні вахтеровського...

[1924 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 8—9*

¹ Відзив написано на вид. 1923 р.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА «КНИГУ ДЛЯ ЧТЕНИЯ»
Л. М. ТОЛСТОГО

В «Азбуке» і чотирьох «Книгах для читання» Л. Толстого є надзвичайно цінний художній матеріал. Книжки Л. Толстого мають ту особливість, що в них немає сюсюкання, є повага до дитини, знання селянської дитини, того, що її цікавить, знання села. В «Азбуке» і чотирьох «Книгах для читання» додержано певної послідовності матеріалу. Звичайно, книжки треба було б переглянути — написані вони більш як півстоліття тому при зовсім інших умовах.

Збірник складено невдало¹. Він поділений на частини: 1) оповідання для початкового читання, 2) байки Езопа, 3) байки різних народів, 4) казки, 5) оповідання з життя дітей, 6) оповідання з життя дорослих, 7) про тварин і рослин. Від такого розташування пропала майже половина цінного. У збірнику все ж багато цінного матеріалу. Продавати збірник у такому вигляді не можна...

[1924 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 9*

¹ Відзив написано на збірник, виданий ГИЗом у 1923 р.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ НОМЕРА 2-ГО «ИЗБИ-ЧИТАЛЬНИ»

На мою думку, кожний номер «Изби-читальни» повинен починатися статтею, яка включала б у себе огляд найважливіших декретів і розпоряджень Радянської влади, причому має бути пояснено, чим викликана поява того чи іншого декрету або розпорядження, як даний декрет чи розпорядження пов'язується із загальною політикою Радянської влади. Така стаття дуже полегшила б роботу завідувача хати-читальні з газетою.

Друга стаття повинна висвітлювати головні події зовнішнього і внутрішнього життя.

Третім питанням для № 2 повинно бути: *Робота на селі* (тези Калініна до XIII з'їзду РКП). *Культробота на селі* (тези Головополітосвіти до XIII з'їзду РКП). Селянська позика і продподаток (хоч це може знайти місце в першій, загальній статті).

Це загальний розділ.

Другим розділом повинна бути «Робота хати-читальні влітку». Тут було б неправильно ставити питання тільки щодо *червня*; важливо дати перспективу роботи на все літо. Тут треба насамперед пустити намічену вами статтю: «Як вести роботу влітку в хаті-читальні». Потім окремі питання: що треба зробити, щоб використати літо для *привернення до хати-читальні уваги селянки*; влаштування *ясел і дитячого садка* при хаті-читальні. Залучення до цієї справи комітетів взаємодопомоги.

Наступне питання — *агропропаганда*. Цьому питанню треба приділити максимум уваги. Ця стаття по-

винна замінити собою розділ «Поради хліборобові», який має надто рецептурний характер. До цієї статті має увійти питання про екскурсії в кращі господарства, про агропропаганду показом та ін.

Потім повинно йти питання про *селькоми*¹. Залишивши першу статтю — «Кращий сельком» (підсумки конкурсу), треба наступні питання поставити більш загально: «Роль селькомів у справі визволення селян від кабали» і «Роль селькомів у справі поліпшення господарства».

Саносвіта в хаті-читальні. Боротьба з мухами (розошиками холери, дизентерії та ін.). Як вберегти себе від зарази (мити руки, переварена вода, миття овочів та ін.).

Куток Червоної Армії. Шефські збори влітку. Використайте демобілізованих для роботи у хаті-читальні.

Комсомольське село. Завдання комсомолу в справі агропропаганди, саносвіти, організації дітей, політосвітньої роботи взагалі.

Окремі питання — про чорнило, фарби, плакати — я б радила поки що відкласти. Зате треба було б спитись докладно на довідковій роботі, дати поради, навести приклади та ін.

«Куточок завідуючого хатою-читальнею» зберегти, але старанно дібрати книги, які рецензуються.

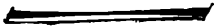
Треба «хату-читальню» тісніше зв'язати з клубним відділом і його виробничим планом.

[1924 р.]

*Публікується вперше.
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 25, арк. 160—161*

¹ Селянські комітети взаємодопомоги (селькоми) були створені в 1921 р. Подавали матеріальну допомогу бідності, сприяли розвиткові кооперації, охорони здоров'я і народної освіти на селі. З розвитком колективізації припинили існування.— *Ред.*

РЕЦЕНЗІЯ

Н. ВЕНГРОВ И Н. ОСМОЛОВСКИЙ. *МЫ В ШКОЛЕ. КНИГА ПЕРВАЯ. ЧАСТЬ II. ПЕРВАЯ ПОСЛЕ БУКВАРЯ КНИГА ДЛЯ РАБОТЫ В ШКОЛАХ СИБИРИ, НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СЕКЦИИИ ГУСа* ДОПУЩЕНА ДЛЯ ШКОЛ I СТУПЕНИ. ИЗД. 2-Е. НОВОНИКОЛАЕВСК, СИБКРАЙИЗДАТ, 1925, 170 стор.

Книжка хороша. В ній в достатній мірі відображається сучасність. Вона орієнтована на сибірський побут, на умови сибірського господарства. Вона багата змістом. В ній немає пошлої міщанської моралі, просвічує, навпаки, мораль комуністична. І разом з тим вона враховує дитячу психологію. Хороша книжка.

Візьмемо кілька прикладів.

Як говориться про Леніна? Нічого нема обурливішого від того, як пишуть у підручниках і дитячих книжках про Леніна. У спогадах про Леніна часто відображається зовсім не Ленін, а старе, дрібновласницьке уявлення про Леніна. Починають розповідати: Ленін добре вчився, був працьовитий, жив бідно, трудами своїх рук, благодіяв бідним, був хорошим сім'янином — дітей любив. Поклонитися його праху треба, заповіти його виконувати, причому говориться, в чому заповіти. Виходять такі «заповіти»: «Чисть зуби — так заповідав Ленін», «Будь правдивим — так заповідав Ленін» і т. д. і т. д. А про те, що Ленін дійсно зробив, ні слова.

Як трактується тема «Ленін» у книжці «Ми в школі»?

«Молот — брат серпу», — так учив Ленін». Це добре, це відповідає на те, про що дитина чує в сім'ї: вороги чи друзі робітники і селяни? Про похорон говориться — робітники дуже жалкували за ним, багато хто плакав. І далі — про комуністів, про комсомольців, піонерів,

жовтенят. Це зв'язок хороший. Потім описується, як Ленін говорив на площі. Потім розповідається — Ленін усе життя боровся за визволення робітників і селян від влади фабрикантів, поміщиків і купців. Теж добре. Ленін жив на засланні, в тюрмі, еміграції.

Говориться про Інтернаціонал. Це дуже важливо. І потім про піонерів. Тепер зрозуміло, чому піонери говорять: «Завжди готовий!»

І далі: китайці-кулі всі надії покладають на Леніна.

І про Інтернаціонал розказано — про Перше травня коли говориться. Потім уже і пісня «Інтернаціонал» стає дитині зрозумілою.

Ленінізмом пройнята книжка.

Висвітлюються добре і економічні питання. Візьмемо, наприклад, віршик «Паровоз». Написаний зрозуміло, близький дітям, але зміст — обмін між містом і селом, роль шляхів сполучення в справі зближення міста і села.

Вірші взагалі дуже хороші. В них багато руху, звуконаслідування, багато близьких дітям образів, немає пишномовних слів, моралізування. Своєрідний дитячий епос. Добре.

1925 р.

*Вперше опубліковано в газ.
«Советская Сибирь», № 76
від 3 квітня 1925 р.*

*Друкується за журн. «На
путиях к новой школе», 1925, № 5*

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ ПРОГРАМИ ДЛЯ 1-ГО РОКУ ІІ СТУПЕНЯ *

Програма не витримана в одному тоні, часто переходить у схему і не враховує ні психології дітей (дванадцяти, тринадцятирічний вік), ні суми їх попередніх знань.

Правильно, що починати треба з вивчення сучасного села. І ступінь уже вивчав село, але вивчав його емпірично. На ІІ ступені повинен бути більш науковий підхід до вивчення. Треба насамперед дати учням уявлення про статистику та статистичний метод і провести з ними кілька обстежень. Проте було б помилкою починати справу із статистичного обстеження цілого комплексу явищ, і до того ж явищ складних. Можна наперед сказати, що розпочате обстеження не буде доведено до кінця. Треба виділити два-три питання елементарного характеру, провести обстеження і опрацювати зібраний матеріал. На це сил вистачить, а головне, стане зрозумілим метод і осмислене користування статистичним матеріалом. Тим часом намічена програма пропонує «обстеження конкретного села (чи сіл), його господарського і громадського життя. Вихідним пунктом для дальшого вивчення краще брати селянський двір, опис фактичного стану окремого селянського господарства, аналіз і визначення основних елементів, з яких воно складається, мету, яку воно собі ставить, господарського плану, яким керується» (стор. 5). Усе це дуже добре, але хіба під силу дванадцяти-, тринадцятирічному підліткові і хіба з цього можна починати? Усе це повинен знати і мати на

увазі вчитель, але хіба можна таке серйозне обстеження покласти на плечі дванадцяти-, тринадцятирічних дітей? Основні три питання, які треба було б обстежити статистичним способом,— це число членів сім'ї, кількість землі на сім'ю, кількість сільськогосподарського живого і мертвого реманенту.

Потім треба взяти три типи господарства (бідняка, середняка, куркуля). Треба вивчити їх у школі за даними, перед цим уже зібраними, і на них вивчити всі зв'язки: залежність між загальним добробутом сім'ї, кількістю землі, її використанням (кількістю робочої сили, реманенту, методів обробки), використанням продуктів праці (податок, споживання, розширення і поліпшення господарства, виробництво на продаж, збут, допоміжні промисли). Це зразу вводить у саму серцевину питань селянського господарства.

Паралельно важливим є читання белетристики. Наприклад, «Живі цифри» Г. Успенського, опис якої-небудь сільськогосподарської ферми в Америці, дещо із листів Енгельгардта «Із села», дещо з Л. Толстого про селянську працю, дещо з «Оновленої землі»¹ (треба підібрати і вказати літературу).

Тут важливі екскурсії в найближчий радгосп з хорошою худобою, досконалою сівозміною, хорошим сільськогосподарським знаряддям або в сільськогосподарський музей.

Дітям-селянам, що мають зв'язки з селянським господарством, може бути запропонована (наприклад, на зимові канікули) самостійна робота за методом проєктів — обстеження господарства свого батька, родича та ін. Потім аналіз у класі виконаних робіт, видача за них премій, як за роботи «надурочні».

[1925 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 5, арк. 694*

¹ Автор Перл Бак.— *Ред.*

ЯКИМ ПОВИНЕН БУТИ ЖУРНАЛ ДЛЯ СЕЛА «УЧИТЬСЯ САМ» *

Я уявляю собі справу так. Журнал повинен давати не лише корисні відомості про село, але давати саме такий матеріал, на якому селянин зміг би вчитися.

Партійне життя.

Скажімо так. Дається тема «Що вирішив XIV партійний з'їзд». Треба це питання розбити на кілька розділів. У кожному номері давати не більше одного питання, але розбирати його ґрунтовно. Наприклад, перше питання взяти б про партію: коли вона виникла, з кого складалась, за що боролась, як перемогла, за що тепер бореться, міцний союз із селянством, її роль, організація, назва, Ленін і партія.

Запитання. Що ти чув і знаєш про партію? Чи правильні були твої відомості? Чи є у вас на селі осередок? Чи правильно він працює? Важливість рішень з'їзду.

Радянське будівництво. Декрети. Міжнародне становище.

Ну, скажімо, *міжнародні відносини* (в першому номері треба підготовляти інші): Які частини світу ти знаєш? Дати карту Європи, Азії, Америки. Назви головних держав. Навчити знаходити на карті держави. Дати уривок з газети, підкреслені назви знайти на карті. Порада — при читанні газет знаходити назви на карті. Населення кожної держави.

Попроси вчителя або синочка показати карту твоєї губернії. Які країни оточують наш СРСР. Наступного разу дати ту саму карту, але вже з назвами і позначен-

нями міст, з описом життя великого європейського міста. Його промисловості.

Взагалі географія для самоосвіти надзвичайно важлива.

Вчись правильно писати. Відносно правопису — давати не стільки граматичних правил, скільки практичних вправ. Наприклад, написання великих літер — назви країн, імен, по батькові, прізвищ. Спочатку важливо давати якомога більше писати з письмового тексту, щоб трохи виправити почерк. Поради, як виправити почерк. Якнайбільше тримати на таких речах, як великі літери. Крапки. Порада — переписувати і як.

М а т е м а т и к а. *Учись правильно лічити.* Взяти бюджет селянина, розібрати прибутки, розповісти про важливість записів, витрати також. *Якнайбільше задач і прикладів.* Порада — спробувати скласти свій бюджет. Дати схему запису, як самому в сільських умовах зробити дослід. З біології — додатки. Із сільського господарства. Із життя — додатки. З техніки.

Головне, давати не дуже набридле, те, що можна перевірити самому досвідом, спостереженням, що можна відразу ж застосувати до справи.

Треба було б запросити Келлера¹. Зробити його активним співробітником.

Про ТГН. Ставай членом ТГН! Дати громадський зв'язок. Що ти гадаєш робити як член ТГН? Чи нема в тебе старих букварів, газет, книжок? Використай їх для поширення знань.

Адреса, на яку треба писати,— великими літерами.

Ясні, прості заголовки. Крупний шрифт. Короткі статті.

[Січень 1926 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 88, арк. 199—200*

¹ Б. О. Келлер (1874—1945) — видатний радянський вчений, академік, автор робіт з геоботаніки та екології рослин. Брав активну участь у створенні науково-популярної літератури з природознавства для масового читача. Див. стор. 230 цього тома.— *Ред.*

ЩЕ РАЗ ПРО ЖУРНАЛ «УЧИСЬ САМ»

На мою думку, і за новим проектом журнал самоосвітнім не виходить. Для самоосвітнього журналу неприпустима велика строкатість тем. Тим часом розділи IV, V, VI страшенно строкаті. Потрібний якщо не комплекс, то принаймні співзвучність тем.

Кожна тема повинна давати досить великий пропагандистський матеріал. Наприклад, теми 1 і 2 розділу I цілком співзвучні. Ними треба було б і обмежитися, вияснивши роль залізниць взагалі, роль нашого господарського і культурного зближення з Китаєм; треба було б дати економічне і політичне обличчя Китаю, з'ясувати, що таке колонія. Все це не в двох підрядних реченнях, а в ґрунтовному викладі.

У розділі «Як вивчити книгу самому» дати на перший раз не Ярославського, а книжку з видання «Геть неписьменність» — «Китай». У розділі «Як самому навчатися» треба показати, як розібратися в газетній статті про Китай, як знаходити міста на карті і т. п. У розділі «Землеробство» — дати землеробство в Китаї, землеробство в Західній Європі або в Америці і у нас. Запропонувати самому зробити порівняння.

Мені здається, нема чого гнатися за тим, щоб дати найбільше відомостей злободенних, — на це є газети, інші журнали; треба взяти менше, але розібрати глибше. Методичні замітки треба робити в зв'язку з текстом.

Проте найбільша трудність буде не в складанні плану, а в його виконанні. З чого почати розмову про той

самий Китай? Чи із спогадів про Китайську війну 1901 р., чи з китайського землеробства — з чогось близького.

Як перевірити, чи зрозуміле прочитане. Треба, щоб у тексті було якнайбільше запитань, але не тих, що просто запитують, а тих, що наштовхують на порівняння, на висновки. Треба наштовхувати на самостійний висновок, а в дальшому тексті цей висновок подавати, щоб самоук міг себе перевірити. Треба давати цілий ряд конкретних завдань: випиши з тексту назви міст, напиши, яку партію в Китаї треба підтримувати і чому, і т. д. і т. п. Відшукай у селі людину, яка брала участь у Китайській війні або взагалі мала справу з китайцями, і т. д.

Важливо: 1) пробуджувати *інтерес*, давати емоційну зарядку, 2) давати *план* вивчення, мотивувати цей план, записувати його конспектом, 3) давати *шляхи оволодіння* матеріалом, розташованим за прийнятим планом, 4) давати шляхи *самоперевірки*.

[Л ю т и й 1926 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2а,
од. зб. 463, арк. 1

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ТЕЗ ДОПОВІДІ В. Н. ШУЛЬГІНА
«СУСПІЛЬНО НЕОБХІДНА ПРАЦЯ В ШКОЛІ» *

Не можна забувати, що не слід переборщувати з громадською роботою. Треба знати *міру сил, міру знань і вмінь дитини*, треба вміти будити її інтерес — без цього громадська робота буде тягарем.

Правильно, що громадська робота не повинна бути випадковою і повинна примикати до роботи дорослих, але, крім того, важливий надзвичайно *вибір* громадсько необхідної роботи і з точки зору сил і знань дитини.

[Лютий 1926 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 106, арк. 46

ВІДЗИВ НА № 1 ЖУРНАЛУ «УЧИТЬСЯ САМ»

Матеріал сухий, методично не розроблений, вінегретний, он як, на мій погляд, треба побудувати номер.

Головна тема — Китай. Розпочати треба було б з пояснення, чому всі газети переповнені звістками про Китай, між ким і ким іде боротьба. На чиєму боці наші симпатії, чому? Треба провести паралель між Китаєм і Росією. Нагадати світову війну — як англійці наступали на північ, німці займали південь і т. д.

Така стаття *дала б добру емоційну зарядку*, пробудивши інтерес до подій у Китаї, з одного боку, зробивши зрозумілою резолюцію XIV з'їзду про індустріалізацію, привертаючи увагу до Червоної Армії — з другого, до ролі робітничого класу — з третього, до імперіалізму — з четвертого.

Треба, щоб був *внутрішній зв'язок між порушеними темами*, а не так — Китай, а потім наймана праця і розшарування селянства. Після емоціональної статті про Китай треба було б дати статтю про країни взагалі. Дати карту світу і назви головних країн. Поняття про метрополії і колонії. Для першого номера дуже доречно була б стаття про імперіалізм.

Треба пояснити, що таке карта, показати, як складається план будинку, села, волості, і дати карту світу, зафарбувавши країни капіталістичні, пануючі, і країни-колонії. Питання про карту світу, географічну орієнтацію — одно з найважливіших для розуміння газет, і в першому номері йому треба приділити якомога більше уваги.

Потім знову повернутися до Китаю і вияснити, чому Китай міг потрапити в таку залежність від Англії. Зробити порівняння між Англією і Китаєм в економічному відношенні, політичному, культурному. Навести приклади боротьби за національну незалежність інших країн.

Методично треба давати лише факти, але збуджувати самодіяльність. Наприклад, про спроби поділу Росії під час імперіалістичної війни нехай той, хто передплачує журнал, згадає сам. Паралель між Англією і Китаєм проводить сам.

Говорячи про економіку Китаю, треба було б так поставити запитання: що ми одержуємо з Китаю, що вивозимо туди? Що Англія одержує з Китаю, що вивозить туди? і т. д.

Інтерес до резолюції XIV з'їзду про індустріалізацію виріс би надзвичайно. Тут же треба було б дати відомості про партію, яка приймає такі розумні постанови.

[Березень 1926 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

ЦПА ІМЛ. ф. 12. оп. 2а,
с.д. зб. 463, арк. 1

ЗАУВАЖЕННЯ НА «КРЕСТЬЯНСКУЮ РАДИОГАЗЕТУ» № 1 *

Ч и т а н н я. Не можна читати все за одним духом. Після кожного номера потрібна зупинка, хоча б на хвилину, а то читають так, ніби між окремими номерами стоїть звичайна кома. Слухачеві треба давати можливість опам'ятатися.

Му з и к а поміж номерами справляє неприємне враження; виходить враження чогось несерйозного, штучного, робленого, навмисного. Наприкінці «Марш Будьонного» хороший. Погано, що концерт без перерви примикає до газети, не дає подумати, причому концерт є нібито продовженням газети: і там і там частівки. Частівками зловживати не слід: частівки про льон і конюшину вносять у серйозне питання про сівозміну, яке дуже хвилює селянина, елемент несерйозності, штучності. Не гаразд виходить. У концерті сценка між Ванькою і Танькою нікуди не годиться — з одного боку, думають, що для села потрібні неодмінно верещання і тому подібні вибрики, з другого — пісня має на увазі не селянина, а робітника, бо в ній говориться про получку і такі інші речі; мова не дуже зрозуміла: «...взяти місію, щоб іти в крамничну комісію» і т. д. *Селянина балаган часто-густо ображає і відштовхує — треба ж це зрозуміти.*

М о в а «Крестьянской радиогазеты» сухувата, необразна, одноманітна, рябіє інтелігентськими і важкими словами: *результат, сесія, секція* і т. п. Я сумніваюсь, чи скрізь селяни знають і агрономічні терміни на зразок *коренеплоди...* треба було б пояснювати.

Зміст. Говориться лише про село, якщо не брати до уваги згадування ні з того ні з сього в частівці Чемберлена і Ліги націй. Виходить штучне відокремлення села. Селянин хоче знати не тільки те, що стосується села. Він хоче знати і про розвиток промисловості, про життя робітників. Змичка між робітничим класом і селянством передбачає взаємообізнаність. Селянин повинен знати, яка тісна взаємозалежність існує між сільським господарством і промисловістю.

У № 1 «Крестьянской радиогазеты» немає пропагандистського елемента, роз'яснювального. Якщо селянинові набридла агітація (особлива частушкова і плакатна), то тим більше жадний він до пропаганди. Аграрна пропаганда повинна включати не більше однієї добре продуманої бесіди, дві дуже важко.

Відносно цін. Ціни на насіння подати корисно, але треба вказати, скільки коштує пересилка. Чи звідусіль можна виписати насіння?

Відносно заочної виписки плуга вийшла дурниця. Який це селянин заочно виписуватиме плуги? А вартість пересилки? Можливість її? Такі пропозиції, як заочна виписка плугів, дискредитують радіогазету.

Листи селян оголошувати корисно, тільки вибір у № 1 не дуже вдалий. Треба не про недоліки говорити, а давати приклад, як недолік виправили,— наприклад, як крамнична комісія перешкодила кооперативові неправильно зробити, як налагодила повсякденний контроль над кооперативом або що зробили селяни для влаштування школи і т. п.

Загалом, номер вийшов сухуватий, занадто мало конкретного матеріалу, нема живого, белетристичного матеріалу. Він необхідний...

Потрібна ще величезна робота, щоб налагодити як слід «Крестьянскую радиогазету».

Р. С. Про селянку — ні слова!!!

12 квітня [1926 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 96, арк. 14—16

ЩЕ РАЗ ПРО «КРЕСТЬЯНСКУЮ РАДИОГАЗЕТУ»

(В. С. ЄФІМОВИЙ — СЕКРЕТАРЕВИ РАДІОСЕКЦІЇ ГОЛОВПОЛІТОСВІТИ)

«Крестьянская радиогазета», на мою думку, зробила серйозний крок уперед. Достатню увагу приділено англійському страйку, а головне, подію вміло пов'язано з інтересами села. Відносно зборів у мене виникли деякі сумніви, чи вдасться організувати швидко збори в селі, але це загальна лінія, яку газета не проводить, звичайно, не могла.

Відповідає настрою вибір пісні «Дружно, товариші, в ногу». Добре, що співає хор (хоч голоси дуже пискляві і співають захекавшись). Добре, що співають англійську пісню.

Добре, що є звернення до селянки. Ця частина мені дуже сподобалась.

Дуже розумна також агітація за кооперацію (з боку здешевлення цін на товари) — в діловій формі, а не в формі фрази.

Хороший також добір агрономічного матеріалу — пов'язаний з моментом.

Відносно плану роботи хати-читальні в травні теж своєчасно (план мені не дуже сподобався, але це вже не вина радіогазети).

Відносно обліку досвіду непогано, але треба тільки говорити, як досягнуто результатів: з чарки насіння — чотири пуди конюшини, допомога корові, що подавилася картоплею. На слово не повірять. Трохи багато словесних запевнень, що багатопілля краще. В цілому номер хороший.

Травень 1926 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2а,
од. зб. 463, арк. 2*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОГРАМУ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ СЕЛЯНСЬКИХ КУРСІВ ДЛЯ ДОРОСЛИХ *

Мені здається, що роботу селянських курсів для дорослих, як і роботу вечірніх курсів для робітників, треба тісно пов'язувати не тільки із загальними і поточними завданнями Радянської держави, з роботою і побутом учнів, але й із їх громадською роботою.

Відповідно до цього треба будувати і програму з мови.

Треба навчити селянина читати газету. Як це зробити? Слід насамперед залучити учнів до гуртка «Друзів газети», який взяв би на себе турботу про обслуговування населення газетою: допомагав би в цьому відношенні хаті-читальні, сприяв би колективній передплаті газет, організовував би читання газет по хатах, у чайних, на базарах.

Крім того, необхідна велика робота над розумінням газети. Виписки з газет незрозумілих слів, пояснення їх, засвоєння їх шляхом вживання в різних контекстах; уміння орієнтуватися в газеті, швидко знаходити потрібне. Ця робота повинна органічно пов'язуватись з роботою суспільствознавця: без великої суспільствознавчої роботи неможливо навчити розуміти газету. Учень школи дорослих, що вміє розбиратися в газеті, керувати читанням,— ось до чого треба прагнути. Те, що курсант відразу ж змушений буде пояснювати тому, хто менше знає, відразу піднесе інтерес його самого до газети, його свідоме ставлення до неї — «навчаючи вчимось». Учні повинні обрати із свого середовища оргбюро, яке орга-

нізувало б громадську роботу учнів з газетою. Вміння користуватися словником іноземних слів, картою, довідниками буде тісно зв'язане з цією роботою.

Інша робота з газетою — це вмиле використання її, виписки і вирізки з неї; знов-таки все це робиться для хати-читальні, школи, сільради та ін. Виписки дадуть навички правильного письма. Цільова настанова виписок примусить дбати про чіткість і ясність того, що пишеться, про поліпшення почерку.

І потім — участь у газеті. Складання колективних кореспонденцій в газету може по-справжньому захопити курсантів. Надрукована в газеті колективна кореспонденція має величезне значення і в розумінні згуртованості курсантів, і в розумінні широкого залучення їх до сількорства. Складання власної стінгазети, до участі в якій треба залучити всіх курсантів, матиме значення не тільки для навчання грамоти, але й для виховання свідомого ставлення до навколишнього життя. Коротке формулювання (усне й письмове) змісту статей привчатиме до точності передачі прочитаного. Складання звітів про роботу всіх громадських організацій села, обговорення їх роботи, встановлення зв'язку роботи цих закладів із загальним будівництвом Радянської влади пробудить інтерес до читання брошур і книг з цих питань.

Звичка багато читати, користуватися книгою як знаряддям праці може вирости лише з інтересу до тієї чи іншої галузі знання. Цей інтерес чим далі, тим більше індивідуалізуватиметься, і ось тут важливо, щоб школа дорослих допомагала формуватися самостійно гурткам, які працюють, подаючи їм допомогу лише порадами, вказівками. Для гуртка вміння користуватися книгою дуже важливе. Якщо гуртки формуватимуться не штучно, а з урахуванням інтересу, якщо їх удасться в достатній мірі жити книгою, звичка до читання прищеплюватиметься. Тоді з тих, у кого вона утвориться, треба створити товариство «Друзів книги», яке б вело роботу, аналогічну роботі «Друзів газети», і всіляко б дбало про поширення колективних форм користування книжкою — про пересувки, бібліотеки та ін.

Особливо велике значення мають гуртки, що виникають у зв'язку з допомогою школі, хати-читальні, Раді, комітетам селянської взаємодопомоги, кооперації.

Кооперації взагалі в школах для дорослих селян повинно відводитись особливе місце, не менш важливе, ніж сільському господарству. Вечірні курси повинні запалювати в курсантах особливий інтерес до кооперації і тому передплачувати кооперативні газети і журнали. Читання їх, розгляд, вивчення допомагатимуть також розвиткові писемної й усної мови.

На белетристику не треба наполягати. Той, хто навчиться читати ділову книгу, працювати з нею, без усяких труднощів може читати белетристику. Треба тільки показати, що книга може давати не тільки знання, але й глибокі емоціональні переживання. Центр ваги в даний момент повинен бути перенесений на звичку працювати з діловою книгою.

Вищезгадана робота, безумовно, повинна пов'язуватися з набуванням граматичних знань і ряду практичних навичок. Саме вищезгаданий підхід полегшить набування таких знань. Думається, що теми повинні б видозмінюватися залежно від поточних подій.

[1926 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, ч. 1, арк. 91—94*

РЕЦЕНЗІЯ

*СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ ОБЛАСТНОГО МЕТОДИЧЕСКОГО СОВЕТА
(ВЫП. 1, ПОД РЕДАКЦИЕЙ Н. В. НАГОРСКОГО, СВЕРДЛОВСК, ИЗД.
УРАЛОНО, 1926, 186 стор.*

Розгортаючи збірник, я думала, що знайду в ньому відображення роботи методичної ради, побачу, як загальні принципи, що їх виробила ДВР, відбиваються крізь призму місцевих умов. Завдання обласної методичної ради — дати загальні настанови, як ті чи інші особливості природних умов, економіки, історії Уралу, його недавнє минуле (громадянська війна і робота Радянської влади, національні особливості та ін.) повинні відбитися на будові всього плану народної освіти, на методах роботи, на доборі культурних сил та ін.

З важким почуттям закрила я книгу. В передмові я прочитала, що завдання обласної методичної ради — з'ясувати «свій, уральський погляд». Щоб виявити цей свій погляд, Уралвно видав ряд методичних листів із загальних питань: «Організація дитячого колективу в дошкільних закладах», «Робота на літніх майданчиках», «Статеве виховання в дошкільному і шкільному віці», «Планування з дітьми шкільної роботи» і т. д. В усіх цих листах ми читаємо про загальну постановку роботи, «уральського» в них нічого немає, і натяку нема на особливості Уральської області. Ці особливості не відбиваються навіть у методичних листах про роботу дошкільного колективу з населенням, про екскурсії в поле та ін.

Про зміст наведених у збірнику методичних листів я не писатиму. Може, вони і дуже хороші, але ігнорування місцевих умов, конкретної обстановки, конкрет-

ного побуту справило таке важке враження, що з'явилась якась байдужість до «уральського» погляду, який виріс «на ґрунті вивчення конкретної дійсності». Даремно займатися всякою методикою, коли ми не вміємо її прикласти до живої школи, яка працює в певному середовищі, і не тільки не вміємо, але навіть не ставимо перед собою такого завдання.

Давайте працювати по-новому!

1926 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1926, № 10*

*Друкується за Собр. соч.
Н. К. Крупской, т. III, М.—Л.,
Учпедгиз, 1934*

РЕЦЕНЗІЯ

В. СЕМЕНТКОВСКИЙ, *ЕКСКУРСІЯ НА УРАЛ*. ПОД ОБЩЕЙ РЕДАКЦИЕЙ Д. АНГЕРТА і Б. ЄРАЙКОВА, М.—Л., ГИЗ, 1926. 71 стор.

Урал цікавить нас як промисловий центр. Якщо ми візьмемо держпланівські області, то побачимо, що в РРФСР на першому місці за числом робітників стоїть Центрально-Промислова область, яка налічувала в 1922 р. 680 тисяч робітників, на другому місці стоїть Урал—200—300 тисяч робітників і, нарешті, на третьому місці стоїть Північно-Західна область з її 160—200 тисячами робітників.

Уральська область являє собою аграрно-індустріально-лісовий район і включає Пермську губернію, більші частини Уфімської та Оренбурзької і частину Вятської губернії. Якщо провести паралель між промисловістю Центрально-Промислової області і Уральської, то зразу впадає у вічі різниця. В Центрально-Промисловій області населення скупчується в містах, густина населення велика, залізнична сітка густа, велика промисловість обросла дрібною кустарною, переважає текстильне виробництво, яке працює переважно на привізній сировині. В Уральській області міст мало, залізниць теж, населення рідке, кустарна промисловість розвинута слабо. На Уралі розвинута гірнична, металургійна і механічна промисловість.

Експедиція на Урал з Москви і Ленінграда має величезне значення, ознайомлюючи із зовсім іншими природними, економічними і побутовими умовами. Зокрема, знайомство з уральськими робітниками, їх побутом, боротьбою в період громадянської війни надзвичайно

важливе. Експедиція на Урал при правильній постановці може колосально розширити горизонт дітей, дати багатющій матеріал для порівняння і внаслідок цього дати поштовх для думки, дати можливість глибше зрозуміти навколишнє.

Але якщо треба готуватися до екскурсії взагалі, то до такого роду екскурсії потрібна особлива підготовка. Інакше можна дивитися і не бачити. Щоб бачити, треба наполегливо вчитися, треба вчитися також бачити речі в їх розвитку. Існування на Уралі найрізноманітніших виробництв дає можливість бачити ці форми виробництва в їх розвитку.

«Експедиція на Урал» В. Сементковського ставить швидше природознавчу мету або, вірніше, чисто географічну, торкаючись економіки лише мимохідь, не торкаючись ролі Уралу в усьому господарстві СРСР, не торкаючись ні в якій мірі ні політичних, ні побутових питань. Хоча в книжці згадується вираз *комплексна екскурсія*, але комплексів ніяких нема, якщо не вважати за комплекс залежність виникнення промислових центрів від залізничної мережі або від покладів руди.

Якимсь географічним довідником книжка Сементковського може бути, але не більше.

1926 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новій школі»,
1926, № 10*

*Друкується за Собр. соч.
Н. К. Крупской, т. III, М.—Л.,
Учпедгиз, 1934*

«ЧУДО-ДЕРЕВО» І «ТУФЕЛЬКА» К. ЧУКОВСЬКОГО

Який смисл цих «казочок»¹ для дорослого?

Є Муроньки, Зіночки та інші, яким чудо-дерево — держава — дає туфельки з помпончиками, а є убогі, босоногі діти, яким чудо-дерево — держава — дає личаки і повстяники. «Муронька» вирощує із своєї туфельки, яка легко дісталась їй, чудо-дерево не заради діток, а заради того, щоб її хвалили.

Так глузує Чуковський над спробою забезпечити державним шляхом дітей бідноти взуттям для того, щоб вони могли ходити до школи. Я не оцінюватиму цієї іронії, тим більше, що автор скаже: «Де це сказано? Читання спересердя неприпустиме».

А що візьмуть з цих казочок малюки?

Що цілком нормально, щоб були буржуйські Муроньки, з одного боку, а з другого — убогі, босоногі Машки. Так було — так буде. Це по-перше.

По-друге, що тільки чудом можна задовольнити їх потреби в личаках і повстяниках. А оскільки чудес немає, то й задовольнити потреби дітей у чоботах не можна.

По-третє, що забезпечення дітей чобітьми залежить від «Муроньок» і що все на світі робиться із самолюбства.

¹ Див. К. Чуковський, Муркина книга. Картинки Вл. Конашевича, Пг.—М., «Радуга», 1924, стор. 3—8; К. Чуковський, Муркина книга. Картинки А. Лаховского, Л., «Радуга», 1925, стор. 11—14.— *Ред.*

Але так розуміють діти старші, а малята поглядати-муть на дерева, чи не ростуть там калози, а всіх дітей ділитимуть на добре взутих «милих», і босоногих, жадібних, убогих.

Не треба давати дітям усієї цієї нісенітниці «á doub'e fond» («з подвійним дном»), як кажуть французи.

Мені пригадується одна «невинна розвага» в одному французькому дешевому пансіоні, де відпочивали різні дрібні службовці Парижа. Смачно пообідавши, по дешевій ціні, вони починали забавляти дітей — загадувати їм загадки. Для дорослого ці «загадки» мали найрозпутніший, цілком кабацький смисл. Для дітей ці «загадки» мали архіневинний вигляд. Вони давали на них дитячі наївні відповіді, які викликали несамовитий регіт дорослих. Діти не розуміли, а дорослі глузували з їх нерозуміння. На дитячих мордочках з'являлася нездорова цікавість і тверда рішучість дізнатися, в чому ж справа. А після таких «ігор» увечері, за вечерею, одна з матерів, продавщиця великого модного магазину, говорила, що для дівчаток найважливіше — невинність і вона мріє про те, як поведе свою Марту, коли їй буде шістнадцять років, до причастя в білому платті, під білою вуаллю, з головою, завітчаною fleurs d'orange — білими квітами апельсинового дерева.

Спогади про ці міщанські забави над дітьми змушують мене дуже насторожено і роздратовано ставитись і до казочок «з подвійним політичним дном» для малят.

Я вважаю, що «Чудо-дерево» і «Туфелька» — казки з подвійним дном і перевидавати їх немає потреби.

[1926 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 484—485*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА «ЗМИЧКА НА ДІЛІ»*

«Змичка на ділі» (Бібліотечка юного піонера) описує перебування дітей у таборі. Піонери побачили, що малята в селі під час жнив залишаються без усякого нагляду, і влаштували для них майданчик, дуже захопилися цією роботою. Крім того, описується, як діти проводять час у таборі — купання та ін.

Книжка добре задумана. Але треба сказати правду, вона, як і велика більшість наших книжок про піонерів, якось мало реальна. Я не знаю, в чому тут справа. Але це не живе життя.

На мою думку, треба було б дати піонерам завдання — записати про своє життя у таборі. Як збиралися. Чи всі діти із загону поїхали. Як збирали гроші на дорогу. Які тут були труднощі. Чи всіх пустили батьки. Які напутні побажання давали. Хто підшукував місце для табору і т. д. Скільки коштувала поїздка. Як влаштувалися, яким виявилось приміщення, як розмістились. Як влаштувалися з харчами, хто готував, мив посуд, прибирав постелі та ін. Як дружили з місцевими селянськими дітьми. Чи розпитували їх про школу, про їх роботу, чи допомагали їм і в чому. Що дізналися нового про селянське життя. Чи навчили місцевих дітей співати своїх пісень, грати в свої ігри, чого навчилися від них. Чи ходили з ними в нічне, на рибну ловлю, в ліс.

Ми зображуємо дітей-піонерів якимись паничками, благодійниками села, які втішаються природою, все від

природи знають і т. д. Не годиться це. Якщо ми такими виховуємо наших піонерів, буде дуже погано. І «Змичка на ділі» не вирішує завдання — написати реалістичну і в той же час захоплюючу книжку про піонерські табори. Може, самі діти це зроблять?

[1926 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 503*

РЕЦЕНЗІЯ

НИЖЕГОРОДСКИЙ КРАЙ. ПОСОБИЕ ДЛЯ УЧИТЕЛЕЙ ШКОЛ I И II СТУПЕНИ. ПОД РЕД. С. И. АРХАНГЕЛЬСКОГО, А. Г. БАЛАХОНОВА и ДР. ЧАСТЬ ПЕРВАЯ. ПРИРОДА. 96 СТОР. ЧАСТЬ ВТОРАЯ. ХОЗЯЙСТВО. 238 стор. ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ. ОБЩЕСТВО. 205 стор., Н. НОВГОРОД, «ШКОЛА И ЖИЗНЬ», 1925.

У передмові до першої книги говориться:

«Три частини книги «Нижегородский край» — «Природа», «Хозяйство» і «Общество», — які ми випускаємо, є спробою дати в губернському масштабі матеріал, необхідний для того, щоб зодягти програми губвно в плоть місцевого матеріалу. Ця спроба зовсім не має на увазі дати повний, вичерпний матеріал на предмет побудови за принципом краєзнавства навчальної програми для кожного повіту і району. Це було б і неможливо і не виправдало б призначення. Наші книги ставлять тільки основні віхи для роботи, яка повинна бути пророблена і поглиблена в цьому напрямі працівниками на місцях.

У книгах, що випускаються, вміщено такі статті:

«Нижегородский край. Природа»: 1) геологія і надра, 2) рельєф, 3) клімат, 4) ґрунт, 5) рослинний світ, 6) тваринний світ, 7) корисні і шкідливі комахи.

«Нижегородский край. Хозяйство» — з сільського господарства Нижегородської губернії: 1) рільництво, луківництво і тваринництво, 2) плідівництво і городництво, 3) меліорація і землевпорядкування; з промисловості і промислів Нижегородської губернії: 1) механічна промисловість, 2) гірнича промисловість, 3) хімічна промисловість, 4) лісова промисловість, 5) кустарні промисли, 6) водний транспорт; з розвитку економічних центрів у губернії; з торгівлі і кооперації.

«Нижегородський край. Общество»: 1) первісна людина, 2) селянський рух, 3) виникнення пролетаріату у великих промислових районах, 4) коротка історія революційного руху, 5) народна освіта, 6) професійний рух, 7) діяльність радянських органів після Жовтневої революції.

До книг додаються окремо надруковані карти, що ілюструють природу, господарство і адміністративну будову Нижегородської губернії.

Як видно з порядку, в якому мається на увазі розмістити матеріал усіх трьох книг, редакція зовсім не думала строго погоджувати розміщення матеріалу за схемою програм ДВР. У цих книгах передбачається дати лише опис основних природних факторів Нижегородського краю, розташованих у порядку споріднення і залежності одного від другого, і послідовний опис основних моментів громадського життя і основних галузей трудової діяльності людей. Такий розподіл матеріалу створює цільність і послідовність у його вивченні, але, з другого боку, після вивчення матеріалу, для того щоб використати його для побудови навчального плану, повітовим працівникам, безумовно, треба буде виконати велику роботу щодо розподілу матеріалу по сезонах і по роках навчання».

Роботу виконано дуже цікаво. Той, хто прочитає ці дуже старанно написані книжки, матиме досить повне уявлення про край. Шкода тільки, що в кожній книжці не дано на початку (або не подано в кінці її) узагальнюючої статті, яка б містила характеристику краю в природному, господарському і суспільному відношеннях. Такі узагальнюючі статті надзвичайно розширювали б уявлення читачів про край, давали б перспективи його розвитку. Добре було б також господарський і суспільний розвиток поставити в рамки загального господарського і суспільного розвитку країни.

Щодо третьої частини, то вона зовсім не достатня. Вона складається з двох частин. Одну частину (164 стор.) присвячено історії краю, другу (стор. 165—205) присвячено устрою і управлінню губернії. Але випала така, наприклад, характерна особливість Нижегородського краю, як розвиток сектантства, не з'ясована класова при-

чина цього явища, не вказано, як стоїть справа з сектантством тепер.

Друга велика прогалина — не висвітлюється стан культурного рівня краю — не показується рівень грамотності, мережа шкіл I і II ступеня, шкіл селянської молоді, профшкіл, фабзавучу, шкіл дорослих, хат-читалень, бібліотек, клубів, технікумів, вузів. Не дається картина того, як обслуговується в культурному відношенні кожний повіт, як залучено до культурного будівництва саме населення. Нема також картини організованості населення — партійної, профспілкової, кооперативної (кооперація трактується лише з чисто господарського боку), картини розвитку добровільних товариств, міри впливу Рад. А тим часом це все надзвичайно важливі явища. Певна річ, «критикувати легко — робити важко». Недороблене треба доробити, але не можна не відмітити надзвичайної важливості видання цих трьох книжок. Появу їх треба всіляко вітати. Іншим губерніям треба наслідувати приклад Нижнього. Тільки враховуючи всі особливості краю, можна ставити по-справжньому педагогічну й освітню роботу.

Перед Нижегородським губернським відділом народної освіти тепер, коли початковий облік стану краю зроблено, стоїть наступне надзвичайно важливе завдання — зробити висновки з даних фактів для справи народної освіти, намітити найвідсталіші пункти, яким треба подати особливу допомогу, відзначити пункти, що розвиваються, інтенсивно індустріалізуються, мають багате майбутнє, де якнайшвидше треба налягти на підвищення загального культурного рівня, і т. д.

Треба зробити і ряд інших висновків, уже методичного характеру: як, наприклад, ставити антирелігійну пропаганду, агрономічну, виробничу... Це завдання дуже велике, але життя наполегливо вимагає його розв'язання.

1927 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1927, № 1*

*Друкується за вказаним
джерелом*

ВІДЗИВ НА КНИГИ ДЛЯ ДІТЕЙ

Видання «Молодой гвардии»: 1. «В защиту трубочиста». Вірші М. Агнівцева. Картинки І. Малютіна. 9 стор. Ціна 45 к. 2. «Далеко да близко» (серія «Ребятам — октябрятам»). Текст Н. Г. Смирнова, Галини Чичагової, Ольги Чичагової. Ціна 45 к. 3. «Для чего Красная Армия» (серія «Ребятам — октябрятам»). Текст Н. Г. Смирнова. Галини Чичагової, Ольги Чичагової. Ціна 45 к. 4. «Пашка и папашка». Текст С. Третьякова. Малюнки С. Адліванкіна. 15 стор. Ціна 60 к. 5. «Картинки зимние». Вірші С. Кірсанова. Картинки В. Гвайта, 11 стор. Ціна 30 к. 6. «Звери на свободе». Вірші П. Незнамова. Картинки М. Синякової. 16 стор. Ціна 65 к. 7. «Ахмет в Москве». Текст Н. Г. Смирнова, Галини Чичагової, Ольги Чичагової. 14 стор. Ціна 55 к. 8. «Рикша из Шанхая». Вірші М. Агнівцева. Малюнки С. Адліванкіна. 15 стор. Ціна 55 к. 9. «Маленький Черный Мурзук». Вірші М. Агнівцева. Малюнки С. Адліванкіна. 16 стор. Ціна 55 к.

Ці книжки, розраховані на дітей-жовтенят, тобто на дітей віком від 8 до 11 років, не можна вважати вдалими.

Почну по порядку.

«В защиту трубочиста». Зміст: сажотрус утомився, з нього градом ллється піт, бабусі лякають ним дітей, хлопчики дражнять. Тільки піонер заходить з ним

у дружню розмову, і сажотрус йому скаржиться: «Розтлумач ти їм, що я в сажі все мотаюсь! І якби сам не був я в сажі, в ній були б вони самі!» (стор. 8—9).

Неправильне пояснення — треба було б пояснити, що сажа легко загоряється і через це може бути пожежа. Цього пояснення, потрібного малюкам, немає; пояснення неправильне, що сажотрус дбає про те, щоб малята не забруднилися сажею.

Малюнки потворні, криві, косі. Малятам, яким треба ще набувати реальних уявлень про те, що їх оточує, такі картинки шкідливі.

«Далеко да близко». Задумано добре — дати дітям уявлення про швидкість різних засобів зносин, але фабула невдала. Беруться якісь багаті діти, до послуг яких усі засоби зносин, які можуть давати телеграми про те, щоб скоріше висилали ті чи інші іграшки. Фантастичний магазин, який виявляє незвичайну послужливість. В результаті безглузда, неправдоподібна фабула.

Ще неправдоподібнішу фабулу має книжка «Для чого Красная Армия» тих самих авторів. Знову цікава ідея — ознайомити дітей з тим, якими знаряддями боротьби і захисту озброєна Червона Армія, — але де автори бачили жовтенят, які ніколи нічого не чули про війну і думають, що Червона Армія для того тільки, щоб співати пісні? Всі пригоди дітей настільки штучні, що виходить дуже нерозумно.

Третя книжка тих же авторів, «Ахмет в Москве», знову ж таки цікава своїм задумом — дати дітям уявлення про те, як організовано Московською Радою громадський благоустрій. Ця книжка правдоподібніша від двох попередніх, якщо не брати до уваги незвичайну, знову ж таки неправдоподібну в зв'язку з цим організованість обслуговування громадян. Все ж ця книжка вийшла не такою безглуздою, як дві перші.

«Звери на свободе» дуже гарна своїми малюнками, хоч для дітей, яким показують звірів, яких вони ніколи не бачили, треба давати цих звірів у відповідній обстановці, з відповідними поясненнями, а не поза реальною обстановкою, без додержання співвідношення величин (жук однієї величини з оленем), з дуже безглуздими

віршами на зразок: «Коли течія, як гуща, тоді рибу вона плющить» (стор. 5) або: «Ось перед вами бегемот, нерухомий, як комод» (стор. 13) і т. д. і т. п. Цими віршами вкрай зіпсовано непогані все ж картинки.

Така сама історія з «Картинками зимними». Картинки дуже барвисті — і хоч не такі дикі, як у «Зверях на свободі», але все ж дуже незграбні вірші.

«Пашка и папашка» — це щось неймовірне і змістом, і виконанням. Якийсь буржуй-папашка бурчить на свого розчепуреного синочка, який задає йому дурні запитання, хоче бігти слідом за піонерами. Папашка радить Пашці брати з нього приклад. Дома Пашка напивається п'яний, грає в карти, бешкетує на всю квартиру — це він бере приклад з буржуя-папашки. Коли той починає на нього кричати, Пашка йому погрожує: «Ти просто буржуй на повному ході! Я завтра афішну дошку знайду і там наляпаю бумажку:

«Шукаю зразкового папашку!» (стор. 15). Папашка конфузиться і йде собі. Для кого це писалося? Гидота одна.

Дуже погана книжка «Маленький Черный Мурзук». Негри зображені якимись чортенятами, огидними потворами й дурнями. Автор, мабуть, хотів пояснити малечкам, як англійці хазяйнують у колоніях, але вийшла якась нісенітниця. Малюки не чули нічого про бегемотів, бамбуки — їм пояснюють: «Бегемоти лежать, як шпроти» (стор. 5). Оскільки шпроти не така вже широко вживана їжа, то діти зовсім нічого не зрозуміють, а ті з них, хто бачив шпроти, матимуть зовсім викривлене уявлення про бегемотів. «Англійські подорожні», що приїхали до бегемотів і до «чорних чортенят», повинні дати уявлення про капіталістів, які експлуатують колонії. Які скельця, які злитки золота, до чого тут биття негрів і розстріли — діти не зрозуміють. Вийде змішування всіх понять. Крім шкоди, така книжка нічого дати не може.

Набагато краща книжка того самого автора «Рикша из Шанхая». Хоч малюнки дуже утрировані, але дещо вони дитині 8—11 років можуть дати. Зовсім не зрозуміла дітям буде картинка, де все догори ногами і яка повинна зображати, як запаморочиться в голові у рикші. Вірші погані: «І знову біжу, як можу, по Китаю, тому що мене поганяють!» (стор. 9). Та все ж, як не є, в книж-

ці є думка, вона, мабуть, краща від усіх зазначених книг.

Загалом, величезна більшість з них нікуди не годиться, деякі шкідливі. Допустимі, по-моєму: 1) «Рикша из Шанхая», 2) «Ахмет в Москве», 3) «Картинки зимние»— і тільки.

[1927 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 489—490*

ПЕРЕДМОВА ДО ПРОГРАМИ З ПРАЦІ ДЛЯ ШКІЛ І СТУПЕНЯ *

Тепер з усією чіткістю поставлено питання про індустріалізацію країни. Індустріалізація країни означає технічну раціоналізацію всієї праці в СРСР. Це завдання стоїть не тільки перед урядом, воно стоїть перед масами в цілому.

Чи може школа відіграти в цій справі яку-небудь роль? Безперечно, може. Перше її завдання — це пробувати *цікавість* до техніки. Це досягається екскурсіями, моделюванням, добором книг з техніки, вивченням фізики, хімії, вивченням прийомів технічної праці на уроках праці, організацією технічних гуртків. В усьому цьому школа може відіграти чималу роль. Звичайно, важливо організувати справу так, щоб на допомогу учням ішло доросле населення. Дуже важливо через ради сприяння школі втягти до справи технічного навчання дітей дорослих робітників і робітниць. Їх участь може дати величезний плюс і швидко просунути справу технічного навчання дітей на ту висоту, якої вимагають в даний момент завдання індустріалізації країни. Шляхи шкільного навчання технічних навичок певною мірою визначаються і шкільною програмою.

Ми намагались дати програму, яка давала б найелементарніші прийоми технічної праці, але давала б у захоплюючій для дітей формі.

1927 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*Архів Академії педагогічних
наук, РРФСР, ф. 38, оп. 1
од. зб. 46, арк. 1*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПРАЦІ ДЛЯ ШКІЛ ІІ СТУПЕНЯ *

1. Програма *аполітична*, ніяк не пов'язана із завданням будівництва соціалізму, з необхідністю оволодівати технікою, не розкриває класового характеру боротьби за індустріалізацію.

2. Маркс говорив про загальну технологію. Це щось зовсім інше, ніж наші спеціальні технології. Програма являє собою механічне поєднання спеціальних технологій, не виділено те загальне, що в них є.

3. Нема пов'язання з наукою та її розвитком, з оволодінням продуктивними силами, з фізикою, хімією та ін.

4. Програма зовсім фантастична: не враховано сили дітей, підготовку вчителів, стан майстерень — страшений закрут.

5. Навчання праці мізерне, все зводиться до лекцій, екскурсій, *роботи нема*.

6. Та найголовніше — *випала продуктивна праця*, без чого нема ніякої політехнічної школи. Вводяться лише невідомо навіщо «трудові процеси», програма вихолощена.

7. Підготовки до реальної праці це не дає, ні майстром, ні столяром, ні слюсарем учень не стане. Гастев¹ уже кращий.

¹ О. К. Гастев (1882—1941) — в ті роки директор Центрального інституту праці (ЦІПу), організованого в 1920 р. при ВЦРПС. В завдання інституту входили розроблення і практичне впровадження в промисловість прогресивних методів організації праці і підготовка

8. Питання госпрозрахунку, планування, організації праці, особливостей професій — усе це якнайґрунтовніше угроблено, все дається поза конкретною обстановкою.

кадрів робочої сили. Інститут спеціалізувався на вивченні окремих трудових операцій, переважно в металопромисловості.

Позитивно оцінюючи деякі моменти в роботі ЦПґу (наприклад, аналіз робочих рухів, послідовність у навчанні трудових операцій), Н. К. Крупська гостро критикувала ЦП і його керівника О. К. Гастева за цілковитий відрив навчання трудових навичок від загально-освітньої і політехнічної підготовки.— *Ред.*

[1927 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 62*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ 2-ГО КОНЦЕНТРУ ШКОЛИ II СТУПЕНЯ З КООПЕРАТИВНИМ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІМ УХИЛАМИ *

Тут, на мою думку, роботу в значній мірі проведено марно. На початку занять було встановлено, що центр уваги буде звернуто на *загальноосвітню частину*, тим часом ця частина також погано опрацьована, як і раніше.

1. Програма з суспільствознавства надто соціологічна, історії в ній немає — ті, хто закінчує дев'ятирічку, можуть зовсім нічого не знати ні з російської, ні з загальної історії. Тут треба вжити заходів по партійній лінії, чи що. Спроби залучити працівників радпартшкіл II ступеня нічого не дали.

2. З природознавства, з одного боку, — чисто описова економічна географія, з другого — абстрактні теорії, — щось неприпустиме, немає дослідницького підходу.

3. Математика — теж без орієнтації на життя.

Спеціальні предмети — програми із загального рахівництва, кооперативного рахівництва, статистики з кооперативним ухилом, товарознавства, «Азбука кооперації» Лінтварьова¹. По суті готується не кооператор-практик, а статистик і рахівник. Немає практичного питання про орієнтацію на покупця, методів виявлення попиту, роботи з покупцем, практики зниження цін, вивчення умов реальної роботи, засобів зниження накладних видатків, методів вивчення місцевого ринку, методів підбору людей

¹ В. С. Лінтварьов у посібнику для засочних кооперативних курсів Центроспілки «Азбука кооперації» (М., 1925) виклав початкові основи кооперативної торгівлі.— *Ред.*

та ін. Немає і теоретичного висвітлення роботи кооперації. Кого готує цей ухил? Невідомо.

Те саме і з ухилом *освітнім*. Тут говорилося: готуємо дошкільника, бібліотекаря, ліквідатора [неписьменності], викладача шкіл малописьменних. Фактично — спроби підготувати вчителя без практики справжньої, без вивчення дитини.

Літаємо в піднебесі.

1927 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 23*

ПЕРЕДМОВА ДЛЯ БРОШУРИ Г. МАНСУРОВА
«ЗА КУЛЬТУРНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО
НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ»

Брошура Г. Мансурова «За культурное строительство национальностей» має цілком виняткове значення.

До десятиріччя Жовтневої революції ми підсумовуємо те, що пророблено за десять років існування Радянської влади на різних ділянках соціалістичного будівництва. Надзвичайно важливим фронтом є наша національна політика.

Царський уряд прославився тим, що грабував, топтав у багно, всіляко гнобив мільйони національностей, які становили більше половини населення Російської імперії. Імперіалізм також весь цілком побудований на гнобленні слабших національностей сильнішими. Пограбування колоній, розправа з тими, хто добивається національної незалежності, презирство до менш культурних народностей, розпалювання національної ненависті — все це складові частини національної політики імперіалізму.

Союз Радянських Соціалістичних Республік протиставить такій політиці політику братського об'єднання всіх національностей на загальній основі будівництва соціалізму. Робота в галузі освіти на національному фронті є частиною нашої загальної національної політики.

Чи здійснюємо ми в цій галузі лозунги Жовтня, заповіти Леніна?

Брошура тов. Мансурова дає на це питання чітку відповідь, яка ґрунтується на фактах. У цьому її величезне значення.

1927 р.

Друкується за книгою.
Г. Мансуров, За культурное
строительство национальностей,
М., ГИЗ, 1927

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА «НАВЧАННЯ САМОУЧОК»

«Навчання самоучок» у розумінні *грамотності* дає *непомірно мало*, щодо *арифметичних знань* — *це менше*. Те, що дається, дається в дуже несистематичному вигляді, і учень не може усвідомити, що нове він засвоїв.

До комплексного методу ця книжка відношення не має, бо комплексність — це таке розташування фактів, яке розкриває існуючий в дійсності зв'язок явищ, але в розумінні систематичних знань «Навчання самоучок» дає дуже мало.

Малописьменний може вчитися не тільки в гуртку, але й вдома. Вдома можна використати кожен хвилину, в гурток треба ходити, йти з дому, чого селянки, наприклад, робити не можуть: треба витратити час на ходіння, на чекання, поки всі зберуться. Малописьменним дуже важко працювати разом без учителя — дуже різний темп успішності, різні інтереси. Навіть у школі дорослих малописьменні групи найлегше розпадаються. Для гуртка потрібне приміщення.

У малописьменній групі дуже важливо давати те, що відразу ж можна застосувати в житті. Малописьменного насамперед треба навчити підраховувати видатки, записувати їх; треба навчити записувати адресу, написати ділового листа і т. д. Тільки давши певну кількість освітніх знань, можна переходити до ознайомлення з економгеографією та ін.

Про Леніна цінного розповідається мало, одне зовнішнє.

Про близьке — про роботу сільради, волосного виконкому, селянського комітету взаємодопомоги, про те, що на очах, — не розповідається.

Ця книжка навіть у найменшій мірі не анулює кончої потреби в книжках з самоосвіти для I ступеня.

1927 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од зб. 101, арк. 65*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ Б. П. ЄСИПОВА
«ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ МЕТОДИЧНИХ
ПРИЙОМІВ» *

Мені не дуже подобається сама тема. Не в термінах справа.

По суті ж питання мені здається ось що.

Школа прагне *розширити горизонт дитини*. Вона робить це шляхом усної (розповідь учителя, товаришів, спеціалістів, шляхом радіо) і письмової (газета, книга) мови. Це *словесний* метод. Його не можна викинути за борт у найновішій школі: це природний метод спілкування, передачі думок словами. Вчитель повинен уміти говорити, письменник — писати, учень — слухати і читати.

Та люди мислять не тільки словами, але й образами. Тому розширювати горизонт дитини можна не тільки розповіддю, але й показом. Звідси *наочний* метод — предмет, модель, креслення, картина, чарівний ліхтар, кіно і т. п. Більшість екскурсій має на меті «показ». Іноді до ознайомлення за допомогою слуху, зору приєднується ознайомлення за допомогою органів дотику і смаку.

Але сприйняття, розширення горизонту — це один бік справи. Стара школа давала все в готовому вигляді, учень лише пасивно сприймав. І в новій школі багато чого учень зможе тільки сприйняти. Але нова школа прагне дати можливість дитині *вивчити* цілий ряд явищ. До складу вивчення входить спостереження, дослідження. Вивчення може провадитись тільки *дослідницьким* методом. Певний вид екскурсій є дослідницьким (хоч не

всяка екскурсія обов'язково дослідницька). До складу дослідження може ввійти і дослідна робота — *лабораторний метод*.

Але наша школа трудова. Вона має на меті не тільки розширити горизонт учня, не тільки дати йому можливість вивчити ряд явищ, але й навчити його застосовувати свої знання для здобування певних результатів. *Трудовий метод* — це метод, коли дитина ставить собі певну практичну мету і вживає свої знання й уміння для досягнення цієї мети. *Метод проектів* — це одна з різновидностей трудового методу. Трудовий метод — одна з різновидностей дослідницького методу, бо в процесі праці дитина якнайкраще пізнає перетворюваний предмет.

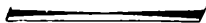
Методи словесний і наочний — методи *пасивні*. Дослідницький метод і метод трудовий — методи *активні*.

Ось моя точка зору на методи.

[1927 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, арк. 802—803

ПРО ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В РОБОТІ З ДІТЬМИ *

(Б. А. КЕЛЛЕРУ)

Вельмишановний Борисе Олександровичу, вчора тільки одержала Ваші книги і зараз тільки що Вашого листа. Ваш лист ішов 15 днів. Так... відносно пошти у нас ще поганувато.

Вчора, переглядаючи Ваші книжки, я подумала, що добре було б дати їх для читання і нашим підліткам, зокрема піонерам. А то наші піонери, хоч вони й дуже славні, але надзвичайно мало знають і вміють. І ось я прикидала: добре було б влаштовувати для молоді природничо-історичні гуртки. Матеріал для них могли б дати Ваші брошури. Гадаю, можна було б брошурки забезпечити приладдям. Ну, скажемо, до № 2 дати такий набір: кусок крейди, кам'яного вугілля, черепашнику, вапняку з відбитками кістяка якої-небудь риби і т. п., на ряд шкільн лупу, на місто — може, цілий мікроскоп, до якого влаштовувати екскурсії, щоб діти дізналися, що таке мікроскоп. Тепер добилися, щоб проєкційний ліхтар коштував 11 карбованців. Треба підібрати ряд діапозитивів до Вашої книжки. Потім популярну літературу з цього питання, якщо є неважка. Гадаю, що таке опрацювання з доданням яких-небудь екскурсій на берег річки, організоване самими дітьми, дасть можливість членам гуртка виконати дуже цікаву роботу, яка розпалить у них велику цікавість.

Я з досвіду знаю, як багато значить показ. Я колись викладала у вечірній школі для дорослих робітників, у Пітері, за Невською заставою. Поруч була бібліотека.

Ходив туди, між іншим, листоноша один, брав усе «Старий завіт» Рудакова. Дивлюсь одного разу, сидить над книжкою і не читає. Почав розмову: ходили на екскурсію, показали їм, як гусинь під колір листка забарвлена. Вчені, мовляв, на все надивились, вірити, значить, їм можна, і відносно бога вірно, що його нема. «Показ» — величезна справа для робочої людини, яка мислить образами. Ваші книжки особливо цінні картинками до ясного тексту, роблять його ще яснішим.

Треба, щоб Ви самі допомогли порадою, яке приладдя, діапозитиви потрібні до кожної книжки. Вказали, яка популярна література потрібна до кожної книжки.

Сьогодні я говорила уже з Інститутом методів позашкільної роботи з дітьми — з товаришем Розановим¹, намагалась захопити його Вашими книжками і планом обслуговування їх приладдям — він теж захопився.

Відносно «елементів хімії із застосуванням до запитів життя для села» — вони також страшенно потрібні.

Сьогодні перед одержанням Вашого листа я говорила з Розановим ось про що. Нам потрібно до боротьби за якість залучити підлітків. Організувати гуртки по перевірці якості масла, молока, насіння, яєць та ін., по визначенню якості тканини, шкіри, придатності кіс тощо — такі гуртки страшенно потрібні. Розповідала, що в «Русской школе»² якось до 1905 р. була стаття про те, як вивчали хімію в Кронштадтській гімназії: учениці почали визначати якість продуктів, усі батьки і знайомі учениць зацікавились роботою учениць, почали приносити їм продукти на аналіз. А сьогодні прийшов Ваш лист.

Ми затіяли «Товариство сприяння технічним шкільним гурткам», збираємо інженерів, взяли за зябра Головна науку, дослідні інститути. У нас і в місті, і на селі ще більше зовсім не вміють застосовувати науку до життя, до практики. Село прагне до цього, тягнеться. І це ж нам потрібно, страшенно потрібно.

¹ *І. Г. Розанов* — у той час науковий співробітник Інституту методів позашкільної роботи, член науково-педагогічної секції ДВР.— *Ред.*

² «Русская школа» — педагогічний журнал, що видавався в Петербурзі в 1890—1917 рр. за редакцією Я. Г. Гуревича і Я. Я. Гуревича.— *Ред.*

Все це повинно стосуватися і Головполітосвіти. Я стараюсь завтра або найближчими днями переговорити з моїм заступником Мещеряковим, але ще до одержання Вашого листа послала книжку в колектор з проханням закупити якнайбільше Ваших книжок.

Справа, яку Ви розпочали, дуже потрібна. Це просто поклик життя.

Я напишу Вам найближчим часом докладно, а поки що міцно тисну руку.

Н. Крупська

[10 грудня 1927 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 20, к. 1, арк. 10—12*

Н. К. Крупська і А. В. Луначарський серед делегаток Сибіру на Всесоюзному жіночому з'їзді у Кремлі (жовтень 1927 р.).

НОТАТКИ ДО ТЕЗ ДОПОВІДЕЙ
НА I ВСЕСОЮЗНОМУ ПЕДОЛОГІЧНОМУ З'ІЗДІ *

Про педологію взагалі та її значення.

Значення об'єктивного спостереження.

Тести — небезпека відірватися від живого життя; спостерігати не те, що має велике значення.

К. Н. Корнілов, А. Г. Іванов-Смоленський, М. Я. Басов — про культуру спостереження (доцільність самих тестів). Тези — противага однобічності тестового підходу, це добре.

С. С. Моложавий. — «Система цілісного вивчення дитини і дитячого колективу». — Рабська праця.

В. В. Белоусов, В. М. Бехтерев і Л. Васильев. — Колектив. Величезна помилка розглядати колектив як організм.

А. С. Залужний. — Надто медичний.

В. Г. Штефко. — Інформація.

Н. А. Рибников.

* * *

1. Боротьба з жрецькою мовою педології.

2. Занадто мале пов'язання з практичними завданнями на першій стадії — це зрозуміло; тепер це стає неприпустимим

3. Дві невірності: а) зведення праці до навичок (це рабське розуміння праці); б) розмова про те, що колектив — це «соціальний організм», — спенсерівщина, не марксистське розуміння.

4. З'їзд перший. Не виявлена достатньою мірою, не підкреслена матеріалістична настанова педології. *Це перший з'їзд.* Треба було б сказати про величезне значення рефлексології для боротьби з ідеалістичною психологією — про Epoche machende¹ відкриття Павлова з точки зору матеріалізму. Про співвідношення рефлексології і вчення Фрейда, зривання з фрейдизму його таємничості, оматеріалістичення Фрейда. Треба було б підкреслити бойовий характер матеріалістичної педології. Про цю соціальну значимість педології слід було б сказати неодмінно.

5. Та сама настанова повинна червоною ниткою проходити і через усі доповіді на пленумах і секціях.

6. Треба уникати смішного.

7. *Про секції.* Не можна, щоб у секціях була балаканина взагалі. Необхідно ясно ставити завдання перед кожною секцією.

Переддошкільна. Мета — виявити яскравіше процес розвитку дитини до трирічного віку. Важливі практичні висновки для індивідуального виховання, виховання в яслах.

НВ. Потрібна присутність практичного працівника, який у дебатах міг би виявити паявні практичні труднощі.

Небезпека в доповідях Красуського, Дурново, Стовічека і Залужного — доповідачів про соціальні прояви у дітей дошкільного віку. Хто з них яких точок зору додержується? Тут потрібний вогонь наліво. Небезпеку являють собою доповіді Бібанової і Лівшиної.

Дошкільний вік. Тут та сама небезпека. Особливо небезпечне питання про працю (Моложавий). *Необхідність вип'ячування питань про гру.* Може, не створювати особливої методично-дослідної секції з дошкільниками (знову буде те саме) або методи виділити зовсім.

Школа I ступеня — одна з невдалих, по-моєму. Тут дуже багато напутано, нема розподілу. Фізкультуру треба викинути, а залишити стандарти розвитку і дослідження фізичної дієздатності.

Відносно відбиття ідеології через вік треба було б говорити; відносно колосальної важливості громадських

¹ Такі, що створюють епоху (франц.).

вражень, переживань у наступній фазі — тут не можна збиватися на визначення кола ідей *поза зв'язком з педологією*.

Відносно праці — те саме, що сказано вище.

Мало про методи.

Про успішність — поставити в особливо тісний зв'язок з обстановкою; тут за «об'єктивністю» — небезпека забути обстановку. *Успішність. Залежність від завдань*. Не тільки успішність, але й конституція, здібності, їх питома вага і значення, їх комбінація — чого немає; життєвий досвід.

Особливо важливі *педагогічні висновки*, вони можуть бути зроблені зовсім неправильно, педологія не повинна виправдовувати педагогічних неподобств.

[Грудень 1927 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 99, арк. 47—48*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ ДОПОВІДІ
В. М. БЕХТЕРЄВА І Л. Л. ВАСИЛЬЄВА
НА І ВСЕСОЮЗНОМУ ПЕДОЛОГІЧНОМУ З'ІЗДІ *

Питання про працю. Праця має величезне виховне значення. Але в поняття *праця* повинні входити: 1) *ясно усвідомлена мета*, 2) *уміння вибирати засоби для здійснення цієї мети* і, нарешті, 3) *доцільність застосування цієї діяльності*.

Визначення праці в тезах Бехтерева і Васильєва правильне, але далі праця в них перетворюється в набування трудових навичок. Треба ставити питання і про тему, і про самостійну постановку дітьми своєї дитячої мети праці. Тут треба розкрити механізм акту *вибору мети*, акту *вибору засобів* (пізнання середовища і своїх сил, пізнання знарядь праці), акту *виконання* поставленої перед собою мети.

Якщо так¹ поставити питання — відпадає питання про працю дітей.

[Грудень 1927 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 99, арк. 45

¹ Тобто так, як у тезах доповіді В. М. Бехтерева і Л. М. Васильєва «Основні положення рефлексології праці в застосуванні до школи» (відбулася 27 грудня 1927 р.).— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС КНИГИ МОТОРИНА «РЕЛІГІЯ У НАРОДІВ ВОЛЗЬКО-КАМСЬКОГО КРАЮ КОЛИСЬ І ТЕПЕР»

Безумовно, що в книжку «Релігія у народів Волзько-Камського краю колись і тепер» вкладено дуже багато праці, в ній зібрано дуже великий матеріал. Автор розуміє, що його завдання полягає в тому, щоб дати аналіз релігійних вірувань, викрити їх коріння, і він підходить іноді до цього завдання — коли, наприклад, говорить, що іслам — це релігія, зв'язана з торговим капіталом, або коли викриває, як релігійний бойкот виробів фабрично-заводської промисловості зв'язаний з кустарно-промисловою діяльністю тієї народності, серед якої цей релігійний бойкот процвітає. Але велика кількість матеріалу його давить і примушує спинятися на цих моментах лише мимохідь. Певна річ, марксистський аналіз релігійних вірувань — це величезна дослідницька наукова робота, це ще не виоране поле, виорати його одній людині навряд чи буде під силу.

Друге основне питання — як вести роботу так, щоб підрізувати коріння релігійних вірувань. Ось, наприклад, аналіз показав, що коріння такого-то релігійного вірування лежить у торговельній діяльності населення. І от треба було б розкрити, як, наприклад, кооперація, організація планомірного збуту може підірвати коріння мусульманських вірувань; як може це підірвати ознайомлення з початками економгеографії; як може підірвати в магометанина його релігійні вірування розкриття економічної основи і класового характеру цієї боротьби і т. д. Говорячи про методи антирелігійної пропаганди,

автор майже виключно спинається на непридатності методів примусу. Це вже дуже елементарно.

Потім автора зовсім задавив старий матеріал. Порівняння старих вірувань з новими майже немає. А важливо дати саме це порівняння. Показати, що і як змінюється під впливом зміни всього ладу, всього укладу життя, що в даній релігії від нового, що від старого. Як старе бореться за існування. Я розумію всю трудність такого аналізу, але хоч на двох прикладах його треба дати.

Взагалі автор поставив перед собою величезне дослідницьке завдання, і немає нічого дивного в тому, що він з ним не справився.

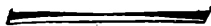
Чи годиться цей матеріал як посібник? На мою думку, зовсім не годиться. В посібнику повинні бути побудовані на прикладах чіткі схеми, показано, як підходити до матеріалу, як в ньому орієнтуватися, на що звертати увагу, як відшукувати методи антирелігійної пропаганди, перевіряти їх на практиці, як вивчати явище, з кого підбирати актив, як його інструктувати і т. д. і т. п.

У цій праці навіть і підходу немає до такого трактування матеріалу.

[1927 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 108, арк. 15—16*

ПРО «КРОКОДИЛ» К. ЧУКОВСЬКОГО

Чи треба давати цю книжку маленьким дітям? Крокодил... Діти бачили його на картинці, в кращому разі в Зоологічному саду. Вони знають про нього дуже мало. У нас так мало книг, які описують життя тварин. А тим часом життя тварин страшенно цікавить дітей. Не кінь, бівця, жаба та ін., а саме ті тварини, яких вони, діти, не бачили і про життя яких їм так хочеться знати. Це величезна прогалина в нашій дитячій літературі. Але з «Крокодила» діти нічого не дізнаються про те, про що їм так хотілося б дізнатися. Замість розповіді про життя крокодила вони почують про нього неймовірну дурницю.

Проте не все ж давати дітям «позитивні» знання, треба дати і матеріал для того, щоб повеселитися: звірі в образі людей — це смішно. Смішно бачити крокодила, який курить сигарету, їде на аероплані. Смішно бачити крокодильчика, який лежить у ліжку, бачити бант і нічну кофту на крокодилісі, слона в капелюсі і т. д. Смішно також, що крокодил зветься по імені та по батькові: «Крокодил Крокодилович», — що носорог зачепився носом за поріг, а шакал заграв на роялі. Все це веселить дітей, дає їм радість. Це добре.

Та разом із забавою дається й інше. Зображується народ: народ горлає, лютує, тягне в поліцію, народ — боягуз, тремтить, верещить від страху («А за ним-то народ и поёт, и орет...»), «Рассердился народ и зовет, и орет: «Эй, держите его да вяжите его! Да ведите скорее

в полицію!»), «Все от страха дрожат, все от страха визжат...»).

До цієї картинки приєднуються ще обстрижені під скобку мужички, які «віддячують» шоколадом Вані за його подвиг. Це вже зовсім не невинне, а вельми злісне зображення, яке, може, не досить усвідомлюється дитиною, але залягає в її свідомості. Друга частина «Крокодила» зображує міщанську домашню обстановку крокодилячої родини, причому сміх з приводу того, що крокодил від страху проковтнув салфетку та ін., заступає собою зображувану пошлість, привчає цю пошлість не помічати. Народ за доблесті нагороджує Ваню, крокодил обдаровує своїх землячків, а ті його за подарунки обіймають і цілують. «За доброчесність платять, симпатії купують» — вкрадається в мозок дитини.

Крокодил цілує ноги цареві-гіпопотамові.

Перед царем він відкриває свою душу. Автор вкладає в уста крокодила пафосну промову, пародію на Некрасова.

«Узнайте, милые друзья,
Потрясена душа моя,
Я столько горя видел там,
Что даже ты, Гиппопотам,
И то завыл бы, как щенок,
Когда б его увидеть мог:
Там наши братья, как в аду —
В Зоологическом саду.

О, этот сад, ужасный сад!
Его забыть я был бы рад.

Там под бичами палачей
Немало мучится зверей:
Они стенают и зовут

И цепи тяжкие грызут,
Но им не вырваться сюда
Из темных клеток никогда.

...Мы каждый день и каждый час
Из наших тюрем звали вас
И ждали, верили, что вот
Освобождение придет,
Что вы нахлынете сюда,
Чтобы разрушить навсегда
Людские злые города,
Где ваши братья и сыны
В неволе жить обречены!

Сказал и умер ¹.

Я стоял.

И клятвы страшные давал
Злодеям-людям отомстить
И всех зверей освободить...»

Ця пародія на Некрасова не випадкова.

Чуковський редагував нове видання Некрасова і вмістив у ньому свою статтю «Життя Некрасова»². Хоч ця стаття і пересипана похвалами Некрасову, але крізь них проривається яскраво виражена ненависть до Некрасова. Описуючи те, що Некрасову доводилося спостерігати в дитинстві, він зауважує. «В пору ж малолітства він мало заглиблювався в те, що бачив, і був собі звичайнісіньким поміщицьким синком». Поміщицьке походження Некрасова автор і далі особливо вип'ячує: «...по суті, Некрасов був дворянином, сином поміщика, таким же паном, як Герцен, Тургенев, Огарьов».

«До десятирічного віку з хлопчика вийшов умілий картяр і влучний стрілець». «На одинадцятому році Некрасова віддав батько в Ярославську гімназію, де він учився погано і ліниво». В сімнадцять років, за словами Чуковського, Некрасов був малорозвинутим підлітком, що мав пристрасть до романтичної пози і фрази, писав фразерські вірші, які не мали успіху. Але Некрасов умів пристосовуватися. «Його жваві і меткі віршики про хабарі, гроші, карти і чини — про все, що хвилювало тодішнє суспільство, прийшлись до смаку невибагливим читачам». Некрасов перетворився, за словами Чуковського, в письменника-поденщика, розважателя публіки, який догоджав «казармено-канцелярській публіці». «Всі бачили в ньому жвавого, тямущого юнака, який уміло і спритно пробиває собі дорогу». Але Некрасов «таємно терзався дивною тугою... Взагалі туга (чи, як тоді говорили, хандра) була характерною властивістю Некрасова, притаманною йому з самого дитинства».

¹ Попередні дев'ять років («Мы каждый день и каждый час» і т. д.) — уривок з передсмертних слів *племінника* Крокодила Крокодилевича. В тексті казки К. І. Чуковського слова вмираючого, наведені Н. К. Крупською не повністю, передаються Крокодилом Крокодилевичем і взяті в другі лапки.— *Ред.*

² Див.: Н. А. Некрасов, Полное собрание стихотворений. Редакция и примечания Корнея Чуковского, М.—Л., ГИЗ, 1927, стор. XI—XX.— *Ред.*

На Некрасова звернув увагу Белінський — і Некрасов, покинувши жваві куплети, став писати «про пригноблених і страждених». «Основний тон більшості його віршів — тон похмурого, одноманітного плачу, який переривається зойками проклять і скарг. Ритми тягучі, з постійним прагненням до протяжних звуків, протяжних слів. Майже всі ці вірші говорили про страждання від холоду, голоду, насильства, хвороб, злиднів». «На початок п'ятдесятих років добробут поета зміцнівся», він став видавцем. «У нього був великий талант відшукувати і приманювати таланти». На кінець 50-х рр. «в російському суспільстві висунулись і зайняли передові позиції «нові люди», різночинці, плебеї, які люто ненавиділи дворянську і поміщицьку Русь. Некрасов, єдиний з видатних російських поетів, був тоді виразником їх ідеалів і смаків».

Далі описується Некрасов у часи реакції кінця 60-х рр. Потім говориться про різночинну молодь та її фанатичну віру в революційний інстинкт народу. «Ці нові настрої передової молоді могутньо відбилися на некрасовській творчості. Його ставлення до народу щороку робилося більш любовним». «А коли Некрасов захворів, його схиляння перед народом було ще пристраснішого характеру. Можна сказати, що на смертній постелі «народ» заміняв йому бога. Мучачись нелюдськими болями, він навіть молився народові про своє зцілення».

Усе це міг писати тільки ідейний ворог Некрасова. Дрібними плювками заслоняє він особу «поета помсти і смутку». І якось особливо різко виступає ця дрібна злобність, вплетена в гучну хвалу Некрасову, поряд з прощальним привітом Чернишевського, надісланим з далекого заслання вмираючому поетові (ці слова наводить сам же Чуковський).

«...Скажи йому,— писав Чернишевський Пипіну,— що я гаряче любив його як людину, що я дякую йому за його добру прихильність до мене, що я цілую його, що я певен: його слава буде безсмертною, що вічна любов Росії до нього, найгеніальнішого, найблагороднішого з усіх російських поетів. Я ридаю за ним. Він дійсно був людиною дуже високого благородства душі і людиною

великого розуму. І, як поет, він, безперечно, вищий від усіх російських поетів»¹.

Ну, гаразд. Повернемося до «Крокодила». Після сказаного ясно, чому так ріже ця пародія на Некрасова в дитячій книжці.

Чуковський так захопився писанням пародії на Некрасова, що забув, що він пише для маленьких дітей... Далі фабула така: звірі під впливом пожирателя дітей, міщанина-крокодила, що куриє сигари і гуляв по Невському, йдуть визволяти своїх братів-звірів, які мучаться в клітках. Усі перед ними розбігаються в страху, але звірів перемагає герой Ваня Васильчиков. Однак звірі взяли в заложниці Лялю, і, щоб визволити її, Ваня дає свободу звірам:

— «Вашему народу
Я даю свободу,
Свободу я даю!»

Що означає вся ця нісенітниця? Який вона має політичний зміст? Якийсь явно має. Але він так ретельно замаскований, що розгадати його досить важко. Чи це просто набір слів? Проте набір слів не такий уже невинний. Герой, який дарує волю народові, щоб викупити Лялю,— це такий буржуазний мозок, який безслідно не пройде для дитини. Привчати дитину базікати всяку нісенітницю, читати всяку дурницю, може, й приємно в буржуазних родинях, але це не має нічого спільного з тим вихованням, яке ми хочемо дати нашому підростаючому поколінню. Таке базікання — неповага до дитини. Спочатку її манять пряником — веселими, невинними римами і комічними образами, а попутно дають ковтати якусь каламуть, яка для неї безслідно не пройде.

Я думаю, «Крокодила» дітям нашим давати не треба, не тому, що казка, а тому, що це буржуазна муть.

1928 р.

*Вперше опубліковано в газ.
«Правда», № 27 від 1 лютого 1928 р.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

¹ Див. Н. Г. Чернышевский, Пслн. собр. соч., т. XV, М., ГИХЛ 1950, стор. 88.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА ТЕЗИ М. М. ПІСТРАКА ПРО ГРУПОВОДІВ У ШКОЛІ ІІ СТУПЕНЯ

Питання про *груповодів* не можна ставити поза залежністю від налагоджування життя школи ІІ ступеня. Слово *груповод* не підходить, але прикріплювати педагогів до окремих класів необхідно.

Якими напрямками повинна йти їх робота? По-перше, прикріплений педагог повинен бути *організатором навчальної частини* і, по друге, «інспектором» *господарської, санітарної і виховної частини*.

Навчальна частина не організована. Треба стежити за погодженням навчальних планів, за тим, як учителі відвідують школу, за організацією вчительських нарад і т. п. Потрібний контроль за тим, щоб у дітей були підручники, щоб було навчальне приладдя і т. д., щоб правильно йшло самоврядування, не було в ньому небажаних перегинів і т. д.

Самоврядування повинно йти певним шляхом. Тут нема ясності ні в учителів, ні в учнів. Питання не розроблено, досвід не узагальнено. *Треба, щоб був цілком ясний характер учнівської організації, її права і обов'язки*. Треба, щоб у розпорядженні дітей була книжка, яка б розвивала перед ними мету, характер самоврядування і т. д. (ілюстрований прикладами характер самоорганізації). Прикріплений учитель-консультант, який нічого не вирішує, але до якого діти звертаються за порадою, який в курсі того, що роблять діти в галузі самоврядування...

Я пропоную спочатку вирішити питання про *самоврядування, про роль форпостів, про організацію навчальної роботи*, а потім уже вирішувати питання про прикріплених педагогів.

[Березень 1928 р.]

*Друкується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 65, арк. 30—31*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ІЗ ЗАГАЛЬНОЇ САМООСВІТИ *

(ДО ВСЕСОЮЗНОЇ НАРАДИ ІЗ ЗАГАЛЬНОЇ САМООСВІТИ)

Про масові форми роботи з самоосвіти. Термін *самоучка* дуже невдалий. Самоучкою називалася людина, яка ніде не вчилася, витратила багато сили на те, щоб дізнатися про те, про що можна дізнатися просто і легко через книгу. Зараховувати до «самоучок» читачів бібліотеки більше ніж дивно. «Вік живи — вік учись». Кожен, у кого є голова на плечах, хоч би елементарна грамотність і навіть університетська освіта, постійно вчиться шляхом читання, бесід, наукових занять і т. д., тобто, за даною термінологією, є «самоучкою». «Самоучка» може знати в десять раз більше від бібліотекаря. Якщо бібліотекар почне лізти до кожного з «керівництвом», усі читачі розбіжаться.

Резолюція прагне охопити все на світі (і екскурсії, і лекції, і видання літератури, і постановку художньої літератури, і «театралізований літмонтаж», і навіть заочні курси з гри на народних інструментах...). На мою думку, все це викрутаси, треба їх уникати, говорити про порушені питання ґрунтовно і просто.

Загальна самоосвіта I ступеня. Консультації взято за основу, їм співають хвалебні гімни, а досвіду нема ніякого, розрахунків, чого вони варті, теж ніяких немає. З соціальною справою не погоджено. Підготовку на робітфак, на загальноосвітні курси («Навчання для самоучок» та ін. не досить перевірено). Щодо зв'язку Бюро заочної освіти з місцевими організаціями — на це потрібні гроші і окремі штат.

Загальна самоосвіта II ступеня. Необхідні організації самоосвіти II ступеня. Підготовка до вузів.

Єдиний посібник+різні підручники, що є на ринку. ШСМ, вечірні школи дорослих підвищеного типу. «ГПО¹ повинна видати підручники, яких бракує» (!!!). Станіонарні школи II ступеня повинні оплачувати «самоучок». «Самоучок» розвантажити від громадської роботи — реакційний пункт.

Резолюція на доповідь «Стан і перспективи загальної самоосвіти». — На місцевий бюджет переноситься. Стипендії членам профспілок. Самоосвіту II і I ступеня збито в одну купу. «Доручити бібліотекам постачання навчального приладдя» (!!). Перекласти підручники на національні мови. Консультпункти для національних меншостей.

Квітень 1928 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 14, арк. 253*

¹ ГПО — Головполітосвіта при Наркомосі РРФСР.— *Ред.*

ДО НАРАДИ РЕДАКТОРІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЖУРНАЛІВ РРФСР

Наступна нарада редакторів педагогічних журналів має дуже велике значення. Журнал, як і газета, має при правильній постановці справи величезний організуючий вплив, приковує увагу читача до певних проблем, наштовхуючи його думку на нові факти, узагальнюючи набутий досвід.

У нас по РРФСР дуже багато педагогічних журналів, але між ними нема справжньої спайки, правильного поділу праці, у них нема загального плану дій. І тому вплив їх набагато менший, ніж міг би бути.

Центральних педагогічних журналів — п'ятнадцять. Це не дуже раціонально. Між журналами немає належного поділу праці, у них немає загального плану. Пишуть до багатьох журналів ті самі особи. Купувати всі журнали дуже дорого. Деякі з журналів мають напівофіційний характер. Тут треба сказати: краще менше, та краще.

Цільова настанова центральних журналів ясна. Вони повинні всебічно висвітлювати животрепетні питання будівництва народної освіти, підводити під їх рішення витриману марксистську базу, роз'яснювати суть нашого підходу до справи, брати з досвіду минулого і досвіду буржуазних країн те, що нам придатне, що може бути нам корисне, і в той же час відкидати все те, що заважає здійсненню мети сучасної школи. Центральні журнали повинні уважно враховувати досвід місцевих журна-

лів, досвід місць, узагальнювати його, давати оцінку місцевого будівництва.

Але якщо функції центральних журналів в цілому ясні, функції місцевих журналів потребують дуже великого уточнення.

Місцевий журнал повинен обслуговувати певну держпланівську область, яка відрізняється певним економічним укладом. В цьому відношенні у нас до певної міри районний принцип здійснюється, але тільки до певної міри. Західний район свого журналу не має, не має його Вятсько-Вотський район, не мають журналів Чуваська республіка, область Марі і т. д. Ті журнали, які є, обслуговують не весь район, а найчастіше свою губернію. В Центрально-Промисловій області окремі журнали обслуговують Московську губернію, Ярославську, Іваново-Вознесенську, Нижегородську, а Твер, Кострома, Владимир, Калуга, Рязань, Тула своїх журналів не мають. *Треба, щоб у кожному держпланівському районі був свій журнал (про нацменівські журнали окрема розмова), щоб він обслуговував увесь район в цілому.*

Необхідно, щоб редакція такого журналу добре знала культурний план свого району, ті ударні завдання, які стоять перед районом, і відповідно до цього будувала і добирала статті. Скажімо, це Центрально-Чорноземний район,—природно, що в ньому, такому відсталому в культурному відношенні, на перший план треба висунути роботу по будівництву шкіл I ступеня, залученню до школи дівчаток, по лікнепу і взагалі по широкій масовій роботі серед дорослих, по зміцненню шкіл селянської молоді, агрономічній пропаганді і т. д. Якщо це район Центрально-Промисловий, тут уже турбота про школу I ступеня відступає на другий план, на перший висувається питання про школу-семирічку і пов'язані з нею питання, форпости піонерів, вплив робітників на селянство через політосвітні заклади і т. д. і т. п.

Культурне районування визначає собою характер питань, які обговорюються, ударність тих чи інших питань.

Звичайно, всі журнали повинні на своїх сторінках обговорювати ті питання, які стали тепер на чергу в галузі народної освіти, але кожне з цих питань повинно обговорюватись під кутом зору свого району.

Наведемо ряд злободенних питань.

Візьмемо питання про роботу секцій Рад. Секції все більше й більше стають тепер організуючими центрами трудового населення в окремих галузях радянської роботи. Але, звичайно, питання про секції по-іншому стоятиме в Ленінградській області або у Вятсько-Вотському районі. В Ленінградській області багато і докладно треба буде обговорювати роботу міськрад. У Вятсько-Вотському районі питання стоятиме про сільради, про інструктаж сільрадівських секцій, про способи залучення до секцій нацменшостей, про способи педагогічної пропаганди серед них. При такому трактуванні питання про роботу секцій Рад у справі народної освіти зможе бути розв'язане найбільш життєво.

Візьмемо інше питання — питання про педагогічну пропаганду. Природно, воно буде по-різному ставитись залежно від району: серед шуйських або іваново-вознесенських робітників ця пропаганда ставитиметься зовсім інакше, ніж серед калмиків або татар; серед робітників — інакше, ніж серед селян.

Завдання місцевого журналу — індивідуалізувати всі бойові, злободенні питання залежно від умов даного району.

Перед районним журналом стоїть завдання використати місцеву пресу. Ця преса дає багатющий матеріал, що висвітлює природні умови, місцеву економіку, роботу Рад, радянських, партійних, профспілкових організацій. Місцеві газети дають можливість учителеві ілюструвати цим матеріалом програми, спаяти їх з життям, пов'язати через цей матеріал науку з життям. Учитель часто не вміє цього робити. І от завдання районного педагогічного журналу — допомогти йому це зробити. Пензенський педагогічний журнал один час вмщував списки статей, які з'явилися в місцевій газеті, з питань краєзнавства. Приклад Пензи повинні наслідувати й інші журнали. Крім того, справа, звичайно, не тільки в краєзнавстві. Районний журнал може добре допомогти вчителеві в справі насичення програм життєвим матеріалом.

Крім того, тепер місцева преса все більше й більше починає приділяти місця питанням народної освіти. Викликається це тим, що напире населення, яке все більше й більше цікавиться цими питаннями. І ось не

можна, щоб було так: місцеві газети не цікавляться тим, про що говорить районний педагогічний журнал, педагогічний журнал не цікавиться тим, що говорить преса. *Між районним педагогічним журналом і місцевою пресою повинен бути найтісніший контакт, найтісніша ув'язка.* Журнал повинен прислухатись до голосу місцевих газет, особливо до кореспонденцій про школу, шкільне життя, політосвітню роботу, газета повинна прислухатись до голосу педагогічного журналу, щоб підносити увагу до найважливіших питань, щоб загострювати інтерес свого читача саме до цих питань. Увага до місцевих газет дасть можливість журналові завести листування з новими працівниками: і вчителями, і тими, хто просто цікавиться справою народної освіти, беручи питання освіти близько до серця.

Мені здається, що районний педагогічний журнал повинен вести дуже широке листування, обростати співробітниками. Часто коло співробітників педагогічних журналів дуже обмежене, і мало-помалу журнал перетворюється завдяки цьому на річ досить нудну. *Місцеві газети можуть і повинні допомогти педагогічному журналові зміцнювати свої зв'язки, обростати ними.* Взагалі питання про співробітників — одно з найважливіших питань. Основними співробітниками районних журналів повинні бути, звичайно, вчителі. Треба, щоб журнал став для них своїм, близьким. Тому необхідно, щоб у журналі приділялось досить місця вчительським кореспонденціям. Другим кадром співробітників повинні бути інспектори. Вони повинні особливо близько знати умови, в яких розвивається справа народної освіти в районі. Педагогічний журнал має стати органом, на який інспектура може спиратись, який допомагає їй у роботі, висвітлює її роботу, популяризує її.

Рідко який журнал, особливо журнал педагогічний, не пише тепер про культурну революцію. Та важливо, щоб журнал не тільки писав про культурну революцію, а й допомагав їй. Це він зможе якнайкраще робити, якщо буде обростати могутньою організацією. Треба, щоб *педагогічний журнал дійсно перетворювався в живий, організуючий центр.*

На місцях у галузі і шкільної, і позашкільної справи йде велика творча робота, але вона часто проходить

непоміченою, не підхоплюється, не узагальнюється, не збагачує колективного досвіду вчителів. Це усупільнення окремих починань, окремих досягнень лягає на районний педагогічний журнал.

До звичаю районних журналів повинен входити порівняльний облік різних сторін роботи з народної освіти. Різні газети організують різні конкурси: на кращу школу I ступеня, на кращу хату-читальню і т. д., але звичайно ці конкурси охоплюють всю РРФСР, і тому порівнюються часто непорівнянні речі.

Конкурси або просто порівняльний облік у межах району можуть проводитись набагато глибше і мати велике практичне значення, яскраво виявляючи картину даної галузі роботи в районі. Педагогічні журнали, які можуть підійти до справи набагато ґрунтовніше, ніж газети, не проводять зовсім ніяких конкурсів. Необхідно ввести як звичай районні конкурси, які організовує журнал.

Бажано, щоб районні педагогічні журнали охоплювали всі галузі народної освіти — і соцвихівську, і політ-освітню, і профосвітню роботу. Бажано також, щоб вони якомога тісніше були зв'язані з місцевими організаціями працівників освіти.

Але не тільки з ними. Потрібний тісний зв'язок і з добровільними товариствами, які працюють у галузі освіти (з «Другом дітей», товариством «Геть неписьменність», ТДСК і т. д.). Як правило, ці товариства охоплюють велике число членів, але пробуджена ініціатива швидко затихає, бо вона погано організована, бо члени товариства не знають, за що і як їм братися, і сили, готові працювати, не знаходять собі застосування. Районні педагогічні журнали можуть прийти на допомогу секціям Рад у справі організації ініціативи цих добровільних товариств. Журнал повинен висвітлювати роботу добровільних організацій, відмічати їх досягнення, спрямовувати їх роботу в належне русло.

І, нарешті, останне.

Треба журналові мати по всьому району *осередки сприяння* — у педвузах, педтехнікумах, опорних школах, бібліотеках, клубах, будинках освіти, губосі, на фабриках і заводах, у селах і селищах. Такі осередки сприяння повинні давати педагогічних кореспондентів в журнал,

які описували б місцеву роботу; осередки сприяння через своїх педагогічних кореспондентів повинні висувати питання, які їх цікавлять, відгукуватись на порушувани журналом питання.

Такими осередками сприяння повинні ставати і секції Рад, і місцевками працівників освіти, і добровільні товариства.

Тоді районні педагогічні журнали зможуть відіграти дуже значну роль у справі народної освіти.

Р. С. Мені здається, щодо кожного журналу було б корисно з'ясувати такі питання:

1. Чи охоплює журнал цілий район чи тільки одну губернію?

2. Чи охоплює всі види народної освіти чи тільки питання соцвиху?

3. Чи є тільки органом губвно чи також і губосу?

4. Чи обговорює журнал питання, як повинна бути поставлена народна освіта в районі, які питання особливо висуваються в даному районі?

5. Чи висвітлюються на сторінках журналу факти, що їх наводить місцева преса з питань загального характеру (економіки, роботи Рад, профспілок та ін.)?

6. Те саме з питань шкільного будівництва і взагалі питань, які стосуються народної освіти?

7. Наскільки інтенсивне співробітництво в журналі інспекторів, учителів, політосвітників?

8. Чи проводяться конкурси на кращу школу, кращу хату-читальню та ін.?

9. Чи видно зв'язок з секціями Рад?

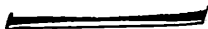
10. Чи видно зв'язок з добровільними організаціями?

11. Чи є навколо журналу осередки сприяння?

1928 р.

Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1928 р., № 4

Друкується за вказаним
джерелом

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ РЕЗОЛЮЦІЇ КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ РРФСР НА ДОПОВІДЬ ПРО ШКОЛУ ПІДВИЩЕНОГО ТИПУ

(В. М. ЯКОВЛЕВИЙ — ЗАСТ. НАРКОМА ОСВІТИ РРФСР)

Варваро Миколаївно, надсилаю Вам свої міркування з приводу проекту резолюції Колегії Наркомосу на доповідь про школу підвищеного типу.

1. На з'їзді губвню¹, в Агітпропі — скрізь говориться про потребу перегляду питання про систему народної освіти, причому центральним питанням є питання про школу II ступеня і особливо про 2-й концентр. Ви знаєте, яке існує величезне невдоволення теперішніми другими концентрами — робітники туди дітей зовсім не віддають або йдуть туди з дітей робітників тільки ті, хто хоче проскочити у вуз. Другі концентри страшенно завантажують дітей вивченням всякої бюрократичної канцелярщини, яка ні для вузів, ні для життя їм не потрібна.

Протягти у Раднаркомі похвалу дев'ятирічці, змалювати справу так, що все гаразд,— це буде знуцанням і над фракцією губвню², і над партнарадою³.

2. Вихваляється академічна успішність і ні слова не говориться про те, що ця академічна успішність досягається за рахунок зведення нанівець суспільно потрібної роботи, шляхом запровадження оцінок і розбещення ді-

¹ Йдеться про VI Всеросійський з'їзд губернських відділів народної освіти (20—26 квітня 1928 р.).— *Ред.*

² Фракція членів ВКП(б) VI Всеросійського з'їзду губернських відділів народної освіти засідала 20 квітня 1928 р.— *Ред.*

³ Мається на увазі II партійна нарада з питань народної освіти, скликання якої спочатку намічалось в 1928 р. Відбулась 26—30 квітня 1930 р.— *Ред.*

тей так званим «самоврядуванням», яке полягає в тому, що діти накладають на товаришів своїх усілякі покарання. Наше самоврядування в II ступені — копія з *найгірших* шкіл буржуазних (принаймні в $\frac{3}{4}$ шкіл II ступеня).

3. Питання про груповодів науково-педагогічна секція ДВР просила ставити разом з питанням про самоврядування і дисципліну. Тут воно протягується під сурдинку.

4. Питання про ФЗС повинно бути далеко більше вип'ячене і висвітлене, тут воно висвітлене дуже слабо.

Поки що до побачення.

Н. Крупська

[Квітень—травень 1928 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 22, ч. 1, арк. 154*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ТЕЗ ДОПОВІДІ
Б. М. ЧИСТОВА «ПРО ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ
ПОЛІТОСВІТРОБОТИ НА СЕЛІ»

(ДО АГІТПРОПНАРАДИ ПРИ ЦК ВКП(б))

Товаришу Чистов! Мені здається, Ви не зовсім правильно оцінюєте політосвітроботу.

Політосвітники *ніколи* не стояли на точці зору «просвітництва взагалі». Навпаки, весь час перегин був у бік агітації. Навіть грамоту, навчання грамоти перетворювали в агітбалаканину. Це страшенно заважало селу.

Попервах роботу тісно пов'язували із самодіяльністю мас, з пропагандою. Таку лінію дала партія, зокрема Володимир Ілліч, який надавав самодіяльності мас величезного значення, який мріяв про широкий розвиток бібліотечної справи, про охоплення всього населення навчанням, читками вголос. Справа почала розгортатися широко, але громадянська війна примусила набагато більше звертати увагу на агітацію, зокрема на художню агітацію.

Коли громадянська війна почала наближатися до кінця, в політосвіту влилися великі кадри військових працівників, які перенесли в політосвітроботу всі методи роботи на фронті. Самодіяльність населення, всі форми поглибленої роботи було зведено нанівець. У 1920—1922 рр. нанівець було зведено всі школи дорослих, якщо від бібліотек що ї залишилося, то це тільки завдяки «бібліотечним об'єднанням», які намагалися врятувати бібліотечні склади, бібліотеки... Для підготовки політосвітників були створені Головополітосвітою радпартшколи, але із зміцненням агітпропів цю функцію радпарт-

шкіл було зведено нанівець. Оскільки ми в Головополітосвіті хотіли якомога тісніше злити нашу роботу з політикою, то й створили радпартшколи.

До 1923/24 р. педтехнікуми були закладами, що далеко стояли від політики; тільки те величезне піднесення, яке охопило після смерті Леніна низове вчительство, на якийсь час відбилосся й на педтехнікумах; тепер їх знову захльостує хвиля педагогічної реакції — потрібних нам політосвітників ні педтехнікуми, ні тим більше школи II ступеня не дадуть. Я твердо переконана в цьому.

Наші політосвітники (низові) малокваліфіковані, але лаяти їх за нехлюйство, безвідповідальність зовсім несправедливо. Політосвітники працюють у нас у дуже важких умовах. До революції ніякої політосвітроботи в бюджетах не було, а через це багато старих адміністраторів і педагогів вважають, що й тепер «без цієї вигадки обійтись можна». За характером роботи політосвітникові доводиться воювати з куркулем і з усіма антирадянськими елементами набагато більше, ніж учителів. А тому ворогів у політосвітників чимало. Не за нехлюйство ж та безвідповідальність палять будинки наших політосвітників.

Неправильно також накидатися за нібито песимізм і невір'я на низових політосвітників, до яких прикладають «мудрий» вислів Ермолая про свого Валетку: «Валетка — тварина розумна, сама себе прогодує». Наші політосвітники іноді взимку розгулюють у сандалях і більше схожі на людей з «На дні» Горького, але щодо песимізму і невір'я — обвинувачення даремне.

Політосвітник, за словами Леніна, повинен мати діло до всього, і тут треба знати трохи більше, ніж дає програма ДВР, через це в політосвітників таке гостре бажання вчитись і свідомість того, що не вистачає на кожному кроці знань.

Підняти зарплату низових політосвітників, поставити на належну височінь їх підготовку і перепідготовку, підняти увагу партії до політосвітроботи — ось чергові завдання.

Крім того, треба організувати самодіяльність населення в галузі політосвітроботи. Організувати її навколо секцій Рад. Необхідно, щоб партія, комсомол, делегатки, профспілки, добровільні товариства йшли єдиним фрон-

том, втягували населення в організацію всієї справи, в планування роботи. *Не «ув'язка», не «погодження», а загальний план, з точним розподілом функцій між організаціями, з організацією навколо цієї справи широких верств населення.*

Я боюся, що над нами ще дуже велику владу має старе і що Ваші слова про залучення населення зрозуміють як потребу «використовувати» членів секції як «робочі руки» для допомоги апаратам політпросвітників, культвідділів та іншим апаратам. Треба забезпечити *права населення* в плануванні. А то у нас секції Рад не господарі, а хлопчики (чи дівчатка) на побігеньках у апаратів — у відділів народної освіти, інспектури, культвідділів. Ніхто не підтримує ініціативи секції, ніхто не прислуховується до її думки, хіба що «у великі свята», коли звітують. Саме тут потрібен рішучий перелом. На з'їзді комсомолу я запитала, чи обговорюють в осередках комсомолу роботу секцій Рад. Мені говорять: «Ні». Що в нас робітниче, бідняцьке і середняцьке населення — господар чи несвідома маса, яку опікують і патронують апарати? Тут ще панує старий, народницький погляд, піби все питання в «обслуговуванні населення», а його самодіяльність щось десятирядне. Гадаю, що добре було б обговорити це питання на конференції агітаційно-пропагандистських відділів.

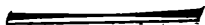
Треба було б також, говорячи про політосвітроботу, поставити на з'їзді агітпропів питання про її індивідуалізацію залежно від економіки району та його недавнього минулого. Питання про культурне районування — одно з дуже важливих питань, мимо якого не можна пройти. Це одно з першочергових завдань.

З комуністичним привітом *Н. Крупська*

Травень [1928 р.]

*Вперше опубліковано в журн.
«Советская педагогика»,
1961. № 11*

*Друкується за рукописом
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 25, арк. 12—18*

З ПРИВОДУ ТЕЗ М. М. ПІСТРАКА ПРО ГРУПОВОДІВ У ШКОЛІ ІІ СТУПЕНЯ

(ДО КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ РРФСР)

Тези Пістрака в своїй початковій формі¹ викликали різку відсіч з боку величезної більшості членів комісії по вихованню при науково-педагогічній секції ДВР, куди їх було внесено.

У переробленому вигляді (новий варіант, тепер поданий до Колегії) тези також нікого не задовольнили. Тим часом виявилось особливо яскраво, що самоврядування місцями виродилось у чорт знає що, що питання про груповодів не можна розглядати окремо від питання про самоврядування. Практика показує, що навіть тепер спостерігається зовсім не припустиме звужування самоврядування.

Комісія по вихованню прийшла до висновку, що скороспінне прийняття тез про груповодів було б дуже шкідливим. У комісії по вихованню вивчається питання про самоврядування. Воно потребує більш-менш ретельного вивчення. Передбачалось, що це питання буде поставлено на поширеному засіданні президії науково-педагогічної секції ДВР.

[Червень 1928 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, ч. 1, арк. 84

¹ Див. стор. 244 цього тома і прим. на стор. 718.— *Ред.*

ПРО ЖУРНАЛ ДЛЯ ПІОНЕРІВ *

Мета журналу, мені здається, повинна полягати не тільки в узагальненні досвіду, але й у висвітленні, осмислюванні цього досвіду і висвітленні дальшого шляху.

Мені здається, треба було б спинитися на таких питаннях.

1. *Товаришування серед піонерів.* Тут треба насамперед висвітлити питання про взаємовідносини між піонерами, про ставлення до дівчаток, до дітей інших національностей, до фізично слабших товаришів, про вплив на товаришів, які не вміють себе стримувати, про взаємодопомогу в справі вироблення внутрішньої дисципліни. Далі треба підкреслити потребу товариської взаємодопомоги і поза зборами у загонах і ланках. Допомога найбільшій товаришам, особливо тим, хто завантажений роботою, з молодшими дітьми, тим, хто живе в особливо важкій обстановці дома. Характер цієї допомоги. Захист товаришів від несправедливого ставлення, від несправедливих покарань, від експлуатації (вдома, на вулиці, в школі, в загоні). «Один за всіх — всі за одного».

2. *Піонери і інші діти.* Піонери повинні допомогти іншим дітям стати піонерами. Вони повинні вміти розповісти дітям, щоб роблять піонери, розповісти про важливість дружньої організації взаємодопомоги. Вони повинні боротися проти того, щоб діти кидали загони, проти виключень; повинні турбуватися про втягування

в організацію інших дітей, особливо дітей, яким важко живеться вдома або в школі, особливо втягувати дівчаток, дітей інших національностей. «Піонери турбуються про інших дітей»: для малят влаштовують ігри і свята, захищають від кривди, від несправедливості, від експлуатації всякої дитини. Намагаються привчати неорганізованих дітей організовуватись спочатку навколо якоїсь невеликої справи, поступово залучаючи їх до організації. Піонери повинні прагнути до того, щоб стати улюбленицями і вожаками інших дітей, у піонерах інші діти повинні бачити своїх захисників. Боротьба за дітей, яких батьки, хазяї не пускають у піонери.

3. *Піонери і населення міста.* Населення міста, різні верстви його: робітники, службовці, кустарі, непмани, міська біднота, червоноармійці. Ставлення піонерів до різних шарів. Чого піонери можуть навчитись у робітників: розповіді робітників про колишнє життя, про боротьбу з царизмом і з капіталістами, допомога робітників і робітниць в організації та праці піонерів. Допомога піонерів робітникам і робітницям. Треба, щоб діти службовців ближче ознайомлювалися з життям робітників та їх побутом, допомога з боку дітей службовців у справі ліквідації неписьменності дітям міської бідноти, в справі постачання книжками й газетами. Чого можуть навчитися діти в кустарів. Увага до дітей, які працюють у кустарів, ознайомлення з їх побутом і роботою. Захист їх від експлуатації. Червоноармійці й піонери. Чого піонери можуть навчитись у червоноармійців, чим можуть допомогти їм. Допомога міській бідноті.

4. *Піонери і населення села.* Різні верстви населення (багатії, середняки, біднота, батраки, ремісники, кустарі). Увага до дітей бідноти і батрацтва. Участь комсомолу у боротьбі за захист дітей від експлуатації. Боротьба за кращі способи господарювання. Боротьба за всі форми кооперування. Піонери на допомогу кооперації. Комуни, змичка з дітьми комун, екскурсії в комуни та ін.

5. *Піонер дома, на вулиці, в школі, в бібліотеці.* Піонери — члени добровільних товариств «Геть неписьменність», «Друг дітей», «Друзів книги», «Тсоавіахіму, МОДРу та ін.

6. *Як гратися.* Особливу увагу треба звертати на

ігри, які організують дітей, пробуджують їх ініціативу, фізично їх зміцнюють. «Гра — школа організації».

7. *Як організуватися.* Початок організаційної науки на дитячих прикладах (як планувати роботу, готувати матеріали, розраховувати час, розподіляти роботу, стежити за тим, щоб робота йшла як слід, як обліковувати результати).

8. *Як учитися по книжці.* Як читати. *Що читати.* Як вибирати книжку. Як те, про що дізнався з книжки, застосовувати до життя. Книжка — знаряддя праці. Робота в бібліотеці.

9. *Як навчитися писати.* Як вести щоденник. Як писати кореспонденції. Про що писати в листах до інших ланок, закордонним піонерам та ін.

10. *Як учитися з життя.* Прогулянки, екскурсії, туризм. Що дивитися. Кого про що розпитувати. Вивчай природу! Вивчай людей! Вивчай, як люди організують: а) виробництво (господарство на селі), б) обмін (торгівлю), в) транспорт, зносини, г) благоустрій в містах і селищах, народну освіту, народне здоров'я, соціальне забезпечення, законодавство, Ради, профспілки, кооперацію, партію, комсомол і т. д.

Це чорнова намітка, звичайно.

[Серпень 1928 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 17, арк. 170—173

З ПРИВОДУ П'ЯТИРІЧНОГО ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЛАНУ ДЕРЖВИДАВУ ПО ВИДАННЮ КЛАСИКІВ *

Вибір того, що з класиків друкувати, здається мені невдалим. Видається різна класична гідота типу Сологуба «Кручений біс» (20 аркушів), Фет і Лесков (75 аркушів), Златовратський (10 аркушів), Левітов (30 аркушів). З творів Гончарова береться «Фрегат «Паллада», якого жодна людина тепер не подолає, з Достоевського його наймерзотніший роман «Біси». У класики потрапили сучасні поети — А. Бєлий, О. Блок, В. Брюсов. Зате нема Чернишевського «Що робити?»; нема Рилєєва; нема Плещєєва, Надсона; нема Гаршина; нема «Кота-Мурлики»¹; нема того, що читалося з-під поли: Омєлевського «Крок за кроком», Степняка, Серошевського; нема Скитальця, Шмельова, Станюковича «Морські оповідання»; нема Михайлова-Шеллера; відсутні єврейські письменники Айзман, Шолом Аш; відсутні поляки: ніде нема Міцкевича, нема Ожешко; нема Орсага; нема ряду чудових польських письменників, які змальовували польське повстання... Нема поетів і письменників національних меншостей.

Те саме з іноземною літературою. Викинуто все те, на чому зростали покоління: Джованьйолі «Спартак», Еркмана-Шатріона «Історія селянки», Швейцера «Емма», Шпільгагена «Один у полі не воїн», Гуцкова «Уріель Акоста», Францоza і т. д. і т. п. Те, що можна було

¹ «Казки Кота Мурлики» М. П. Вагнера.— *Ред.*

до п'ятого року знайти в кожній підпільній студентській бібліотечі, те, що було викинуто із списків «народних бібліотек». Нема таких письменників, як Доде («Листи з млина»), нема Поленца «Vütnerbauer»¹, Реймонта «Селяни», нема Мопассана, нема Барбюса «Огонь», нема Бернарда Шоу, Б'єрнсона («Рукавичка», «Своїм шляхом» та ін.), Еллен Кей. З Гюго дачо «Собор Паризької богоматері», але нема *знаменитої збірки революційних віршів*, написаних у 1848 р., які таємно переправляв у Францію з англійської еміграції В. Гюго, ці поезії сповнені революційної пристрасті і дихають ненавистю до королівської влади (найкраще, що написав Гюго, у нас навіть згадувати про цей збірник було заборонено цензурою)². Пишу наспіх: щойно приїхала і побачила цей проект, у мене нема під рукою ніякого каталога. Але вражає відсутність найменшої спроби відобразити закордонну літературу... Я не говорю про відсутність, наприклад, Брет-Гарта, цікавого тим, що він відображав епоху будівництва Північно-Американських Штатів. Чому нема Бічер-Стоу? Лескова можна друкувати, а Бічер-Стоу не можна?!

Чому ми повинні розуміти *класиків* лише так, як їх розуміла царська цензура?

Порядок друкування теж дивний. Треба спочатку дати найкраще, найменше відоме, особливо цінне.

Далі, щб криється під назвою «Вибрані твори», теж невідомо. Можна «вибирати» теж у стилі викладачів російської «словесності».

Казки Афанасьєва треба видати, але, додавши до них аналіз класових відносин на селі,— показати, як та сама казка варіюється в устах куркуля, середняка й бідняка, в устах селянина-кріпака, як змінюється залежно від району — в центрі поміщицького землеволодіння, на далекій Півночі, в південних степах. Казки Афанасьєва — багатющий матеріал для марксистського аналізу народної, селянської творчості, національної творчості, та не в такому вже вигляді треба їх видавати, як у нас видавали в старовину для гімназистів!

¹ «Селянин».— *Ред.*

² Йдеться про збірку поезій В. Гюго «Покарання».— *Ред.*

Відносно критики я вже не говорю. Складено її за шаблоном.

Зрештою, відчуваєш навіть якусь прикрість від цього «п'ятирічного» плану!

І чому класиків треба видавати поза часом і простором, без зв'язку з епохою?..

20 вересня 1928 р.

*Друкується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 97, арк. 97—98*

ЩЕ РАЗ З ПРИВОДУ П'ЯТИРІЧНОГО ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЛАНУ ДЕРЖВИДАВУ ПО ВИДАННЮ КЛАСИКІВ

(У ЗВ'ЯЗКУ З ЗАУВАЖЕННЯМ М. ГОРЬКОГО)

Моя замітка була для «внутрішнього вжитку» і мала на меті привернути більше уваги до видання класиків¹. Намічений п'ятирічний план змушує побоюватись, що ця дуже важлива справа піде випадково.

1. У плані не видно критеріїв, не видно системи.

2. Треба було б встановити спочатку, що треба зробити доступним для читача, а потім уже відмітити, що вже видано, в якому році, в якій кількості примірників, по якій ціні. Тоді ясна буде картина того, що треба видати.

3. У проекті повинна бути історична перспектива.

4. Класиків треба видавати з примітками, які характеризують епоху, питому вагу роману, які відгуки були на твір і т. д. Про характер приміток у плані нічого не сказано.

5. Російських класиків треба видавати окремо, закордонних окремо — мати різні плани.

6. Однотомники потребують особливо ретельного вибору, особливо популярних приміток, тут дуже важливий порядок видань.

7. Дуже важлива критика. Тепер вона набуває особливого, зовсім виняткового значення. Потрібна критика як мірило художності і критика як мірило суспільної значимості твору. Наприклад, як мірило художності величезне значення мають такі речі, як *листування Фло-*

¹ Див. стор. 277 цього тома і прим. на стор. 719.— Ред.

бера з Мопассаном, як деякі зауваження Л. Толстого, і взагалі з цього питання треба примусити говорити самих художників слова; треба дати уявлення про *мінливість мірил суспільної значимості*. Цей відділ повинен вирощувати нових письменників, його не можна скласти неухважно.

8. Відносно іноземців. Тут особливо багато випадкового. Треба з усією серйозністю поставитись до цього питання. По німецькій літературі треба залучити Цеткін, наприклад. По польській — поляків. Богоцький, наприклад, добре знає літературу. Без поляків-комуністів припустимо ряд помилок. Французька література потребує також особливої уваги.

9. Відносно оцінок Олексія Максимовича. Захищаю категорично Поленца — зовсім не толстовець. Відносно Флобера цілком згодна. Брет-Гарта треба видати в тій частині, де є пафос будівництва. Бічер-Стоу треба перевидати як боротьбу з рабством, давши, можливо, поряд відповідний роман Е. Сінклера і примітки про боротьбу проти рабства. Все це ще не вмерло.

Відносно «нудних романів» — їх можна з нудних зробити ненудними, додавши примітки. Михайлов-Шеллер добре висвітлює міщанський уклад. Взагалі поняття про те, що «нудно», надто відносне. Ось А. І. Мещерякова¹ розповідає, що у червоноармійців неослабний попит і на Омулєвського, і на «Один у полі не воїн».

Чому треба давати лише негативні типи вчителів — «Людина в футлярі», «Дрібний біс»? Якщо говорити про галерею типів, то, можливо, тоді потрібен зовсім інший добір.

[1928 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 104

¹ А. І. Мещерякова — бібліотечний працівник, один час працювала в Головополітосвіті.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ С. С. МОЛОЖАВОГО
«ГРА І ПРАЦЯ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ» *

Тези написані дуже важко.

Пункт 10. Неправильне положення, що праця дає дитині більше, ніж гра, що не можна «перетримувати» дитину на праці. Все питання в тому, *яка гра і яка праця.*

Комісії по грі і праці дошкільників треба:

1. Розібратися як слід в існуючих дитячих іграх з педагогічної точки зору. Цей аналіз встановить поступовість ігор, бажані їх комбінації, що для керівників дитячої гри надзвичайно важливо.

2. Треба визначити, щоб розуміти під дитячою працею дошкільників, перелічити різні види праці дошкільників.

3. Про «цікавість» гри і праці для дошкільників: при яких умовах цікава гра, при яких умовах — праця, які емоціональні зарядки діють в тому і тому випадку.

[Листопад 1928 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 98, арк. 16*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПОСІБНИКА «КОЛА ЗНАНЬ» *

«Що читати з природознавства». Перше, що треба пам'ятати упорядникам «кіл», — це те, що треба писати популярно, давати якомога менше визначень, а коли даєш їх, то треба пояснювати прикладами, не стрибати з питання на питання. Треба розбирати кожне питання докладно, ґрунтовно. Книжки рекомендувати мотивовано, не говорити взагалі «важко», «легко», а пояснювати, чому важко, чому легко; вказувати, що треба знати для того, щоб зрозуміти книжку; повинна бути вказана послідовність. «Кола знань» — по суті справи розгорнуті розділи підручників із вказівкою, як глибше оволодіти певною сумою знань.

Автори «Що читати з природознавства» не мають найменшого уявлення про свої завдання, популярних книжок — науково-популярних — очевидно, не бачили у вічі і читачів своїх майбутніх зовсім собі не уявляють.

Починається розділ «Що таке природознавство» — визначення (до того ж дуже вульгаризоване) на визначенні і визначенням поганяє. Уявлення про *обсяг* науки, методи її роботи, її досягнення ніякого не дається. Читач все з'їсть! Досить, якщо сказати: «Природознавство — друг праці і ворог неучтва та релігії». Іж, шановний товаришу!

Візьмемо невеличкий розділ «Що читати з фізики». Після міркувань «про те, що коні їдять сіно», йде рекомендація книжки Перельмана, потім Аронсона і Малин-

ка¹. Потім книжки Сахарова²: «... читати цю книжку важче, але подолати її треба за всяку ціну». Спасибі за пораду. «А як впоратися?» — запитає читач. На це відповіді немає.

З неживої природи астрономія, мінералогія, геологія випали. Ні, без жартів. Можливо, в «колах» з природознавства можна виудити якісь цінні поради, але загалом і в цілому не можна так писати «кола», треба писати просто і зрозуміло.

З суспільствознавства «кола знань» теж ніякого не вийшло. Але тут і спроби навіть немає дати книжки в певній послідовності — залежно від їх популярності, доступності, залежно від обсягу знань, якими треба оволодіти.

1928 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 14, арк. 643*

¹ До 1928 р. було видано: Я. І. Перельман, «Занимательная физика», Ю. Аронсон, «Жидкий воздух», В. В. Малинко, «Сколько лет матери Земле», «Вымершие животные». — *Ред.*

² До 1928 р. Д. І. Сахаров видав книги: «Борьба за свет», «Рабочая книга по физике», «Электронная лампочка и физические опыты с нею». — *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОГРАМУ КУРСУ
«ВСТУП ДО ПОЛІТОСВІТРОБОТИ»
ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ *

Починати, на мою думку, треба не з культурної революції, це повинна бути заключна частина, бо інакше вона перетвориться на розмову взагалі.

I. Освітня робота серед дорослих у капіталістичних країнах. Цей розділ треба опрацювати окремо. Це дуже велике питання. Перша тема — «Церква як єдиний центр впливу на маси у феодально-поміщицький період» — хороша. Тут треба вказати на масові форми впливу, на емоціональний бік, на роль мистецтва, а також на мету церковної пропаганди.

Другу тему — «Суть і форми буржуазної пропаганди» — треба особливо уважно аналізувати, бо там щодо форм багато чого можна навчитися. Треба врахувати розмах, підхід до різних верств населення. Тут трудність у тому, що це питання дуже слабо розроблене. Тут треба було б підготувати відповідний збірник.

«Церква на службі у буржуазії» — це тільки підтема. Центр ваги повинен бути на іншому. Треба окремо спитися на методах і формах роботи серед дорослих у капіталістичних країнах в різні періоди розвитку. Треба показати також методи роботи в колоніях (наприклад, Англії — в Індії, Китаї та ін.). Висновки — чого ми можемо від них навчитися і що для нас зовсім не прийнятне.

II. Освітня робота серед дорослих у до-революційний час і під час імперіалістичної війни. Тут, на мою думку, теми взяті

правильно: а) самодержавного уряду і церкви, б) ліберальної буржуазії земств, міст і кооперації, в) революційно-соціалістичних організацій (петрашевці, «ходіння в народ», підпільна агітаційно-пропагандистська робота соціал-демократії)...

[1928 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 29, арк. 106*

ВІДЗИВ НА ПРОГРАМУ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ 1-ГО КОНЦЕНТРУ ШКОЛИ ІІ СТУПЕНЯ *

На мою думку, вийшов надмірний перегин у бік літератури, коли центр уваги треба було звернути на вміння самостійно працювати з книгою, правильно записувати свої враження, писати кореспонденції, ділові повідомлення та ін. У програмі про це згадано, але вся пояснювальна записка і всі примітки говорять про літературу.

Наші діти, що виходять не то що з семирічки, а з технікуму, пишуть чорт зна що і чорт зна як.

У програмі про читання газет сказано лише на третьому році, а про читання ділового тексту, його опрацювання і зовсім не говориться. Проте без кінця говориться про читання вголос. Адже це і часу забирає багато, і по суті справи ні до чого: розуміє зміст—і прочитати зможе. Треба тільки, щоб діти про себе звикли читати багато й свідомо. В цьому головне.

А взагалі, що́ треба робити з мови, викладено без перспективи: не сказано, що найважливіше, нічого не говориться про те, для чого скільки часу приділяти і чи приділяти його на записування загадок, заповнення анкет, чи на «твори і розповіді на задану і вільну тему». Які твори? «Сухе дерево в сук росте»? Хіба діти писатимуть щоденник для школи? І хіба цього можна вимагати від підлітка? Цього можна вимагати від дітей, у яких немає ніяких болючих питань, але не від підлітка, який формується... Про звичку читати газету—ні слова. На п'ятому році дається «колективний твір», коли ще взагалі писати творів не вміють, а на шостому і сьомому

роках цього не дається. Взагалі вся частина, яка стосується мови, має випадковий характер.

Відносно літератури — головне, щоб діти її багато і з інтересом читали, головне в доборі літератури. Важливо, щоб читали критиків з самого початку, критика зв'язує літературу з життям. Треба доповнювати стару критику сучасною, наприклад розповідати, що Ленін говорив про Л. Толстого, і т. п.

Щодо літератури для шостого року, то зовсім потрібні: «Записки мого сучасника» Короленка, «Дитинство Микити» О. Толстого, «Пан із Сан-Франціско» Буніна, «Альоша Горщик» Л. Толстого, «Боярин Орша» Лермонтова. З іноземців зовсім ні до чого «Повість про два міста» Діккенса. Страшенно вульгарний Фелікс Гра — «Марсельці». Анатоль Франс — не для цього віку, не треба його давати, особливо «Боги жадають». Уїтман? Що саме Уїтмана?

Думаю також, що не треба в такій кількості давати стару революційну белетристику. Не треба Віри Фігнер, не треба Васильченка, але зате треба б дати белетристику (переклад з польської) про придушення польського повстання.

Треба було б дати про єврейські погроми Горького, Короленка. Горького про Дев'яте січня. Не треба «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Салтикова — не треба «Мишу і Ваню», страшенно важко.

Відносно нових авторів — стримано треба давати.

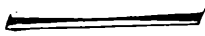
Але треба було б дати Барбюса з іноземної літератури — «Le Feu»¹ краще, ніж «Двоє міст» Діккенса. Дати дещо з німецької сучасної, а то про війну нічого, про сучасну літературу нічого.

[1929 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 16, арк. 70*

¹ «Вогонь». — Ред.

ПЕРЕДМОВА ДО ЗБІРНИКА «ТРУДОВАЯ ПОЛИТЕХНИЧЕСКАЯ ШКОЛА И ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ ПРОПАГАНДА»

Наша школа називається трудовою і політехнічною, в програмі ВКП(б) цілком чітко в пунктах 1 і 3 § 12 говориться про політехнічну освіту, обов'язкову для всіх дітей обох статей до 17 років, про зв'язок навчання з суспільно корисною працею. Всі знають, що Маркс і Енгельс стояли за політехнічну школу, що стояв за неї Ленін. Працівники, які групувалися навколо Наркомосу, написали безліч статей про політехнічне виховання, було багато спроб провести політехнічну освіту в життя, але тепер, на дванадцятому році революції, коли життя сколихнулося під впливом реконструкції сільського господарства і знову ставить перед нами на весь зріст питання про політехнічну освіту, багато хто з учителів і відповідальних працівників здивовано говорять: «Та що це за політехнізм такий? Відкрийте дискусію на сторінках преси». І от мені здається, що корисно зараз зібрати все те, що писалося раніше про політехнізм.

У цьому збірнику я збрала статті, написані мною на цю тему протягом дванадцяти років.

Вважаю за потрібне дати на початку цього збірника дві статті Володимира Ілліча¹, які особливо вплинули на автора цього збірника і на всю постановку обговорення питання про політехнізм.

¹ Йдеться про праці В. І. Леніна «Тези про виробничу пропаганду і «Про політехнічну освіту. Замітки на тези Надії Костянтинівни» (див.: В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор 360—362; т. 36, стор 483—485).— *Ред.*

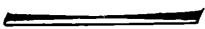
Починаю з останніх своїх тез про політехнізм і промови, виголошеної в травні 1929 р. на I сесії ДВР¹, щоб ввести читача в гущу питання, а потім розміщую статті² в історичному порядку.

1929 р.

Друкується за збірником:
Н. К. Крупська, Трудовая
политехническая школа и про-
изводственная пропаганда,
1917—1929, М.—Л., ГИЗ, 1929

¹ Тези Н. К. Крупської «Про політехнізм», написані до доповіді на I сесії ДВР, та її доповідь на засіданні пленуму I сесії ДВР див. в т. 4 цього вид., стор. 188, 192.— *Ред.*

² Статті збірника ввійшли в це вид. Педагогічних творів Н. К. Крупської.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ ДОПОВІДІ З ПРИВОДУ НОВОГО «ПОЛОЖЕННЯ ПРО РОБІТНИЧІ УНІВЕРСИТЕТИ» *

(А. А. КОШУРНИКОВУ ВІДДІЛ РОБІТНИЧИХ УНІВЕРСИТЕТІВ
ГОЛОВПОЛІТОСВІТИ)

Товаришу Кошурников, у мене такі зауваження до тез.

Пункт 3в. У старому «Положенні» цей пункт було сформульовано не дуже «політехнічно», його обмежено «найважливішими сторонами» фабрично-заводських *підприємств* та ще «даного району». Всіма цими обмеженнями звужується і спотворюється поняття політехнізму—виходить якась мішанина, всього потрошку. Я розумію, що робітники цим не задовольняються. Маркс і Енгельс формулювали політехнізм як *вивчення наукових основ усього промислового виробництва* — адже це щось зовсім інше. Я пропоную пункт *в* так і формулювати: «Вивчення наукових основ усього промислового виробництва».

Пункт 6б я пропоную формулювати так: «*Політехнічна* розраховується на тих робітників, які є спеціалістами-практиками, але не знають наукових основ промислового виробництва (технологія, організація праці, планування, статистика та ін.)». До речі, «раціоналізація» входить в організацію праці, так що окремо її ставити не слід.

Ваше формулювання для мене незрозуміле: як ми можемо давати «звання відповідно до його фактичного положення на виробництві»? Цього ми аж ніяк не може-

мо давати, бо у нас нема ніяких мірил його *практичного* вміння.

Після *політехнічної* треба поставити *технічна*. Термін *природничо-технічний* не годиться. Треба і в цей курс ввести наукові основи промислового виробництва, з натиском на дане виробництво. Цей натиск, а також індивідуалізована виробнича практика, залежно від практичної підготовки учня, повинні становити особливість цих курсів. У примітці треба випустити слово *безперервна*, а також слова: *стосовно до тих спеціальностей, які ними обрані*. Це вже буде вирішуватися відповідними навчальними планами.

До суспільно-економічного відділу треба ввести обов'язково і відділ педагогічний. Останню фразу: «Звання дістають не всі, хто закінчує дане відділення, а лише ті, хто прослухав певні цикли»,— треба змінити і сказати так: «Звання за фахом дістають ті, хто вивчив відповідний цикл і виконав певну практичну роботу з даної галузі».

Пункт д — колгоспно-кооперативна. Слово *кооперативна* треба викинути, воно тут зовсім ні до чого. Немає потреби також перелічувати й цикли. Ви тут перелічуєте лише сільськогосподарські цикли, а не в цьому головне. Треба сказати: «На колгоспних відділах вивчаються *основи колгоспного будівництва, економічний і культурно-побутовий стан даного краю й округи*, створюються цикли: організаційний, рахівничий, кооперативний, сільськогосподарський, культурно-побутовий та ін., залежно від місцевих потреб». Де організуються колгоспні відділення, говорити нема чого — це залежно від потреб; розшифровувати посади (бригадири, десятники, полеводи, тваринники) також нема потреби — це зробить кожний край сам.

Відносно підготовки до втузів і вузів. Ці підготовчі курси треба було б створювати на основі певного відбору, прикріплювати до певних вузів даного краю, з якими тримати зв'язок. Відносно прийому — без екзамену вводити не можна. Виродиться в халтуру.

Де ж пункт, який говорить про те, що робітничі університети повинні обростати всякими короткотерміновими курсами, «вступними курсами до виробництва», спе-

ціальними циклами, які викликаються потребами навколишнього виробництва і поточного моменту, що приверне особливу увагу до робітничих університетів і зробить їх центрами робітничого навчання? Де пункт про філіали на підприємствах і в колгоспах? Треба доробити все «Положення».

[16 лютого 1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 363, ч. I, арк. I*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ТЕЗ ПРО ШКОЛУ ІІ СТУПЕНЯ *

На мою думку, в новому тексті про школу ІІ ступеня враховано не все, про що говорилося на останньому засіданні комісії. Є також деякі стилістичні неточності.

Стор. 1. Розділ ІІ, пункт 1, 2-й абзац. Закон, на жаль, не падає кожному підліткові права на працю. В «республіці праці» таке право повинно бути забезпечене, треба добиватися, щоб внести його в «дитячий кодекс законів», а поки цього нема, і тому не можна так говорити, як сформульовано в 2-му абзаці, а треба сказати: «...зміцнити ту ланку, яка дасть йому політехнічний кругозір, загальну культуру праці, певний мінімум трудових і загальноосвітніх знань і навичок до того, як він стане на роботу на підприємство, в радгосп чи колгосп, де відіграватиме певну виробничу роль. Така підготовка може бути забезпечена лише на базі семирічної освіти...» і т. д.

Пункт б треба було б формулювати інакше, бо із заборон нічого не вийде. Одна з причин, чому забирають,— це плата за навчання, яка дає копійки, але веде до неймовірної мороки і проводиться часто по-дурному. *Треба насамперед зробити навчання в п'ятих групах безплатним і забезпечити для дітей бідняків, багатосімейних середняків, дітей робітників нижчих категорій безплатність навчальних посібників, даровий проїзд і допомогу натурою — одягом і взуттям, тоді не братимуть з п'ятих груп.*

Стор. 2. Кінець 2-го абзаца залишився ще таким, що дасть привід скасувати всяку комплексність у сьомих групах.

Треба сказати: «Допустити організацію підсобних курсів з окремих дисциплін».

Стор. 2. Розділ III, пункт 1. Формулювання невдале тому, що сучасна техніка владно вимагає політехнічної освіти, і вона вводиться і в буржуазну систему народної освіти — набагато енергійніше і часто послідовніше, ніж у нас. Треба сказати: «Політехнічна освіта є невід'ємною частиною системи комуністичного виховання».

Стор. 3, 1-й абзац. Вийшло у нас, що ШСМ, починаючи з шостої групи, перетворюються в профшколу вузької спеціалізації. Недобре це вийшло. Пункт 2 треба викинути, бо тут теж виходить вузька спеціалізація, сьомі групи перетворюється в профшколу.

Стор. 6. Треба в пункті I V розділу вставити *безплатного* перед *обов'язкового*. Початок пункту 3 треба пропустити, бо неправильно нарощувати восьми-, дев'яти- і десятирічні групи як загальноосвітні, не підносячи всієї системи на вищий ступінь. Про це треба буде говорити на наступній партнаradі. Тепер це справляє враження відкривання «якоїсь лазівки».

* * *

Нічого не сказано про нульові групи, які необхідно почати запроваджувати зараз же в робітничих районах і на селі. Це піднесе ефективність усієї роботи семирічки.

Нічого не сказано про заборону другорічництва, припустимого *лише* на випадок хвороби.

Не сказано про організацію додаткових занять для відстаючих, що необхідно.

Нічого не сказано про боротьбу за політехнізм по всій лінії професійних шкіл, в тому числі і технікумів, про що говорили в комісії, що дуже важливо. Треба тут прийняти формулювання Шохіна. Нічого не сказано про перейменування, що має значення.

Нічого не сказано про різного роду освітні курси, які будуються над семирічкою.

[16 квітня 1930 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 3, арк. 593

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ В I—IV ГРУПАХ ФЗС *

Я вважаю, що ця програма зовсім не прийнятна.

Недоліки програми:

1. Програма розрахована не на дітей робітників, які часто ще живуть у казармах, а на багату школу, що має в своєму розпорядженні багато іграшок, приладдя, інструментів, має «Мекано»¹, дитячі велосипеди та ін.

2. У програмі зовсім не розроблені питання організації колективної праці — вона глибоко індивідуалістична. У наших програмах питання колективної праці (як Маркс називає, «кооперації праці») повинні бути якнайретельніше розроблені — в програмі вони зовсім не розшифровуються, є загальні слова: *товариська взаємодопомога, вміти працювати в колективі з двох-трьох чоловік, уміти планувати роботи в колективі з трьох-чотирьох чоловік*. Зовсім не порушено важливе питання поділу праці. Як колектив дає нову силу і як це показати на дитячій роботі, як колективна робота скорочує час, підвищує якість та ін. та ін. — нічого не сказано про це, а тим часом нам треба, щоб робота в школі I ступеня висвітлювала повністю питання розділу [«Капіталу»] Маркса про кооперацію. Це можна зробити і треба, щоб діти не тільки вміли це робити, але й усвідомили цю справу.

3. Нема таких речей, як придбання матеріалу, облік його, перенесення його, упаковка, зберігання, а це має величезне значення і для міста, і для села; берегти матеріал, дбайливо витрачати його, дбайливо зберігати —

¹ Під такою назвою випускався один час «Конструктор» — матеріал для дітей з технічного моделювання. — *Ред.*

це потрібно на всіх виробництвах, це те, чого нам, росіянам, не вистачає. Цього нема.

4. Поводження з інструментом, турбота про нього — цього теж немає. Знову ж таки немає порівняння інструментів (голки, шила, цвяха, свердла, наприклад), а це дуже важлива справа з точки зору політехнізму.

5. Праця не пов'язана ніякою мірою з малюванням, кресленням, математикою — вимірами, розрахунками, — із записом, з розповідями про працю — це робить всю працю мертвою.

6. Праця в програмі відірвана від продуктивної праці і подається лише як набір «навичок» та «умінь». Виготовлення кожного предмета вимагає певного комплексу вмінь і навичок.

7. Вибір навичок не визначається ні навколишнім домашнім, ні навколишнім виробничим середовищем.

8. У нас є багатий досвід прищеплення дітям навичок, потрібних у домашньому середовищі: прибирати й витрушувати постіль, накривати на стіл, різати хліб, розливати суп, чистити ножі, мити посуд, чистити овочі і т. д. Характерно, що про помідори говориться, а як картоплю копати — ні; [відносно] грибів — нема; випадає виготовлення іграшок, яке розвиває конструктивні здібності, — навіщо робити іграшки, заможні батьки можуть купити їх дітям. Зникають паровози та ін.

9. Але й навички не являють собою скільки-небудь стрункої системи. вони мають архіремісницький і випадковий характер.

Висновок. Програма з праці: а) відірвана від навколишніх умов; б) не враховує обладнання школи; потребує дуже дорогого обладнання; в) не є програмою організованої продуктивної праці; г) навички не пов'язуються з навчанням, з осмислюванням праці; д) випадають питання організації праці; е) мало що дає навіть з погляду ремісницького.

Хоч пояснювальна записка вносить певні поправки до програми, але вони зовсім не достатні.

Квітень [1930 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 391—392

ПРО РУКОПИС СТАТТІ «ЮНІЙ ТЕХНІК»
У РАДГОСПІ «ГІГАНТ» *

(І. Г. РОЗАНОВУ — АВТОРОВІ СТАТТІ)

Іване Григоровичу, стаття цікава, але мені здається, що настанова її не зовсім правильна. Радгосп «Гігант» — така велика і важлива справа, що там *студенти* повинні працювати і технічно допомагати робітникам. *Студентів* треба вчити, як допомагати. «Юні техніки» — дівора все ж таки. Вони повинні десь жити, якимось харчуватись та ін. Вознітись з ними влітку в жнива ніхто не буде. Влітку йде напружена робота. На полі повинні бути лише ті, хто працює, а Юркін¹ не дарма говорив, що робота в полі при машинах надзвичайно важка, він говорив, що заводський робітник її не витерпить, тут потрібне велике загартування. А ви хочете підлітків до неї замішати.

Але в селищі «Гігант» (Цілина) будується школа. Треба, щоб сільгоспуч², який нам потрібний, учив посправжньому, як поводитися з машинами. Це необхідно.

У таких радгоспах, як «Гігант», обов'язково потрібні школи, що готували б кваліфіковану молодь. А розводи-ти по полях «юних техніків» — не до того.

Я думаю, що треба трохи переробити статтю.

[1930 р.]

Публікується вперше
за рукописом

Архів Академії педагогічних
наук РРФСР, ф. 38, оп. 1
од. зб. 45, арк. 2—3

¹ Т. А. Юркін в ті роки працював директором радгоспу «Гігант» (тепер Ростовської області). — *Ред.*

² *Сільгоспуч* — школи сільськогосподарського учнівства. — *Ред.*

РЕЦЕНЗІЯ

K. H. BECKER. DAS PROBLEM DER BILDUNG IN DER KULTURKRISE DER GEGENWART. LEIPZIG, 1930, S. 34

(К.-Г. БЕККЕР. ПРОБЛЕМА ОСВІТИ У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРНОЇ КРИЗИ, ЛЕЙПЦІГ, 1930, 34 стор.)

Автор — колишній міністр народної освіти в Німеччині, релігійно мисляча людина, яка відчуває, що сучасна техніка і наука виривають усякий ґрунт з-під ніг релігійного світогляду. Про це він дуже докладно говорить у своїй брошурі, сумлінно перераховуючи все те, що руйнує старі релігійні погляди. Ця частина брошури цікава. Друга частина брошури сповнена вельми малопереконливою аргументацією на користь нової віри в сенс життя і в божественну суть людини.

Дуже цікаві педагогічні погляди автора і його оцінка сучасного становища на фронті культури. На них ми й спинимося.

Автор твердить, що існує величезний розрив між матеріальним прогресом і ідеологічним його освоєнням. «Чим відрізняється наш час від попередніх епох?» — запитує він. «Матеріальна відмінність зрозуміла. Назвемо хоч би технізацію і раціоналізацію всього нашого життя, які не йдуть ні в яке порівняння з минулим, перетворення всіх проблем у проблеми, що потребують масового вирішення, подолання простору через зв'язок, викорінення відірваності завдяки інформації, поширення освіти і в зв'язку з цим свідомої одночасної дії різних верств населення. І все це розвивається такими шаленими темпами, що ідейно охопити і осмислити цей матеріальний прогрес стає не під силу. Вже одно це створює передумови сучасної кризи. Те, що ми не можемо оволодіти темпом матеріального прогресу, спрямовувати його, що

утворюється розрив між матеріальним прогресом і його ідеологічним осмисленням,— само вже усвідомлення цього факту є катастрофою».

Не може осмислити, охопити сучасного прогресу релігійно мисляча людина, лякається цього прогресу представник буржуазної держави, який бачить, що матеріальний прогрес загрожує вирвати владу з рук буржуазії.

Цікава відзначувана Беккером швидкість темпів розвитку, викорінення колишньої замкнутості, ізолюваності і зростання ролі мас. Він відмічає це як світове явище. Він усвідомлює, як технічний прогрес революціонує все життя, кладе край сімейній, професійній, національній замкнутості, як висуває на перший план маси. Життя примусило його вдумуватися в ці питання, і він висловлює про них ряд досить цікавих міркувань.

Ось що він пише, наприклад, про взаємовідносини між індивідуумом і колективом:

«Ми впираємось тут у таємничий зв'язок між індивідуумом і колективом. Коли в центрі нашої уваги стояв індивідуум, це було тому, що ми вірили в його життєву силу, життєву енергію, творчу силу і притаманну йому іскру божу. Коли змінилося співвідношення між індивідуумом і колективом, треба вивчити, хто розвиває максимальну творчу силу — чи ізолюваний індивідуум, чи колектив, що об'єднує індивідуальні сили. Все творче є здобутком індивідуальної творчості, колектив може бути творчим лише тоді, коли в його середовищі є керівний індивідуум, якщо навіть він і діє як виконавець волі колективу. Безперечно, багато вождів черпають і розгортають свою творчу силу тільки в рамках колективу. Але бувають також випадки, коли колектив заважає розвитку індивідуальної творчості або її опошлює. А оскільки колектив не лише соціологічне, а й етичне поняття, то в колективі мінус позитивної дії може переважуватися плюсом етичного впливу.

Загальний, тобто середній, рівень колективу може також зростати. Проте в цілому треба сказати, що виховання колективістичне ніколи не повинно вести до ігнорування індивідуального виховання, бо воно розвиває безпосередні творчі сили, які в тій чи іншій формі йдуть на користь колективу.

Якщо проблема індивідуума і колективу така сама стара, як людство, то вона набуває виняткової, зовсім нової актуальності завдяки тому, що в момент, який ми переживаємо, набирає вирішального значення проблема *маси*, масовий характер людського життя і людської поведінки. Для педагогічного процесу докорінним питанням поряд з новою орієнтацією в питаннях про крах старих основ і зміст освіти є питання *про формування і розчленування маси*.

Усі ці міркування Беккера про колективне виховання дуже цікаві. Вони говорять, по-перше, про той страх, який відчуває буржуазія перед масою, що перестає бути сірою, хоч і голосуючою, худобою, а усвідомлює себе. Крім того, міркування Беккера показують, що буржуазія наполегливо вчиться, для неї питання життя і смерті — панувати над масою, розділяючи її, навчаючись у неї. Ці слова про «формування і розчленування», які зірвалися з уст Беккера, кидають яскраве світло на те, що не в вихованні колективіста бачить автор центр ваги, а в вихованні по-новому вождів мас, які організовані в колективи і піднялися на вищий ступінь. Про те, що Беккер має на увазі буржуазних вождів, свідчать дальші його шовіністичні міркування, мрії про примирення класових суперечностей і релігійну терпимість.

Швидкий розвиток матеріального прогресу, зростання свідомості мас роблять уже неможливим перетворення знань у привілей імущих. Через це Беккер вдається в міркування про малу цінність знань: «Колись освічені люди трималися за науку, а неосвічені — за віру; тепер віра в науку є майже ознакою неосвіченості, а ознакою освіченості є тепер нова віра».

Просто чудово! Освічені люди — люди заможні — робили із знання привілей, а коли наука починає служити масам, переливається через рамки класового привілею, тоді «Геть науку! Хай живе нова віра!»

«Раніше,— пише Беккер,— школа звертала головну увагу на розвиток інтелекту. Інтелект культивувався в особливих навчальних закладах. Нова людина повинна виховуватись у вищих школах нового типу. Концентрація в даний час підготовки вчителів у вузах означала б умертвіння духу і загибель народної школи. Втлумачувати по-старому в молоді голови якнайбільше

знань — означало б не підготовляти молодь до життя, а робити її непридатною до нього. Звичайно, практичному життю потрібна певна сума знань, але головну увагу треба звертати на розвиток особи. Вона відіграватиме тим більшу роль, чим більше механізуватиметься і диференціюватиметься наше життя і чим більшу роль відіграватиме формування мас у колективи». Беккер відмічає особливий інтерес у найширших колах Німеччини до педагогіки. «Наш вік,— пише він,— можливо, назвуть віком педагогіки... Під педагогікою ми розуміємо відповідальне ставлення людини до людини, особливо щодо молоді. Ці відносини охоплюють усе наше життя і виходять далеко за межі сім'ї і школи, враження дитинства відбиваються на поведінці людини в колективі, до якого вона примкне в майбутньому, і тому підвищується відповідальність кожного щодо дитини».

Книжка Беккера говорить нам про те, що і в Німеччині ставляться ті самі питання, що й у нас,— питання про середовище, про вплив середовища, питання про роль широких мас, про молодь, про колективне виховання. Ми бачимо, що німецька буржуазія і найреакційніші її кола дивляться правді просто у вічі і намагаються пустити в хід нові методи виховання, реформувати всю справу освіти, пристосуватися до нових умов, оволодіти ними. Їм доводиться йти проти течії, проти тенденцій технічного і соціального розвитку, і тому їх зусилля можуть лише до певної міри, лише на певний проміжок часу затримати рух мас, який стихійно розвивається.

Ті самі питання стоять у нас в СРСР, але розв'язуємо ми їх по-іншому, весь підхід інший. Те, що німецькій буржуазії здається лихом, ми можемо враховувати як створення дуже сприятливих умов для розвитку і торжества комунізму.

1930 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1930, № 4—5*

*Друкується за вказаним
джерелом*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ДЛЯ БІБЛІОТЕЧНОГО ІНСТИТУТУ

(Г. К. ДЕРМАН — ДИРЕКТОРОВІ МОСКОВСЬКОГО
БІБЛІОТЕЧНОГО ІНСТИТУТУ)

Товаришу Дерман, на мою думку, і у вузі треба приділяти місце таким речам, як діалектичний матеріалізм (основа світогляду), імперіалізм на теперішній його стадії, питанням інтернаціоналізму, питанням Радянської Конституції, історії Радянської влади. Гадати, що ті, хто вступає до вузу, все це знають, — помилка. Вони знають все це в розрізі політграмоти, а повинні простудіювати у вузі по-справжньому. Ми все ж вимагаємо від бібліотекаря з вищою освітою, щоб він був свідомим громадянином нашої великої країни. Перша частина програми — загальнополітична частина — з *бойової перетворена у мирно-культурницьку*.

Друга частина — загальноосвітня. *Вона повинна органічно пов'язуватись з професією, тобто з бібліотечною справою.*

Що це означає?

Візьмемо *математику*. Чи входить до неї статистика — та статистика, якої навчав Ленін: статистика — не схоластика, а потрібна для допомоги практичній справі¹. Що і як враховувати в бібліотечній справі? Це кожний бібліотекар повинен знати дуже чітко. Бухгалтерія входить до вузівської математики чи ні?

Російська мова. Як вивчається? Чи зосереджено справу на писанні відзивів на книги — художні, ділові, популярні та ін., на писанні кореспонденцій, статей чи це

¹ Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 424.— *Ред.*

[вивчається] за типом програм початкових шкіл? Куди поділось мовознавство взагалі?

Географія — як вона вивчається.

Фізика — чи зв'язана вона з досягненнями сучасної техніки та її перспективами.

А куди ж поділася іноземна мова?

Куди поділось ознайомлення із станом бібліотечної справи? У нас? В інших країнах? У минулому і тепер?

«Комуністична партія — партія цілеспрямованого знання», — а куди ж поділася цілеспрямованість бібліотечної справи?

Мені здається, в теперішньому її вигляді програма малодоцільна.

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 44, ч. 11, арк. 980*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПЕДОЛОГІЧНИЙ ВСТУП *

Те, що вийшло, не педологія, а дуже проблематичні міркування звичайного педагогічного типу. Але, перечитавши і зауваження Павла Петровича¹, я приходжу до висновку, що вийшло зовсім не те, що треба.

Спочатку треба було б дати чисто фізичні особливості дитячого віку 8—12 років, роблячи з кожної особливості відповідні педагогічні висновки.

Я думаю, так треба сказати:

1. *Фізично* дитина восьми років ще дуже квола; тільки з одинадцяти років діти починають сильніше рости, особливо дівчатка, і сили їх значно збільшуються: тринадцятирічний школяр фізично вдвоє сильніший за восьмирічного. Звідси швидка фізична стомлюваність дітей, особливо перших двох груп, звідси їх потреба в русі. Що звідси випливає? Треба з особливою увагою ставитись до побутових умов життя дитини, звертати особливу увагу на харчування, на можливість рухатись. Потреба дітей в русі цілком природна. Тому необхідні частіші перерви в заняттях, зміна сидячих занять рухомими. Відповідно до цього повинні бути обладнані і класні кімнати. Крім того, довгочасні екскурсії також дуже стомлюють дітей, треба на це звернути особливу увагу. В перші два роки дуже важкий для дітей сидячий режим. Важливо налагодити ряд фізичних вправ, які б відповідали

¹ П. П. Блонського.— *Ред.*

силам дитини і сприяли правильному її росту й розвитку.

2. *Дрібні м'язи рук* слабо розвинуті, рука у школяра восьми-дев'яти років ще слабо розвинута. Тому потрібний ряд вправ, які розвивали б дрібні м'язи, цілий ряд щоденних вправ — ритмічне писання на дошці крейдою, потім олівцем, потім чорнилом — рисочок, літер тощо. В такому віці ця робота цікавить дітей, якщо вона не довгочасна. Дуже важливо, щоб при школі були ігри монтесоріївського характеру, які б прискорювали процес розвитку дрібних м'язів.

3. *Органи чуття* у дітей уже цілком розвинуті, але вони не вміють ще в достатній мірі ними користуватися. Тому дуже важливо організовувати такі ігри дітей, які вправляли б ці органи. Особливо важливі співи, музичні ігри, організовані рухи, розгляд картинок, розмальовування.

4. *Свіжість мозкових клітин* визначає надзвичайну емоціональність дітей. Дивує, як дітей захоплюють ті чи інші враження і як вони цілком поринають у них. Захоплена дитина не бачить і не чує того, що її оточує. Але інтенсивність сприйняття визначає собою і швидку стомлюваність, і трудність для дитини переключати свою увагу. Педагогові треба це розуміти і завжди мати на увазі. Інтенсивність сприйняття — запорука правильного дальшого розвитку.

5. *У дитини велика потреба в повторних враженнях.* Вона багато разів примушує повторювати одну й ту саму розповідь, поки не запам'ятає її дослівно, любить дивитися одні й ті самі картинки, гратися в одну й ту саму гру, поки не оволодіє до кінця. Поки в неї є відчуття росту на певних вправах, доти вона їх охоче повторює; коли вона до кінця певною дією оволодіє, повторення для неї стає зайвим, нудним.

6. *У дитини немає навичок диференціації,* вона сприймає явища лише в певному зв'язку, як ціле. Малюнки школярів I ступеня докорінно відрізняються від малюнків підлітків. Підлітки прагнуть до чіткості деталей, першоступенці дають загальні складні картини гри, вулиці, де кожний предмет пов'язано з цілим. Це дає можливість уже першоступенцям дати основи матеріалістич-

ного світогляду, зберегти для них образно певний зв'язок явищ, але для того, щоб виростити свідомого матеріаліста, треба, щоб він навчився диференціювати (виділяти) явища і потім синтезувати (узагальнювати, пов'язувати) їх. Відсутність уміння диференціювати явища навіть у їх елементарній формі характерна для перших груп. Тут важливо організувати цілий ряд ігор сортувального характеру (вибирати з купи клаптиків клаптики певного кольору, з ряду картинок — картинки певного зразка; особливо важлива числова диференціація, гра в множинні предмети — колгоспні вівці, табуни коней, червоноармійці, школярі і т. д., диференціація форми, величини). По суті, практика вже виробила багато іграшок такого типу, треба їх тільки осучаснити. Піднести спостережливість без розвитку звички до диференціації, розчленування неможливо.

7. З другого боку, в дітей *надзвичайно слабке вміння пов'язувати явища, факти, а звідси слабке вміння логічно мислити, розрізняти причину і наслідок*. Тут потрібний ряд систематичних вправ, потрібна велика практика щодо цього. Дуже важливо, щоб ряд простеньких загадок, розгляд живих невідповідностей, розв'язування задач розвивали в дітей звичку логічно мислити. Від цього уміння логічно мислити залежить успішність шкільної роботи.

8. Слабкість логічного мислення тісно пов'язана з конкретністю мислення. У дитини *слабо розвинута здатність до абстрактного мислення*. Цю здатність треба систематично розвивати.

9. Особливістю дитини-першоступенця є ще порівняно *слабкий розвиток мови, невміння словами виражати свої думки, переживання*.

10. *Життєвий досвід дитини ще надзвичайно малий*, тому кругозір її дуже обмежений і може бути розвинений лише поступово. На цей бік справи доводиться звертати особливу увагу. Але важливо, щоб цей розвиток не був чисто зовнішнім, формальним, а враховував би всі особливості дитячого розвитку.

11. І нарешті, *дитячий вік відрізняється неорганізованістю реакцій*. Реакції дитини дуже спонтанні, безпосередні, вона ще слабо володіє ними. Лише поступово

розвиваються в неї затримуючі центри. Поведінка дитини часто їй непідвладна. Звідси неслухняність, дезорганізаторські вихватки, трудність вкластися в загальні рамки.

*

Діти приходять у школу з дуже різними фізичними силами і розумовим та поведінським тренуванням. Усе залежить від тієї обстановки, середовища, в якому дитина жила й живе, від міри уваги до неї з боку дорослих, їх уміння підійти до дитини. Звідси важливість дошкільного і позашкільного виховання. Діти, які відстають у фізичному відношенні і у відношенні розумового і поведінського тренування, затримують роботу всієї групи.

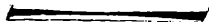
Вирішальними є дві перші групи, в них складається майбутня людина, складається її обдарованість, її сприйнятливність. Від умілого ведення занять у цих перших групах залежить дальша успішність дітей.

Але треба відзначити, що ці дві групи особливо важкі тому, що діти приходять у школу з дуже різним розвитком, з дуже різним фізичним і розумовим розвитком, з дуже різним життєвим розвитком, вимагають до себе дуже різного, диференційованого підходу. Тут величезну роль відіграє шкільний режим, розвиток колективних форм роботи, залучення до роботи широких кіл помічників (культармійців) з середовища дітей піонерського віку і дорослих, які цікавляться дітьми.

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 838—841*

ЗАГАЛЬНЕ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОЄКТУ ПРОГРАМ ШКІЛ ФЗС *

Хибна сама настанова — перевести всю роботу на метод проєктів. При цьому не додержано найголовніших речей. Щоб метод проєктів приніс користь, потрібна старанна *організація* його, *всебічне обговорення* дітьми, *потисьність* проєкту, *розподіл у часі*, *розподіл сил*, *визначення*, який це проєкт — *груповий* чи *ланковий*, *що треба зробити*, в якій *послідовності*. Потрібний облік роботи. Тоді тільки проєкт матиме смисл.

Проєкти суспільствознавчі абсолютно ніякої критики не витримують, виховують хвастунів, крикунів, ні на що розумне не здатних.

Передбачається, що діти все знають від природи, що в ході проєкту їм нема потреби вчитися, нікого слухати. Це неподобство.

Проєкти, якщо їх брати всерйоз, *зривають* все навчання, *весь план роботи* — або живі газети влаштовувати, демонстрації проти прогульників, інсценування лозунгів, залучати батьків у виробничі комуни, або виконувати навчальний план.

Певна річ, можна проєкти будувати, тісно пов'язуючи їх з навчанням, але для цього їх треба старанно опрацювати.

Візьмемо приклад. П'ятий рік, перший семестр, проєкт «Боротьба за промфінплан». Цей проєкт пропонується дітям 12—13 років, які не знають фабрики, щонайбільше були там раз-другий на екскурсії, про роботу фабрики судять з розмов, які чують дома. А що треба знати, щоб

Ошибки сами учителя — переводы всех работ на метод проектов. При этом те свободны сами выбирать язык. Иногда метод проектов был неким толку, которая тщательная организация его, всего — формы его обуславливание результатами, последовательность через распределение во времени, распределение сил, и т. д. меньше, что это проект временной или зрелищной, что есть элемент, в какой последовательности. Нужны чужей работы. Тогда можно проект будет иметь смысл.

Против обусловленности результатов никакой критики не выдвигают, возмущаются элементарно, кричат, что это только формы несомненные.

Предполагается, что ребята все делают от переизбытка в ходе проекта или тем надобности учиться, никого слушать. Это безусловно.

Проекти, если их брать в серию, архивации все учесть, все или работы — либо живые методы устраивать, демонстрации против прочтений, инициативы, лозунгов, лозунгов, лозунгов, лозунгов в производственные комитеты, жаль что выносятся учебный план

Конечно, можно проект строить, можно применять их с учетом, но для этого все их надо тщательно подготавливать.

Возьмем пример 1-го, 1-го, 1-го, проект «Борьба за коммунизм». Этот проект представляется ребятами, которым 12-13 лет, которые фабрики не делают, много-много были там раз-бучный на экскурсии, о работе фабрики судят по лозунгам, которые слышали дома

Початок автографа Н. К. Крупської з текстом загальних зауважень до проекту програми шкіл ФЗС (1930).

здійснювати цей проект? Треба добре знати фабрику, всі її цехи, роль кожного цеху у виробництві, вузькі місця і причини їх; треба знати, які цехи, які процеси вирішальні, де ударні пункти, на яких пунктах належить зосереджувати увагу. Які шляхи подолання труднощів, як повинно бути організоване подолання цих труднощів. Що повинні робити робітники ударних цехів, що повинні робити робітники інших цехів, щоб допомогти ударникам.

Чи знають, чи можуть знати це діти V групи?

Чи знають вони питання, які ставляться на виробничих нарадах даної фабрики? Що вони знають взагалі про виробничі наради? Чи вміють діти складати плани роботи? Чи склали плани своєї роботи і чи провели хоч один план у життя? Чи знають вони основи складання фінансового плану? Розрахунки собівартості? Чи знають вони фінансові плани і розрахунки капіталістичних підприємств?

Чи можна розраховувати, що діти це знають у V групі в першому семестрі?

Чи знають діти, в чому різниця у ставленні до праці на заводі за капіталістичного ладу і за радянського?

Чи знають діти роботу партії, профспілок, організацію праці на фабриці — без чого розмови про «трикутник» смішні?

А що пропонується?

а) «Вступити в змагання — школи з фабрикою, груп з групами, дітей з батьками». *На якій базі?* Проект не говорить. Очевидно, *соцзмагання*. А в базі змагання вся суть.

б) «Створимо в робітничому клубі нашої фабрики (заводу) куток п'ятирічки нашого виробництва і промислово-фінансового плану нашої фабрики на поточний рік».

Це непогано. Це означає збирання необхідних цифр і оформлення їх у діаграмах. Тільки треба усвідомити, що це велика робота, що зібрані цифри повинні бути перевірені, затверджені директором заводу або іншою відповідною особою і тоді тільки можуть оформлятися. Потім, як зробити, щоб оформлені цифри стали доступні масі?

в) «Організуємо живу газету і створимо шкільний відділ у стінгазеті на виробництві, в якому відобразимо хід соціалістичного змагання і виконання промфінплану на виробництві і відобразимо нашу участь в них».

Щоб виконати цю частину проекту, необхідно стежити за ходом змагання на фабриці. Чи може це зробити V група в першому семестрі? Не може. Тому в живій газеті говоритиметься про те, чого діти не знають.

г) «Залучимо наших батьків до ударних бригад і виробничих комун».

Це індивідуальна обробка, яка не піддається контролю, поле для брехні і хвастощів, цілком різні можливості. Треба ставити інакше: чим допомогти батькам, щоб вони вступили в ударні бригади?

д) «Організуємо демонстрацію проти прогульників нашого виробництва, проти тих, хто зриває виконання промфінплану».

Якщо це самостійна демонстрація, це може бути завбавно, але це несерйозно, марна трата часу.

е) «Організуємо в робітничому клубі виставку своїх робіт у шкільних майстернях і технічних гуртках. Зробимо для виставки необхідні пристрої (щити, вітрини)».

Це непогано, але *не в першому семестрі*, коли нічого ще не зроблено. Це добре, якщо *шкільні майстерні так організовані, що їх робота допомагає роботі фабрики*.

Той самий проект повторюється в VI і VII групах. Тут частково—повторення того, що робиться в V групі,—жива газета і демонстрація проти прогульників, але додається в пункті *д* створення «легкої кавалерії для перевірки соцзмагання на фабриці, перевірки чистоти машин і стану та догляду за інструментами». Ніхто на фабрику не пустить, щоб бути контролерами, треба заслужити це, а що зроблено в своїх майстернях — про це мовчок. І пункт *з* — «розробимо пропозиції для поліпшення роботи нашого виробництва для батьківських зборів і виробничої комісії фабрики (заводу)» — дурна, нахабна самовпевненість. І це називається комуністичним вихованням.

З розгляду даного проекту випливає ось що.

1. *Шкільні майстерні, починаючи з п'ятого року, повинні бути організовані так, щоб там ішло не просто навчання, а робота, потрібна фабриці...*

2. *Участь у соцзмаганні повинна охоплювати всіх дітей, дітей усіх груп, старших більшою мірою, ніж молодших.*

3. *Необхідно організувати управління шкільними майстернями на зразок заводського. Кожний учень повинен дбати про своє шкільне виробництво, намагатися його поліпшити, розширити, піднести виробничу кваліфікацію кожного, допомагати слабшим. Піонерська організація повинна дбати про надання комуністичного характеру всьому трудовому вихованню, про виховання свідомої дисципліни. Управління повинно включати представника шкільної і заводської адміністрації. Представник шкільної організації повинен турбуватися про пов'язання шкільного навчання з роботою майстерні, а представник заводської — про зв'язок шкільних майстерень із заводськими. При шкільних майстернях повинні бути виробничі наради.*

4. *Потрібний тісний зв'язок між заводом і школою. Над школою завод повинен мати шефство, особливо ті цехи, з якими пов'язана робота майстерень.*

5. *Необхідно звести до мінімуму показні форми соцзмагання, робити наголос на справжній допомозі заводіві, хоч би й невеликій...*

В и с н о в о к. Програми п'ятого, шостого і сьомого років не можуть бути випущені в такому вигляді. Цілий ряд просто шкідливих настанов. Не поліпшення, а погіршення старих програм, особливо програм 1925 р.

Щодо «Вступу», то він правильно накреслює напрям реформи програм, правильно дає ряд настанов. Неправильна тільки вимога роботи VI і VII груп на заводі, не дається настанови майстерням, не припадається школа до заводу, не вводиться *продуктивна праця майстерень для заводу*. Зовсім недостатньо висвітлюються питання самоврядування, потреби залучати робітників до будівництва школи; зовсім недостатньо сказано про політехнізм; надзвичайно мало висвітлюються ті питання, які

потрібно знати робітничому класові як провідному класові,— я маю на увазі питання державного будівництва, інтернаціональних відносин, питання організаційні. Але й у тому вигляді, як він написаний, вступ докорінно відрізняється від настанов поданих програм.

Передмова сама по собі, програми самі по собі.

Такий матеріал пускати не можна.

4 липня 1930 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 867—873*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТИ ПРОГРАМ ФЗС З МАТЕМАТИКИ, ФІЗИКИ І ПРАЦІ

Мене дуже турбує настанова програм з *математики, фізики і праці*. Вони вивчаються як ізольовані предмети. В пояснювальній записці до курсу фізики заперечуються штучні пов'язання. Та біда не в тому, що немає штучних пов'язань, але *нема і пов'язань природних*, які були, наприклад, у програмах 1925 р. Це певний крок назад.

Побудова курсу фізики мотивується дидактичними міркуваннями — якими саме, не сказано. Механіка викидається. Ні в математиці, ні в фізиці нема пов'язання теорії з практикою.

Технологію загнано в працю. Але в *програмі з праці* нема теорії, *вона не дає політехнічного кругозору, вона не дає трудової культури*. Крім того, ця програма виховує огиду до праці. Тут нема й тіні пов'язання з виробництвом свого заводу, *нема продуктивної праці*, а лише найнудніші нагромадження виробничих процесів... Для чого, навіщо все це потрібно, аллах відає, а навантаження колосальне, зовсім непосильне.

4 липня 1930 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 874

ВІДЗИВ НА ПРОЄКТИ ПРОГРАМ ФЗС З ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І МУЗИКИ

Судити не берусь, але вважаю невірним лозунг «Виразити, а не зображати». Треба вчити відображати (звичайно, не безглуздо, а відповідно до дійсності), малювати, творити в галузі образотворчого мистецтва, за допомогою образотворчого мистецтва робити зрозумілішими, ближчими, яснішими ті чи інші явища, ті чи інші ідеї. Не макети робити і лозунги мазюкати, а малювати треба вчити.

Необхідно також ознайомлювати з творами мистецтва, що зовсім не ввійшло в програму.

Музика повинна *організовувати*. Треба вчити нот, *хорового співу*, координації руху з музикою, треба дати зрозуміти музику як вираз певних емоцій, [навчити] переживати.

Треба ознайомлювати з музикою народною і не тільки російської національності.

Куди все це ділося?

Колишні програми були кращі.

4 липня 1930 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 874*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТИ ПРОГРАМ ФЗС З ІНОЗЕМНИХ МОВ

Даються мови: німецька, англійська, французька. Всі програми починаються з п'ятого року, тим часом як відомо, що починати треба з вивчення однієї якоїсь мови.

Потім — *великоруський шовінізм*. Третина населення, наприклад, чуваші, а викладання чуваської мови не ставиться навіть факультативно. *Обов'язково треба вводити факультативне поки що вивчення мови нацменшості, яка переважає в даній місцевості.*

Звичайно, потрібне певне орієнтування на суспільство-знавчий курс, але не це головне. *Головне — набування достатнього запасу слів, розуміння структури іноземної фрази і словникової структури.* Проте треба питання правопису, які займають у наших школах таке колосальне місце, значно скоротити. Розуміння чужої мови, вміння читати іноземною мовою і вміння розмовляти нею повинно зайняти центральне місце.

Важливо пов'язати вивчення мови з ознайомленням з укладом життя, з господарським і політичним укладом відповідної країни, з її літературою, з її минулим.

Важливо використати *радіо і грамофон.*

У запропонованих програмах вивчення мови часто відсувається на задній план, це неправильно.

4 липня 1930 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 875

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ФЗС З НАВИЧОК РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

Нещодавно мене вразила розповідь студентки IV курсу медичного вузу про те, що багато учнів не можуть навчатися інакше, як у групі, бо в них немає навички до читання. Мені довелося спостерігати кілька років тому відсутність звички до письмового викладу матеріалів. Очевидно, треба передусім розвивати звичку багато читати, працювати з книгою, робити виписки, зауваження на прочитане, точно викладати чужу думку.

В запропонованій програмі хоч і звертається увага на розвиток звички до читання, але цей бік справи треба ще більше підкреслити.

Американці для стимулювання звички до читання проводять *змагання на число прочитаних за певним списком книг*, особливо в літній час. Треба обов'язково ввести *розвиток звички користуватися бібліотекою*. Потім вести щоденники прочитаних книг. Треба, щоб це ввійшло в звичку. На п'ятому році говориться взагалі про щоденники. Але щоденники як шкільну роботу навряд чи можна вводити, щоденники пишуться для себе. Інша річ — щоденники роботи, подій, явищ.

Чого нема в програмі — це *викладу змісту*. А це дуже важлива робота, яка дає вміння точно передавати чужі думки, вибирати найістотніше. На п'ятому, шостому році цю форму роботи треба практикувати.

Програму заповнено всякими дрібницями, такими, як заповнення анкети, інсценування лозунгів і т. ін. Не видно, що найістотніше, і недосвідчений вчитель може приді-

лити більше часу на інсценування лозунгів, ніж на звичку викладати почуте і прочитане. Багато чого повинно бути винесено в клубну роботу.

В усій програмі дуже багато якогось тріску і дзвону. Найголовніше — говорити і писати про те, що знаєш і розумієш. А розділ «Суспільно корисна праця в зв'язку з проектною роботою» викликає роздратування — суспільна тріскотня, фрази про те, чого школярі не знають, і відсутність будь-якого натяку на суспільно корисну роботу. Хлестаковщина цілковита...

Що можна було б провести як суспільно корисну роботу? Наприклад, допомогу бібліотеці (добір книжок з різних питань, запис висловлювань робітників і селян про книжку, виготовлення рецензій на книжку). Читання вголос групі робітниць або робітників тих чи інших статей з газет з поясненням незрозумілих слів. Допомога в різних обстеженнях, де потрібний запис спостережень. Допомога в складанні якого-небудь звіту. Звіти гуртків «Друг дітей», Тсоавіахім, МОДРу та ін. Звіт про проведenu роботу. Складання робкорівських заміток. Вивчення робкорівської справи. Правка коректур. Складання альбомів з вирізок для бібліотек-читалень і т. д. і т. п.

Проекти суспільно корисної роботи з мови надто слабо пов'язані з проектами по суспільствознавству, мають такий самий показний вигляд, тільки ще менше в них системи, ще більше мішанини і поверховості.

Немає пов'язання з вивченням художньої літератури. Тому вивчення мови, мовних зворотів має архіштучний «навчальний» характер. Вивчення мови не можна зводити до вивчення запасу слів, воно повинно ще більшою мірою стосуватися вивчення стилю, мовних зворотів, класового духу мови. Про це немає й мови.

4 липня 1930 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 876—877

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ФЗС З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

Плюс програми з літератури — її пов'язання з суспільствознавством. Але дефекти програми з суспільствознавства викликають дефекти і програм з літератури.

Треба було б також не замикатися в літературу тільки російську, а дати деяке уявлення про літературу іноземну і *про літературу нацменшостей*. Це великоруський шовінізм, що в краях, де пліч-о-пліч живуть татари, чуваші, ойроти та ін., у яких надзвичайно цікаві пісні, твори, ніхто ніколи слова не промовить про їх літературу. Просто ганьба, а говоримо про інтернаціональне виховання. Вступний курс у класову боротьбу дає якраз місце пісням родового укладу, літературним творам середньовіччя і т. п. Важливе ознайомлення з українською літературою, білоруською, польською. Треба внести елементи порівняльного мовознавства. На белетристиці дуже важливо навчити вдивлятися в життя.

Відносно *курсу граматики* можемо говорити лише дуже дилетантськи.

Грамматика — це частина вивчення мови. Треба вивчати *структуру твору* (статті, оповідання, роману, віршів), способи захисту тих чи інших думок, пробудження тих чи інших емоцій і т. д. Це справа важка, це справа VII групи.

Набагато легше *вивчення структури фрази*. Але легкість чи трудність цього вивчення цілком визначається вмінням організувати самодіяльність учнів навколо цієї справи. На жаль, у пояснювальній записці цього не ска-

зано. Аналіз фрази треба приурочувати до п'ятого року, бо це вивчення впливає на побудову мови самого учня. Воно під силу учневі V групи. З вивченням структури фрази пов'язане засвоєння правильної пунктуації.

Важче вивчення *структури слів*, яку треба і можна вивчати лише на фоні розуміння структури мови і взаємозалежності слів. Тут необхідно взяти на допомогу порівняльне мовознавство, яке оживить нашу шаблонщину у вивченні слів. Допомагає надзвичайно паралельне вивчення іноземних мов. Саме до шостого року воно просується настільки, що дасть можливість порівняння.

Слід уникати нагромадження неосмислених правил. У цій частині дуже грішить накреслена програма.

Не слід проходити одночасно синтаксис і етимологію. Це страшенно плутає. Треба спочатку дати основи синтаксису, потім уже основи етимології.

Добитися правильного правопису можна не нагромадженням правил, а правильним тренуванням, правила ж слід зводити до мінімуму. Правка зошитів учнів молодших груп, колективна форма цієї роботи, правка коректур дуже добре виховує вміння правильно писати. Відносно граматики не пропонується ніяких суспільно корисних робіт, а тим часом вони конче потрібні.

4 липня 1930 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 877—878*

З ПРИВОДУ ПРОГРАМ З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Щодо програм з суспільствознавства хотіла б сказати ось що: *потрібний досить великий вступний курс в історію класової боротьби, який змальовував би етапи розвитку людства.* Це необхідно і з педагогічної точки зору, бо в дітей немає будь-якої історичної перспективи, важливо і з тієї точки зору, щоб закласти основи матеріалістичного розуміння історії. Цей курс якраз найзручніше пов'язується з сучасністю, допоможе осмислити сучасність.

Візьмемо питання про працю. Працю треба розглядати з історичної точки зору. Праця первісної людини — випадкова, важка, напівсвідома. Праця рабська. Праця при капіталізмі. Праця в Радянській країні.

Знову ж питання про організацію праці — праця індивідуальна та її організація, праця в індивідуальному господарстві, праця на великому підприємстві капіталістичного типу, праця на великому підприємстві соціалістичного типу. Праця індивідуальна, праця колективна.

На історичному фоні розвитку треба розглянути такі питання, як релігійне, як уявлення про світ, уявлення про інші країни, відносини між різними народами, питання культурне, питання про ставлення до жінки і найважливіше питання матеріалістичного світогляду — це відносини між природними умовами, економікою, господарським укладом, класами, формою управління, політикою, релігією, культурою. Це основне. Це дасть розуміння сучасності.

4 липня 1930 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 879

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З АРИФМЕТИКИ ДЛЯ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ *

Колишня програма надзвичайно важка і нераціональна. Множення й ділення треба віднести на третій і четвертий роки, але треба навчити лічити парами, п'ятірками, десятками, а потім трійками, четвірками, шестірками, семірками, дев'ятками. Це основа множення і ділення. Досвід показує, що коли є вміння лічити саме так, то множення і ділення потім засвоюються дуже легко.

Але відносно віднімання я не згодна з тов. Блонським, що його треба відкласти на другий рік. У межах сотні необхідно віднімання засвоїти на першому році, причому питання «скільки залишилось?» набагато легше, ніж «скільки не вистачає?», яке треба віднести на другий рік.

Звичайно, треба дати дитині час оволодіти досить твердо прямим рухом, ну хоча б у межах 30—31 (числа днів у місяці) і тільки після цього, після того як дитина вивчить цифри, буде їх писати, треба переходити до зворотного рахунку. В житті зворотний рахунок трапляється весь час. «Було п'ять яблук, з'їв одно. Скільки залишилось?» — це найпростіша форма розрахунку, і нею дитина повинна оволодіти на першому році.

Віднімання — дія зворотна додаванню, і, якщо додавання не буде доповнене відніманням, воно не буде до кінця усвідомлене. Тому перший рік треба доповнити зворотним рахунком у межах ста. З дробів треба дати в першому семестрі тільки поняття про половину і чверть, а в другому семестрі — про п'яту і десятю частини. Треба навчити застосовувати знання рахунку, додавання і від-

німання до предметів — різних відчутних речей¹. Потім — до відстані, вимірювання рідин, потім — до ваги, потім до рахунку звуків, слів і, нарешті, вже до рахунку часу (останнє найабстрактніше).

Ознайомлення з нумерацією, з десятковою системою треба віднести до другого року. На другому році навчити виконувати дії додавання і віднімання, спочатку з невеликими, потім з більшими цифрами. На другому році треба добитися швидкого рахунку в думці в межах тисячі. Тут можна ставити задачі — «скільки не вистачає», ділення предметів на частини (реальне ділення) і комбінація з частками цілого.

4 липня 1930 р.

*Вперше друкується
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 832*

¹ Тут особливо потрібні ігри з багатьма предметами (горіхи, кульки різних кольорів, дощечки різних кольорів, стада корів, зграї птахів, загоши піонерів, червоноармійці та ін., важливе забарвлення в різні кольори, щоб полегшити рахунок парами, п'ятірками, десятками). Взагалі на першому році треба ввести в ужиток ігри монтесоріївського типу, які дадуть уявлення щодо величини.— *Прим. автора.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПРИРОДОЗНАВСТВА ДЛЯ ШКІЛ І СТУПЕНЯ

Перша група дуже перевантажена спостереженнями. Головний недолік у тому, що ці спостереження дуже безсистемні, мало емоціональні і діти не знають, навіщо це потрібно. За короткий час інтерес до таких безсистемних спостережень притупиться. Краще менше спостережень, але більше системи в них і мети. Щоб не виходило просто спостереження заради спостереження. *Рік другий* — ще більша безсистемність плюс якийсь надзвичайно шкідливий утилітаризм. *Горизонт дитини не розширюється аніскільки.* Зв'язки між явищами, закономірності явищ не спостерігають. *Спостереження без осмислювання того, що спостерігається.* Ні про види тваринного царства, ні про різницю в структурі, ні про елементи розвитку — *нічого про це немає.*

Нікуди не годиться.

[Липень 1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 104, арк. 142

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ФЗС ІЗ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Нікуди не годиться.

Неправильно в семиріччі відокремлювати історію класової боротьби від сучасності. Неправильно в семиріччі не давати уявлення про минуле людства в цілому. Злочинно відривати історію від економічного розвитку. Суспільствознавство повинно закладати підвалини матеріалістичного світогляду, треба виховувати розуміння взаємозалежності між економікою і політикою,— а де в програмі хоть крихта основ історичного матеріалізму?

У семиріччі треба показати шлях розвитку людства від дикого стану до сучасності, від мотики — до трактора, у підлітка треба виховувати історичну перспективу, потрібне ознайомлення з глибоким історичним минулим. Немає ні дикого стану, ні рабства, ні середньовіччя взагалі.

Релігію відірвано також від історичного минулого, від економіки, від історії. Все відбувається невідомо чому.

Питання про маси, про їх боротьбу затушоване зовсім. (9-е Січня, події після 1905 р.— дається це так, між іншим). Про середньовічну боротьбу ні слова, про боротьбу Північних Штатів з Південними ні слова. Революції відбуваються без мас. І не випадково, що пропали «безвісно» профспілки, що капіталізм бореться як «категорія» і соціалізм також. К. Маркс згадується лише в підрядному реченні, а Фрідріха Енгельса і взагалі немає.

Авторам і на думку не спадає, що набагато корисніше прочитати з учнем «Комуністичний маніфест», ніж накручувати різні деталі, не даючи головного. Про колонії і імперіалізм — у підрядному реченні.

Немарксистська, безстрижнева, начотницька програма.

Злочинна програма. Не можна її друкувати.

[Липень 1930 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 883*

ПРО ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ДЛЯ 2-ГО РОКУ НАВЧАННЯ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ

(С. Т. ШАЦЬКОМУ)

Станіславе Теофіловичу!

Мені здається, другий рік збивається у Вас трохи на практицизм. Треба було б додержуватися стилю першого року — політизувати матеріал, пов'язувати його в щось ціле так, щоб видно було зростання понять, зростання кругозору; на другому році це ще важливіше, ніж на першому, без цього знову виходитиме вінегрет корисних справ.

Потім, мені здається, необхідно наполягати на питанні колективної праці в навчанні і в роботі. У Вас це питання обходиться. Виходить робота індивідуальна, а треба так, щоб і домашня робота ставала колективною роботою, йшла під контролем дитячого колективу, що Ви у себе в школі і робите, але треба це сказати, підкреслити.

Щодо природничих знань треба сказати більше, більше внести в них системи.

Мене лякає та безсистемність, яка виходить при методі проектів, в яку багато хто впадає; втрачається всякий стрижень, всяка послідовність. От і у Вас — карта вискакує, а ще плану не малювали; або зразу — «зроби модель». Але ж це робота для одиниць, а не для всього класу. Якщо для класу, для групи, то треба навчити, як робити.

Потім громадська робота в II групі і робота по організації повинні висунутись на перший план, а у Вас вони відтісняються якимось на задній план. Громадська робота,

види її повинні бути конкретизовані. Не можна писати про роботу для «бідної» сім'ї (благодійність), треба говорити про малосильну сім'ю і треба конкретно сказати, яка робота, хто її веде. Колгосп десь загубився, а його треба вип'ячувати. Взагалі другий рік повинен дати дітям уже навички самоорганізації і навички громадської роботи.

Докладно я не встигла проглянути.

Н. Крупська

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, ч. III, арк. 837*

ПРО ПОЛІТЕХНІЧНУ ОСВІТУ В ФЗС

(ЗАУВАЖЕННЯ НА МАТЕРІАЛИ ДО ПРОЕКТІВ ПРОГРАМ)

Завдання політехнізму — розкрити перед учнями *загальні основи сучасної техніки*, які властиві всім її галузям, незважаючи на всю їх різноманітність. Розуміння цих основ зробить зрозумілим і те, якими шляхами піде дальший розвиток техніки. Само собою, що сучасну техніку треба брати в усіх її опосередненнях, тобто в зв'язку із загальними науковими даними про оволодіння силами природи, з одного боку, і в зв'язку з питаннями організації праці і всього суспільного життя — з другого. Все це повинно даватися учням у найконкретнішій формі — шляхом ознайомлення в теорії і на практиці з основними типовими процесами праці, в яких учні повинні брати безпосередню участь. Тільки зв'язок продуктивної праці з навчанням допоможе підростаючому поколінню осмислити всю галузь народного господарства, без чого не можна стати справжніми будівниками соціалізму. Загальне обов'язкове навчання, пов'язане з політехнізацією школи, озброїть маси потрібними їм знаннями.

Політехнізм — не окремий предмет, його не можна вкласти в рамки «уроків праці», він повинен бути зв'язаний і з математикою, і з природознавством, і з суспільствознавством. Уроки праці і виробнича практика в школі-семирічці повинні стати лише стрижнем політехнічної освіти, де діти в процесі продуктивної праці, тісно зв'язаної з теорією, повинні діставати той всебічний розвиток, про який говорили Маркс і Енгельс.

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 399*

ВІДЗИВ НА СТАТТЮ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ ШКОЛИ

Основна думка, що нам потрібне не багаторемісництво, а політехнізм, правильна, безумовно; і відносно кадрів вірно. Але все ж відносно політехнізму сказано загально, треба було б сказати конкретніше, дати більше прикладів.

Потім обійдено основне питання, що при школі необхідно створити майстерню — цех підприємств, до якого прикріплена школа. Як це сполучити з політехнічною освітою — ось у чому суть питання.

Чи не занадто ми мудруємо?

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 405*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ КОЛГОСПЦЕНТРУ ПО ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

(У ЦК ВЛКСМ ТОВ. О. В. КОСАРЕВУ)

Я прочитала тези по організації праці дітей і підлітків у колгоспах, складені товаришами з Колгоспцентру. Посилаю Вам свої зауваження на них.

1. Тези розраховані на такі колгоспи, де вже немає домашньої праці підлітків, де немовлята — в яслах, малюки — в дитячих садках і де усупільнено всю худобу, всіх курей, всі городи, де запроваджено громадське харчування та інше. Це поки що є в небагатьох комунах, та й там треба топити печі, носити воду, мити підлогу та ін. Домашня праця підлітків залишається, а тим часом тези нічого не говорять про її регулювання, про її охорону і т. д. Тому робочий день підлітків буде фактично незмірно більшим, ніж це вказується в тезах. Усе це підриватиме організм, який тільки формується, надмірною фізичною роботою, непосильною для перехідного віку, і зробить неможливим будь-яке навчання.

2. Тези передбачають забезпечення дітей до 12 років за рахунок колгоспів. Треба мати на увазі, що не всі діти встигають в цьому віці закінчити школу I ступеня, яка повинна бути обов'язковою для всіх колгоспних дітей. Тим часом, починаючи з 12 років, колгосп перестає утримувати дітей, що зведе нанівець введення чотирирічної обов'язкової школи. Через це треба включити в тези відповідне застереження.

3. Тези говорять про рівну оплату за рівну працю. Більше ніяких застережень не зроблено, але ж треба враховувати, що виробіток у дітей у зв'язку з їх фізич-

ними силами буде завжди меншим, ніж виробіток дорослих робітників за ту ж саму одиницю часу. Треба категорично вказати, що проводиться почасова оплата праці дітей з урахуванням зниженого виробітку. Я не вважаю за доцільне введення для підлітків відрядної оплати праці.

4. Запровадження учнівської сітки з коефіцієнтом 0,6 до нормальної сітки також докорінно суперечить принципів рівної оплати, проголошеному авторами цих тез. Спеціальну учнівську сітку не можна вважати правильною навіть для промисловості, а в умовах сільського господарства вона цілком надумана. Якщо є ще якась видимість аргументу в тому, що на фабриці учень в перші періоди свого навчання не виробляє продукту, то як можна, навчаючись у сільському господарстві, обробляти ґрунт, сіяти, доглядати худобу, щоб в результаті цього не виявилась якась площа землі невиораною і незасіяною, якась кількість худоби ненагодованою і т. д.? В умовах сільського господарства з першого ж моменту навчання праця підлітків даватиме певний господарський ефект, і тому пропозиція про запровадження спеціальної учнівської сітки повинна бути відхилена з усією рішучістю.

5. В буржуазних державах ще на початку цього століття було встановлено, що підлітки, які працюють по найму, повинні обов'язково набувати загальноосвітніх знань. Про це тези також не говорять. Більше того, запроваджуючи непомірний робочий день для підлітків, охоплених бригадним та індивідуальним учнівством (6 годин для підлітків 12—14 років і 8 годин для підлітків віком 14—16 років), вони фактично виключають можливість будь-якого додаткового теоретичного навчання цих підлітків.

6. Зовсім не розвинуто розділ, присвячений охороні праці. Неясно, як вона буде організована.

7. Треба сказати, що повинна робити профспілка сільгоспробітників і Наркомпраця в справі охорони праці дітей і підлітків у колгоспах.

8. У тезах зовсім не дається відповіді на цілий ряд специфічних питань, зв'язаних з працею дівчат. Це треба зробити обов'язково. Як приклад вкажу хоча б на те,

що необхідно щомісяця звільняти дівчат від роботи на два-три дні в період менструації; інакше ми загубимо їх здоров'я.

Ось мої зауваження, що мають попередній характер, бо я встигла ознайомитися з тезами дуже наспіх.

1930 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное образование»,
1959, № 2*

*Друкується за копією
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 18, арк. 116—117*

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО ЗАВДАННЯ ПРОФТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ

1. Профтехнічну освіту треба поставити якомога ближче до виробництва. Це стосується профтехнічної освіти всіх ступенів. Одним із засобів такого наближення є виробнича практика на заводі.

2. Практику потрібно організовувати так, щоб учні в процесі її *виконували певні виробничі завдання*. Досвід показує, що саме така постановка справи дає найкращі результати і здешевлює вартість профосвіти.

3. Повинне бути тісне пов'язання між вищою, середньою і нижчою профосвітою кожної галузі виробництва.

4. Тільки така постановка справи дає можливість залучити спеціалістів різних типів до роботи над профосвітою.

5. Треба, щоб індивідуальне учнівство було в галузях, які потребують ремісничих навичок високої кваліфікації.

6. Бригадне учнівство доцільне щодо спеціальностей, які потребують лише тренування (наприклад, загортання в папірці цукерок).

7. Щодо шкіл ФЗУ, то: а) необхідне розвантаження їх від спеціальностей, у яких працює лише незначне число учнів, б) від спеціальностей, які потребують лише простого тренування, в) потрібний і тут великий зв'язок навчання з виробництвом, г) розвантаження програм, спрощення їх, д) підведення під школи ФЗУ бази семирічки при фабриці¹ (потрібна матеріальна допомога ВРНГ).

¹ Семирічка при фабриці — фабрично-заводська семирічка (ФЗС). — Ред.

8. Необхідність інструктажу інструкторів-практиків, що ведуть індивідуальне, бригадне учнівство і керують роботою учнів ФЗУ.

9. Необхідне влаштування обов'язкових курсів для робітничої молоді, яка зайнята на виробництві, але не відвідує ФЗУ. Програми цих курсів повинні мати загальноосвітній характер, але бути максимально орієнтованими на виробництво і включати в себе спеціальні дисципліни на зразок креслення, моделювання, матеріалознавства та ін.— залежно від виробництва. Такі вечірні курси можуть відвідувати і дорослі робітники.

10. Влаштування окремих курсів із спеціальних виробництв.

11. Використання виробничих нарад з метою виробничої пропаганди (попереднє опрацювання питань, що стоять на порядку денному виробничих нарад), використання для цієї ж мети екскурсій на краще організовані виробництва.

12. Відрядження на тимчасову роботу робітників на краще поставлені підприємства.

13. Організація профтехнічних шкіл в набагато більшому розмірі, ніж тепер, у районах кустарних промислів.

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2,
од. зб. 10, арк. 72*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ «ПОЛІТЕХНІЗМ У СРСР»

1. На мою думку, не можна, виступаючи на міжнародному конгресі¹, давати неточні дані і зображати «бажане і очікуване» як дійсне. Так можна лише набути слави хвастунів і втратити повагу. Треба дати порядок з нашими настановами і точні дані.

2. Продуктивну працю за Марксом і Енгельсом треба брати. Величезна помилка нашої програми з політехнізму в тому, що там — навчання, а продуктивної праці разом з дорослими немає. IX з'їзд Рад постановив усю шкільну роботу пов'язати із завданнями будівництва — де це?

Школи наші, особливо сільські, ведуть велику роботу в справі допомоги населенню — навіть школи I ступеня. Це зовсім не показано. Діти навіть винаходять (до речі, наш інститут, здається, замикається в чотирьох стінах і в чотирьох стінах хоче замкнути школу).

Треба інакше сказати про продуктивну працю дітей — про те, що вона підпорядкована навчальним і виховним цілям, що це не «робочі руки», але праця *продуктивна*, а не тільки екскурсії. В цьому суть питання.

3. Треба сказати про роботу на заводі VII групи. Набагато сильніше треба сказати про зв'язок із заводом, зв'язок з правлінням, фабзавкомками, осередками, робітниками і робітницями.

¹ Можливо, тези готувалися для VI конгресу Інтернаціоналу працівників освіти, що відбувся в 1930 р.— *Ред.*

4. Про *громадську* роботу не сказано.

5. У замітках В. І. Леніна на тези Крупської вказується, що треба починати з принципового — з в'яснення значення політехнізму для будівництва, для соціалізму, тобто з політики, з того, що свідома участь має у виробництві, у будівництві, в соціалістичній економіці дає можливість розгорнути такі сили, як ніщо інше (Магнітогорськ). Ентузіазм будівництва, соцзмагання на протилежність індивідуальному кар'єризмові, вся організація на соціалістичному заводі інші. І потрібні не тільки навички, а й величезний інтерес до соцбудівництва. Тоді й дисципліна буде.

Необхідно сказати про базу, яку створює колективізація і механізація сільського господарства. Знання дітей про техніку уже не ті, що були раніше. Інтерес до техніки виріс.

Потім необхідно сказати про зближення міста і села.

Як говорити про політехнізм, не сказавши ні слова про Маркса і Леніна, про ленінізм у справі виховання, у справі будівництва школи?

Школа політехнічна — справа всієї країни. Треба розповісти, як іде боротьба за політехнізм, про політехнічний з'їзд¹ і т. ін.

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 58*

¹ Мова йде про I Всеросійський з'їзд в справі політехнічної освіти (10—12 серпня 1930 р.).— *Ред.*

З ПРИВОДУ НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНІВ І ПРОГРАМ НА КУРСАХ ДЛЯ ВИСУВАНЦІВ

Курси для висуванців повинні будуватися так, щоб *враховувалася строкатість підготовки висуванців, їх виробничий і організаційний досвід, особливості тих галузей роботи, на яку висунуті ті чи інші групи висуванців.* Усе це диктує необхідність більшої індивідуалізації роботи, розбивку курсантів на ряд груп, індивідуалізацію завдань, виділення особливих вільних годин для роботи з окремими групами, встановлення спеціальних циклів для окремих груп.

Зважаючи на обмежений час, необхідне тісне пов'язання між загальноосвітніми і спеціальними предметами. Треба, щоб загальноосвітні предмети будувалися на матеріалі спеціальних предметів, служили глибшому розумінню цих спеціальних предметів. Потрібна також на курсах висуванців надзвичайно конкретна постановка всього викладання, теорія повинна ілюструватися завжди конкретними прикладами, теорія повинна тісно пов'язуватися з практикою. Тільки така постановка справи допоможе курсантам дістати на курсах страхівку від бюрократизму. Суть бюрократизму в тому, що мертва форма заслоняє живу справу. Тільки тісне пов'язання теорії і практики по всій лінії навчить висуванців пристосовувати форми до потреб живої справи, завжди вникати в суть питання.

На Колегії ми говорили *про ознайомлення висуванців з практикою*: наприклад, висуванці в освітні апарати повинні відвідувати школи, політосвітні заклади і т. д.; ті,

хто висувається на здоровідділівську роботу,— відвідувати лікарні, амбулаторії та ін. Це не практичні заняття у вузькому розумінні слова, це ознайомлення з практичною постановкою справи. Звичайно, тут важливо розробити, що́ і як дивитись, важливо відвідувати заклади спочатку разом з консультантом, забезпечувати при самостійних відвідуваннях відповідними питальниками, сюди повинно входити і обговорення баченого, і критика його.

До речі, ця робота повинна тісно пов'язуватись *із заняттями з рідної мови*. Учні повинні вміти записувати свої враження, хід дебатів, висновки. Потім треба давати учням відповідний матеріал для самостійного читання — списки книг, які треба самостійно прочитати. Зв'язати це з умінням користуватися довідниками, із звичкою працювати в бібліотеці. Треба, щоб учні навчилися вести щоденники роботи, навчилися робити вирізки з газет, виписки з прочитаного матеріалу.

Математика повинна вивчатися не абстрактно, а в зв'язку з плануванням і обліком. Необхідно, щоб учні вміли добре вести підрахунки (з цим пов'язати роботу на рахівниці і арифмометрі); необхідно ознайомити їх з елементарними статистичними прийомами і методами обробки статистичних даних; треба задачі брати з галузі тієї спеціальності, яку вони вивчають; дуже важливо, щоб учні-висуванці самі складали задачі, взяті з життєвої практики; особливу увагу треба звернути на процентне обчислення; основи вимірювань пов'язувати також з практичними обчисленнями і співвідношеннями величин.

На Колегії вказувалось також на необхідність озброїти висуванців певними *географічними та історичними відомостями*.

Необхідно озброїти учнів знанням карт, вмінням працювати з картою; треба знати найголовніші географічні назви, без яких не можна стежити за міжнародними відносинами, всесвітнім рухом пролетаріату. Необхідно чітко знати географію СРСР — республік, країв і областей, їх національні, географічні, природні, господарські, історичні особливості; треба знати метод паспортизації — вміти складати паспорти районів.

Історичні відомості треба було б давати в такому порядку — дати характеристику історичних епох взагалі (вступний, орієнтовний курс на кілька уроків), історичні відомості щодо найголовніших держав за останні два століття, дати картину їх теперішнього політичного ладу. Те ж саме — дещо докладніше — про Росію.

Щодо *сусільствознавства*, то треба починати з основ нашого державного ладу, з нашої Конституції, щоб дати загальну перспективу; потім розібрати, як ішла боротьба за Радянську владу, починаючи з моменту виникнення робітничого руху. Досвід показує, що історичний підхід до питання робить його найбільш зрозумілим для маси. У зв'язку з цим треба давати й історію партії, не відриваючи її від класової боротьби і показуючи, як партія впливала на цю класову боротьбу. Про роки Радянської влади треба дати картину роботи, виконаної в усіх галузях; тоді тільки ми підведемо до розуміння резолюцій XVI з'їзду партії. Потім я вважаю краще потрібним, щоб у цьому курсі поставлено було вивчення ряду статей Леніна, — останні статті, що стосуються боротьби з бюрократизмом, кооперації, культури, повинні бути прочитані всіма, а потім треба підібрати ряд статей за циклами: для просвітян — один цикл, для кооператорів — другий (деякі з цих статей повинні вивчатися на уроках російської мови — конспектуватися, викладатися і т. ін.), для працівників, що працюватимуть у Наркомземі, — третій і т. д. Потрібні рекомендаційні списки з різних питань, з урахуванням міри трудності і т. д., які допомагатимуть самостійному читанню Леніна.

І, нарешті, щодо *спеціальних циклів*, то тут треба брати цикли не тільки за спеціальністю, повинні бути цикли і на особливо злободенні теми. Наприклад, зараз — про роль Рад, про права і обов'язки членів Рад, про роботу секцій, про взаємовідносини секцій Рад і відповідних наркоматів і т. д. і т. п.

Звичайно, все сказане стосується більше до програми, до методу її розроблення, ніж до побудови навчальних планів.

Мені здається, що треба було б оголосити конкурс на деякі програми. Пов'язати цю роботу з роботою заочного університету. Треба тільки, щоб заочний університет працював у повному контакті з курсами, врахо-

вував би їх досвід і досягнення, щоб на курсах була спеціально прикріплена людина від заочного університету, яка обліковувала б досвід. Тоді можна буде створити чудові заочні курси для висуванців різного типу.

Передбачаються курси тримісячні, шестимісячні, дев'ятимісячні. Може, доцільно зробити їх триступневими: перший ступінь — три місяці, другий — наступні три, третій — ще наступні три місяці. Тоді буде внесено деяку єдність, простіший буде облік.

Ось такі мої побіжні міркування.

10 жовтня 1930 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 203—206*

ДО ПРОЕКТУ ЗАКОНУ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ ШКОЛИ *

(ВИСТУП НА ЗАСІДАННІ КОМІСІЇ ПО ВИРОБЛЕННЮ
ПРОЕКТУ ЗАКОНУ)

Я думаю, що треба у вступній частині точніше сформулювати питання про політехнізм і показати зв'язок політехнізму з ростом індустріалізації. Адже це не випадковість, що саме в цьому році, коли індустріалізація зробила величезні кроки, політехнізм також починає переходити із сторінок книг у життя. Тому не можна уникнути того, щоб про це не сказати в передмові, не охарактеризувати чітко політехнізм. Тов. Епштейн правильно відзначив, говорячи про політехнізм, що ми весь час сповзаємо з нього. Треба чітко відмежуватися від цього ремісництва, треба в передмові сказати про те, що політехнізм є розуміння взаємозалежності різних виробничих процесів і різних галузей виробництва.

Потім наступним пунктом треба взяти пункт 9: «Організація масового руху за політехнічну освіту». Тут треба не тільки школу розуміти, під цим треба розуміти цілу систему і слід подумати, як і що тут нам зробити. Ми знаємо, яке величезне значення мають в Австрії музеї, виставки літератури, технічних підручників, всякі екскурсії, які систематично організовуються, і т. д. Повинна бути продумана ціла система заходів, яка розширювала б кругозір з техніки не тільки в дітей, але й у дорослих. У цьому зацікавлена і ВРНГ, цілий ряд музеїв, виставок без неї не може бути проведений. У свій час був цілий ряд спроб з боку ВРНГ в справі організації виставок, але ці спроби виявилися невдалими. ВРНГ повинна організувати пересувні виставки.

Потім важливо вказати на таку річ: у кінці схеми сказано, що одним з організуючих центрів політехнічної освіти є школа. Але школа у нас завжди була, і називали ми її політехнічною,— треба сказати, що у виробництві організуючим центром є, безперечно, завод, який може розвивати політехнічну пропаганду і будувати політехнічне навчання. На селі такими центрами є машинно-тракторні станції, машинізовані колгоспи і радгоспи. Треба визначити ці організуючі центри, навколо яких може розгортатися ця робота, і я вважаю, що тут треба подумати і, може, з ряду заводів висунути деякі заводи, які стануть організуючими центрами політехнізму.

З цієї точки зору треба висловити те, що тут причеплено до трудових навичок. Треба було б просто розгорнути наші дебати з цих позицій. Як робити це в даній галузі промисловості, який характер матиме в ній політехнізм? Ми скрізь проведимо політехнізм, але який характер в тому чи іншому районі він матиме? Наприклад, візьмемо такий район, як Центральнo-Чорноземна область,— як там буде організовано політехнізм? Тут треба мати на увазі те, що В. І. Лєпін говорив, коли пояснював: треба користуватись тим, що є під рукою. Він говорив з приводу електрифікації, що кожна електрична станція повинна бути використана як центр пропаганди електрифікації, кожна залізнична майстерня може бути використана. Кожна МТС, кожний район повинні бути розглянуті з цієї точки зору, і повинен бути встановлений тип політехнізму, який там можливий.

Далі треба сказати про політехнізм нашої школи на всіх її ступенях. Який характер має політехнізм у школі I ступеня, у профшколі, в середній, вищій школі і т. д.? Як, наприклад, завдяки тому, що наші навчальні заклади будуються за галузевим принципом, який створюється фон для політехнізму і в чому він повинен полягати? Не можна думати, що це можна вирішити з одного маху. Потрібна велика підготовка цього закону, повинна бути пророблена велика попередня робота.

Далі треба відмітити необхідність дослідницької роботи, і не тільки дослідницької роботи кабінетної, а досвідно-дослідницької роботи, яка була б зв'язана з виробництвом. Цей зв'язок з виробництвом дуже різнома-

нітний. Наприклад, у текстильників один зв'язок, один вихідний пункт, який розвиватиметься в дальшому. Прикріплена до текстильної фабрики школа ФЗС повинна взяти там один вихідний пункт, і треба вказати, як далі вона повинна використовувати всі можливості для того, щоб, виходячи з даної галузі промисловості, свідоміше підійти до виробництва в цілому і зрозуміти весь зв'язок виробничих процесів. Тут потрібна велика дослідницька практична робота по узагальненню окремих моментів. Потрібна робота по узгодженню програм шкіл з цим вихідним пунктом і з усім навколишнім індустріальним середовищем. Звичайно, дуже важливі і місто, і село. Важливо, щоб у кожній програмі школи проходили і село, і місто. Важливо, як політехнізацію можна проводити на заводі для кожного ступеня.

Потім я хочу сказати, що питання про майстерні не дуже уточнене.

У американців дуже великий досвід щодо майстерень, вони дуже захоплювались і будували майстерні не так, як ми: збудуємо друкарську майстерню і столярний верстат — і на тому все. Вони витрачали масу грошей на майстерні і тепер прийшли до висновку, що це кустарно. Ці майстерні можуть відігравати лише кустарну роль.

Подивимося на наші майстерні. Я бачила в Орехові майстерню, на яку «убухано» 20 тисяч, виділених Наркомосом. У цій майстерні нема ні матеріалу, ні роботи. Потім візьмемо столярну майстерню — що там роблять? Роблять ніжки для табуреток. Тут, у Москві, дванадцять років тому тільки й робили, що ніжки для табуреток. Коли я спробувала запитати, до якої програми це підходить, то «змилися» всі викладачі й учителі. Я не хочу зводити наклеп на вчителя, але в цьому разі ніхто нічого пояснити не міг. Я бачила раніше майстерні, «убухано» на них величезні гроші, а в результаті — величезна різальна машина для виготовлення палітурок, а майстер стоїть без діла, сидить і клеїть коробочки.

Ми тут поставили питання про обладнання майстерень насамперед, і треба з великою обережністю до нього підійти і точно формулювати, чого ми хочемо від майстерень.

Говорячи про те, як проводиться політехнізм на заводі, треба вказати, для якого віку це можливо; те ж саме і щодо колгоспів та машинно-тракторних станцій.

Нарешті, характеристика підготовки керівника з політехнізму. Про це важливо сказати: звідси впливатиме ряд практичних заходів — хто що може, яка саме організація і т. д. Ми повинні всю нашу систему і загальної освіти, і професійної побудувати так, щоб вона була найтісніше пов'язана з політехнізмом.

Сьогоднішні збори — це тільки перший крок на шляху до політехнізму, але кожному з нас вони дали досить багато. По-перше, з виступів товаришів видно, що основи політехнізму всіма засвоєні, і, слухаючи один за одним виступи товаришів, я раділа; політехнізм починається, певні поняття вже відстоялися і перестали бути спірними. Ясна картина загальної справи, як треба будувати матеріал, який підготував би основу для складання закону про політехнізацію.

[18 жовтня 1930 р.]

*Публікується вперше
за сєнограмою*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 670—672*

РЕЦЕНЗІЯ

А. П. ПИНКЕВИЧ. НЕПРЕРЫВНАЯ ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ ПРАКТИКА В АМЕРИКЕ. С ПРЕДИСЛОВИЕМ А. ВЫШИНСКОГО, М.—Л., ГИЗ, 1930, 152 стор.

Тема книжки дуже цікава. Ми ставимо в наших вузах виробничу практику, ми прагнемо перетворити нашу школу на школу політехнічну, встановити тісний зв'язок між школою і виробництвом, і нам потрібно знати, як пов'язується навчання з виробничою практикою в Америці — найпередовішій у промисловому відношенні країні.

А. П. Пінкевич використав відрядження в Америку для вивчення цього питання. У нього правильна перспектива, він ні на хвилину не забуває про класові настанови американської школи і попутно відзначає і привілейований характер деяких навчальних закладів, і обурливе ставлення до «кольорових» рас, і систематичність у вихованні із студентів ретельних слуг капіталу. Але не це найцікавіше в книжці А. П. Пінкевича. Найцікавішим є опис роботи університету в Цінциннаті, який працює за системою інженера Шнейдера.

Ця система відома під назвою «кооперативної системи». Англійське слово *cooperation* («кооперейшон») означає співробітництво. «Кооперативна система» Шнейдера — це співробітництво між школою і підприємством у справі виробничого виховання студента. Половину часу студент працює в університеті, половину — на підприємстві. Зразу ж після вступу на I курсі студенти діляться на дві групи з таким розрахунком, щоб кожне місце у виробництві було зайняте двома студентами різ-

них груп. Обидві групи чергуються регулярно через чотири тижні. Навчальний курс триває п'ять років, причому кожний рік займає приблизно одинадцять місяців повних занять і один місяць вакацій.

Про систему Шнейдера писалося в нашій педагогічній літературі вже не раз, але в цій книжці автор наводить багато цікавих деталей.

Мені здався найцікавішим опис департаменту (відділу) координації. Такий департамент координації є органічною частиною університету в Цінціннаті. Координація між теоретичною і практичною роботою є характерною ознакою всієї «кооперативної системи». Координатори мають вищу освіту і досвід роботи на виробництві.

Відділи координації мають на меті:

1. Встановлення відносин з підприємствами і одержання місць для студентів.

2. Нагляд за тим, щоб заняття студентів були організовані з послідовним ускладненням і заглибленням у професію.

3. Підведення підсумків роботи студентів.

4. Підтримування досить тісного контакту підприємства із студентами під час виробничої роботи студентів.

5. Роз'яснювальна і теоретична робота із студентами в галузі їх роботи: перегляд звітів та інформацій по них, проведення спеціальних занять під час теоретичної роботи і т. д.

Координатор повинен відвідувати студентів на виробництві досить регулярно і проводити бесіди з ними під час їх роботи, даючи їм конкретні настанови з того чи іншого питання. Від студентів вимагається подання регулярних звітів, в яких характеризувалася б та робота, яку студент провів на підприємстві. Ці звіти, як правило, надаються щотижня, в деяких випадках через два тижні або трохи рідше. У навчальних планах університету в Цінціннаті існує предмет «координація». На уроках координації обговорюються разом з координатором наслідки роботи на виробництві, труднощі, які трапляються, розробляються плани усунення тих чи інших недоліків.

Цей бік справи є для нас особливо цікавим. Ми

будуємо підприємства-школи, прикріплюємо школи до підприємства, прагнемо до того, щоб це прикріплення не було чисто формальним, але питання про органічний зв'язок навчання з роботою на підприємстві практично у нас не розроблене. І нам треба взяти те, що є в цьому відношенні в Західній Європі та в Америці.

Ми не можемо обмежитись тим, що у них є. У них координаційна робота звужується всім капіталістичним укладом. Це проявляється в усіх дрібницях. Візьмемо приклад, наведений в книжці А. П. Пінкевича: студенти повинні писати звіти тільки такі, які прийнятні для підприємця. Координація зовсім не охоплює суспільно корисної роботи студента на підприємстві. Студент повинен бути тільки ввічливим з робітниками і прагнути до того, щоб сподобатися майстрові.

Координація у нас неминуче торкатиметься не тільки технічних питань, але й уміння допомагати робітникам у їх боротьбі за промфінплан і т. д. Настанова буде інша. Координаційним відділам майбутньої Америки доведеться, можливо, суспільних настанов учитись у нас, використовувати наш досвід, а в координаційних відділах теперішньої капіталістичної Америки ми повинні вчитися господарського, технічного пов'язання, координації. Ця справа у нас відстає. Звичайно, і в цій галузі ми підійдемо до їх досвіду не із зав'язаними очима і братимемо те, що є для нас цінним. Але вчитись у координаційних департаментів американських вузів, побудованих на зразок цінціннатського вузу, ми повинні почати негайно. Треба роздобути весь наявний у них матеріал і ретельно вивчати його. Треба нам створити свої координаційні відділи, для чого нам будуть потрібні інспектори-координатори, і, мені здається, цілий ряд аспірантів повинен був би спеціалізуватись на цій роботі. Це один з дефектів нашого культурного будівництва — відсутність потрібного пов'язання.

Саме життя поставило перед нами завдання: пов'язати ФЗС, технікуми, вузи з підприємствами, пов'язати ШКМ, сільськогосподарські технікуми і вузи з роботою по сільському господарству, по колективізації, пов'язати роботу міську з роботою колгоспною. На з'їзді з полі-

технізму¹ багато говорилось про це. Наші координатори повинні будуть продумати всі ці пов'язання, врахувати, зафіксувати набутий уже в цій галузі досвід. Але їм треба буде проводити свою велику дослідницьку роботу. Як повинні бути побудовані шкільні майстерні при різних видах виробництва? Так, щоб робота в цих майстернях могла бути виробничою, координованою з роботою підприємства. Як будувати навчальну роботу так, щоб виховувати в учнів технічну свідомість? Як перебудовувати викладання фізики, хімії так, щоб можливе було найтісніше пов'язання теорії з практичною роботою?

В елементарній формі — в школі I ступеня — ми розв'язали питання про координацію роботи школи з навколишнім трудовим життям, але це питання лише наполовину розв'язане в школі, яка будується над семирічкою. Там, де починається вивчення теорії, ми не вміємо ще зламати рамок старих схем. Тут потрібна поглиблена спільна робота марксистів-педагогів і марксистів-техніків.

Американський досвід координації може особливо допомогти нам. Книжка А. П. Пінкевича піднімає завісу над тією старанною і копіткою роботою, яка ведеться в галузі координації і в галузі добору технічних сил. Кожний слухач має схему, як робити звіти, як вести щоденники роботи, які моменти в них вип'ячувати. Треба було б зібрати щоденники американських студентів і порівняти їх з щоденниками наших студентів, які пишуться тепер нашими студентами і які «підмахує» майстер, зайнятий по горло іншою роботою.

З точки зору добору сил особливо цікава та характеристика, яку дається студентові і яку наведено в Пінкевича:

¹ Всеросійський з'їзд в справі політехнічної освіти відбувся 10—12 серпня 1930 р.— *Ред.*

Повідомлення про кооперативного студента

Ім'я студента
 Фах
 Рік вступу
 Найменування фірми
 Кількість

Риси харак- теристики	А	В	С	Д	Е
	90—100% Винятково хороший	80—90% Вище за середній	70—79% Середній	60—69% Нижче за середній	Нижче 60% Винятково поганий
Інтерес до роботи	Ентузіастич- ний	Зацікав- лений	Середній	Індефе- рентний	Нема інтересу
Здібність до навчання	Дуже велика	Велика	Середня	Повільна	Погана
Упевненість в своїх силах	Надзвичайна	Хороша	Середня	Мала	Боязкий
Акурат- ність	Надзвичайно акуратний	Акурат- ний	Середня	Неакурат- ний	Безтурботний
Швидкість в роботі	Дуже швидко	Швидко	Середня	Повільна	Надзвичайно повільна
Ініціатива Судження	Близькуча Винятково хороше	Хороша Хороше	Середня Звичайне	Погана Погане	Безнадійний Безрозсудний
Поведінка	Виняткова	Хороша	Середня	Погана	Викликає тривогу
Старанність	Надзвичайно старанний	Старанний	Рівна	Непостійна	Лінощі
Ступінь над- ійності	Цілком надій- ний	Благона- дійний	Задовіль- ний	Нерівний	Неблагона- дійний

Ця характеристика дуже цікава. Звичайно, оцінка «поведінки» і «ступеня надійності» визначається з точки зору інтересів капіталістів, але тут відмічаються і ті якості, які потрібні за радянського ладу: інтерес до роботи, здатність до навчання, впевненість у своїх силах, акуратність, темп роботи, ініціатива, судження, старанність. А якщо під «поведінкою» розуміти вміння вести громадську роботу, а під «ступенем надійності» — наполегливість у досягненні поставленої мети, то вийде і з радянської точки зору мірило значно цінніше, ніж формальна «здача заліків».

У справі налагоджування промисловості, як і в справі організації всього життя, добір людей має колосальне

значення. В сучасній обстановці добір людей не може відбуватися на око, потрібні об'єктивні мірила. Важливо, звичайно, хто дає характеристику. Характеристику в Америці дає захисник інтересів підприємця.

Автор, природно, звернув головну увагу на вузи технічні, але він відзначив, що за «кооперативним планом» працюють і вузи комерційні, один медичний і навіть богословський. Застосовується «кооперативний план» і в технікумах: наприклад, у Дейтоні (штат Огайо) існує «кооперативний курс роздрібної торгівлі».

Нам важливо вивчити матеріали саме торговельних кооперативних вузів і технікумів, подивитися, чи не можна тут чого-небудь навчитися.

Книжка А. П. Пінкевича викликає ряд нових думок, будить інтерес до вивчення досвіду Америки і підкреслює те безумовне положення, що «наздогнати і випередити» таку країну, як Америка, ми зможемо лише шляхом дуже напруженої, наполегливої роботи як у галузі науковій, так і в галузі організаційній.

1930 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1930, № 10*

*Друкується за Собр. соч.
Н. К. Крупской, т. IV, М.—Л.,
Учпедгиз, 1934*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ ПЕДВУЗІВ

1. Треба відзначити, що практика студентів у педвузах двояка: педагогічна, по-перше, і трудова, по-друге.

2. До стор. 5. Не треба виділяти студентів на заводі в окрему категорію. ШКМ¹ — або на завод сільськогосподарського машинобудування, або по переробці сільськогосподарських продуктів, що гірше, звичайно.

3. Стор. 6. Треба конкретизувати, що означає *ознайомитись із заводом* — з устаткуванням, з організацією праці, яка впливає з устаткування, з характером праці, який теж впливає з устаткування. Важливо дати *схему вивчення заводу* — схему вивчення його устаткування, схему вивчення організації праці, схему організації робітників на сучасному заводі в Радянській країні.

4. Студенти разом з робітниками повинні обговорювати характер трудового навчання підлітків, тип майстерні та ін.

5. Стор. 14—21. «План роботи на виробництві» дуже хороший. Тільки це не план «роботи», а план вивчення виробництва. Треба було б додати: роль даної промисловості в плані реконструкції народного господарства.

6. Стор. 22—24. Теж дуже добре, на мою думку.

7. Стор. 24—32. Робота в радгоспі мені менше подобається. Тут треба було б почати із загальних завдань

¹ Йдеться про студентів, що готувалися до педагогічної роботи в школах колгоспної молоді (ШКМ).— *Ред.*

реконструкції, визначити в них місце даної області, даного радгоспу, визначити його цільові настанови.

8. Немає узагальнення: організація праці на заводі, організація праці в радгоспі.

9. Куди дівся колгосп? Куди ділась робота в майстерні?

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 951*

РЕЦЕНЗІЯ

П. ПАНКЕВИЧ. *МЫСЛИ ПЛЕХАНОВА О ВОСПИТАНИИ И ОБРАЗОВАНИИ*. С ПРЕДИСЛОВИЕМ А. Г. КАЛАШНИКОВА. М., «РАБОТНИК ПРОСВЕЩЕНИЯ», 1926, 75 стор.

Висловлювання Плеханова ми повинні вивчати якнайважливіше. Тут потрібна велика точність. Автор наполовину викладає Плеханова своїми словами, і цей виклад не завжди точний, що мимоволі викликає досаду.

Також досаду викликає, наприклад, виклад висловлювань Плеханова з приводу умов, в яких ріс Чернишевський.

«Плеханов вважає, що Чернишевський виявився несприйнятливим до деяких сторін навколишнього середовища завдяки лише своєрідному ладові родинного виховання, в якому нарівні з демократизмом був і елемент аристократичний. Цей своєрідний аристократичний елемент розвинув у нього певну самостійність, твердість характеру і почуття власної гідності, даючи можливість уберегтися від поганих впливів тогочасного суспільства» (стор. 22).

У читача мимоволі виникає запитання, чи точна цитата ¹, бо твердість характеру, самостійність і почуття

¹ П. Панкевич неточно викладає висловлювання Г. В. Плеханова про родинне виховання М. Г. Чернишевського. Див.: Г. В. Плеханов, т. V, М.—Пг., ГИЗ, 1924, стор. 135—142 або: Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения в пяти томах, т. 4, М., Соцэргиз, 1958, стор. 181—187.

власної гідності — риси характеру, які зовсім не є відмінними рисами аристократизму. Ми знаємо твердість характеру тисяч робітників, революціонерів, ми бачимо, як зростає в масах з кожним днем почуття власної гідності «Жінка повинна ставити себе гордо,— говорить сучасна батрачка,— повинна робити так, як вона вважає за потрібне робити, а не як хоче її хазяїн». До чого тут аристократизм?

Автор дуже багато приписує Плеханову, чого Плеханов не говорив, але, на думку автора, міг би сказати.

Автор говорить, наприклад, що Плеханова, «як соціолога, не цікавило питання про організацію дитячого середовища. Це для нього було б надто вузько» (стор. 18). От тобі й маєш! І неправильно це. На стор. 61 автор наводить цитату з Плеханова про Оуена і Фур'є, з якої видно, що це питання навіть дуже цікавило Плеханова.

Автор наводить висловлювання Плеханова про біогенезис:

«У наш час усі природознавці визнають, що *розвиток особини*, від стану яйцевої клітини до зрілої форми, являє собою, до певної міри, повторення *розвитку виду*: зародок проходив фази, подібні до стану окремих предків даної особини. Щось подібне справедливо і для розумового розвитку: психічний розвиток кожної людини є родом конспекту історії розвитку його предків» (т. VIII, стор. 48¹)» (стор. 29).

Автор хвилюється: «Тут Плеханов начебто хоче повністю підтвердити теорію біогенетичного розвитку» (стор. 29). Сам Панкевич — противник біогенезису, і тому він говорить: «Насправді ж це, звичайно, не так. Дана теорія повністю неприйнятна тому, що вона дуже перебільшує значення і роль спадковості в справі формування людини. А вплив соціального середовища пропорційно до цього зменшується. Щойно викладені міркування Плеханова відносно спадковості йдуть врозріз з біогенетичним законом» (стор. 29—30). Автор має на

¹ П. Панкевич всюди посилається на перше видання Сочинений Г. В. Плеханова, М.—Пг, ГИЗ, 1923—1926.— *Ред.*

увазі наведену ним на стор. 28 цитату з Плеханова: «Між людиною і нижчими тваринами різниця полягає в цьому випадку тільки в тому, що розвиток успадкованих інстинктів відіграє в її вихованні набагато меншу роль, ніж у вихованні тварини. Тигрєня народжується хижаком, а людина не народжується мисливцем або хліборобом, воїном або торговцем: вона робиться тим чи іншим під впливом навколишніх умов» (т. XIV, стор. 62).

Далі автор наводить таке застереження Плеханова:

«Само собою зрозуміло, що пристосування до середовища, особливо соціального, потребує істотних поправок до цього закону, який, зрештою, і в біології приймається не як безумовна картина. В усякому разі, розвиток зародка є, до певної міри, повторення розвитку виду; але що сказали б ми про природознавця, якби він, вивчивши закони ембріогенії, побачив у них достатні підстави для пояснення всієї історії виду» (т. VIII, стор. 48—49).

«Це застереження,— твердить автор,— що біогенетичний закон розвитку потребує поправок у застосуванні його до суспільної людини, доводить обережне ставлення Плеханова до цього закону. В усякому разі, він вважає неможливим повне засвоєння його, і до того ж вважає неможливим засвоєння саме в тій частині, яка стосується суспільної людини (в частині психогенетичній)» (стор. 30).

В усякому разі, ознайомлення з поглядами Плеханова в цьому питанні особливо цікаве тепер, коли кожного, хто скаже щось про вікові особливості або про спадковість, зразу відносять до біогенетистів.

Плеханов про політехнізм не говорить, а говорить лише про загальну і професійну освіту. Автор це пояснює тим, що «цілковитих передумов для такої освіти у нас не було в дореволюційний час» (стор. 55), а те, що говорить Плеханов про виховну роль праці при високій техніці, з великою натяжкою вважає висловлюванням Плеханова за політехнізм.

Книжка в цілому дає цікавий матеріал.

Цікаві висловлювання Плеханова про виховну систему Оуєна, Фур'є, про гру і мистецтво.

Особливо цікаві філософські висловлювання Плеханова, але з ними краще ознайомлюватися за творами Плеханова, а не за уривками. Ознайомлення з висловлюваннями Плеханова, безперечно, піднесло б педагогічну дискусію¹ на вищий рівень.

[1930 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 5, арк. 406—407*

¹ Мається на увазі дискусія про предмет педагогіки, що розгорнулася в 1929—1931 рр. на сторінках педагогічної преси.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС БРОШУРИ ПРО ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКУ СЕМИРІЧКУ*

(Р. Б. ХАРИТОНОВИЙ — АВТОРОВІ РУКОПІСУ).

Товаришко Харитонова, брошура написана хорошою, простою мовою, і сама думка написати брошуру про ШФС¹ дуже правильна.

Я тільки вважаю, що треба більше сказати про зв'язок школи з підприємством, про те, як їх треба пов'язувати по всій лінії; треба було б дати конкретний приклад, як дали Ви раніше вірєць — розповіді дітей про їх роботу. Краще було б на прикладі. Наприклад, ШФС при текстильному підприємстві: показати, як можна наповнити всі заняття — з російської мови, математики, історії, географії, — якщо можна так висловитись, «текстильним підходом», як, виходячи з конкретних фактів, відомих дітям і їхнім батькам, підійти до оволодіння цілим рядом понять, — одним словом, як ставити політехнічну освіту на базі вивчення техніки, організації одного виробництва.

Крім того, треба було б показати той органічний зв'язок, який можна і треба встановити між школою і заводськими організаціями, показати, в чому повинен полягати цей зв'язок, як його слід здійснювати. Боюсь, що без цього брошура втратить багато в своїй цінності.

Я думала б також, що брошуру треба було б насамперед адресувати робітникам і робітницям, які можуть зробити дуже багато. Тепер до «тормошіння» організа-

¹ Школа фабрично-заводської семирічки. Загальноживана її назва — ФЗС.— *Ред.*

цій з боку комсомолу організації ставляться не дуже доброзичливо. Центр питання — в чому комсомол і піонери можуть допомогти. А цей бік справи вийшов дуже загальним. Мені здається, треба було б ще попрацювати над тим, щоб надати всій брошурі конкретнішого характеру.

Про передмову. Хвора я зараз, ніяк не можу написати навіть конче потрібного.

Брошура про ШФС дуже потрібна.

Н. Крупська.

[1930 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 47, арк. 1*

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ В. М. НАУМЕНКА «ЗА СПЛОШНУЮ ГРАМОТНОСТЬ»

«...ЦК вважає за необхідне докорінно перебудувати всю систему роботи на основі результатів нагромадженого досвіду і добитися планомирної організації всієї роботи по ліквідації неписьменності на основі єдиного плану, об'єднання сил і засобів і широкої самодіяльності всіх організацій, що беруть участь в ліквідації неписьменності».

(З постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу по ліквідації неписьменності» від 17 травня 1929 р.)

Партійна конференція з питань народної освіти, що відбулась у квітні цього 1930 р.¹, одностайно постановила, що вся освітня робота повинна проводитися новими методами — шляхом залучення широкої громадськості, організації самодіяльності мас, пов'язання між собою різних галузей роботи та ін. Але одно діло постановити, а інше — провести цю постанову в життя. Щоб провести в життя, треба старанно врахувати весь наявний досвід, продумати його з усіх боків, піддати старанному аналізу.

Ось чому брошура тов. Науменка являє собою величезний інтерес.

У Курському окрузі колись панували чорносотенні поміщики, які тримали народ у темряві і злиднях. Цих злиднів і темряви округ не міг позбутися і до цього часу.

¹ Йдеться про II партійну нараду в справі народної освіти (26—30 квітня 1930 р.).— *Ред.*

Бригадири з «25 тисяч»¹, які потрапили в цей округ, розповідають, що вони не могли собі уявити всієї тієї бідності, бруду, темноти, в яких живе народ там по селах, по ведмежих закутках. І цей округ, який і землі має виснажені до краю, і тракторів має мало, де немає ніяких нерозораних цілин,— цей округ піднявся і без усяких особливих асигнувань, без особливої допомоги центру, своїми силами навчає 140 тисяч неписьменних від 8 до 40 років, зумів розбудити і організувати самодіяльність мас.

Самодіяльність мас при колективізації, при перебуванні самих основ сільського господарства має величезне значення. Зрив темпу колективізації стався не тільки тому, що були перегини, але й тому, що селянська маса, вступивши в колгоспи, залишилася пасивною, не проявила тієї активності, без якої немислима колективізація. На цю вікову пасивність із здивуванням дивляться робітники, які були мало зв'язані раніше з селом. «Який народ байдужий»,— пише один. «Який народ лінивий!»— дивується другий. Не в лінощах, не в байдужості справа. Ця пасивність— вікова спадщина поміщицького гніту. Це та пасивність, про яку з такою мукою розповідають іноді активістки-селянки. Цієї пасивності не можна позбутися ніякою революцією. Тут потрібна тривала робота.

В Курському окрузі на такій простій з першого погляду справі, як ліквідація неписьменності, організувалась активність селянських мас. Важко переоцінити цей факт.

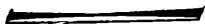
Лев Толстой описує в одному із своїх педагогічних творів, як, розповідаючи вечорами школярам про образні події минулого, він спостерігав пробудження думки школярів. Описує, як у затурканої, мовчазної дівчинки— дочки двірника— поступово починають загорятися оченята. Одного разу ввечері вона щось стала шептати про себе, а потім заговорила— так передала оповідання, що Л. Толстой пише: «У мене було таке почуття, неначе я підгледів таємницю розпускання квітки».

¹ Двадцятип'ятитисячники— передові робітники-добровольці, що прибули на початку 1930 р. на заклик партії на роботу в колгоспи.— *Ред.*

Тов. Науменко в своїй брошурі про ліквідацію неписьменності в Курському окрузі дає яскраву картину розбудженої самодіяльності селянських мас і тих заходів, які допомогли розгортанню і організації цієї самодіяльності мас, підгледів таємницю розпускання квітки — квітки, в якій зріє плід свідомої колективізації.

1930 р.

*Друкується за книгою:
В. М. Науменко,
За сплошную грамотность,
М., ГИЗ, 1930*

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРИЙОМ УЧНІВ ДО ШКІЛ ФЗУ І ТЕХНІКУМІВ У 1931 р.» *

(А. П. ШОХІНУ — ЧЛЕНОВІ КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ РРФСР)

Товаришу Шохін, відносно заходів у зв'язку з весняним набором у ФЗУ і технікуми хотіла б сказати ось що.

Я вважаю зовсім неприпустимим зниження вимог для вступу в ФЗУ. Країні до зарізу потрібні добре підготовлені кваліфіковані робітники. Рівень семирічки для вступу в ФЗУ за теперішнім характером підготовки кваліфікованого робітника — мінімум із мінімумів. На цьому треба стояти. Без цього ФЗУ перетвориться в курси Гастева. Без цього господарники ніколи не даватимуть коштів на школи ФЗС. Нестача контингентів, потреба в тих, хто закінчив ФЗС, поставить серйозно питання про розвиток ФЗС. Ставлячи питання про зниження вимог, Ви зриваєте справу. Скасовуючи вимогу закінчення семирічки, Ви знищуєте стимул до навчання в VI і VII групах. 2 місяці замість 2 років (пункт 2) — зниження неймовірне.

Що, на мою думку, треба зробити? Треба увібрати широкі кола молоді, яка має рівень знань у розмірі семирічки. Завод — величезна виховна сила. Організація праці, механізація праці, внутрішній контроль самих робітників (заводський трикутник) роблять завод міцною виховною школою. Нам нема потреби боятися, що син попа або дрібного торговця, який потрапить на завод, загубить ФЗУ. Це була б невіра і в силу робітничих організацій, і в силу всього нашого соціалістичного сектора. Я зараз працювала над статтею Володимира Ілліча «Перли народницького прожектерства», де він

говорить, що класова школа зовсім не повинна бути класово замкнутою, що класовість не виключає того, що школа загальнодоступна. Важливим є зміст викладання, організація справи, школа повинна бути наскрізь прийнята класовим духом, але нізвідки не випливає, що школа повинна мати певний класовий склад. Програма нашої партії говорить *про загальне обов'язкове навчання до 17 років*. Одна справа — станова школа, інша — класова. Коновалови не боялися виховувати собі слуг із селян, робітників, але соціалістів у робітничі школи викладати вони не пускали, школи для дітей робітників будували, але особливо турбувалися про добір педагогічного персоналу, педагоги й тепер у робітничих центрах (я кажу про старих педагогів) — особливо чужий елемент...

Тепер ФЗУ повинні тісніше, ніж будь-коли, бути зв'язані із заводом, запровадити всюди безперервну виробничу практику. І тому не страшно, якщо ми в цьому році допустимо в школу дітей, що закінчили семирічку і дев'ятирічку, але не дітей робітників. Треба «розкастувати» прийом у ФЗУ, а не знижувати рівень знань, що згубним буде для підготовки і віддасть ФЗУ в руки великих і малих Гастевих. Не можна закріпачувати дітей. Закінчив ФЗС — нікуди не смієш іти, крім заводу, закінчив ШКМ — нікуди не смієш іти, крім радгоспу. Це середньовіччя, реакційність. У цьому нема потреби.

Треба на пільгових умовах брати у ФЗУ молодь, яка вже працює на заводі, організуючи для неї по-особливому перший рік навчання. Взагалі *треба провести обов'язковість навчання — і не тільки професійного — молоді, яка працює на фабриці*. Така обов'язковість проведена уже десятки років у Німеччині, вона в сто раз важливіша у нас. Без підвищення рівня знань заводської молоді ми не піднесемо до належного рівня профосвіту. Обов'язковість навчання молоді на підприємствах до 17 років треба провести якнайшвидше за всяку ціну. Треба наполягти посилено на всеобуч для підлітків. *Треба створити негайно заочну ФЗС*, влаштувавши на кожному заводі консультпункти, організувавши класи, де б могли навчатися заочники. У першому проєкті програми Володимир Ілліч вимагав *закону про обов'язок фабрикантів утримувати школи*. Тепер, через

тридцять років, на чотирнадцятому році існування Радянської влади, при убогості наших освітянських бюджетів ми повинні наполягати на тому, щоб зобов'язати трести і підприємства утримувати школи, в тому числі насамперед школи для молоді до 17 років.

Зниження вимог для вступу в ФЗУ не полегшить зовсім підготовки спеціалістів, від того, що його приймуть у ФЗУ, підліток не стане грамотнішим.

Підлітків з дитбудинків треба неодмінно широко влаштовувати на підприємства, не маринуючи їх після 14 років у дитбудинках, але треба влаштовувати для них гуртожитки, організовувати для них дальше навчання, але не брати у ФЗУ, якщо не закінчив семирічки.

Приймати у ФЗУ можна дітей і старшого віку, особливо з числа тих, що вже працюють на заводі.

12 грудня 1930 р.

Вперше опубліковано в журн.
«Народное образование»,
1959, № 2

Друкується за рукописом,
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 10, арк. 123—125

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС БРОШУРИ
С. Є. ГАЙСИНОВИЧА «ПРИНЦИПИ ВИЗНАЧЕННЯ
ЗМІСТУ ПОЛІТЕХНІЧНОГО НАВЧАННЯ» *

1. Історію питання про ставлення Наркомосу до політехнізації школи викладено невірною.

Закон про недопускання робітників-підлітків проведено було всупереч думці Наркомосу, під тиском профспілок (див. мою статтю «Буква закону») ¹.

У дослідно-показових школах запроваджувалась праця на заводі (наприклад, у школі Пістрака ² і ряді інших були дуже цікаві досліди); в загальному масштабі це можна було здійснити через розруху на заводах.

Програми ДВР, які в центрі ставили техніку і організацію праці, були програмами політехнічними. Запровадження суспільно корисної праці — також крок у напрямі політехнізації.

ФЗУ і ШКМ вводились з ініціативи комсомолу, але в Колегії Наркомосу опору не зустрічали.

Найреакційніше до політехнізму ставився Головопрофос. Оце ж правильно. Ленін вказував Наркомосові на неприпустимість «монотехнізму». Наполіг на звільненні О. Ю. Шмідта за «монотехнізм». Програму партії з пунктом про політехнізм було прийнято лише на VIII з'їзді партії, раніше в програмі РСДРП(б) стояло: «загальна і професійна».

Виробнича пропаганда, ставлення до неї Раднаркому. Це шмат політехнізму.

¹ Див. т. 4 цього вид., стор. 9—12.— *Ред.*

² М. М. Пістрак у ті роки завідував Московською дослідно-показовою школою — комунною імені П. Н. Лепешинського.— *Ред.*

Відносно політехнізму в середній і вищій школі справа й досі дуже й дуже погана. Виробнича практика — ще не політехнізм.

2. Стор. 8. «Політехнізація виробничих процесів». Це найцікавіша частина. Стирається грань між громадськими, виробничими і технічними функціями. Сказано дуже побіжно. Не ілюстровано прикладами. *Потрібна координація цих функцій, а не злиття їх у технологічному процесі.*

«Єдність у різноманітності» — це добре, тільки неправильно на цій підставі загальне підмінювати частковим, політехнічне — професійним. А тим часом так можна зрозуміти.

Необхідно було розкрити роль різних категорій робітників у виробництві, кількісне співвідношення їх у різних виробництвах, тенденції розвитку. Це є у Маркса, без цього незрозумілий політехнізм і настійність політехнічної освіти.

Не висвітлено питання про пристосування до процесів виробництва, які весь час змінюються.

Не розглянуто технологічного процесу з точки зору інтересів робітника, людина відступила на задній план.

Громадський стимул — суспільно корисний бік праці — не висвітлено зовсім (див. промову Леніна на III з'їзді комсомолу). Взагалі нема підходу до виробництва з точки зору підлітка.

Питанням організації колективної праці не приділено достатньої уваги, а тим часом вплив фабрики щодо цього величезний і треба використати цей вплив для виховання колективіста. Метод проектів через це набуває на підприємстві особливого значення і може особливо творчо розгорнутися.

Взагалі не висвітлено зовсім питання про виховне значення фабрики.

Немає картини того, що таке «політехнізм у школі».

Взагалі заголовок не відповідає змістові. Зміст — «політехнізація виробничого процесу», а не «принципи визначення змісту політехнічного навчання».

[31 грудня 1930 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, ч. 11, арк. 506

ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ ПЛАНУ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ У МІСТІ МАГНІТОГОРСЬКУ *

Усе це дуже, по-моєму, кабінетне, розраховане на підготовку «робочих рук», а не на підготовку свідомих учасників виробництва. Ніяким політехнізмом тут не пахне.

Місто буде начебто соціалістичним. Отже, в ньому буде широко розвинуте громадське життя, по-новому організоване комунальне господарство (громадські їдальні, громадські пральні, трамвайний рух, постачання), широко поставлене культурне життя.

Потрібно, крім слюсарів та ін., виховувати, готувати широкі кадри вчителів, бібліотекарів, клубників, культурних працівників, кооператорів, лікарів, працівників нархарчу, швейників та ін. Чи все це буде «привізне»? А всі жителі Магнітогорська будуть навіки прикріплені до заводу, діти робітників не зможуть бути ні художниками, ні письменниками, ні партійцями-пропагандистами? Соціалістичне місто повинно бути зв'язане з колгоспами, туди давати працівників і звідти їх черпати.

План підготовки кадрів соціалістичного міста повинен включати підготовку не тільки заводських працівників у вузькому розумінні слова, а й різноманітних працівників, в тому числі і психотехніків, і координаторів.

А це що ж? Найвужчий професіоналізм. Все одно нічогосінько з цього не вийде, всі будуть думати про те, як би скоріше дременути з такого соціалістичного міста...

[31 грудня 1930 р.]

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное образование»,
1959, № 2*

*Друкуються за рукописом,
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 505*

1931~1939

ПЕРЕДМОВА ДО СТЕНОГРАМ ПОЛІТЕХНІЧНОГО З'ЇЗДУ *

Політехнічне виховання становить невід'ємну частину комуністичного виховання. Про політехнічне виховання говорив I Інтернаціонал, про політехнічне виховання писали Маркс, Енгельс, Ленін, про нього говориться в програмі нашої партії. Це питання було поставлено на чергу Наркомосом з найперших кроків його існування. Однак це питання за межами Наркомосу мало кого цікавило — не цікавило воно ні виробників, ні робітничі маси, а без них здійснення політехнізму неможливе. Основною причиною цієї неуваги була відсутність об'єктивних передумов для розвитку політехнізму. Політехнізм вимагає для себе певної бази — розвитку великої індустрії. Це не означає, звичайно, що політехнічне виховання може здійснюватися тільки в школах при великих підприємствах, не може проводитися на селі. Тут справа в загальному настрої, який охоплює країну, в загальних методах роботи, в умінні використати кожний трактор, кожну машину з метою політехнізації.

Роки війни і зв'язана з ними розруха, розвал великої промисловості виривали ґрунт з-під ніг політехнізації. В цьому була суть питання. Швидкі темпи розвитку індустрії створюють тепер потрібні передумови. Розвиток великої індустрії і для політехнізму, як і для всього соціалістичного будівництва, є передумовою необхідною, але недостатньою.

При капіталізмі політехнізм розвинутися по-справжньому не може, хоч велика індустрія владно і штовхає

освіту на цей шлях. Але оскільки капіталізм не сумісний з перетворенням робітника у всебічно розвинену людину, справжнього господаря виробництва, а не просто виконавця, остільки умови капіталістичного виробництва заважають розвиткові політехнізму; капіталізм вихолощує з політехнізму його соціалістичне нутро. Ми бачимо одну з тих внутрішніх суперечностей, які прирікають капіталізм на загибель.

Ілліч говорив, що Радянська влада плюс електрифікація — це все, що необхідне для розвитку соціалізму. Радянська влада плюс електрифікація — це величезний фактор розвитку сучасної великої індустрії, це також усе, що потрібно для розвитку і даної ділянки будівництва соціалізму — політехнізації всієї справи народної освіти...

І політехнічний з'їзд був необхідний і з точки зору політичної, і з точки зору виробничої. Він привернув до себе велику увагу. Зал не міг вмістити всіх делегатів. Зал засідань не мав специфічно вчительського вигляду. Серед делегатів були численні представники передових заводів і колгоспів, представники господарських організацій, профспілкових. Гарячковість, з якою обговорювались усі питання, показувала дуже великий інтерес до справи.

Уже ті місяці, які минули з часу політехнічного з'їзду, показують, що політехнізм почав широко пробиратися в життя. Особливу роль відіграло прикріплення шкіл ФЗС до підприємств і ШКМ до радгоспів.

Величезний попит на робочу силу, величезний ріст свідомого соціалістичного ставлення до праці в робітничих масах створюють надзвичайно сприятливі умови для розвитку політехнізму в Країні Рад. Будемо ж працювати, не покладаючи рук.

18 січня 1931 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 529—530.

ПРИМІТКА ДО СТАТТІ Р. Г. ЛЕМБЕРГ «ЗНАННЯ В ПРОЕКТАХ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ»*

Стаття Р. Лемберг «Знання в проектах початкової школи» висвітлює надзвичайно важливе питання про пов'язання практики, як вона проводиться в методі проектів, не тільки із засвоєнням ряду утилітарних відомостей, але і з засвоєнням дітьми основних світоглядних понять. Комплексна система, пов'язуючи між собою окремі галузі знань і роблячи їх тим самим більш ефективними, не вирішила, проте, питання про пов'язання теорії з практикою. Суспільно корисні справи були або ілюстрацією, штучно підганялися під теорію, або ж проводилися без пов'язання з теорією.

Метод проектів уже стає на шлях підгонки теорії під суспільно корисні справи. Це загрожує звуженням кола понять, якими необхідно оволодіти дітям для того, щоб у них склався певний світогляд. Може вийти американський програмний утилітаризм.

Ми повинні озброїти підростаюче покоління не тільки вмільми руками, але й певним світоглядом, який дає можливість швидко розбиратись у навколишньому.

Дослід, проведений у Ленінградському інституті імені О. І. Герцена, намагає шляхи, як, спираючись на суспільно корисну роботу дітей, допомагати виробленню в дітей понять, на основі яких створюється світогляд.

Питання надзвичайної ваги, особливо тепер, коли ми протягли політехнізм у життя.

Звертаючи увагу читачів на цю статтю, просимо їх прислати свої міркування з даного питання.

1931 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»,
1931, № 2*

*Друкується за вказаним
джерелом*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ДЛЯ НУЛЬОВИХ ГРУП*

Програма страшенно дублює стару програму I групи. У «Вступі» треба було б сказати про особливості семирічного віку, про те, які навички, звички треба набуті дітям в нульових групах.

Нічого не сказано про вміння спостерігати, помічати відомі речі. *Немає малювання, ліплення*, які особливо розвивають це вміння.

Не дається уявлення про *колір, форму, вагу*, про їх співвідношення.

Не дається ніяких організаційних навичок. Дуже мало понять про побут, про працю, про людей.

[1931 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 53б*

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС СТАТТІ Є. ГУРО «КЛАСОВІ БОЇ НАВКОЛО НІМЕЦЬКОЇ ШКОЛИ»

Тема статті дуже цікава, але необхідно подати напочатку вступ — картину теперішньої системи народної освіти в Німеччині. Треба також докладніше розшифрувати деякі моменти, а також пояснити докладніше, чому та чи інша партія стоїть на тій чи іншій точці зору. Випав фашизм.

Перекладати треба зрозуміліше, замінюючи деякі умовні терміни відповідними їм поняттями. Питання про уніфікацію освіти не є ще питання про зміну її класового характеру. Це питання треба було б розшифрувати. Також треба докладніше спинитися на питанні про дошкільне виховання.

У статті є неправильна нотка, начебто рання школа неважлива. Вона дуже важлива, і ми скоро ставитимемо це питання в розрізі всеобуча¹.

Над статтею треба ще попрацювати, але тема настільки важлива, що попрацювати конче потрібно.

8 березня 1931 р.

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 5, арк. 371

¹ Мається на увазі постановка питання про загальне навчання дітей з семирічного віку. Нульові групи, що відкрилися в 1930—1931 рр. при ряді міських шкіл, не входили в систему загального обов'язкового навчання.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПЛАНУ РОБОТИ СЕКЦІЙ ДВР *

(А. Я. ВИШИНЬСЬКОМУ — ЧЛЕНОВІ ПРЕЗИДИЇ ДВР)

Індустріально-технічна секція. У зв'язку з лозунгом про необхідність оволодіння технікою індустріально-технічної секції слід було б розробити методи оволодіння технікою для різних категорій населення. Тут слід було б продумати організацію цілої сітки технічних консультпунктів, технічних виставок, рекомендаційних списків для різних типів читачів технічних книг. Необхідно також визначити, яку виробничу роботу в зв'язку з цим братимуть на себе індустріальні технікуми і вузи. Взагалі треба було б розробити питання про методологію визначення виробничих завдань, які повинні виконуватися індустріальними технікумами і вузами. Одним з чергових питань є також вироблення кола політехнічних знань і навичок, на фоні яких повинні даватися професійні знання. Необхідно було б опрацювати питання про прикріплення тих, хто закінчив вуз, принаймні на один рік до того вузу, який вони закінчили: шляхом скликання періодичних конференцій із звітами тих, хто закінчив вуз, про свою роботу, про питання теоретичного і практичного характеру, що виникли у них в ході роботи, і про ті дослідні роботи, які вони проводять у зв'язку з своєю виробничою роботою за завданнями вузу. Такого типу робота є певний вид передаспірантської роботи.

Необхідно також розробити курс (теорія і практика) наукової організації праці для технікумів і вузів.

Сільськогосподарська підсекція. У сільськогосподарській підсекції, на мою думку, треба поставити ті самі питання, що і в індустріально-технічній. Необхідно також звернути найсерйознішу увагу на викладання в усіх сільськогосподарських навчальних закладах питань природознавства (без чого практична робота часто-густо відривається від теоретичної і замість знань дається звичайна рецептура). Треба було б мати на увазі, що вивчення сільського господарства включається в коло політехнічних знань і вмінь і треба було б у зв'язку з цим продумати форми перекидання на літо учнів з міста в колгоспи і радгоспи, а взимку перекидання сільських учнів у місто.

Соціально-економічна підсекція. Ті самі зауваження, що й відносно індустріально-технічної. Особливу увагу треба звернути на розшифровування змісту виробничої практики (чи це буде робота по лінії статистики, планування, організації праці, чи агітація і пропаганда).

Медико-біологічна підсекція. Те ж саме, що й індустріально-технічна. Але дуже важливо опрацювати питання про застосування методів культупоходу і культестафети в медико-санітарній пропаганді.

Секція освіти національностей. Тут треба було б виділити й опрацювати питання антирелігійної пропаганди, питання про дівчаток, питання про спільне виховання дітей різних національностей і про аналіз культурного обличчя різних національностей (в більш поглибленому розрізі) і виявлення в зв'язку з цим особливих методів шкільних занять.

21 березня 1931 р.

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 16, арк. 292—298*

ЩЕ КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ДО ПЛАНУ РОБОТИ СЕКЦІЙ ДВР

На додаток до листа товаришеві Вишинському про роботу пленуму науково-педагогічної секції і квітневої сесії ДВР, переданого мною товаришеві Чапліну¹, хотіла б сказати ось що.

По індустріально-технічній підсекції. Мені здається, в усіх індустріальних і сільськогосподарських технікумах і вузах треба було б ввести спеціальний курс «політехнізації», який допомагав би майбутнім спеціалістам не тільки ширити їх політехнічний кругозір, але й вказував би, яку допомогу можуть подавати масам спеціалісти в справі оволодіння технікою і в справі поглиблення і поліпшення політехнізації школи.

У питанні «побудова навчальної роботи в системі підприємств-шкіл» треба було б докладно спинитися на пов'язанні різних ступенів підприємств-шкіл і залученні вищих ступенів на допомогу нижчим ступеням.

У пункті 3 — «Методика навчання в індустріальних технікумах» — треба було б відмітити необхідність тісного пов'язання між спеціальними предметами і загальноосвітніми.

По сільськогосподарській підсекції. На тих самих питаннях треба було б спинитися і в сільськогосподарській підсекції.

По соціально-економічній секції потрібно було б висунути думку про пов'язання теоретичного

¹ А. П. Чаплін — вчений секретар ДВР.— *Ред.*

курсу з практикою пропаганди, агітації й популяризації і з усією практикою нашого соціалістичного будівництва (наприклад, обов'язкова участь в роботі секцій Рад).

По медико-біологічній секції необхідно було б вставити пункт про широку пропаганду в масах медико-санітарних знань через школи, культорганізації дорослих, профспілки, кооперацію та ін. Важлива також постановка курсу елементарного медикознавства в педтехнікумах і педвузах, а також у сільськогосподарських технікумах і вузах.

Щодо пункту про фізкультуру, то треба брати фізкультуру в зв'язку з політехнізацією, треба особливо підкреслити питання про ігрову і трудову фізкультуру.

Особливим пунктом треба було б поставити питання про охорону дитячої праці і нагляд за гуртожитками підлітків, що працюють на підприємствах.

21 березня 1931 р.

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 16, арк. 296*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ

Програму — обсяг знань і вмій — необхідно *відокремлювати від матеріалу*, на якому проходиться програма (бо матеріал повинен бути архіконкретний, близький і зрозумілий дитині, взятий з навколишнього оточення надзвичайно різноманітного), і *від методів навчання*. З'єднуючи все воедино, ми зв'язуємо по руках і погах учителя, стабілізуємо методи, не даємо можливості їм розвиватися, удосконалюватися, заважаємо вчителю підвищувати якість навчання.

Програма з мови якраз являє собою змішування цих трьох речей і ілюструє шкоду такого змішування.

Візьмемо *I групу*. В перші дві чверті треба навчити дитину читати й писати короткі слова і фрази. Програма намагається показати, як це треба робити. Але це спроба з непридатними засобами. Навчання писати-читати потребує великої майстерності. П'ять підрозділів пункту 4 можуть лише заплутати вчителя: «повторюй за вчителем», «списуй з дошки» і т. д. Такі поради ні до чого. Необхідна велика робота над словником дитини, над збагаченням її запасу слів. Невже ця серйозна робота може бути вичерпана пунктом 7?

Те саме треба сказати про третій і четвертий роки. Методичні прийоми дуже вже стародавні (спочатку — «повторюй неодмінно за вчителем»). Мова цієї методики важча від мови Маркса в I томі «Капіталу». Треба десять тлумачів, щоб зрозуміти такі речі: «добір слів у відповідності із смисловим завданням», «вживання

великої літери в поданих планах». Суспільно корисні навички — всі чотири чверті «розвішування плакатів з лозунгами», «читання батькам оповідань і віршів з підручників», потім — «складання і запис ударного зобов'язання». Цими «ударними зобов'язаннями» з восьми років, виконання яких немає можливості врахувати, ми просто розбещуємо дітей!

II група. Все те саме «списування з дошки», «відповіді на запитання вчителя», «переказ прочитаного». Робота над словником зводиться до підбору слів, «подібних за значенням»: «жовтенята», «піонери», «комсомольці», «комуністи» (!). В другій чверті — складання і зберігання документів (умов та ін.).

III група — 78 граматичних правил і вмінь, на набування деяких з них треба по кілька годин! Якщо додати до цього, що дитина рота не може розкрити без того, щоб учитель не відучував її від улюблених словечок, неясної вимови, крикливої мови, яку виховує школа учоби, то вийде таке «підвищення теорії», яке забезпечить глибоку безграмотність, повне невміння самостійно читати і яскраво виражену ненависть до школи.

IV група. Той самий потік граматичних правил і та сама купа мотлохових вправ, витасканих з архіву старої школи учоби. Але ні словом автори не обмовилися про необхідність розвинути в дітей інтерес до читання, навчити їх систематично користуватися бібліотекою, навчити їх користуватися книгою як знаряддям праці, набути певних навичок самостійної самоосвітньої роботи, навчити працювати гуртком, робити виписки та ін. Ні слова не говориться про те, як граматику зробити цікавою. *Ні слова про історію мови! Ні слова про інші мови! Ні слова про значення писемності, про те, як люди навчилися писати.*

Такі країни, як Англія і Америка, з метою експансії проробили величезну роботу над спрощенням оволодіння англійською мовою — запасом слів і понять, над організацією мови. У них багато чого можна навчитись. А ми хочемо навчати мови, як навчали при Делянові. Не годиться це. Грамотності *від цього не вийде.*

У цьому проєкті ми бачимо повернення назад в дусі Дюрінга до старомодної, викраєної «в стилі стародавньої класичної філології», технічної граматики, «з усією

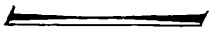
її казуїстикою і довільністю, породжуваними відсутністю в ній історичної основи. Ненависть до старої філології доводить його (Дюрінга.— Н. К.) до того, що все найгірше, що можна в ній знайти, він робить «центральним пунктом вивчення мов, яке має дійсно освітнє значення»¹.

[2 листопада 1931 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 671*

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XIV, стор. 327.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМ З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА ДЛЯ ШКОЛИ І СТУПЕНЯ

Програми з суспільствознавства дуже невдалі.

1. По-перше, вони — повернення до старої, *словесної* школи.

Що означає *словесність* в суспільствознавстві? Словесність в суспільствознавстві, книжність — це така постановка справи, коли дитині не показаний зв'язок між суспільствознавчими знаннями і її діяльністю.

Сила програм ДВР, їх початкових настанов була в тому, що вони цей зв'язок робили дітям зрозумілим, програми були стимулом до дії, до громадської роботи. Говориться дітям про Ради, і діти загоряються бажанням допомогти чим-небудь Радам: вони розносять біднякам повістки під час перевиборів до Рад, а не просто зазубрюють, хто не має права обирати до Рад. Діти дізнаються, що жінка була прив'язана до домівки, відірвана від громадської роботи, і вони сидять вдома, бавлять братиків, миють посуд, щоб мати могла піти на збори! Старші діти йшли допомагати біднячці в господарстві. Діти читали в газеті, чули в класі про необхідність підвищення врожайності — і робили, що могли, щоб допомогти цій справі. Читали яку-небудь постанову, вчитель пояснював її значення, і вони вдома читали її вголос.

Той, хто читав виступ Володимира Ілліча на III з'їзді комсомолу, знає, що Володимир Ілліч наполягав саме на такому зв'язку теорії в галузі суспільствознавства

з громадською роботою. Кращі вчителі намагалися про-
вести це в життя.

Звичайно, було б помилкою, якби пов'язання теорії з практикою розуміли так, щоб *кожне* положення теорії пов'язувалось з якою-небудь практичною роботою. Треба вибирати вузлові пункти. Брати не кількістю «справ», а важлива питома вага «справ», які вибираються.

Можна, звичайно, «охрестити» пов'язання теорії з практикою «методом проектів», але це буде не «метод проектів», а метод відступу від завойованого підходу до питань марксизму. Такий відступ від завойованих марксистсько-ленінських підходів являє собою даний проект.

2. Далі, *програма страшенно беззмістовна*. В новому проекті випадає цілий ряд дуже важливих моментів.

Зовсім викинуто такі питання, як *антирелігійне*. Тричі тільки згадується: «Попи — наші вороги», «Вони стоять за багатіів», — невже дітям І групи треба тільки це сказати?! Я була проти, коли наші антирелігійники пропонували до кожного пункту додавати «антирелігійний пункт», але таке викидання антирелігійної пропаганди, яке ми бачимо тут, просто ганьба.

Про боротьбу з царською владою, про боротьбу з поміщиками і капіталістами сказано надзвичайно блідо. Про те, що поміщики і капіталісти були *експлуататорами*, — *про це ні слова*. Це те, що дітям І ступеня можна дуже наочно розповісти, а про це говорити не вважаємо за потрібне. Що *куркуль* — *експлуататор*, — *теж ні слова*. Що таке клас, *робітничий клас* — про це все говориться лише в зв'язку з тим, що треба ліквідувати куркуля як клас. Відносно боротьби робітничого класу сказано до смішного мало. Про селянство ще менше. Відносно *партії* як організації, яка росла і міцніла в боротьбі, яка *керувала* боротьбою, — про це ні слова. Про Леніна сказано, що «царська влада його також переслідувала», — про це сказано, але за щб — не сказано. Не гріх було б розповісти дещо і про інших революціонерів. Чи, може, цього діти не зрозуміють? Про *соціалізм* нічого не пояснюється.

Ця програма *не наша, вихолощена*.

3. Програма *дає зовсім не правильні формулювання*. Наприклад, на стор. 5: «Кооперація — єдиний шлях до

соціалізму»,— сказав *В. М. Ленін*¹. Види кооперації в СРСР: колгоспи, споживча кооперація, кустарні, рибальські та інші артілі; житлова кооперація. Членами колгоспу, артілі і т. д. можуть бути всі трудящі, які не позбавлені виборчих прав». *В. М. Ленін*, може, це й говорив, але *В. І. Ленін* говорив щось інше. Просто злочин — говорити дітям таку нісенітницю.

«Вступний курс» нікуди не годиться. Його мета — *дати перспективу розвитку людства*, показати взаємовідносини між економікою, політикою і культурою, не вживаючи цих слів, показати головні стадії розвитку людства — без цього буде незрозумілий соціалізм. І практика вже показала, що це можна зробити. Дається ж пустопорожня жуйка.

4. *Програма страшенно перевантажена і безсистемна*. Дається ряд понять, зовсім не з'ясованих: «Заповіти Леніна». — Які? Через рибні артілі і тільки через них будувати соціалізм? «Боротьба за робітничу справу». — Яку? «Мулли, рабини». — Що за звірі? Приручені чи дикі? «Ради обираються з *кращих* робітників, колгоспників, батраків, бідняків і середняків». — Для чого? Хто «кращий»? «Війна була потрібна і вигідна капіталістам». — Чим, ні слова не сказано. «Розорення господарств було однією з причин, які *вікликали революцію*». — Які інші причини? Причини і наслідок суспільних явищ на другому році?

«Заводський трикутник. Роль фабзавкому, осередку, партії». — Трикутник не так складається. «Осередок» і «партія» це не щось різне. «Шлях розвитку сільського господарства: соціалістичний і капіталістичний». — Пояснень нема. «Про колонії». — Пояснень нема. «Питання 8. Тільки після Жовтневої революції пробудилися робітники Німеччини та інших країн». — До цього не було?

А що це за Маркс і Енгельс були? Про них — ні слова! Про «трикутник» знати треба, а про суперечність класових інтересів, про Маркса не треба?!

«В СРСР усе господарство будується за планом». — З якої причини, навіщо — невідомо. «Народне господар-

¹ Ініціали *В. І. Леніна* через недогляд авторів проекту програми були вказані неправильно. — *Ред.*

ство».— Що це за штука така? І так далі і тому подібне.

Цей проект, хоч його й написано «не за методом проєктів», нікуди не годиться, бо він *безграмотний, безмістовний, важкий, наскрізь словесний, з нього вихолощено дух класової боротьби, він зовсім не під силу для дітей, у ньому нема ніякої систематики.*

Листопад 1931 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 647—648*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Найкатегоричніше заперечую проти поданої програми — це програма не загальноосвітньої школи, це програма не політехнічної школи, це профпрограма, *програма декоратора примітивного типу.*

Найголовніше — з програми *вихолощено зміст. Що і як відображати* — про це не говориться.

Малюнок найтісніше зв'язаний з розумінням людиною зображуваного предмета. Це можна з незвичайною наочністю простежити по малюнках дітей, по малюнках дітей Півночі, по малюнках глухонімих, сільських і міських дітей. *Як відобразити індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства, які моменти вибрати, як відобразити сучасну класову боротьбу, сучасного ударника і т. д.? Вибір тем випадає.* А без цього всі розмови про антирелігійну пропаганду, виробничу пропаганду, технічну відпадають.

Випадає питання про використання минулого мистецтва, наприклад *картин Верещагіна*, картин, що змальовують *працю шахтаря*, і т. д.

Розмови про роль мистецтва на фронті класової боротьби перетворюються в пусті розмови. Не випадково, що галузь образотворчого мистецтва залишається поза вимогами зміцнення матеріалістичного підходу з боку мистецтва відображення (вимоги правдивості, точності), потреби застосовувати діалектичний підхід — брати речі в їх реальних оточеннях, в їх розвитку, перспективі.

Неприпустимість беклінівських тем і беклінівських перспектив¹.

Обивательське, безідейне мистецтво і мистецтво ідейне, яке дає ідею в розвитку, в перспективі.

Друге питання, як відображати, як вибирати типове, як його знаходити, як його, в яких зв'язках, давати. Тут і питання *художнього розвитку*, цільових настанов художнього виховання.

Техніка фото, кіно витісняє *ремісничий характер мистецтва*, але не усуває його значення,— навпаки, вимагає підвищення його ідейного змісту.

Не практикується *аналізу картин*, фото, кіно, аналізу малюнків з ідейного погляду, з точки зору добору.

Зовсім немає *вікового аналізу*, а тим часом дитина бачить інакше, ніж дорослий.

[Листопад 1931 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 61

¹ Беклін, Арнольд (1827—1901) — швейцарський живописець — символіст, представник занепадницького буржуазного мистецтва другої половини XIX ст. Теми його картин — це світ вигадок.— *Ред.*

ПРОГРАМИ МАСОВИХ ШКІЛ У БУРЖУАЗНИХ ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ

Тепер, коли політехнізація нашої школи-семирічки змушує нас особливо уважно обмірковувати програми наших шкіл, небезінтересно розглянути ряд програм семи- і восьмирічних масових шкіл буржуазних держав Європи.

Ми прагнемо зробити школу-семирічку обов'язковою, до того ж перетворити її у восьмирічку, приєднавши до нашої семирічки нульові групи. Тепер наша семирічка охоплює дітей віком від 8 до 15 років — у європейських масових школах діти починають ходити до школи з шести років і закінчують у Франції в тринадцять років, в Німеччині, Австрії, Швейцарії — в чотирнадцять років. Таким чином, старший клас (VII) французької школи відповідає нашій V групі і VIII клас — нашій VI групі.

У мене є під руками поки що такі програми: 1) офіційні програми французьких початкових шкіл-семирічок за 1923—1924 рр.; 2) програми вищих народних шкіл для хлопчиків вид. 1926 р. і для дівчаток вид. 1927 р.; 3) програма державної школи-восьмирічки в Мекленбурзі-Швернюзі (Німеччина) за 1922 р.; 4) програми масової австрійської школи-восьмирічки за 1924 р.; 5) програми школи-восьмирічки швейцарського кантону Шафхаузен за 1929 р.

У Франції число тижневих годин в усіх класах — 30; в Австрії — 26; у Мекленбурзі-Швернюзі в I класі — 18, в II — 22, в III — 24, в IV — 28, в V — 30 і в VI, VII

і VIII — по 32 години. Таким чином, восьмилітки всюди навчаються не менше чотирьох годин [на день].

З якими знаннями приходять діти в III групу, де навчаються восьмилітки? Вони вже вміють більш-менш вільно читати, вміють писати, знають вживання великих літер, знають прямий і зворотний рахунок до 1000, вміють робити складання і віднімання в межах ста, вміють писати цифри, у французьких школах ліплять, малюють кольоровими олівцями, вирізують, клеять. Діти дістають деякі відомості з географії, з гігієни.

Наші діти починають вчитися всього цього лише у вісім років, і на це в них витрачається цілий рік. Європейські діти у вісім років уже елементарно письменні, наші діти у вісім років неписьменні, письменні лише діти інтелігенції, діти, що мали можливість вчитися вдома, вивчилися самоучкою. Завдяки пізньому початку навчання грамоти утворюється певна строкатість підготовки, по-перше, велике навантаження в наступні роки, по-друге.

Порівняємо тепер знання, які діти мають у восьмих групах Європи з обсягом знань у наших шостих групах (14 років). У французькій школі це буде перший рік вищої народної школи.

У німецькій, швейцарській, австрійській школах викладається релігія. Дві години на тиждень вивчають діяльність апостолів, їх послання, історію церкви, псалми і катехізис. У французькій школі нема викладання релігії, але одну годину на тиждень приділяється викладанню «моралі». Мораль наскрізь буржуазна, ідеалістична, являє собою набір правил поведінки.

Рідна мова. Які літературні твори розбираються у французькій школі? Корнель — «Горацій», Расін, байки Лафонтена, Гюго — «Весілля Ролана», Доде — «Листи з млина». Що читають у німецькій школі в цьому році? Шіллер — «Вільгельм Телль», Гете — «Герман і Доротея», Лессінг — «Мінна фон Барнхельм».

У нашій радянській школі в VI групі читають і розбирають теми¹: 1) «Найважливіші етапи революційного руху і вплив їх на літературу XIX ст.» і 2) «Соціалістичне будівництво, його ентузіаста і його вороги».

¹ Стосується проектів програм ФЗС 1931 р.— *Ред.*

Твори, які розбираються в школі до першої теми: Пушкін — «Село», «Послання в Сибір», «До Чаадаєва», «Капітанська дочка»; Рилєєв — «Громадянин»; О. І. Одоєвський — «Відповідь Пушкіну»; Лермонтов — «На смерть поета», «Прощай, немытая Росіє...»; Герцен — «Минуле і думи»; Некрасов — «Душно! без щастя і волі...», «Роздуми біля парадного під'їзду», «Кому живеться добре на Русі»; Салтиков — «Як мужик двох генералів прогонував», «Історія міста Глупова»; Михайлов — «Народовольський гімн»; Степняк-Кравчинський — «Андрій Кожухов»; Л. Толстой — «Після балу», «Скільки людині землі погрібно»; Короленко — «Вогники», «Будинок № 13», «Судний день». А для самостійного читання даються: Беранже — вірші; Гейне — «Ткачі», Золя — «Вуглекопи»; Верхарн — «Банкир»; Герцен — «Хто винен?»; Чернишевський — «Що робити?»; Степняк-Кравчинський — «Підпільна Росія»; Кропоткін — «Записки революціонера»; Г. Успенський — «Чверть коня»; Салтиков — казки, «Пани Головльови», «Пошехонська старовина»; Короленко — «Сон Макара», «В поганому товаристві», «Ріка грає», «Павловські нариси», «Чудна», «Мултанська справа».

Друга тема ще більше насичена політикою і сучасністю.

Зовсім незрівнянне вивчення літератури в німецькій і французькій школах і в нашій школі. Німці дають лише німецьку літературу, все далеке від життя — «Вільгельм Телль», «Герман і Доротея», але Гейне вони не дають, з російських дають лише Л. Толстого, а з Л. Толстого — «Альоша-Горщик» або «Кавказький бранець»; французи дають Расіна і Корнеля, з Гюго виберуть найаполітичніше, з Доде — «найпатріотичніше», але про Шіллера, Гете, Гейне і не подумають згадати... Література в них — вивчення мови, літературної мови, але не засіб ближче зрозуміти дійсність, зрозуміти революційний рух. Різною поживою годують дітей французька, німецька і російська школи. У нас література має на меті виховати у дітей комуністичну мораль, у німців, австрійців, швейцарців струють дітей з першого шкільного року релігійним опіумом.

У Франції викладається спеціальна «мораль». Урокам «моралі» присвячується щотижня одна година. Ці уроки

настільки характерні, що наведу цілком програму «моралі» для відповідної групи:

Вступ. Переваги людини над тваринами. Розум. Добра воля. Добрі наміри і справедливі дії.

I. Індивідуальне життя. Обов'язки людини щодо самої себе. Гігієна і фізична культура. Культура почуттів. Здержливість і тверезість. Прагнення до благородних насолод. Мужність; її різні форми. Любов до праці.

II. Сім'я. Благонадійний вплив сім'ї. Обов'язки щодо дітей. Обов'язки дітей. Обов'язок завести сім'ю.

III. Школа. Обов'язки щодо вчителів і товаришів. Додержання правил розпорядку. Товаришування і дружба.

IV. Професійні обов'язки. Вибір професії. Професійна відповідальність.

V. Суспільство. Чесність. Виконання взятих зобов'язань. Повага до прав інших. Ввічливість. Доброта, великодушність, жаль. Доброта щодо тварин. Справедливість і солідарність. Обов'язок брати участь у громадській справі.

У VI групі нашої радянської школи, як і в усіх інших, не викладають, як відомо, релігії, не викладають і прописної буржуазної моралі.

«Всяку таку моральність,— говорив Ленін на III з'їзді комсомолу,— взяту з позалюдського, позакласового поняття, ми заперечуємо. Ми говоримо, що це обман, що це шахрайство і забивання розуму робітників і селян в інтересах поміщиків і капіталістів.

Ми говоримо, що наша моральність підпорядкована цілком інтересам класової боротьби пролетаріату. Наша моральність виводиться з інтересів класової боротьби пролетаріату»¹.

У нас нема спеціальних уроків моралі, але «треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді були вихованням в ній комуністичної моралі»².

[1931 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 25—31

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 255.

² Там же, стор. 254.

ПРО КНИГУ «СИЛА МАЛЕНЬКИХ» *

(Н. П. ЖМИЛЬОВУ — АВТОРОВІ КНИГИ)

Дорогий товаришу, час у мене був дуже гарячий, і тому відповідаю із запізненням.

Книжка на дуже сучасну тему, але, на мою думку, вона вийшла дуже штучною.

Перше — завод. Він у Вас мертвий. Мені здавалось би, що письменникові, який взявся за таку тему, треба взяти якийсь завод і вивчити його вздовж і впоперек. Тоді б у Вас не тільки труби диміли та сонце виблискувало на вікнах корпусів, а був би завод, як він є — з його шумом і гуркотом, з його гаром і брудом, з його недостатньою налагодженістю роботи, яка стомлює, роздратовує. Тоді було б конкретно показано, як прогул дезорганізує роботу, як заважає викоринити недоліки. І робітники були б живими — хто з села приїхав, кого на іншу роботу переведено, у кого вдома дим коромислом, у кого злидні безпросвітні, кому погуляти хочеться. А то і заводу нема, і робітничого побуту нема. А без знання цього не можна вести боротьбу з проривами — питання зовсім не в тому, щоб «присоромити».

Малюки — діти робітників, очевидно, а немає жодної розмови дитини з батьком, із старшим братом, з матір'ю про прогули, що говорять дорослі робітники про прогули і як їх розмови сприймають діти. А то виходить — Аркаша і все. Як діти сперечаються вдома, хвилюються, доводять неприпустимість прогулів — цього нема. Немає й іншого — школи. Яка школа? З одного боку — «Сила маленьких», з другого — школа, тобто діти старше

п'ятнадцяти років. Де шкільне навчання, де життя школи з усім її хвилюванням? Нема, нема справжнього життя заgonу.

І тому розповідь вийшла кабінетна, вигадана. Все гладенько, без боротьби пройшло. Але не так воно в житті. Все зразу завойовано. А в житті кожний крок завойовується в наполегливій боротьбі. І не слід для дітей зображати справу так, що «прийшов, побачив, переміг». Ви ж це знаєте.

Я радила б Вам, якщо Ви хочете зробитись дитячим письменником,— а це, по-моєму, велике почесне звання, бо молоде покоління соціалізм добудує,— спостерігати глибше життя і дітей, ближче з ними зійтись, уважніше вдивлятися в життя. В цьому відношенні багато чого можна навчитися у Льва Толстого. Жодна дрібниця не випадає у нього з уваги.

Я написала, як думаю. Але Ви цього від мене й хотіли.

Чи читали Ви свою книжку дітям і які розмови у Вас з ними були? Тут треба тільки не з вожатими говорити, а з рядовими піонерами, з рядовими школярами. Ведіть запис своїх розмов з ними, ведіть запис своїх спостережень.

Ну, всього найкращого. Міцно тисну руку.

Н. К. Крупська

[1931 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦДЖАР, ф. 7279, оп. 9,
од. зб. 9, арк. 55—56*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ І. Г. РОЗАНОВА
«ДИТЯЧИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ МУЗЕЙ» *

У статті «Дитячий політехнічний музей» надзвичайно цікавий розділ «Досвід Московського державного політехнічного музею», але ідея спеціального дитячого політехнічного музею *неправильна*. Хороший музей коштує мільйони. У нас нема ні приміщень, ні грошей. Те, що треба додати для політехнічної освіти дітей, треба додати і для політехнічної освіти дорослих. Треба було б сказати докладно про те, як для дітей використовувати музей, як готуватися до екскурсій на заняттях, з якими предметами пов'язувати і т. д., а *говорити про окремий музей для дітей не можна*. Утопія. Не треба.

Треба було б швиденько переробити статтю.

[Січень 1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 67, зап. 8*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО ДИТЯЧЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛІТЕХНІЧНІЙ ШКОЛІ» *

Мета і завдання дитячого самоврядування. Тут треба сказати насамперед, що дитяче самоврядування повинно охоплювати поголовно всіх дітей; потім треба розшифрувати *мету* дитячого самоврядування і *шляхи* досягнення її...

Мета, на мою думку, така; 1) піднесення загальноосвітнього рівня, 2) розширення політехнічного кругозору і знань, 3) опанування організаційних навичок навчання і праці, 4) свідома дисципліна, 5) громадська робота, 6) організація позашкільної роботи, 7) боротьба за здоров'я.

Шляхи треба розшифрувати в дужках так.

Дитяче самоврядування має на меті:

1) піднесення загальноосвітнього рівня учнів шляхом залучення всіх учнів до читання, організації навчальних гуртків, бригад для опрацювання тих чи інших питань теорії, що виникають у процесі проходження курсу, організації товариської допомоги, консультпунктів і т. д.;

2) розширення політехнічного кругозору і знань шляхом входження до дитячого філіалу «Техмас»¹, читання книжок з техніки, відвідування дитячих технічних станцій, вишукування шляхів набування технічних знань, бригадних екскурсій і робіт і т. д.;

3) опанування організаційних навичок навчання і праці шляхом вивчення основ організації праці, плану:

¹ «Техмас» скорочена назва товариства «Техніку — масам». — Ред.

вання, обліку як своєї власної навчальної, практичної і громадської роботи, так і колективної, шляхом уміння розподіляти роботу, навантаження, допомогу один одному в роботі, забезпечувати швидкі темпи, вміння чергувати працю і відпочинок і т. д.;

4) виховання свідомої дисципліни шляхом усвідомлення мети навчання, праці тощо, вміння колективно працювати, розуміння ролі самодисципліни, вироблення характеру, товариської взаємодопомоги в цьому відношенні, використання з метою виховання свідомої дисципліни певних форм соцзмагання;

5) громадська робота повинна бути пов'язана з умінням раціонально добирати громадську роботу, пов'язувати її з навчанням, правильно організувати; ця робота повинна допомагати вивченню навколишнього життя, вчити працювати з іншими організаціями, раціоналізація її пов'язана якнайтісніше з усіма іншими галузями роботи по самоврядуванню;

6) самоврядування повинно також дбати і про організацію позашкільної роботи;

7) боротьба за здоров'я повинна посідати дуже велике місце в шкільному самоврядуванні.

Щодо *організації шкільного самоврядування*, то центром його повинна бути *група*, а не *школа*. Самоврядування дитяче — це *школа, навчання, організація*. Треба вчитися організовуватися спочатку на малому. Шкільна організація охоплює сотні учнів різного віку, з різним життєвим досвідом, різною загальноосвітньою підготовкою і т. д. Справжня школа радянського самоврядування — це група.

Метою дитячого самоврядування є організація життя і роботи групи, а зовсім не вибір «начальства» — старости. А в плані обирають саме «начальство», а ще й на строк — без права відзиву, а це нікуди не годиться. Обов'язки старости не фіксовані; чи повинен він звітувати перед дітьми, як часто, в чому — нічого невідомо...

Особливістю шкільного самоврядування є те, що воно повинно бути організоване *навколо навчального процесу*, який є різним у різних групах. Він має бути обслужений *в усій своїй конкретності*. На цьому обслуговуванні повинна зростати і міцніти дитяча організація. Не гра у вибори потрібна, а вчитися треба самоврядування.

Педагог повинен вести дуже велику роботу в формі *бесід з приводу самоврядування* з дітьми, оцінювання разом з дітьми тих чи інших недоліків, але в організаційному відношенні *дітям має бути надана самостійність* — без цього не можна виховати у дітей потрібної відповідальності за роботу. Звичайно, трапляється, коли втручання педагога необхідне, але при правильній постановці справи це будуть рідкі винятки.

Візьмемо приклад. Шкільний день. Весь клас розподіляється на бригади — бригад шість-десять. Одна бригада стежить за акуратним відвідуванням дітей; з'ясовує, чому і як діти запізняються і пропускають; обговорює, як допомогти справі, яких вжити заходів. Друга бригада стежить, щоб під час уроків даремно час не гаяти, щоб у класі був порядок, щоб справу було налагоджено так, щоб робота йшла якомога краще; з'ясовує, чому не-порядок, як його усунути. Третя бригада стежить, як ідуть заняття, хто слабше підготовлений, з'ясовує чому, дбає про усунення відставань. Четверта бригада турбується про організацію шкільної політехнічної праці. П'ята — про правильне використання перерв. Шоста — про здоров'я. Сьома — про життя. Восьма — про громадську роботу. Дев'ята — про зв'язки групи з іншими групами школи. Десята — про домашній побут.

Потрібна рада бригад. Треба обирати в групі учком, оргбюро, секретаря і голову. Правильно налагодити облік роботи і т. ін.

Функції загальношкільного комітету мають бути строго фіксовані. Шкільний комітет повинен *об'єднувати роботу самоврядування груп, а не підмінювати її*. Комітет повинен виконувати *інші функції*, ніж самоврядування груп. Ці функції мають бути строго визначені. Загальношкільне самоврядування повинно відати тільки загальношкільними справами.

Надзвичайно важливими є питання *планування, обліку, звітності*.

Діти, як правило, повинні проходити через різні бригади.

Розподіл на сектори, на мою думку, незручний.

Відносно того, що комсомол і піонерзагін є політичними керівниками, — це треба розшифрувати.

Щодо взаємовідносин дитячого самоврядування із завідуючим школою виходить, що завідуючий школою не зобов'язаний зважати на дитяче самоврядування. Так само питання про відносини дитячого самоврядування з педагогами неясні — нема розмежування функцій, не зафіксовані обов'язки педагога.

Думаю, проект треба ґрунтовно переробити.

[Січень 1932 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, арк. 408—411

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА, ПІДГОТОВЛЕНОГО ПРОГРАМНО-МЕТОДИЧНИМ ІНСТИТУТОМ

Збірник, на мою думку, не дуже вдалий¹.

Що, на мою думку, в ньому не доладне?

1. По-перше, не можна говорити про школу, не висвітливши спочатку питання про взаємозалежність економіки, політики і культури. В збірнику це питання поставлено четвертим і взято дуже неповно, однобічно, звужено, підігнано під дискусію. Треба говорити про місце культури в усьому суспільному устрої, а не тільки про різницю між політикою і педагогікою.

2. Звідси — відрив школи від загальнокультурного розвитку, від загальних завдань культурної революції, від таких речей, як бібліотечна справа, і т. ін. Звідси розподіл завдань школи і завдань комуністичного виховання молоді.

3. Питання про класовий характер школи розроблено недостатньо, випала, наприклад, оцінка політики різних партій у питанні про оцінку діяльності Кассо.

Заголовки часто звужують і спотворюють зміст статті. Наприклад, «Про класовий характер буржуазної школи і про нашу радянську трудову школу». Хіба радянська школа не класова? Наприклад: «Класова і станова школа буржуазії». Що означає «станова школа буржуазії»?

4. Змазано зовсім питання про роль мас в будівництві радянської школи.

5. Навчання відокремлене від виховної роботи, і ви-

¹ Збірник не було видано.— *Ред.*

ходить, що навчання може будуватися схоластично, у відриві від життя, пов'язання кожного кроку освіти з будівництвом робітничих мас скидається з рахунку, мовляв, це лише виховна робота.

6. Про виховну роботу взято лише уривки, про виховну роль громадської роботи (див. «Листи з далека», лист 3¹⁾) не сказано, про комуністичне ставлення до праці теж.

7. «Про підхід до вивчення явищ» — необхідно було сказати про діалектичний метод вивчення явищ. Не сказано.

8. Розділ про загальне навчання зовсім не опрацьований.

9. Питання про політехнізм змазане. Немає найважливіших документів (у викладі вчення К. Маркса, Замітки В. І. Леніна на тези Крупської²⁾).

Висловлювання про вчительство треба пов'язати з оцінкою інтелігенції взагалі.

[Січень 1932 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 22, арк. 649

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 296—307.

² Там же, т. 36, стор. 483—485.

ЗАУВАЖЕННЯ НА МАТЕРІАЛ ПРО ТЕХПРОПАГАНДУ

План техпропаганди, на мою думку, не дуже вдалий. Питання йде про *позашкільну* техпропаганду, і цю позашкільну пропаганду не можна вклинювати в пропаганду шкільну — в навчання. Головне її завдання — збуджувати *інтерес* до техніки, розширювати *політехнічний кругозір*, організовувати *самодіяльність дітей в опануванні техніки*, допомагати їм знаходити шляхи *самостійного опанування техніки*, допомагати цьому самостійному навчанню. Зайва регламентація вб'є весь інтерес до справи.

Цікаво було б поставити ряд робіт, які виконуються в цьому напрямі.

Це були б, наприклад, такі роботи.

«*Техніка навколо нас*» — вивчення на селі техніки свого району в усій її різноманітності: тут і годинник, і млин, і автомобіль, і сівалка, і швейна машина, і радіо і т. ін. Тут можлива найцікавіша форма колективної роботи. Ця тема впливає з того, що Ленін говорив про політехнізм.

«*Читання книжок і довідників з техніки*» — аналіз прочитаних книжок, побіжне виявлення технічних інтересів дітей. Гуртки по читанню технічних книжок і гуртки їх юних рецензентів. Складання разом з дітьми рекомендаційних каталогів.

Читання газет в їх технічній частині.

Організація сил культармії для техпропаганди (з робітників, техніків, учителів, учнів, які самостійно пра-

цюють у цій галузі). Прикріплення бригад до частин культармії.

Організація технічних дитконсультацій.

Пересувні музеї для технічних гуртків.

Гуртки креслення.

«Гуртки навичок» (гастевського¹ типу).

Зв'язок з громадською роботою.

Шкільні програми повинні збуджувати певний інтерес — якщо це є, зв'язок між програмами і роботою позашкільною буде забезпечений; якщо шкільна програма проходитьеться казенно, не слід так само казенно організовувати роботу позашкільну.

Дати програми різних технічних гуртків. Треба створювати виробничі гуртки на госпрозрахунку, дати програми таких гуртків.

Треба складати плани екскурсій, план підготовки до них, план заключних робіт — зарисовок з пам'яті, записів тощо.

Якомога менше галасу, святкувань, більше цікавої повсякденної роботи.

[Січень 1932 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 18, арк. 287

¹ Див. прим. на стор. 221—222 цього тома.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ ПРО ДИТЯЧІ ТЕХНІЧНІ СТАНЦІЇ

Стаття, на мою думку, не вдалась. Питання зовсім не в недовір'ї дітей до своїх сил, або в зайвій самовпевненості, або неувазі до дитячої творчості.

Питання не в агітації, не у виданні *n*-ної кількості журналів, не в кількості дитячих технічних конференцій — питання тепер у *методиці техпропаганди*.

Як учити спостерігати в галузі техніки? Приліт птахів, відліт їх ми вчимо дітей спостерігати, а *як поставити спостереження в галузі техніки* — це питання у нас мало розроблене. Як розвивати *розуміння причин технічних явищ*, починаючи з простих і доходячи до більш складних, — це питання теж методики. Нам не потрібні винахідники давно винайдених речей, тому питання стоїть про навчання, про *технічну обізнаність*, питання стоїть про поширення технічних знань. І тут важливо встановити, *яких саме*. Неправильно відокремлювати всі ці питання від загальної політехнічної освіти і віддавати в техпропаганду ВРНГ.

Нам треба звернутися до ВАРНІТСО¹, щоб методику політехнізму вони нам розробили, щоб дати технічно грамотні і цікаві книжки.

¹ ВАРНІТСО — Всесоюзна асоціація працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР. — *Ред.*

Дитячі технічні станції повинні бути організаторами позашкільного політехнізму — поширювачами правильно поставлених політехнічних позашкільних заходів (гуртки, обладнання клубів, кімнат, пересувне приладдя), а не зводити все до винахідництва. «Дитина все може» — настанова неправильна, на мою думку.

[Січень 1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 67, зап. 13*

ПРО РЕЦЕНЗІЇ НА ПЕДАГОГІЧНІ ЖУРНАЛИ

Рецензії на педагогічні журнали — річ конче потрібна. Вони дають можливість на конкретних прикладах показати, як треба і як не треба підходити до розв'язання тих чи інших питань, як треба узагальнювати масовий досвід учительства, спрямовувати його в належне річше, як виправляти помилки і т. д.

Тепер пишуть дуже багато рецензій, в дуже різких тонах, просто кажучи, суцільна лайка, але більшість з цих рецензій дає дуже мало, якесь змагання, хто кого перекриє в різкості оцінок. Але різкість буває різна. Різкість тоді хороша, коли вона допомагає гостріше, рельєфніше поставити питання, викрити саму суть помилки. І є різкість, що вироджується в пусту лайку. Ось проти лайки ми і заперечуємо.

Ми вимагаємо від рецензентів правильного розуміння постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу». Рецензент зрозумів постанову ЦК так: Шульгін говорив про величезне значення середовища, яке соціалістично будується, він робив звідси неправильний висновок, що школа має відмерти. Отже, кожний, хто говорить про вплив середовища, — очевидний «лівий закрутник»... Або: ЦК говорить про необхідність рішучої боротьби «проти легковажного методичного прожектерства, насадження в масовому масштабі методів, на практиці спочатку не перевірених, що особливо яскраво останнім часом виявилось в застосуванні так званого «методу про-

ектів»¹. Рецензент з цієї вказівки ЦК робить висновок: всілякі новини, всіляке шукання кращих методів навчання суворо забороняються — і криє журнал, який говорить про активні методи викладання. І так далі і тому подібне. До рецензента слід ставити вимоги правильно розуміти рішення ЦК.

Далі потрібно, щоб рецензент давав оцінку журналу в цілому, його ролі в пропаганді правильних педагогічних поглядів, в організації учительських мас і вказував би на питому вагу тих чи інших помилок, а не просто закидав би сіті — чи не виловиться якась рибка, якою можна було б поживитися. Нема потреби з приводу кожної помилки, якою б незначною вона не була, наводити цілком постанову ЦК ВКП(б) і з пафосом доводити її правильність. Не можна вимагати від журналів, щоб у номерах, які вийшли раніше вересня, наводилися цитати з постанови ЦК.

Треба більше відповідальності за поставлені обвинувачення. Обвинувачення не повинні бути анонімними, знеособленими. У нас за останній час почав входити в моду особливий вид знеосібки — бригада. Бригада — колектив. Колективна робота набагато продуктивніша, багатша думкою і ґрунтується на більш широкому досвіді, ніж робота кожної окремої особи, що входить у бригаду. Але не можна допускати, щоб бригада перетворювалась у знеосібку. А це буває. Під час обговорення програм доводилось чути такі слова: «Чого ви до мене пристаєте, як я дивлюся! Я в бригаді висловилась, наша бригада сказала свою думку». Або: «Я з думкою бригади був не згодний, але так вирішила більшість». Бригада не повинна знімати відповідальності з кожного свого члена. Якщо ти не згодний, пиши свою окрему думку; якщо згодний — захищай думку бригади. Тепер і рецензії часто пишуть бригади: «бригада імені такого-то». З кого вона складається? Хто такі ці Петрови, Сидорови, Іванови і т. д.? Учителі? Студенти? Аспіранти? Треба мати мужність підписати своє ім'я.

Потрібна серйозна, продумана критика і колективна робота над виправленням помилок.

¹ Див.: Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Сб. документов за 1917—1947 гг., Вып. 1-й, М.—Л., Вид-во АПН РСФСР, 1947, стор. 153.— *Ред.*

Ось вказівки Товариства педагогів-марксистів, як писати рецензії на журнал:

1. Дати вказівки, як часто видається, обсяг, цілі.
2. Вказати на розділи, які є в журналі, і головні теми, розроблені журналом.
3. Вказати, наскільки висвітлює журнал специфічні труднощі краю, шляхи подолання цих труднощів.
4. Чим відрізняється даний журнал від аналогічних журналів інших країн.
5. Головний тип співробітників — кількість місцевих працівників.
6. Найбільш вдалі статті.

На кого розрахований журнал, який тираж, які питання висвітлюються і як висвітлюються — чи досить повно, яскраво, наскільки враховується місцевий досвід, роль мас і т. д. — на цю справу треба звернути якнайсерйознішу увагу.

Тепер нам треба обдумати ще раз № 3¹. Він, очевидно, вийде не раніше, ніж через місяць. Без питань, дискусії не обійтись. Треба дати докладний розгляд збірників, виданих різними інститутами.

Не можна відставати від життя.

[Січень 1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 98—101*

¹ Мова йде про журнал «На путях к новой школе». — *Ред.*

«НА ПУТЯХ К НОВОЙ ШКОЛЕ» ЗА 1931 РІК *

Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» вказує на необхідність перегляду існуючих періодичних видань з питань педагогіки з метою рішучого поліпшення якості і повороту їх обличчям до школи та її потреб.

Виконуючи цю вказівку, редакція «На путях к новой школе» переглянула журнал за минулий, 1931 рік під кутом зору постанови ЦК, спробувала виявити на фоні загальної роботи журналу основні недоліки його за минулий рік, щоб на основі зробленого аналізу краще вести роботу в дальшому.

1930/31 навчальний рік був роком напруженої боротьби за всеобуч. Кількість учнів надзвичайно зросла, гостро почала виявлятися недостача приміщень, учителів. Це був рік, коли масова школа стала на рейки політехнізації. Старі, звичні методи шкільного навчання, які міцно ще трималися в рядових школах, не уживалися з тими вимогами, які поставила перед школою на весь зріст політехнізація. Для політехнічної школи потрібний дуже кваліфікований педагог, а збільшення кількості шкіл, яке викликало гостру недостачу вчителів, примусило знизити вимоги до підготовки вчителя, і тим самим знизився до певної міри середній рівень кваліфікації вчителя, та й більшість наших педагогічних навчальних закладів дуже мало готували майбутніх педагогів до політехнізації школи.

Як пов'язувати теорію з практикою — цього вміння у рядового вчителя не було. Потрібна була вчителеві дуже серйозна методична допомога, а тим часом на район було тільки по два інспектори, які часто були зовсім мало підготовлені до тієї роботи, яку їм довелося вести. Уявлення про те, що таке політехнізація, в учительській масі було ще дуже неясне. Треба ввести дитячу працю. Яку? В селянському господарстві і в робітничому побуті дитяча праця завжди застосовувалася дуже широко. І тому багато хто зрозумів політехнізацію так, що це просто запровадження тих форм праці, які практикувалися і раніше в побуті. В місті уявлення про політехнічну працю було яснішим, проте й тут не було вміння пов'язати практику з теорією. Практика просто витісняла теорію.

В науково-дослідних інститутах точилася на всю силу дискусія про предмет педагогіки, про «відмирання школи», а допомоги школі, вчителеві не було. Дискусія була відірвана від життя, не озброювала маси на боротьбу за піднесення якості школи.

До політехнізації школа була мало пристосована, стало очевидним, що треба якось перебудуватися, якось по-іншому ставити навчання, піднести його на вищій ступінь.

Журнал «На путях к новій школе» вважав, що найкращою страховкою від перегинів буде вивчення спадщини Маркса, Енгельса і Леніна, їх висловлювань у галузі культури. І тому в № 1 журналу були вміщені статті, які наполегливо закликають учительство до вивчення спадщини Маркса, Енгельса, Леніна. В їх творах пропонувалось шукати відповіді на питання, які постають у зв'язку з політехнізацією. Була в тому ж першому номері наведена частина висловлювань Леніна і визначений метод вивчення їх.

Редакція вважала, що по-новому треба ставити програми. В № 1 було три статті, які вказували, що треба давати в програмах ФЗС для політехнічних шкіл, прикріплених до текстильних підприємств, до металообробних, до трамвайних парків. Особливо цікавою була програма вступного курсу до трамвайної справи для ФЗС. У статті тов. Абіндера вказувалися шляхи, як учителеві

опанувати техніку, говорилося про допомогу з боку вузів і технікумів політехнізації школи.

Це було тим позитивним, що давалося в першому номері вчителіві.

Щодо методів, то тут був прорив.

Про метод проектів говорилося, починаючи з 1923 р., але хоч трохи широкого розповсюдження цей метод спочатку не дістав. Застосовувався він головним чином у ШСМ, де мав на меті навчити селянську молодь планування, колективної праці й обліку роботи.

З 1928 р. Інститут методів шкільної роботи став на неправильні позиції — почав посилено пропагувати метод проектів, проголосивши його єдиним, універсальним методом. Школа почала широко застосовувати «проекти» — цю настанову давала передмова до програм ФЗС 1930 р.

Журнал «На путях к новій школе» вмістив на цю тему в першому номері дві статті: Катериночкіна про дитячі конференції за методом проектів і статтю Р. Мікельсона «До питання про перехід ШСМ на проектну систему». Ці статті потребували серйозних приміток, але цього не було зроблено. Це було помилкою.

У № 2 журнал уже забив тривогу з приводу становища на фронті політехнізації.

У статті «Ми вступили в третій рік п'ятирічки» тов. Елькіна говорить: «База соціалістичної економіки забезпечує можливість розв'язання проблеми комуністичного виховання. *Але було б величезною легковажністю гадати, що розв'язання цих проблем, зростання культурного будівництва, організація його відповідно до вимог епохи наступу соціалізму можуть відбутися самопливом.*

...В цих питаннях (у питаннях культурної революції.— Н. К.) найлегше припустити викривлення, загини. Це зобов'язує проводити чітку ленінську лінію, не припускаючи наскоків і наказів, зробити це питання справою самих робітничих і колгоспних мас шляхом використання досвіду їх передового активу.

Третій рік п'ятирічки буде роком суцільного навчання від малого до великого. Весь численний Радянський Союз, усі трудящі вчитимуться і переучуватимуться. Але це буде не старе книжкове навчання без участі у боротьбі і будівництві,— воно повинно бути побудоване на

принципах політехнізму, при якому має відбуватися зближення фізичної і розумової праці.

Без системи і плану, без нових програм і методів роботи, без раціоналізації можливі прориви» (стор. 16—18) ¹.

У другому номері було вміщено статтю «Ленін про пропаганду і викладання електрифікації в школі», яка висвітлювала, як треба цю справу ставити з погляду політехнізації.

У цьому ж номері було вміщено статтю тов. Лемберг «Знання в проектах початкової школи». Ця стаття на весь зріст ставила питання про зниження теорії. Ця стаття прямо заявляла: *«Проектна школа в сучасному її вигляді — це другий полюс, відмова від систематичної теорії»* (стор. 50).

У примітці від редакції до цієї статті говорилося:

«Комплексна система, пов'язуючи між собою окремі галузі знань і роблячи їх тим самим ефективнішими, не розв'язала, проте, питання про пов'язання теорії з практикою. Суспільно корисні справи були або ілюстрацією, штучно підганялися під теорію, або здійснювалися без пов'язання з теорією. *Метод проектів уже стає на шлях підгонки теорії під суспільно корисні справи. Це загрожує звуженням кола понять, якими потрібно оволодіти дітям для того, щоб у них склався певний світогляд. Може вийти американський програмний утилітаризм. Ми повинні озброїти підростаюче покоління не тільки вмілими руками, але й певним світоглядом, який дає можливість швидко розбиратися в оточенні»* (стор. 37).

Стаття Лемберг, яка обстоює систематичне знання, вікликала великі заперечення з боку ліваків, проте вже в другому номері було вміщено без примітки редакції помилкову статтю С. Архангельського «Проектна система організації роботи в трудовій школі», хоч і в дискусійному порядку. Стаття захищала метод проектів як систему. Правда, стаття пропонувала поки що цілковитий перехід на метод проектів здійснювати лише експериментальним порядком (*«нехай спочатку експеримент здійснюється в опорних і ударних школах і вже після*

¹ Курсив у цій і наступних цитатах належить Н. К. Крупській.— Ред.

врахування цього досвіду на проектну систему роботи переходять масові школи»), говорила про неприпустимість недооцінки значення теорії і навчання, протиставляла радянську систему «проектів» американській системі «проектів» (стор. 56).

У № 3 вміщено статтю Кулінича «Педагогіка і політика», яка на основі вчення Леніна дає характеристику педагогічних течій у німецькій і американській педагогіці, дає критику рефлексології, Калашникова, Шульгіна і Крупеніної, Комаровського, Пінкевича і Волобуєва. Стаття в березні 1931 р. зазначає з усією рішучістю, що Шульгін *розчиняє політику в педагогіці*, причому характерною на стор. 28 є друкарська помилка: замість «розчиняє політику в педагогіці» надруковано «розчинює педагогіку в політиці», хоч з усього змісту цього абзаца випливає саме те, що мова йде про розчинення політики в педагогіці.

Але поряд з правильною статтею Кулінича вміщено дві хибні статті: статтю Шульгіна і статтю Крупської¹.

У своїй статті «Про школу» Шульгін визнає значення школи на даному етапі, визнає, що школа є знаряддям диктатури пролетаріату, але доводить падіння її питомої ваги, підмінює школу поняттям «підприємство-школа», причому дає таке тлумачення поняття «підприємство-школа», що це не що інше як завод, і нічого більше, підкреслює неминучість «відмирання школи» в майбутньому. Стаття Шульгіна полемізує із статтею Крупеніної, яка порушила питання про неправильність гасла «відмирання школи», яке вона сама ще недавно завзято захищала.

Стаття Крупської була спрямована проти статті Шульгіна і гасла «відмирання школи», підкреслювала все те величезне значення, якого надавав школі майбутнього Ленін. (До речі, стаття в «Правде», яка викладала промову Володимира Ілліча, виголошену ним за два дні до поранення, у серпні 1918 р.,— ця стаття не могла бути вміщена в «Правде» без перегляду Володимира Ілліча— видалася настільки дивною укладачеві ХХ тома 2-го видання Творів Леніна, що він випустив її, замінивши

¹ Мова йде про статтю Н. К. Крупської «Дискусійні питання».— Ред.

уришком з ніким не перевіреного протокольного запису промови Володимира Ілліча. Таким чином, знайти повний зміст промови Володимира Ілліча можна лише в першому виданні Творів Леніна). Далі в статті Крупської говорилося, якого величезного значення надавав Ленін у будівництві соціалізму організації, а поглядам анархістів на відмирання держави протиставлявся погляд комуністів на це відмирання. Але думку не було висловлено до кінця: не було сказано, що розмови про «відмирання школи» — анархічний, дрібнобуржуазний погляд. Крім того, в статті було неправильне формулювання, говорилося, що «в перспективі школа переросте у своєрідну дитячу організацію». Звичайно, школа майбутнього не буде схожа на школу нинішнього дня, проте аж ніяк не відіме школа, завдання якої — систематично передавати знання, досвід старшого покоління молодшому. У зв'язку з підкреслюванням позитивної сторони методу проектів і неясним формулюванням ролі вчителя стаття Крупської була не стільки критикою поглядів Шульгіна, скільки їх підтримкою.

Хоча четвертий номер журналу починається статтею «Теорія і практика»¹, в якій підкреслюється провідна роль теорії, але стаття зовсім недостатньо висвітлює це питання. Це питання слід було подати в більш розгорнутому вигляді. У четвертому номері вміщено в дискусійному порядку статтю тов. Левітан, яка являє собою основи доповіді, прочитаної нею на пленумі ДВР. Не заперечуючи значення методу проектів, тов. Левітан вказувала на неприпустимість побудови всіх програм за методом проектів, на неприпустимість зниження теорії, на підведення під метод проектів усього, що завгодно. Але різкої відсічі лівацьким помилкам у статті не було.

Наприкінці квітня відбувся пленум науково-педагогічної секції ДВР, де стояли питання про метод проектів, про програми. На сторінках «На путях к новій школі» дебати, що відбувалися на пленумі, висвітлені зовсім недостатньо. Особливо слабо висвітлені дебати про програми, що є великим недоліком. А це було питання великої значимості, що викликало великі дебати. В № 6 на

¹ Див. т. 4 цього вид., стр. 425.— *Ред.*

друковано промову тов. Бубнова, який, виступаючи на пленумі науково-педагогічної секції, спинився на ряді дискусійних питань, зокрема і на питанні про «відмирання школи», говорив, що не можна проводити паралелі між відмиранням школи і відмиранням держави, і дав ряд настанов для дальшої роботи.

Журнал дуже мало спиняється на питаннях підготовки педагога, а вміщена в № 6 стаття С. Доброхотова підходить до цього питання з специфічної точки зору — як підготувати вчителя-«проектника», і тільки. Тим часом це питання потребувало серйозного обговорення. В червні відбулась Всеросійська конференція з педосвіти, про яку читачі журналу «На путях» не дістали достатнього матеріалу.

Питання про шкільне самоврядування обговорювалося на сторінках «На путях» досить ґрунтовно, і журнал провадив боротьбу проти ідеї знищення шкільної організації.

У № 9 висвітлено дуже важливе питання — питання про підприємство-школу. Підприємство-школа висувалось ліваками як щось таке, що повинно зайняти місце попередньої школи. Апостолом підприємства-школи був тов. Шохор. Товариство педагогів-марксистів взяло на себе ініціативу зібрати і проаналізувати наявний досвід з питання про підприємство-школу. Група працівників Товариства педагогів-марксистів, яка взялася за цю справу, проробила велику роботу і викрила лівацькі перегини, пов'язані із спробами впровадити підприємство-школу в життя.

№ 10 присвячений головним чином постанові ЦК «Про початкову і середню школу».

Теми № 11—12 стосуються питань головним чином практичних — як допомагати перепідготовці вчительства; як ставити політехнізацію школи в зразкових школах; яким має бути хороший педагог; як організувати дитячі бібліотеки; як навчати дітей грамоти і лічби і т. п.

Обличчям до школи та її потреб повинен повернутися журнал. Заява редакції в № 11—12 зовсім не достатня, не підкреслює бойових завдань журналу, не примушує вести напруженої роботи в справі впровадження в життя постанови ЦК «Про початкову і середню школу», вважає, що це само собою розуміється.

Щодо загального обличчя журналу за 1931 рік, то треба сказати, що в ньому слабо відображено загальний фон соцбудівництва на культурному фронті, що заважає читачеві вловлювати питому вагу тих чи інших програмних і методичних питань.

Надалі журнал повинен бути набагато більше, якщо можна так висловитися, «зібраним», бойовим, провідним...

Культура — органічна складова частина суспільного устрою. Педагогіка не тиха заводь, де нема ніякої боротьби. Педагогіка — одна з найважливіших ділянок класової боротьби за соціалізм.

Журнал «На путях к новій школе» повинен бути одним з передових борців на цьому фронті.

Над цим будемо працювати.

1932 р.

*Вперше публіковано в журн.
«На путях к новій школе»,
1932 № 1*

*Друкується за вказаним
джерелом*

НОТАТКИ ДО ПИТАННЯ ПРО ОКРЕМІ МЕТОДИКИ

Насамперед треба встановити, що ми розуміємо під окремою методикою.

Кожна методика — це сума тих прийомів, які допомагають повніше, глибше опанувати знання. Ці прийоми повинні бути продумані з погляду теорії пізнання. Вони повинні озброювати учня *вмінням мислити*, логічно міркувати, робити з передумов певні висновки (всього цього вчить формальна логіка, про потребу вивчення якої говорив Ленін). Це не означає, що треба в школі викладати теорію формальної логіки, але треба вчити таких речей, як уміння спостерігати, робити висновки, узагальнювати і т. д. Тому кожний методист повинен володіти формальною логікою, знати, в чому її суть. Ця частина лежить на матеріалістичній психології.

Але кожний методист повинен володіти і діалектичним методом, тобто розуміти, *в чому основа науки*, брати її в усіх зв'язках і опосередненнях, у розвитку, у зв'язку з практикою. Окрема методика повинна виходити з пізнання основ науки (нашого, матеріалістичного), з одного боку, із знання, розуміння *основ наукової психології* — з другого. Це дасть методистові розуміння, чого і як треба вчити. Методист повинен володіти розумінням шляхів розвитку форм сприймання, перероблення цього сприймання, переходу його в акцію, *шляхами розвитку мислення, пов'язання теорії з практикою*, з одного боку, і особливостями дитячого мислення — з другого.

У кожної науки є своя специфіка. Пізнання цієї специфіки, обґрунтування її, розгляд під кутом зору цієї специфіки тих сторін мислення, які особливо легко можуть бути розвинуті з допомогою даної науки.

Тепер, коли так гостро стоїть питання про піднесення якості шкільного навчання, питання про те, як учити, є надзвичайно важливим. Викладання — мистецтво. Щоб оволодіти цим мистецтвом, треба навчитися застосовувати цілий ряд прийомів, інакше кажучи, треба оволодіти *методикою* викладання. Методика складається з ряду окремих методів пов'язаних між собою в певну систему методів. Метод — грецьке слово, означає «шлях». Метод (в педагогічному розумінні слова) — це сума прийомів певного типу, які застосовуються при викладанні. Говорять: «словесний метод», «наочний метод», «трудовий метод» і т. д. Говорять: «методика класного читання», «методика обліку знань» і т. д. Окремими методиками звичайно називають методики окремих дисциплін.

Питання про те, як викладати, визначається *цільовою настановою*, тобто треба знати, для чого потрібно ту чи іншу річ викладати; щоб учень її запам'ятав, або зрозумів, або навчився її робити і т. д. Далі те, як треба викладати, визначається самим *змістом викладання*, тобто тим, що саме треба викладати, і, нарешті, тим, кому треба викладати.

Скажімо, вчитель хоче, щоб діти *запам'ятали* головні міста Німеччини. Для цього йому треба застосовувати методи, які сприяють запам'ятовуванню, — чітко сказати кожную назву, ясно написати її на дошці, примусити дітей хором повторити їх, дати написати. Можливо, повісити плакат з цими назвами, щоб вони врізались у пам'ять, навчити дітей прийомів запам'ятовування. Інша справа, коли вчителеві треба, щоб учень *зрозумів* якесь явище, наприклад будову машини. Тут треба вміти показати, пояснити. Якщо треба *навчити*, скажімо, красиво писати, тут треба показати, як це робити, потрібний тренаж руки, потрібне вправління.

Методи залежать також від того, що викладати. Викладання історії повинно здійснюватися іншими методами, ніж викладання алгебри, а викладання алгебри — інакше, ніж викладання фізіології, і т. д.

Методи залежать від того, кого навчають. Сільська дитина має одне коло знань, міська — інше. Малюки не здатні ще до абстрактного мислення, не вміють робити висновків; підліток має вже інше коло навичок. У різних дітей різні типи сприймання: один має слухову пам'ять, другий — зорову, третій — моторну. В однієї дитини одне коло уявлень, у іншої — друге і т. д. і т. п. Треба добре знати дитину, всю групу дітей, щоб уміти правильно до них підійти.

Якщо ми порівнюємо, як вчать у масових школах у буржуазних країнах, то побачимо, що там учителі не прагнуть до того, щоб діти були розвинені, добре розбирались у питаннях, розуміли навколишнє життя. Капіталістові вигідно, щоб робітник був якомога менше свідомий. І тому там у школах дітям раз у раз кажуть: «Слухай, що я тобі говорю, а не розумуй!», «Сопляк, а вже розумуй!» У французькій початковій школі всі предмети (історію, географію та ін.) зубять слово в слово... Це виробляє звичку швидко запам'ятовувати, але так само швидко забувати текст, запам'ятовувати слова, не вникаючи в зміст. У старій дореволюційній школі також було багато зубрячки.

У радянській школі ми намагаємося виховати всебічно розвинених, свідомих будівників соціалізму, а тому намагаємося дати учням якомога глибше розуміння предмета. Для цього потрібно застосовувати складні методи, краще знати дітей і вміти до них підійти. Звичайно, і нашим дітям треба запам'ятати багато речей — імена, назви, дати, але треба завжди виділяти те, що треба запам'ятати, з того, що треба зрозуміти. У деяких американських підручниках різним шрифтом друкують те, що треба запам'ятати, і те, що треба зрозуміти. Це дуже заощаджує час. Крім того, різним шрифтом друкується те, що є найважливішим і найістотнішим, і те, що є тільки ілюстрацією, поясненням. Треба раціоналізувати запам'ятовування, щоб воно забидало найменше часу.

Треба зосереджувати увагу на роз'ясненні найголовніших понять, треба систематизувати їх, починати з найпростішого і далі, йдучи вперед, спиратися на те, чим діти вже оволоділи. Це найважча частина методики, і вона ще слабо розроблена. Тут наукова психологія

повинна розгорнути найактивнішу роботу. Тут багато методів треба розробити зовсім по-новому.

Питання про виховання розуміння в учнів тісно пов'язано з питанням застосування від найперших кроків навчання діалектичного методу вивчення предметів і явищ, коли явище вивчається в усій його конкретності, вивчається всебічно, в усіх зв'язках і опосередненнях, береться в його розвитку, тісно пов'язується з питанням про мету його вивчення і т. п. Учневий матеріал треба подавати в такій формі, щоб учень міг його самостійно продумати.

Щодо перевірки, то само собою зрозуміло, що потрібні різні методи перевірки того, наскільки учень зрозумів той чи інший матеріал, і методи перевірки того, що учень запам'ятав. Перевірка запам'ятовування потребує значно більш простішого підходу, більш механічного, ніж перевірка розуміння. Тут важливо, щоб учень не тільки повторив те, що написано в книжці або що сказав учень, а вмів би навести приклад, відповісти на запитання, яке вимагає розуміння пройденого. Ця частина питання також мало розроблена. Найчастіше під час перевірки перевіряють тільки запам'ятовування, причому перевірка буває дуже поверхова.

Нарешті, питання про оволодіння вміннями знову-таки пов'язується з питаннями наукової психології.

Питання про пов'язання теорії і практики потребує особливої уваги методиста. В. І. Ленін говорив, що «одно з найбільших зол і лих, які залишились нам від старого капіталістичного суспільства, це цілковитий розрив книги з практикою життя», говорив, що цей розрив «становив найогиднішу рису старого буржуазного суспільства»¹. Але це пов'язання методично не опрацьоване і раз у раз перетворюється в чисто формальне, зовнішнє пов'язання, раз у раз принижується теорія, підмінюється уривчастими знаннями.

1932 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф 12, оп. 2,
од. зб. 21, ч. 11, арк. 412—415*

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 248—249.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС МЕТОДИЧНОГО ЛИСТА ПРО ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛІ

У документі дуже багато розмов про «основи мови», але в автора записки нема навіть і підходу до вивчення «мови», а лише міркування про те, як викладати правила граматики шкільної. Ніякою методикою тут і не пахне. Це хтось, мабуть, з «ніязівців»¹ писав.

Вчити треба сучасної літературної мови. З мови для молодших груп існував раніше чудовий підручник Л. Толстого — перші книжки для читання. Там що було? *Зростаючий запас* слів: від найпростіших, загальноживаних до дуже складних; від тих, які виражають найпростіші позначення, до слів, які виражають дуже складні поняття; від слів дитини до слів дорослого. У Чуковського є чудова книжка про мову маленьких дітей². У цій книжці дуже добре розкритий процес оволодіння дитьми мовою. Треба вивчати мову сучасної дитини-школяра. Це конче потрібна річ. Треба виходити з цієї мови і поступово підводити дитину до вміння володіти сучасною літературною мовою.

Зовсім нічого не говориться про емоціональність мови. Щоб вчити володіти мовою, треба знати, щό дитину

¹ «Ніязівці» — співробітники НІЯЗу Науково-дослідного інституту мови.— *Ред.*

² Мається на увазі відома книга К. І. Чуковського «Маленькі діти», третє і наступні видання якої вийшли під назвою «От двух до пяти». (До 1962 р. книга витримала 15 видань). Див. рецензію Н. К. Крупської на цю книгу, т. 6 цього вид., стор. 115.— *Ред.*

в дану хвилину хвилює. Треба допомагати їй учитися словами виражати свої дитячі почуття і думки. Чим далі, тим більше треба підводити дітей до смислового аналізу слів. У французів дуже добре розроблено цю частину завдання володіти мовою. Там аналіз синонімів особливо допомагає вловлювати найменші відтінки мови. У нас немає дитячого ілюстрованого словника рідної мови на зразок словника Лярусса, над яким діти засиджуються годинами, бо такий словник чудово навчає мови. Російською мовою дитячого ілюстрованого словника рідної мови немає. Немає таких словників і мовами нацменів, а це конче потрібно. Щоб діти оволоділи мовою, треба, щоб мова була гарячою, емоціональною. Тоді вона швидко запам'ятовуватиметься. Потрібно, щоб у книжках для читання, особливо для перших років, було багато віршів, близьких і зрозумілих дітям, які б легко запам'ятовувались. Не можна поспішати дуже і в книжці першого ж року давати резолюції, «документи».

Треба пам'ятати, що грамотність залежить зовсім не від знання граматичних правил. Є люди, які правильно пишуть і не знають граматики, і є учні, які визубрили всі граматичні правила і пишуть дико безграмотно. Вчать-ся правильно писати в процесі оволодіння мовою. У молодших групах при вивченні віршів треба, наприклад, перш ніж учень візьметься за заучування віршів, щоб він переписав їх (моторність тут відіграє дуже велику роль); треба, щоб вірші друкувалися не друкованим шрифтом, а писаним. Вивчаючи вірш, учень паралельно запам'ятовує його правопис, потім він повинен написати його напам'ять і порівняти написане з текстом. Ось це методика, а не розмови про те, що «треба оволодіти основами наук».

Щоб допомогти учневі оволодіти основами знання мови, треба тому, хто пише підручник, знати історію мови і розвиток мови у дитини. Граматика повинна лише осмислювати процес оволодіння мовою. Малі діти (I і II групи) до аналізу ще не дуже пристосовані, і тому треба бути дуже обережним із завантаженням їх граматичними правилами. Слухати живу правильну мову, багато читати, говорити самому, читати писану мову, самому писати — цього треба вчити насамперед. Це дає грамотність.

У молодших групах I ступеня важливо пов'язувати слова з живими образами і уявленнями, тому потрібні там численні ілюстрації. У старших групах, коли вже відбувається осмислювання мови, узагальнення, важливі «спостереження над мовою» — мовні вправи напівдослідницького типу.

Щодо структури мови, то вона така ж важлива, як і багатий запас слів і вміння їх правильно вживати. Незабаром після смерті Володимира Ілліча з'явилася стаття в журналі «Леф», де давався надзвичайно цікавий аналіз структури мови Ілліча¹. І ось треба дітям давати аналіз мови не в сухих граматичних рецептах, граматичних резолюціях, а на яскравих прикладах. На що хоче звернути увагу промовець, як він це робить, як структура фрази підсилює думку, почуття, яке хоче висловити промовець.

Порівняльне мовознавство дає дуже багато. «Ділова англійська» дає чудовий аналіз словниковий. Ми повинні володіти аналогічним знанням нашого словника, але ми повинні йти далі — вивчати соціальний зміст слів і впливати на соціальний їх добір (тут, звичайно, неприпустима вульгаризація, грубе спрощенство). Вивчення мови треба пов'язувати і з виразним читанням (за ролями), і з колективною декламацією, і з розбором (мовним) художніх і ділових статей.

Виходити треба з мови дитини, і тому підручник з мови повинен бути різним для міста і села, на різному треба довше спинятися. Добре було б мати різні підручники для місцевостей з різним мовним впливом, але це вже даліше завдання...

Для мене цілком очевидне методичне безсилля прийнятої записки. Книга повинна давати вміння читати, вчити оцінювати книжку (давати ряд рецензій на книжки дитячі, які радилося б прочитати), користуватися бібліотекою, користуватися словниками, довідниками, розповідати про те, як робити виписки з книг, складати збірнички з піонерських газет, як читати газету, як вести шкільні щоденники, як писати кореспонденції в дитячу

¹ В журн. «Леф», 1924, № 1, в розділі «Мова Леніна» вміщено шість статей (стор. 53—148).— *Ред.*

газету, давати рекомендаційні списки, виклика́ти на змагання з читання і т. д. «Активні» методи — зовсім не означає ходити в кіно і слухати радіо. Підручник повинен допомогти учневі вчитися далі опановувати мову.

Треба, на мою думку, методичну записку докорінно переробити.

8 березня 1932 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, ч. 1, арк. 383-384*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС МЕТОДИЧНОГО ЛИСТА ПРО ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В ШКОЛІ

Проект методичного листа про викладання суспільствознавства в масовій школі дуже громіздкий — чотири друкованих аркуші.

Перша частина (два друкованих аркуші) містить досить цікавий матеріал і ряд правильних думок, читається з інтересом. Тільки автор не говорить досить про одне: В. І. Ленін говорив про вивчення *основ* наук, а програми з суспільствознавства найменше займаються основами. У програмах просто жахливий перегин: дітям дванадцяти-п'ятнадцяти років подається курс вузівський, який передбачає вже знання основ суспільствознавчих наук. Виходить дуже поверхове, чисто словесне викладання. Про це треба було сказати значно міцніше. *Тут цілковита відсутність будь-якої систематики.*

Відносно потреби конкретності автор проекту методичного листа говорить, але також дуже м'яко. Нічого не говорить автор про пов'язання теорії з практикою, вірніше, про цілковиту відсутність цього пов'язання, — практика в програмах з суспільствознавством не пов'язана. До чого тут метод проектів, у чому він винен — невідомо. Просто неправильна настанова, непосильна програма.

Друга половина — «Завдання» — просто божевілля. Наплетено безліч усякої всячини, купа випадковостей, не підкреслюється основне. У дітей повинен залишитися і залишається одчайдушний хаос у голові. «Вступне слово» — справляє дуже важке враження цілковитою безо-

радністю всієї постановки справи. Справжньої оцінки ні «Завдання», ні «Вступного слова» немає.

Моя пропозиція — «Завдання» і «Вступне слово» викинути, в першій частині *казати виразніше про неосильність програми, про відсутність будь-якого пов'язання з практикою і про відсутність вивчення основ марксистсько-ленінської теорії, без чого все перетворюється в пустопорожню зубрячку і словесність.*

Березень 1932 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 203*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС МЕТОДИЧНОГО ЛИСТА ПРО ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В ШКОЛІ

Всього — понад півтора друківаних аркуша. Спочатку автор люто критикує практику, що існувала, за безсистемність, за пропаганду «відмирання літератури», за підпорядкування літератури суспільствознавчим цілям та ін., причому дуже вже підганяє все під шаблон, але в тому, що автор дає сам як приклад для наслідування, він повторює саме ті засади, які він спочатку засуджував.

Автор зовсім не показує, як треба робити аналіз твору, аналіз фабули, характерів, людських відносин. Зовсім не показує, в чому художня сила твору, не вказує на правдивість зображення, на мову, структуру мови, на побудову всього твору.

Власне сам автор «ліквідує літературу».

Виступаючи проти того, що література є тільки ілюстрацією до суспільствознавства, хоч у цьому нічого поганого немає, сам він у своїх розробках іде далі — вкладає художній твір у прокрустове ложе часто дуже сумнівних суспільствознавчих формулювань: «Плюшкін хотів капіталізувати своє господарство...» Уявлення про Гоголя дуже дивно виходить у дітей.

Як самих дітей учити писати — про це й мови нема. Твори подаються нудні і шаблонні.

Хіба можна так вчити літератури?

Не можна цього листа видавати.

[Березень 1932 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, арк. 386*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС МЕТОДИЧНОГО ЛИСТА ПРО ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИКИ В ШКОЛІ

Методичний лист з математики (3½ друкованого аркуша) написаний дуже дбайливо і загалом непогано.

Спочатку створюється таке враження, що оволодіння теорією в математиці зводиться до оволодіння навичками, до правильного виконання дій; проте далі вказується, що важливо осмислювати. Але це питання не досить висвітлене. У математиці зовсім особливу роль відіграє вміння володіти формальною логікою — з певних положень робити відповідні висновки. Щоб оволодіти діалектичною логікою, треба спочатку навчитися володіти логікою формальною. Математика, яку правильно викладають, вчить володіти цією логікою. Хороші вчителі математики звертають особливу увагу на виведення правил, на те, щоб діти самі робили узагальнення, на обґрунтування учнями розв'язання задач. Навіть у початковій школі потрібне було вміння розповісти, чому задачу треба розв'язувати так, а не інакше. Це треба було б особливо добре підкреслити.

Автор говорить, що в школі часто переставляють відділи. Треба було б додати, чому цього не можна робити, особливо в математиці.

Зовсім не досить, на мою думку, висвітлено питання про зв'язок математики з іншими предметами і особливо із суспільствознавством. Ми вважаємо, що наука існує не для науки, що це не є щось самодостатнє, — наука нам потрібна для досягнення нашої мети. І хоч ми розподілили навчання на предмети, але між ними існує глибокий

внутрішній зв'язок; усі галузі наук повинні бути поставлені на службу соціалістичному будівництву. Систематика аж ніяк не заважає тому, що викладач систематично розкриватиме важливість даної галузі знання для соцбудівництва.

Учитель математики не може бути аполітичним. Ось виробляється друга п'ятирічка, планується все господарство, цілком особливу роль при плануванні відіграє облік, розрахунок. Математика зобов'язана розкрити перед учнем роль математики в обліку і розрахунку. Це не діляцтво, не підгонка науки під вузькопрактичні завдання — це та зарядка, яка збуджує глибокий інтерес до науки. Треба, щоб діти самі з усіх боків обдумували, чим може допомогти математика на різних фронтах будівництва. Автор лише побіжно згадує про статистику. Треба розкрити перед дітьми всю питому вагу цієї науки. Треба розкрити, що можуть дати вищі ланки математики для розуміння сил природи і оволодіння ними. Можливо, треба створити спеціальну книжку «Математика на фронті соцбудівництва», де б зрозуміло, просто розповідалося про це. І вчитель повинен мати цю книжку, проробити її з дітьми — і як це підніме ефективність усього навчання! Яку роль відіграє математика в охороні здоров'я, у використанні сил природи, у плануванні, в архітектурі, в техніці, в агрономії і т. д. і т. п. — тут самі діти можуть виконати певну дослідницьку роботу.

Коли діти зрозуміють зв'язок математики з іншими галузями знань, математика оживе, захоплюватиме, з важкого предмета перетвориться в галузь знання.

Треба навчити дітей по-математичному придивлятися до життя, виявляти реальне співвідношення величин. Тут особливе значення має складання задач. Не добирання цифрових даних для розшифрування алгебраїчних формул, хоч і це має значення, а формулювання у задачоподібній формі реальних співвідношень величин, які спостерігаємо.

Проте помилково було б думати, ніби справа вирішується тим, що даються на розв'язання різноманітні задачі з галузі техніки. Часто буває так, що в задачах подаються важкі технічні терміни і учені, розв'язуючи таку задачу, більше думає про те, що це слово означає, і це відвертає його увагу від математичної проблеми, яку

він повинен розв'язати. Гонитва за двома зайцями призводить до того, що ні один заєць не може бути спійманий. Не збільшаться ні знання в галузі техніки, ні математичні знання. Технічні задачі треба давати лише з тієї галузі праці, яку діти спостерігають, в якій працюють. Якщо вчитель математики сам не має політехнічної освіти, він не зуміє давати дітям потрібні і цікаві задачі з галузі техніки. Тим часом «оматематити» виробничий процес дуже важливо, це дасть учням дуже багато.

До питання про зв'язок математики з іншими галузями знань примикає і питання про пов'язання теорії з практикою, питання про громадську роботу дітей. Дітей ми не повинні вирощувати білоручками і чинушами. З раннього віку вони повинні вчитися теорію застосовувати до практики. Про це дуже переконливо говорив Ленін. І коли діти допомагають колгоспникам обліковувати трудодні — все розрахувати правильно, — вони роблять справу, яка не відриває їх від навчання, а допомагає їм знання застосовувати до життя. Коли діти виконують для сільради потрібні статистичні або господарські розрахунки, це допоможе їх навчання, їх комуністичному вихованню.

Хотілося б бачити в методичній записці повніше трактування методпитань. Методові завдань присвячено багато уваги, проте суть його до кінця не розкрита. Зовсім не зачеплено питання про диференціювання завдань за віком, про зростання складності завдань, питання про складові частини завдання хоча зачеплене, але не висвітлене до кінця. Це питання важливе, стоїть у тісному зв'язку з плануванням індивідуальної і колективної роботи, але, повторюю, не розшифроване до кінця. Питання про організацію самодіяльності дітей у вивченні математики зачеплене лише мимохідь, а питання вирішальне. Зовсім залишається не зачепленим питання про участь дітей у плануванні. Говориться мимохідь про соцзмагання і ударництва. Цілком на дітей переноситься метод соцзмагання і ударництва, який застосовується щодо дорослих. Аналізу цього методу немає.

Весь лист треба було б написати більш стисло.

14 березня 1932 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3
од. зб. 31, арк. 390—392*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДТЕХНІКУМІВ

Програма мені не подобається. У ній *дуже мало систематики*... Систематичного викладу того, чим наша школа відрізняється від кріпосницької, від буржуазної в період її розквіту і в період теперішнього занепаду, немає. Програма — вінегрет з різних резолюцій, висловлювань, але все це надзвичайно *поверхове*, а якщо взяти самі назви тем, то програма має вигляд з точки зору марксистської теорії *архіубогий* і безпорадний. Теорії як системи марксистських педагогічних поглядів не подається.

Практика зовсім не розроблена: «студенти *включаються* у вивчення і спостереження роботи початкової школи», а як — нічого невідомо. Класична безпорадність у методичному керівництві практикою.

Висувати *тільки* антирелігійну пропаганду і інтернаціональну, виривати їх із загального завдання *вироблення матеріалістичного світогляду* у дітей, закладання основ цього світогляду абсолютно неприпустимо.

Жахлива поверховість! Виховується вчитель, який не опановує ні теорії, ні практики, у якого «що йому книга (останній циркуляр, останній методичний лист) остання скаже, те на душі його зверху і ляже». Ще добре, що комсомольське виховання вносить поправку у цей безсистемний потік постанов, а то була б одна біда.

[8 квітня 1932 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 667

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДВУЗІВ *

Постанова ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» вимагає повороту *обличчям до школи та її практичних завдань*. Це повинно було б відбитися і в програмі з педагогіки. Тим часом, незважаючи на те, що школі присвячено з 240 годин 110, тобто близько половини, та ще й в інших розділах вона займе половину часу, все ж (незважаючи на те, що програма в цілому не розшифрована) весь курс, наскільки можна судити з розшифровок окремих розділів, залишається схоластичним.

Вступ повинен був би все ж таки дати основне — уявлення про те, що педагогіка — це виховання підростаючого покоління старшим поколінням, яке передає молодшому поколінню свій досвід. *Це питання обійдене*. І все залишається по-старому, по-шкульгінському¹. *Питання про дитину обійдене*. *Питання про місце педагогіки в культурному будівництві обійдене*. Питання про місце культури і педагогіки в соціалістичному будівництві обійдене, Леніна викладають неправильно: ніби він говорив — «спочатку» політика, «потім» культура. Вступ, на мою думку, дуже невдалий.

Другим питанням повинно бути питання *про систему і управління справою народної освіти*. Питання про

¹ Тобто так, як ставив це питання В. Н. Шульгін, який висунув «теорію відмирання школи». Антинауковий характер її було до кінця викрито в постанові ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» від 5 вересня 1931 р.— *Ред.*

управління дуже важливе. Якщо говорити про школу конкретно, а не взагалі, то треба спочатку дати систему. Питання про управління дуже важливе. Хто і в якій мірі відповідає за школу, хто відповідає за неї у нас і в якій мірі — це питання треба поставити суґубо конкретно.

Питання про школу ставиться архіабстрактно. Нема аналізу змісту програм, методів побудови, не показано, як у програмах теорія повинна бути пов'язана з практикою. Нема аналізу змісту систематики, розташування матеріалу; про методику не сказано, про зв'язок шкільної роботи з позашкільною, про політехнізацію.

*Вступ*¹: 1. Органічний зв'язок між економікою, політикою і культурою. Їх взаємодія. Що було неправильного в гаслі «культурно-національної автономії». Що неправильного було в позиції Пролеткульту. Розгляд відповідних статей Леніна, а також його статті «Росіяни і негри». 2. Вплив навколишнього середовища. Погляд на це питання марксистів. Вплив людей на зміну середовища. Вплив культури на зміну середовища. Шляхи цього впливу (законодавство, організація, пропаганда, агітація). Класова боротьба на фронті культури. Загострення цієї боротьби. Її конкретні форми. 3. Педагогіка — організований вплив на світогляд і поведінку людей. Педагогіка як наука про виховання підростаючого покоління. Місце педагогіки в загальнокультурній боротьбі. 4. Вивчення дитини. Всебічність цього вивчення. Вивчення особливостей дитини і її розвитку. Дитина як продукт і член певного суспільного середовища. Дитячі колективи. Охорона дитинства. Школа. Позашкільна робота з дітьми. Дитяча організація. Родинне і громадське виховання. Комуністичне виховання. Пункт 12 програми нашої партії.

[1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 621—622*

¹ Далі Н. К. Крупська перелічує питання, які не знайшли відображення у Вступі поданого проекту програми з педагогіки для педвузів.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА МАТЕРІАЛ З ПРОФОРІЄНТАЦІЇ

Матеріал *по профорієнтаційній роботі в школі*, на мою думку, добре опрацьований. Не пов'язане це питання тільки достатньою мірою з *політехнізацією* школи. Треба сказати, як політехнізація школи може і буде допомагати ставити це питання на потрібну висоту. Треба було б сказати, що при *соціалізмі профорієнтація має зовсім інше значення*, що при капіталізмі вона не може достатньою мірою розвиватися, що правильний вибір професій або професії має величезне значення і тепер, з кожним днем набиратиме дедалі більшого значення. Одним словом, треба було б більше підкреслити перспективи цього питання.

Потім треба було б більше спинитися на питанні про задоволення, яке дасть правильно обрана професія, і на піднесенні *якості* роботи. Треба також брати питання у зв'язку з *поєднанням* ряду професій і в зв'язку з виявленням *подібності* і різкої *відмінності професій*.

Взагалі було б непогано *поставити даний матеріал в рамку політичних питань*.

Що треба тепер зробити?

1. Поставити це питання, як *тільки з'явиться можливість*, на розширене засідання бюро шкільної секції¹ з обов'язковим запрошенням Інституту політехнічної праці, педагогів, Інституту охорони здоров'я дітей і підлітків і добре було б профспілчан.

¹ Мається на увазі бюро шкільної секції Державної вченої ради.— *Ред.*

2. Зажадати відзивів на матеріал від Блонського, від відповідних інститутів, особливо Інституту політехнічної праці, Інституту диткомруху.

3. Потім у Товаристві педагогів-марксистів влаштуємо велику нараду з представниками профспілок і представниками від фабрик і заводів з цього питання.

4. Треба відразу ж скласти для бібліотек рекомендаційні списки: а) для педагогів, б) для дітей старших груп з анотаціями. Кожний список — з п'яти-шести кращих книжок.

5. Почати відразу ж добір бібліографії.

6. Почати відразу ж збивати актив працівників для цієї роботи.

7. Потрібна стаття з цього питання в «На путях к новій школе». Але дуже спішно¹.

[1932 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, ч. II, арк. 1068*

¹ В журн. «На путях к новій школе», 1932, № 6, вміщено статтю Н. Левіта «Професійна орієнтація в школі ФЗС». — *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З МУЗИКИ

1. Чому називаються *схоластичними* такі вправи, як гами?

2. Неясно відносно нот. З якого року потрібні співи за нотами, читання нот, запис нот чи цього не вчать?

3. Відносно устаткування. Роялів на селі мало. А інші інструменти? Гармонія? Скрипка?

4. Чого вчать у педтехнікумах? Як готуються кадри?

5. Всі в дудку чи виділяється актив і що актив робить? Яка з ним провадиться робота? Як актив перетворюється в провідний?

6. Позашкільна музична робота.

7. Що слухати по радіо? На які концерти і опери ходити? Як до них готуватися?

8. Зв'язок клубної музичної роботи з дитячою.

9. Мало говориться *про зв'язок музики із змістом*.

10. Зовсім випускається з уваги організуючий момент музики (чому співають під час праці, під час революційного походу), значення загальних переживань (католицька церква, сектантство).

11. Оперета на службі революції. Революційні шансонеточки Франції («17-й солдатський полк» — «*À vous à vous soldats de 17-me*»).

12. Народне мистецтво Німеччини, Швейцарії та ін.

13. Національне питання — зовсім неправильно взятє (українських пісень немає, питання, як відбивається історія народу в музиці, не висвітлене).

14. Треба було б дати програму для музичних гуртків — пов'язати спів дітей не тільки з кампаніями, а й з усією роботою дорослих.

15. Аналіз настроїв церковних пісень — самоприниження, слабкість, страх, істерика та ін.

Якою є програма з музики на Україні?

Занадто вже панська — стара програма.

[1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 394*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ І. В. ЧУВАШЕВА
«ПОЗАШКІЛЬНА РОБОТА І ПОЛІТЕХНІЧНЕ
ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ» *

Стаття загалом хороша. Тільки автор на стор. 6 пише, що Володимир Ілліч «виступав проти абстрактного підходу до політехнізму і спеціалізації, вказуючи на їх діалектичну єдність і взаємопроникнення (див. Замітки на тези Н. К. Крупської¹)». В Замітках на тези Н. К. Крупської про діалектичну єдність і взаємопроникнення нічого не говориться, по-перше; по-друге, попереднє обговорення ніде не надрукованих тез не є «боротьбою». Якщо говорити про «боротьбу», то треба посилатися на «Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу» (т. XXVI, стор. 157²) і на статтю «Про роботу Наркомосу» (там же, стор. 160³). Автор явно не знає тих суперечок, які точилися тоді між прибічниками профосвіти *старого типу*, що обстоювали старі школи ремісничого типу з мінімумом загальноосвітніх знань, і політехністами.

Ілліч пише в «Замітках»: «...уникати ранньої спеціалізації; розробити інструкцію про це»⁴. Тоді розмов про депрофесіоналізацію праці не було. Спірне питання було про вік, з якого починається професіоналізація. На стор. 10 автор говорить про «депрофесіоналізацію праці», про «декваліфікацію робітника» і знову питання ставить

¹ Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 483—485.— *Ред.*

² У 4-му вид. Творів В. І. Леніна див. т. 32, стор. 96—97.— *Ред.*

³ У 4-му вид. Творів В. І. Леніна див. т. 32, стор. 98—106.—

Ред.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 483. Курсив Н. К. Крупської.— *Ред.*

неясно. Наскільки знаю, питання йде і йшло *про зміну характеру професіоналізації*, її типу, а не про депрофесіоналізацію. Не можна так сказати, як говорить автор.

Стаття, повторюю, хороша. Її треба пустити. Але треба списатися або домовитися з автором про зміну зазначених пунктів (можливо, в крайньому разі, зробити до них примітку від редакції).

[1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 72, зап. 12*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИДАННЯ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(О. М. ГОРЬКОМУ)

Дорогий Олексію Максимовичу, прочитала Вашу записку про дитячу літературу¹.

Я цілком погоджуюся, що трафарети і схеми — згуба для дитячої літератури, але тут, можливо, більше, ніж «прожектори від педагогіки», винні всілякі чинуші і адміністратори, які бояться «як би чогось не вийшло». Педагоги — і «прожектори», і не прожектори, а рядові практики — говорять дуже багато цікавого про дитячу книжку, також дитячі бібліотекарі. Дуже цікаві відзиви дітей різних верств населення. Але дуже багатьох патентованих дитячих письменників найбільше цікавлять вимоги видавців дитячих книжок.

Проте відносно дитячої книжки потрібна велика пильність. Не можна годувати радянських дітей, хоч і смішними, цікавими, книжками, наскрізь пройнятими наволочною буржуазною психологією, які тим більше небезпечні, що все це подається в прихованій формі, часто замасковано гарними радянськими словами.

Наша дитяча література страшенно вбога. У цьому Ви абсолютно праві. Дуже багато є надзвичайно цікавої іноземної літератури, яку треба було б якнайшвидше перекласти, звичайно, з відповідною, але простою, зрозумілою для дітей критикою. В Англії, наприклад, безліч

¹ Мова йде про доповідну записку О. М. Горького з питань видання дитячої літератури. Основні положення її потім найбільш повно були розвинуті в його статтях «Літературу — дітям». «Про казки». — *Ред.*

книжок — «Романтика хімії», «Романтика мореплавання», «Романтика повітроплавання» та ін. На моє прохання вони були виписані Держвидавом, але угроблені ним і не перекладені на російську мову. Дуже легко було б переробити Жюль Верна, випустивши деякі буржуазні міркування (Майн Рід настільки пройнятий буржуазно-колоніальним духом, що з ним нічого не поробиш, звичайно). У нас дуже підробляються під дітей, вихолощуючи весь зміст. А тим часом необхідно розширити дитячий горизонт. Дуже багато з літератури для дорослих є інтересним і доступним для дітей, треба тільки, щоб вони були з цікавими для дітей передмовами. Потрібно створити особливу серйозну, але просту і сучасну дитячу критику, яка допомагала б дітям розбиратися в прочитаному.

Дуже потрібні дитячі енциклопедії. Я домовилася з однією американською комуністкою, що вона закупить в Америці найбільш цікаві дитячі енциклопедії і привезе нам. Один час «Молодая гвардия» почала працювати над виданням такої енциклопедії. Коли про це поширилася чутка, один робітник, який працював раніше в Америці, надіслав привезену ним звітти дитячу технічну енциклопедію. Дуже цікава річ. Я передала її в «Молодую гвардію». Справа з дитячою енциклопедією завмерла, кімнату редакції замкнули на ключ. Дуже шкода, діти страшенно цікавляться енциклопедіями.

Переключати увагу на казки навряд чи варто. Є дуже багато цікавих казок, цінних особливо тим, що вчать розбиратися в людях, розбиратися в характерах, бувають казки — просто художній прийом, який допомагає краще виявляти життя, але є казки, сповнені містики, які нервують, залякують, перекручують дійсність, прищеплюють віджилу мораль, розпалюють шовіністичні настрої. Казка на казку не схожа. Тут потрібна велика обережність. Фантастичні повісті можуть писатися тільки дуже талановитими людьми, інакше вийде — дошкільники їздили на Місяць, де їх напували надзвичайно смачним пивом... Була у нас така казка.

Казка, яка допомагає зрозуміти життя, — так. Я цілком за неї.

Містичні казки і повісті — ні в якому разі.

Найбільше хотілося б, щоб дитяча література допо-

могла краще зрозуміти реальне життя, реальну боротьбу живих людей, те життя і боротьбу, що в мільйон раз цікавіші від усякої казки.

Мені здається, треба створювати нові кадри дитячих письменників. Ось ви дуже любите Чуковського, він веселить інтелігентських дітей, а селянські його не розуміють: «Дивне щось, незрозуміле»,— кажуть діти.

У нас тепер багато молоді, яка могла б писати, яка знає життя, яка знає дітей. Ось вожаті, наприклад. Багато робітників, робітниць охоче взялися б за це. Нещодавно я читала книжку одного колишнього комсомольця Бурмистрова, де він змальовує своє дитинство і юність (він син робітника). Книжка давно лежить у видавництві: хлопець на початку 1917 р. був анархістом, тепер член партії, і її внаслідок цього беруть під сумнів. Коли я її читала, думала, що початок її треба було б неодмінно видати для дітей. Це такий простий, зрозумілий, захоплюючий шматок недавнього життя.

Відносно складачів плану — не членів Колегії і Держвидаву туди треба, а якнайбільше молоді, дитячих бібліотекарів, низових педагогів.

До речі, про дитячі бібліотеки.

У нас тепер вирішила Колегія всі дитячі бібліотеки передати в шкільний сектор. Уже частина загальних дитячих бібліотек переводиться у шкільні, розбазарюється по школах. Шкільна бібліотека — палиця на два кінці, там, як правило, дуже велика опіка над дитячим читанням. Весна — то читай обов'язково про весняну посівну кампанію; ті книжки читай, які належить за програмою,— перш ніж сон Обломова не прочитав, про акулу прочитати не можна. М'юка для дітей. Заступіться за дитячі бібліотеки, не можна їх відривати від загальної системи бібліотечної і передавати цілком школам.

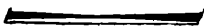
Привіт.

Н. Крупська

17 липня 1932 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Октябрь», 1941, № 6*

*Друкується за рукописом
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 358—364*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ «ЗА ЧИСТОТУ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ В ПРАЦЯХ
З ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ» *

Цю статтю друкувати в «На путях» ні в якому разі не можна.

Мета цієї праці — розкритикувати Мединського. Справа хороша... Але те, що автори пишуть про Мединського (на 44 сторінках!), — зразок того, як не треба писати.

У цій 44-сторінковій рецензії автори умудрилися навіть не сказати, про що пише Мединський, які епохи охоплює його книга. Автори виливають на автора потоки лайки, але ніде не наводять у зв'язному вигляді його викладу. Прочитавши рецензію, все ж таки не дізнаєшся, яка структура книжки, основні її ідеї, підхід до висвітлення різних питань.

Наводиться ряд вихоплених з контексту цитат (та й то небагато), а потім уперті, настирливі, «правовірні» твердження, що автор не марксист, того і того не сказав. Якісь заклинання! Мединський згадав Плеханова... Господи, помилуй! Господи, помилуй! А того, що Ленін про Плеханова писав, не читали явно. Згадав Каутського Мединський... Господи, помилуй! Господи, помилуй! 44 сторінки заклинань: того не сказано, те не згадано.

Жодної думки про те, як же треба написати історію педагогіки, немає.

Ну, їх! Не можна в «На путях» цього друкувати.

[Липень 1932 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 72, зап. 2

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ІСТОРІЇ ДЛЯ V—VII ГРУП

Ми боремося за загальне навчання в обсязі семирічки. Найближчі роки школи-дев'ятирічки і десятирічки будуть дуже нечисленні. Це буде привілейована школа для дітей інтелігенції. Через це треба, щоб школа-семирічка давала деякі для розвитку особливо важливі речі — еволюційну теорію, якомога повніше висвітлення сучасності, а у нас теорія Дарвіна «збурена» на дев'ятий рік. З історією не краще. В курсі історії не дається ні імперіалізму, ні світової боротьби, ні робітничого руху, ні Комінтерну... Неподобство це, по-моєму. Ми багато тут сперечалися з УМСом¹, але це питання не було поставлено навіть і на Колегії.

Програма з історії для V групи. Мені здається, «Вступ» мусить бути набагато ширший (разів у чотири). Від того, наскільки він буде засвоєний, залежатиме осмисленість дальших уроків. Але, по-моєму, його треба перевести на четвертий рік. Адже величезна кількість дітей далі I ступеня не йде. Семирічка ще не скоро буде обов'язковою.

А так що виходить? Відразу, з місця в кар'єр, у перші дві години ви говорите про побудову комунізму (що таке комунізм, діти не знають), про піднесення соцбудівництва в СРСР (що таке соціалізм і як будувати соціалізм, діти ще не знають). Далі йде «некапіталістичний

¹ УМС — Учбово-методичний сектор Наркомосу РРФСР.—
Ред.

шлях розвитку» (про шляхи розвитку капіталізму діти нічого не чули), «господарські уклади» (діти ні про які уклади не чули), «реакційна роль пережитків і залишків патріархально-побутових відносин» (про патріархально-побутові відносини діти не чули; що означає «пережитки», «реакція», не знають). Далі «ліквідація капіталістичних елементів» (хто як ліквідує, що це за «капіталістичні елементи?»), походження, розвиток і розклад родових відносин (в перші дві години!) — не розуміють нічого. *Наступне положення* («Правильність змін, що відбуваються в людському суспільстві, на прикладах революції 1905 р., Лютневої і Жовтневої революцій 1917 р.») *неправильне*. Так не можна сказати. А світова війна? А реакція? А рабство та ін.? Навіщо ж тоді потрібна класова боротьба, якщо всі зміни, які відбуваються в суспільстві, правильні? «Історія як розвиток класової боротьби» — треба зробити зостереження про первісне суспільство. «Найближча мета класової боротьби в сучасних капіталістичних країнах і в СРСР» — дітям одинадцяти-дванадцяти років це не під силу.

Мені здається, що перші дві години «Вступу» абсолютно не прийнятні. Крім змішування всіх понять, у дітей нічого не залишиться. Дуже все абстрактно.

Відносно наступних двох годин.

Не треба в даному разі старе переплітати з новим (втрачається у дітей перспектива).

Відносно третього двогодинного уроку. Тут знову ціла купа матеріалу — греки, римляни, магометани, іудеї і т. д., — який дітям невідомий. Цей урок, поданий на початку курсу історії, тільки плутатиме.

По-моєму, «Вступ» треба було б побудувати інакше.

Суспільне життя змінюється. Воно змінюється на наших очах (разом з дітьми встановити, які зміни відбулись по лінії господарства, політичного укладу, культури) (1 година).

Що ми знаємо про те, як змінювалося життя людей (1 година).

А потім дати картину різних укладів: 1) первісне суспільство, 2) родове суспільство, 3) рабство, 4) феодалізм, 5) капіталізм. Усе це подати в картинах живих по лінії економіки організації (політики), ідеології. Тут на

прикладях дати уявлення про класи, про класову боротьбу. Годин вісімнадцять на цю справу треба було б витратити.

І після цього розповісти вже про те, як дізнаються про минуле і як люди зв'язуються між собою (1 година).

Години чотири треба було б витратити на повторне опрацювання матеріалу на нових прикладах, на читання. Це потрібно для історичного орієнтування, для збудження інтересу до минулого. Треба лати в середині або навіть на початку список книжок для читання з історії, влаштувати вечір обміну думками. Добре було б створити відповідний фільм. Там, де можна, влаштувати екскурсію в історичний музей або куди-небудь ще. Мета цього курсу — збудити в дітях цілий ряд питань, відповідь на які вони зможуть знайти в історії.

Первіснокомуністичне суспільство. На мою думку, кількість годин можна було б скоротити до 12. Треба було б викинути назви періодів. Первісне суспільство особливо цінне тим, що дає дуже яскраву картину того, як організація суспільства (лад) залежить від форм боротьби з природою (економіки) і як ідеологія зростає на базі всього цього. У методичному листі для вчителя треба було б особливо підкреслити, які основи матеріалістичного світогляду мають бути закладені в дітей при проходженні цього курсу.

Треба було б сказати якомога докладніше про становище жінки в первісному суспільстві і родовому.

Відносно релігії родового суспільства, по-моєму, сказано недостатньо. Тут дуже добре показати, як відбиваються в релігійних уявленнях тодішні суспільні відносини та уявлення тодішніх людей про світ. Про релігію як гальмо розвитку треба говорити не тут. Адже науки тоді не було.

Мені здається, що треба було б докладніше спинитися на формах господарювання (патріархальна родина як виробничий колектив і колектив, всередині якого відбувається розподіл).

Стор. 4. Щодо комунізму докласового суспільства — буде не під силу для дітей. Питання про розвиток особи при колективізмі — адже особа подавлялась не колективізмом, а рівнем розвитку техніки.

Стор. 5—6. Хіба в Єгипті був феодальний лад? А рабовласницький? Яке землеволодіння було? Общинне?.. Що означає «синкретизм»?

Треба було б розповісти про те, ідеологією якого класу було християнство спочатку і як воно перетворилось у пануючу релігію.

Наприкінці курсу п'ятого року треба було б спинитися на питаннях про пережитки і показати пережитки родового побуту в життєвому укладі різних народностей. Вказати на ці пережитки в релігійних віруваннях. Так само використати треба кіно і дати список книжок для читання.

Програма VI і VII років надто велика. Якщо взяти до уваги *необхідність конкретизації* її (а для дітей дванадцяти-тринадцяти років не можна давати історію у вигляді ряду узагальнених положень) і *необхідність пояснення подій*, а не простий перелік їх, то програма буде колосальною. Адже діти це, а не вузівці. Питання все в тому, як усе це конкретизувати. А це надається вчителю. Це йому буде над силу, і історія перетвориться в один з найбільш абстрактних і важких предметів.

Серпень 1932 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 170—172*

РЕЦЕНЗІЯ *

ПОЛЬСКАЯ КОМСОМОЛКА. ПИСЬМА НА ВОЛЮ. М.—Л.,
«МОЛОДАЯ ГВАРДИЯ», 1931, 119 стор. РЯДОМ С НАМИ.
М., ИЗД-ВО ЦК МОПР, 1932, 80 стор.

Ці листи — з польської тюрми, молодої польської комсомолки, яка сидить там з 1926 р., листи до рідних і товаришів по роботі. До листів, вміщених у брошурі «Листи на волю» і виданих МОДРом під іншою назвою — «Поруч з нами»,— додано ще п'ять дальших листів.

Ці листи справляють сильне враження. Вони передають тюремні переживання молодої комсомолки. У них не змальовується ніяких особливих страхів. Написані вони просто, щиро. Але з кожного рядка дивиться на вас людина сильної волі, переконаний революціонер, борець за робітничу справу. В них немає «поглибленого самоаналізу», це не листи героя-індивідуаліста, це листи рядового робітника-комуніста, колективіста до глибини душі. І стільки життя, молодості, енергії в цих листах!

Нам, революційним марксистам, які в молоді роки сиділи в царських тюрмах, близькі і зрозумілі ці листи. Близька нічим не захитана впевненість у перемозі справи, за яку борешся; близька і зрозуміла жага вирватися на волю і цілком віддатися роботі; прагнення в тюрмі використати кожну хвилину для того, щоб повчитися, краще підкуватися для роботи; зрозуміла та внутрішня зібраність, яка володіла ув'язненим у тюрмі, радість від кожної вістки з волі, подяка до тих, хто про тебе піклується, близькість до товаришів по тюрмі, лагідність до рідних.

Мимоволі згадується Ілліч у тюрмі. Бадьорістю дихав кожний його лист до товаришів, скільки було невичерпної енергії в кожному з його листів, скільки теплого

підкування про товаришів, теплого почуття щодо рідних і переважаючий над усім інтерес до справи, турбота про налагоджування її.

Польська комсомолка сидить у тюрмі понад шість років, шість років б'ється її молода воля об ґрати польської тюрми, але бадьорості вона не втрачає. Що дає їй силу? Розуміння, куди йде суспільний розвиток, те розуміння, яке дає марксизм. Свідомість, що лише колективною невтомною працею можна зламати капіталістичне рабство, розчистити шлях до соціалізму.

Можна подумати, що сучасній молоді здаються чужими, незрозумілими переживання польської комсомолки. Але воля до боротьби, готовність віддати себе всю до останку потрібній для справи роботі, простота, зібраність заражають, роблять польську комсомолку близькою нам.

«Хочеться знати, як живе тепер польська комсомолка, а також і її товариші. Чи скоро вона вийде на волю, як буде жити на волі»,— пишуть молоді робітники до видавництва МОДР.

До видавництва надходить дуже багато відзивів на книжку. Наведу кілька уривків.

«Ми, червонофлотці, прочитавши цю книжку в ніч з 29 на 30 квітня 1932 р., дуже задоволені змістом цієї книжки, яка залишає дуже великий відбиток у нашому мозку... Нема такого червонофлотця у підрозділі нашого з'єднання, щоб її не прочитав. Читається добре, легко і, головне, викладено зрозуміло. Загальна думка червонофлотської маси — якнайбільше таких книжок і впровадити їх у наші закутки, окраїни Союзу».

Але не тільки червоноармійській і червонофлотській масі подобається книжка. Подобається і тим, хто стоїть у гущі будівництва:

«Читати книжку «Поруч з нами» без хвилювання не можна. З першого разу, було, і брати не хотів. А потім не міг відірватися, не прочитавши її всю. Читав я її — це означає переживав усе в ній написане. Прочитавши книжку, я ніби вдихнув свіжого повітря».

Серед відзивів трапився і злобний відзив. Видно, як ненавидить людина комсомол, партію, Радянську владу. На його думку, все погано, у нього нема ніяких надій на майбутнє. «Поруч з нами», на його думку, безглузда радянська легенда: «Все написано для радянського чи-

тача, висмоктано з пальця радянської ідеології». Це якийсь завідуючий фабрикою-кухнею на Україні. Йому в огні соцбудівництва жити нудно. І незрозуміла йому, чужа наша молодь, яка бореться.

Побажаємо польській комсомолці та її товаришам якнайскоріше вирватися на волю і прилучитися до боротьби, що дедалі ширше розгортається. І нехай вона знає, її листи — «свіже повітря» для борців за соціалізм, за світову революцію.

1932 р.

*Вперше опубліковано в газ.
«Правда», № 239 від 29 серпня
1932 р.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПЛАНУ ВИДАННЯ СЕРІЇ КНИГ З ПИТАНЬ ПРО ТИПОВІ ПОМИЛКИ МОЛОДИХ ВИКЛАДАЧІВ

Шановні товариші, переглянула я плани, які пропонуються до складання ваших книг. Ідея дати типові помилки молодих викладачів, потім показати, яким повинен бути викладач ФЗУ, технікуму і вузу, і показати, як молодим викладачам виправляти свої помилки, дуже правильна. Але присвятити цьому питанню шістдесят аркушів,— мені здається, зіпсувати всю справу. Часу ні в кого нема читати такі величезні книги.

П л а н першої книжки. Найважливіше — це навчити учня вчитися, не надіючись, що це зробить за нього хтось інший. Викладач не тільки лектор, а учні не тільки аудиторія («слухачі»), їх треба не тільки навчити «слухати», хоч і це конче потрібне, але й самим працювати— читати, розуміти прочитане, багато що перевіряти шляхом дослідницької роботи, знаходити матеріал, оцінювати його, групувати, збирати. Викладач — керівник. Але щоб керувати, треба знати дуже ґрунтовно свою групу, знати кожного учня, тільки тоді можна йому допомогти. На цей бік справи дуже мало звернуто уваги. Мало звернуто уваги і на питання консультації, на характер завдань, на зростання їх складності, на їх життєвість. Параграфи 16, 22, 24 їх стосуються, але зовсім недостатньо. Потім учні ФЗУ і учні вузу — дві речі різні, а тут справу звалено на одну купу.

Помилки, які роблять молоді викладачі, набирають різної питомої ваги залежно від предмета.

Мені здається, *перша частина* не досить конкретна. *Друга частина* стосується більше цих питань, але тут суміш усіх понять — з одного боку, «інтегральний принцип профілювання», а з другого — «цинізм і підлабузництво». «Педагогічні портрети» — це більше для сатирикону, ніж для серйозної книжки, для іншої зовсім аудиторії. Дивно писати наукову книжку на тему «Не треба бути дурнем і пройдисвітом». Де вже там!

Третя частина. Багатьох дуже важливих питань — розуміння ролі своєї дисципліни у соцбудівництві, вміння поставити свій предмет так, щоб він був не тільки «навчальним» предметом, але вже в процесі навчання був для учнів знаряддям у будівництві соціалізму, — автори не торкаються. Не торкаються того питання, як уміти самому працювати в своїй галузі з масою і як вчити цього учнів, — про це не говориться. Як учитися викладачеві в аудиторії — про це ні слова, зате нескінченна кількість «систем» підготовки. Якщо говорити відверто, все це одна схоластика, в якій тоне жива суть.

Звичайно, в плані є багато потрібних пунктів, але загальне моє ставлення до книжки, скажу прямо, негативне.

30 серпня 1932 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, ч. 11, арк. 671

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПЛАН В. Л. ШВЕЙЦЕР ПРО ШКОЛИ ФЗУ*

1. Треба щоб школа ФЗУ зайняла певне місце в загальній системі народної освіти. Це буде можливо тільки тоді, коли ті, хто закінчує школу ФЗУ, всі матимуть *один і той же загально-освітній рівень*.

2. Оскільки до школи ФЗУ приймають тих, хто закінчив семирічку, і заняття триватимуть 2—2¹/₂ роки, то загальноосвітній рівень треба визначити в *розмірі школи-восьмирічки*, що даватиме *право вступу до технікуму або до IX групи нормальної школи*.

3. Школи ФЗУ, які приймають учнів з V і VI груп, повинні мати курс тривалістю три роки з тим, щоб ті, хто закінчує його, мали знання в розмірі *восьмирічки*.

4. Для тих, хто закінчив школу ФЗУ і бажає вступити у вузи, треба організувати на період їх обов'язкової дворічної (?) практики *дворічний заочно-очний курс*, який дає їм знання за дев'ятий і десятий роки нормальної школи.

5. Ті, хто закінчує школу ФЗУ, повинні діставати *кваліфікацію певного розряду і ясно окреслену функцію*.

6. Перебування в школі ФЗУ повинно забезпечити учневі *певне політехнічне коло знань*, яке має бути тісно пов'язане з вивченням матернього підприємства¹ та відповідної галузі виробництва.

¹ *Матернє підприємство* — термін, який вживався наприкінці 20-х і на початку 30-х років щодо підприємства, яке мало прикріплену школу — фабрично-заводську семирічку, фабрично-заводську десятирічку, школу ФЗУ.— *Ред.*

7. До кола політехнічних знань повинні ввійти «вступні курси до виробництва» — інакше кажучи, вивчення виробництва в цілому.

8. Підготовка учнів повинна мати на увазі тенденцію розвитку даної галузі виробництва і включати ті додаткові вміння і знання, які учням можуть бути потрібні в найближчому майбутньому (наприклад, ознайомлення поряд з ручним набором і з машинним).

9. При найбільш удосконалених підприємствах треба мати показові курси для тих, хто закінчив ФЗУ на інших аналогічних підприємствах, щоб вони могли на основі наявних у них знань вивчити передову постановку справи в даній галузі виробництва.

10. Треба, щоб ті, хто закінчив школу ФЗУ, два роки перебували на обліку ФЗУ, ФЗУ консультувала б їх, збирала періодично наради тих, хто закінчив школу, і ставила на обговорення ряду найважливіших питань.

11. Питання про методбюро дуже важливе. Треба ввести при методбюро функцію «координаторів», які спеціально працювали б над пов'язанням теорії і практики, стежили б з цієї точки зору за практикою учнів. Методбюро повинно мати певні суми на запрошення консультантів ззовні. На методбюро має бути покладений серед інших обов'язків обов'язок давати завідуючому школою та управлінню потрібні висновки про розклад, про вплив тієї чи іншої роботи на учнів.

12. Питання про *учнів* потребує доробки. По-перше, треба доробити матеріальний бік справи — питання про гуртожитки, хто їх організує, стежить за тим, щоб там не було неподобств, та ін. Потім питання харчування, одягу та ін. І нарешті, питання про плату. Перший рік діти одержують 24 карбованці, з яких діти платять за квартиру, за харчування. На це жити не можна. В ряді шкіл ФЗУ викидають неімущих, у кого нема чобіт і одягу. Це особливо б'є по тих, хто закінчив дитячі будинки. Потрібне піклування про молодь — про білизну, про баню та ін. Щодо відрядної оплати — сказано неясно. Ми повинні звертати особливу увагу на здоров'я молоді, оберегаючи від надмірного напруження сил, а то так старатимуться біля верстата, що все навчання полетить до біса. Пункт 26 треба доробити, також і пункт 24, який

в тому вигляді, як тепер, відкриває шлях безмежній сваволі,— потрібно забезпечити права учнів.

13. Треба точно сказати про шкільні організації. Діти 15—17 років уже не малюки, вони повинні самі стежити за чистотою, порядком, санітарією, організовувати правильність відвідувань, політроботу і *громадську роботу*; тут потрібні вибори комісій, велика робота комсомолу, шефство, участь у цих комісіях дорослих робітників. Тепер шкільне самоврядування у ФЗУ дуже погано поставлено.

14. Конче потрібно в школах ФЗУ поставити як предмет *наукову організацію праці*. Якщо ми хочемо у ФЗУ створити справжніх будівників соціалізму, то ми повинні озброїти їх розумінням того, як треба організувати свою працю фізичну і розумову, як організувати працю своєї бригади, свого цеху, заводу, своєї області, виробництва в цілому, всього народного господарства. Це надзвичайно важливе питання, якому Володимир Ілліч надавав виняткового значення.

15. У програмах шкіл ФЗУ треба звертати особливу увагу на природознавство, і від учнів, які вступають до ФЗУ, треба вимагати знань не тільки з рідної мови, математики і суспільствознавства за курс семирічки, але й знань з фізики, хімії, біології. Це в старовину в класичних гімназіях природознавство було в загоні, цього не повинно бути у нас, і особливо у ФЗУ.

[Вересень 1932 р.]

Вперше опубліковано в журн.
«Народное образование»,
1959, № 2

Друкується за рукописом
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 10, арк. 140—141

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ
В. М. МАРКОВА «ДО ПРОГРАМНОЇ РОБОТИ
НАРКОМОСУ РРФСР ЗА 15 РОКІВ» *

З приводу цієї статті я хотіла б поговорити особисто з тов. Марковим. У такому вигляді, як вона є, статтю пускати недоцільно.

На мою думку, спочатку треба було б докладніше сказати, які вимоги ставили до програм Ленін і партія (школа повинна брати участь у соціалістичному будівництві, теорія повинна бути пов'язана органічно з практикою, повинні бути перебудовані основи програм). Потім стаття повинна була б показати класову боротьбу, яка точилась у прикритій формі навколо програм,— треба було показати, як Рубінштейни і Белякови та ін. перекручували програми і як боротьба з ними штовхала на перегини, примушувала перегинати палицю. А автор наводить довгі цитати з М. М. Рубінштейна, не розбираючи, наскільки має рацію автор. Виходить, що Рубінштейн має рацію.

Відносно механістичного матеріалізму добре, тільки не сказано, звідки він взявся, не сказано, як жило його не досить глибоке оволодіння марксизмом.

Автор говорить часто про Наркомос взагалі, беручи його як ціле, тим часом як у Наркомосі був ряд різних напрямів.

Відносно того, що програми 1927 р. знищили предмети, неправильно (стор. 13).

Цитується оцінка програм Луначарським, а нічого не говориться про Покровського.

Неправильно, що Шульгін робить стрибок до американської школи.

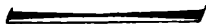
Щодо останніх програм — не можна сказати, що «ці програми розроблені під керівництвом партії сотнями тисяч освітян і трудящих Радянського Союзу». Це неправильно. Тепер криють програми за їх квазімарксизм, за дуже багато інших вад, ніякі «сотні тисяч» учителів і трудящих програм не розробляли. Скажемо так — потрапимо в смішне становище.

Треба переробити статтю.

[1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 75, зап. 3*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ В. К. МОРОВЯКОВА
«15 РОКІВ АНТИРЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ
В ШКОЛІ»

Статтю про антирелігійну пропаганду вмістити треба неодмінно, якщо не встигнемо з 11-й книзі, то в 12-й¹.

Але стаття В. К. Мороякова мені здається трохи поверховою.

Перша частина статті, де говориться про принципове значення того, що викладання релігії було заборонено в школі, хороша. Але далі треба було докладно аналізувати форми антирелігійної пропаганди.

Спочатку в нас антирелігійна пропаганда мала безліч грубих перекирчунів — насильне зняття хрестів з дітей, стрілянина в ікони та ін. Мені раз попало від Володимира Ілліча за те, що Головополітосвіта дала кошти на «комсомольське різдво»². Володимир Ілліч вимагав тривалих, поглиблених форм антирелігійної пропаганди. На жаль, з цією справою у нас було поганувато.

У нас антирелігійна пропаганда в кращому разі пов'язувалася з викладанням природознавства, а не з викладанням історії. Треба було в статті сказати, що тепер,

¹ Мова йде про журнал «На путях к новой школе» за 1932 р. Стаття В. К. Мороякова в журналі опублікована не була.— *Ред.*

² «Комсомольське різдво» і «комсомольський великдень» як форми антирелігійної пропаганди мали місце у нас в 20-х роках. Під час релігійних свят різдва і великоддя молодь влаштувала демонстрації, походи до церков із співами антирелігійних пісень і частушок. Усе це було засуджено партією, бо суперечило завданням поглибленої атеїстичної пропаганди, зводилось тільки до висміювання обрядів і ображало віруючих.— *Ред.*

коли вводиться викладання історії, створюється можливість глибше поставити викладання антирелігійне.

Питання про антирелігійне виховання взято поза зв'язком із загальною програмою (те, що сказано, неправильно), поза зв'язком із зміною всього життєвого укладу мас, поза зв'язком із зростанням антирелігійності в масах і відмиранням релігії завдяки новим формам господарювання. Нічого не говориться про те, що антирелігійна пропаганда не повинна бути поверховою, періодичною, а повинна спиратися на виховання матеріалістичного світогляду.

По-моєму, статтю треба повернути авторові, але відразу ж замовити кому-небудь аналогічну статтю.

[Жовтень 1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 75, зап. 7*

ДО ДЕСЯТИРІЧЧЯ ЖУРНАЛУ «НА ПУТЯХ К НОВОЙ ШКОЛЕ»

У 1921 р. при ДВР було організовано науково-педагогічну секцію ДВР. Її метою було марксистське поглиблення шкільної роботи. У вогні революції було дуже багато зроблено в галузі народної освіти, були надзвичайно цікаві спроби побудувати школи по-новому, по-соціалістичному, але в масовій школі була ще цілковита плутанина: не було програм, не було твердих настанов і поряд з багатою творчою роботою спокійнісінько процвітали старі прийоми роботи, процвітав старий зміст роботи. «Старе перевернуто, але ще не зжито»,— писав Володимир Ілліч, і ці слова якнайбільше стосувалися справи народної освіти.

У Петрограді, наприклад, виходила «Педагогическая мысль», де в 1921 р. ще П. Ф. Каптерев писав, що на російську школу звалилося два лиха. Одним з них було проголошення єдиної трудової школи. «Коли була оголошена школа не тільки єдина, але й трудова, тоді розпочався в школах експеримент плутаного і навіть хаотичного характеру, що переходив часом у якийсь педагогічний сумбур... Водночас із цим лихом нагрянула інша біда — перекручене розуміння учнями шкільної свободи як звільнення від усяких занять... Юнацтво нічого не робило, вешталось без толку і часом та подекуди бешкетувало»¹. Каптерев з ненавистю писав: «Часто партійні погляди молоді прямо нав'язуються, а ще частіше прищеплюються побічними шляхами. Такі організації учнів... не

¹ Журн. «Педагогическая мысль», 1921, № 1—4, стор. 19.

відповідають загальним завданням школи і нагадують обробку юнацтва в езуїтських колегіях»¹.

У статті «Два педагогічних ідеали» професор Гревс писав у тій же «Педагогической мысли»: «До світла духовного, наукового і релігійного тягнуться людські уми і серця за непереборним природженим потягом, самостійним і самодостатнім, незалежно від будь-якого економічного та іншого, особистого чи класового, інтересу, в ім'я правди, за якою в людині голод такий же непереборний, як і за хлібом»².

І все це писалось відкрито.

У «Педагогической мысли» серед співробітників згадувались і імена деяких марксистів. Зрозуміло, як дезінформоване було вчительство.

Програм для шкіл не було. «Ми знаємо, що по-старому вчити не можна, а як по-новому — не знаємо», — говорили вчителі. Потрібні були програми. Їх не було. Інститути Наркомосу видавали примірні програми з окремих дисциплін, але це не були наркомосівські, визнані програми. Підручників нових було надзвичайно мало, і були вони погані у своїй більшості.

Володимир Ілліч вважав, що науково-педагогічна секція повинна розробити насамперед програми.

Програми, вироблені науково-педагогічною секцією ДВР, мали впроваджувати в життя оперативні відділи: Головоцвхв, Головпрофос та ін. Програми повинні були визначати зміст викладання, мали бути побудовані так, щоб у них здійснювався якнайтісніший зв'язок між теорією і практикою, щоб навчання було якнайтісніше пов'язане з соцбудівництвом, щоб програми закладали основи марксистського світогляду.

Другим невідкладним завданням науково-педагогічної секції ДВР Ілліч вважав видання керівного журналу, який по-марксистському висвітлював би всі питання навчання і виховання, враховував живий досвід будівництва, провадив серед учительства марксистську пропаганду та ін. У члени науково-педагогічної секції ДВР Ілліч пропонував взяти ряд безпартійних педагогів — педагогів передових, які боролися проти старої школи, проти старих методів навчання.

¹ Журн. «Педагогическая мысль», 1921, № 1—4, стор. 21.

² Там же, стор. 13—14.

Науково-педагогічна секція ДВР розпочала роботу не з пустими руками. Ми мали висловлювання Маркса і Енгельса, програму нашої партії, ряд висловлювань Ілліча, чотирирічний досвід боротьби зі старою школою.

Ленін висловлювався на з'їзді в справі народної освіти 28 серпня 1918 р., де говорив про величезну роль школи в будівництві соціалізму, про необхідність тісно пов'язати роботу школи з роботою мас, з соцбудівництвом (див. звіт у «Правде» від 30 серпня 1918 р.); він виступав на III з'їзді комсомолу; були директиви, написані ним після I партнаради комуністам, які працюють у Наркомосі; стаття в «Правде» «Про роботу Наркомосу», доповідь на VIII з'їзді Рад і наказ IX з'їзду Рад, де говорилося про потребу пов'язати якомога тісніше всю шкільну і позашкільну роботу із завданням соцбудівництва. Наполягав Володимир Ілліч і на тому, щоб науково-педагогічна секція ДВР старанно вивчала досвід Європи і особливо Америки, яка сміливо відходила в свій час від шаблонів, прокладала нові шляхи.

У 1922 р. почав виходити журнал науково-педагогічної секції ДВР — «На путях к новій школе». Перший номер вийшов у липні 1922 р.— десять років тому. Журнал виходив за участю Головоцвиху і Цекосу.

«По всіх містах і селах Росії,— говорилося в першому номері журналу,— за останні п'ять років російські педагоги намагалися в міру свого розуміння побудувати нову, трудову, розумну, потрібну трудящим школу. Цих зусиль рядового (і нерядового, а також і передового) вчителства ні в якому разі не можна ігнорувати. Нехай досвід масового вчителства трудової школи в обстановці цілковитої відсутності найнеобхідніших, найелементарніших передумов дав більше негативних, ніж позитивних наслідків (хоч це і не так: наприклад, вже одно те, що школа стала за ці роки світською, є певним здобутком). Нехай так! Негативний досвід є також досвідом величезної ваги, і його треба уважно врахувати, точно зафіксувати, щоб не повертатися до старих помилок, не повторювати їх. Однією з основних причин порівняльної безрезультатності героїчних зусиль рядового вчителства побудувати нову школу була розрізненість зусиль, відсутність тієї згуртованості на ґрунті педагогічних ідей, без

якої зусилля одиниць пропадають, не знаходячи відгуку, почате обривається, у починателів немає продовжувачів...

Наше основне завдання, поряд з розробленням основних проблем виховання і освіти,— виявлення і врахування колективного досвіду російського вчителства на певній педагогічній платформі» (стор. 3).

І далі йшов заклик до вчителства співробітничати. Журнал закликав учительство ділитися своїми думками, сумнівами, досягненнями.

Візьмемо роботу журналу до I Всесоюзного вчительського з'їзду, що відбувся в січні 1925 р.,— перші 2½ роки його роботи. Тираж журналу «На путях к новій школі» весь час зростає: з 5 тисяч він поступово піднісся до 8, 10, 12, 15 тисяч.

I Всесоюзний учительський з'їзд мав величезне політичне значення. Про це не було двох думок. Змінилося обличчя вчителя. Вчитель став опорою Радянської влади, став громадським діячем. «Слухаючи висловлювання вчителства,— писала я в № 2 «На путях к новій школі» за 1925 р.,— ми дивувалися з тієї інтенсивної роботи, яку проводить учительство в справі будівництва нової школи. Гадалось: «Ну тепер уже справа міцна, тепер уже справа лагодиться». Треба тільки встигати і допомагати. На широкий шлях виходимо» (стор. 4).

Мені запам'яталися два моменти. Один — це бесіда з питань програмних і методичних з учителями, які почали з'їжджатися. Було чоловік шістдесят. На мене справила надзвичайне враження ця бесіда. Вразив ентузіазм учителів, продуманість методів, багата ініціатива, надзвичайно цікавий досвід. Другий момент — це розповідь групки вчителів, яка заблудила. Одна вчителька розповідала, що вони звернулися до якогось прохожого пана і запитали в нього дорогу. Він оглянув їх і грубо відповів: «Вчителі... не буду з вами розмовляти, своїх комуністів запитуйте». Заповіт Леніна — змичка з низовим сільським учителем — був виконаний.

У тій же статті я писала: «Всесоюзний учительський з'їзд по суті справи був своєрідними октябринами. Октябрили вчителство члени політбюро, голова ЦВК, голова Раднаркому, жінвідділ Комінтерну, Червона Армія, робітничий клас, комсомол, юні ленінці.

Цекос і Наркомос залишалися в тіні і тільки раділи та пишалися своїм дітищем. «І нашого меду тут краплина є»,— думали вони,— не знаю вже, з правом чи без права. В усякому разі, вчителі їх не лаяли і в приватних розмовах говорили лагідні слова, старанно з ними фотографувалися» (стор. 3—4).

Учитель початкової школи був завойований.

Науково-педагогічна секція ДВР відразу ж після свого виникнення почала працювати над програмами. До 1922 р. єдиних програм не було: у кожного міста, у кожної губернії були свої програми. Ми почали збирати наявні програми, в них було мало нового. Траплялися курйози: в I ступені проходили історію «до Володимира Мономаха», у II — «після Володимира Мономаха». У програмах був подекуди такий різнобій, що справи не можна було відкладати в довгий ящик. Науково-педагогічна секція ДВР почала з того, що звела воедино всі видані до того часу Наркомосом примірні програми для школи-семирічки. Ці програми вийшли в 1922 р. «Зведення програм воедино дуже наочно показало, що наявні програми надто абстрактні, що вони далеко не повні, немає програм ще з цілого ряду предметів, наприклад з економічної географії, організації праці, гігієни та ін., а головне, що нинішні програми між собою не скоординовані, що між ними немає внутрішнього зв'язку. Виданий збірник програм може бути добрим посібником для вчителя, але над програмами треба ще працювати»,— писала я в 2-му номері «На путях к новій школі» за 1922 р. у статті «До питання про програми» (стор. 3)¹.

Збірник програм Наркомосу для школи-семирічки дістав сувору оцінку працівників з місць. Один інструктор повітового відділу народної освіти, він же працівник повітової школи-комуни, на підставі випущених програм твердив, що «наша трудова школа має виразно буржуазний напрям; як колись, так і тепер знання, які даються в школі, не допомагають влаштуванню життя». Ще різкіше висловився про програми нижегородський працівник, говорячи, що «ці програми наводять на думку, що в нас немає справжньої диктатури пролетаріату». Особливо

¹ Зазначену статтю див. також у т. 3 цього вид., стор. 34—44—Ред.

нападав він на «Рідну мову в I ступені», де наводилася характеристика добрих і недобрих царів, де рекомендувався «Суд божий над єпископом», «Нічний огляд», «Пісня орача», «Молитва» Кольцова, «Молитва дитини» Нікітіна та ін. (див. № 2 «На путях к новій школе» за 1922 р., стор. 79).

Стаття «До питання про програми» була настановчою. І ось тепер, через десять років, коли ми все ще працюємо над програмами, коли ми маємо за плечима вже величезний досвід у справі впровадження в життя програм ДВР, цікаво подивитись, що тоді говорилося в цій статті. Наведемо кілька уривків з цієї статті, цікавих з теперішньої точки зору.

«Ми беремо за основу вивчення трудової діяльності людей тому, що вона зумовлює собою весь суспільний уклад,— писалося там,— ми беремо це вивчення за основу тому, що в нашу епоху всім необхідно мати чітке уявлення про неї. Ми живемо на грані двох господарських систем. Стара система, капіталістична, була заснована на конкуренції, на експлуатації, на нехтуванні інтересами цілого, на відсутності планомірності. Тепер вона відмирає, народжується нова господарська система — соціалістична, де виробництво будуватиметься за певним планом в інтересах загального блага, де не буде експлуатації, не буде поневолення одних людей іншими. Але ця нова система потребує інших людей: не простих виконавців чужих наказів, а свідомих учасників виробництва, які розуміють інтереси цілого, розуміють зв'язок між окремими галузями виробництва, їх взаємовідносини та ін. Школа повинна допомагати виробленню такого нового типу людей: такі люди потрібні тепер, потрібні будуть і в майбутньому...

Але не тільки через усе це кладемо ми в основу шкільної програми вивчення трудової діяльності людей, а також і через те, що діти виявляють винятковий інтерес саме до цієї сторони людської діяльності» (стор. 5).

Це про основний стрижень програм.

Про методи писалося:

«За останній час дедалі більше і більше підкреслюється необхідність під час викладання на першому ступені користуватися так званим комплексним методом. Але комплексний метод легко перетворюється в звичайне

базікання, якщо в учителя немає мірила, яке б визначало важливість того чи іншого питання і давало б перспективу для усієї бесіди. Крім того, і при комплексному методі залишається нерозв'язаною проблема добору матеріалу. Комплексний метод не є розв'язанням питання ще й тому, що він можливий тільки в перші роки навчання.

В міру розширення знань учня доводиться групувати їх за окремими галузями. *Питання в тому, як і при розподілі на предмети зробити програму єдиною, цільною.*

Усе це досягається тим, що в основу програми як першого, так і другого ступеня кладеться вивчення трудової діяльності людей. Цим створюється той внутрішній зв'язок між темами окремих бесід, між різними предметами¹, який дуже необхідний, який осмислює все викладання. Є внутрішня єдність у виборі тем, у підході до їх обговорення — буде добрий комплексний метод, не буде цієї єдності — не допоможе справі й він» (стор. 4).

Отже, вказувалось на те, що комплексність не відкидає предметного викладання, сполучна з ним — це, поперше. По-друге, вказувалось на те, що основне — це зміст викладання.

Звичайно, в розумінні комплексності були відтінки. В першому номері журналу за 1922 р. були вміщені статті Г. О. Гордона, С. Т. Шацького, Н. К. Крупської та П. П. Блонського. Їм передувала така вказівка редакції: «Нижче ми вміщуємо чотири статті членів науково-педагогічної секції ДВР, що торкаються основних принципів і методів постановки шкільної справи. Хоча статті торкаються по суті одних і тих самих питань, але в кожного з авторів свій підхід до них. Редакції здається, що одночасне вміщення цих статей якнайповніше висвітлить порушені питання» (стор. 5). Нам здавалося, що така постановка питання якнайкраще збуджуватиме думку вчителя.

Мої висловлювання про комплексний метод трохи відрізнялися, наприклад, від точки зору Г. О. Гордона, який заперечував проти предметної системи:

«...У школі I ступеня дитина не здатна до сприймання наук, і це сприймання їй просто непотрібне. Дитина може і повинна зрозуміти, чому крутиться колесо млина, по-

¹ Курсиву в статті 1922 р. скрізь немає, його дав автор лише в цій статті, що відноситься до 1932 р.— *Ред.*

винна дістати уявлення про ті закони, яким підпорядкований рух води в греблі або крил вітряка в повітрі, про те, як саме передається цей рух усьому посадю, чому борошно теплим сиплеться з-під каменя і т. д., але їй недоступна і непотрібна *система* фізики або механіки, а до передачі такої системи, навіть і тоді, коли вона елементарна, прагне предметне викладання. Тому воно повинно бути замінене викладанням, побудованим так, що вивчається не наука, а конкретний життєвий матеріал, що розглядається як *комплекс* різноманітних явищ, які пояснюються різними науками, в доступній дитячому розумінню елементарній формі. У цьому по суті й полягає *комплексний метод*» (№ 1 за 1922 р., стор. 13).

Треба сказати, що в масовій школі в дореволюційний час був один «предмет» — закон божий, решта навчання на предмети не поділялась, всілякі географічні, суспільствознавчі і природознавчі знання давались на уроках пояснювального читання. Те саме доводилось спостерігати і в школах швейцарських, причому в більшості випадків сума знань, які подавалися дітям на цих уроках рідної мови, була страшенно вбогою.

Питання про пов'язання теорії з практикою стояло на весь зріст. Будували школу трудову, намагались пов'язати її з виробництвом. Цікавою дуже була стаття М. М. Пістрака в 2-й книжці «На путях к новій школі» за 1922 р.— «Школа і фабрика», де описувався досвід II ступеня шкільної комуні Наркомосу. Стаття докладно спинялась на питанні, як пов'язати теорію з практикою.

«Ми з самого початку ясно усвідомлювали,— писав М. М. Пістрак,— що побудувати «систематичні» курси окремих наук виключно на матеріалі фабрики—завдання нездійсненне; більше того, ми вважали такий підхід до використання фабричного матеріалу непотрібним. Прагнення будь-що-будь розташувати курс, скажімо, математики так, щоб він весь час підкорявся ходові нагромадження фабричного матеріалу (за прийнятим планом роботи на фабриці), могло б призвести тільки до зайвої витрати часу на засвоєння речей, які значно простіше засвоюються учнями іншим шляхом. І навпаки, розташування роботи на фабриці так, щоб вона йшла в ногу з систематикою предмета,— означало б насилувати природ-

ний хід роботи дітей на фабриці, що безперечно зривало б саму роботу...

...Ми вважали істотно важливим інший момент. Фабрика для нас має значення основного стрижня, навколо якого концентруються і об'єднуються всі інтереси дітей, який запліднює їх запити і згуртовує їх самих. Кожний предмет повинен був по можливості дати відповідь на запити дітей, які виникають у процесі їх трудового життя, повинен був зачепити той чи інший бік фабрики, поставити ряд дрібних наукових проблем.

Побудова програми, згідно з цією вимогою, вела за собою постановку з кожної дисципліни ряду невеликих тем, які входять в курс, але зачіпають той чи інший бік фабрики. Кожна така тема являла собою невеличке наукове завдання, невеличке дослідження по силах учня, для виконання якого він повинен був навчитися оволодіти матеріалом, застосовувати наукові методи до його розроблення і зафіксувати свої результати. Такий метод повинен був привчити до самостійності, самодіяльності; він показував учням з самого початку мету, до якої їм треба прагнути, мету, близьку їх інтересам, і тим самим спонукав їх до певної творчої роботи. Зовсім немає значення, щоб теми були безпосередньо зв'язані з *диною конкретною* роботою на фабриці,— тут досить (але й конче потрібно), щоб цей зв'язок, хоч би через ряд проміжних ланок, відчували діти, щоб тема була в межах їх обрію, який відкривається їм під час роботи на фабриці» (стор. 53).

Цей досвід школи-комуни цікавий для нас і тепер, коли ми ставимо собі за мету пов'язати теорію з практикою, зберігаючи систематичний курс.

У настановчій статті «До питання про програми» говорилося про те, як повинна вестись робота за програмами:

«Необхідно переглянути і виправити наші програми.

При цьому повинно бути виділено все найістотніше, найнеобхідніше і сформульовано в певну *програму-мінімум*. Ця програма-мінімум повинна бути не просто зразковою програмою, а програмою, *обов'язковою*¹ для всіх шкіл республіки.

¹ Курсиву в статті 1922 р. скрізь немає, його дав автор лише в цій статті, що відноситься до 1932 р.— *Ред.*

Держава повинна дати кожному учневі необхідний мінімум знань...

Обов'язкова програма ще не визначає, на якому матеріалі ця програма буде пройдена. Мало того. Педагогіка вимагає, щоб матеріал брався для дитини з навколишнього середовища, щоб цей матеріал був конкретний, близький дитині, доступний для її спостереження, її діяння. І тому матеріал, на якому проходиться встановлена програма в сільській школі, повинен бути інший, ніж у школі, що знаходиться в промисловому районі; в сільській школі Петроградської губернії інший, ніж у сільській школі Воронежської губернії, школа Іваново-Вознесенського промислового району повинна працювати з іншим матеріалом, ніж школа Донбасу чи Уралу. Матеріал, на якому проходиться програма-мінімум, визначається приналежністю до певного району.

Тут намічається, між іншим, певний поділ праці. Наркомос виробляє загальну програму. Місця визначають відповідно до району той матеріал, який підлягає вивченню, обстеженню вчителями і учнями. Було б надзвичайно важливо влаштувати ряд учительських з'їздів за виробничими районами з представниками виконкомів, місцевих земвідділів, відділів ВРНГ, відділів охорони здоров'я, представниками сільськогосподарських дослідних станцій, промислових підприємств та ін. і обговорити виробничий матеріал, який необхідно проробити в школі. Окремому вчителю не під силу провести цю роботу. Тут необхідна робота цілого колективу, який встановлює зв'язок школи з виробництвом того району, де ця школа міститься» (№ 2 за 1922 р., стор. 5—6).

З наведеного уривка видно, що до роботи над установами матеріалу залучались не тільки вчителі, але й такі органи, як виконкоми, як ВРНГ, наркомати. Школа — не є щось замкнуте, в роботі над її поліпшенням повинні працювати і господарники. Разом з тим тут підкреслюється необхідність найглибшого зв'язку навчання з виробничими завданнями району.

Необхідність програм-мінімумів мотивована саме так: «Якби Наркомос установив не мінімальну програму, це було б помилкою. Тоді була б гонитва за проходженням програм, була б неминуча учоба. Мінімальні програми дають можливість працювати не поспішаючи, залишаючи

дітям досить часу для занять тим, що їх спеціально цікавить, дають можливість школі орієнтуватися на місцеві умови, які вимагають часто поглиблення якоїсь однієї галузі, дають можливість застосовувати трудовий метод, що вимагає часу, правильно організувати життя школи, вводячи шкільне самоврядування і різносторонню працю» (№ 2 за 1922 р., стор. 6—7).

Так дивилися ми на справу десять років тому, мало враховуючи невідповідність масового вчителства.

Дуже характерно, що з самого початку ставилося на весь зріст питання про облік. У № 1 «На путях к новій школе» за 1922 р. у статті «Педагогічні завдання початкової школи» П. П. Блонський пише з цього приводу:

«Школа, як і кожний організований заклад, не може не вести якомога точного обліку своєї роботи. Зокрема, вона повинна вести особовий журнал учнів, заносючи туди точний запис дитячих робіт і досягнень аж ніяк не в загальній формі, а в індивідуальній. Це не означає, що школа повинна вести бали, які нічого в цьому відношенні не дадуть, але школа повинна бути спроможна якомога точніше відповідати на питання, які роботи і як виконував учень за даний період і в чому і як він розвинувся, до того ж не тільки в набуванні знань, а правильніше, в набуванні навичок» (стор. 42—43).

З наведених вище уривків уже видно, якого величезного значення надавав журнал школі, шкільним програмам, облікові роботи школи і роботи учнів.

Приділяючи увагу правильному налагоджуванню всієї навчальної роботи школи, журнал з самих перших номерів приділяв увагу і вчителю. У № 2 за 1922 р. була стаття «До питання про роботу з учительством»¹, де писалося про необхідність організації допомоги вчителю у навчанні, про необхідність піднести політичну роботу серед учительства, подавати йому систематичну методичну допомогу, зробивши опорними пунктами цієї допомоги районні школи.

У тому ж номері вміщена відозва голландських учителів-комуністів до вчителства всіх країн, повідом-

¹ Ця стаття належала перу В. М. Шульгіна, який у той час, десять років тому, не говорив ні про відмирання школи, ні про зниження ролі вчителя. Ці настанови склалися в нього значно пізніше; про них буде сказано далі.— *Прим. автора.*

лення про вчительські спілки Німеччини, рецензії на дві німецькі книжки про підготовку вчителів.

У № 3 за 1922 р. були дані проекти схеми програми чотирирічки і програм V, VI, VII груп. До схем були зроблені примітки, що в схемах говориться тільки про зміст викладання, а не про методи і розклади. «Так само схема не торкається розподілу прононованого матеріалу за предметами. Це вже було справою складачів програми. Схема тільки має на увазі, що рідна мова, математика, мистецтво, праця є лише засобами вивчення даного матеріалу. Як, в яких комбінаціях вони переплітатимуться з матеріалом, що вивчається, це вже справа складачів програми» (стор. 13). Схема програм 1-го концентру II ступеня обговорювалась на конференції дослідно-показових закладів, які були в той час борцями за нову школу. Схеми розсилалися також по ряду науководослідних інститутів і педвузів.

Якщо подивитися на схеми програм 1-го концентру II ступеня сучасними очима, то бачиш, що це були зовсім не схеми *програм*, а схеми тих питань, які важливі з марксистської точки зору, які повинні були ввійти в програми. Багато чого до схеми треба було б ще додати, дещо сказати ясніше, краще сформулювати, але «схеми» стали початком боротьби за марксизм у школі, за докорінну зміну змісту програм, чого так наполегливо вимагав Володимир Ілліч. Ця боротьба за марксизм у школі, за насичування всіх програм духом марксизмуленізму ще не закінчена.

Візьмемо хоч би таке питання, як питання про організацію праці. У схемах 1922 р. на шостому році пропонувалося проходити: «1) організація праці в ремеслі, на мануфактурі, на фабриці; 2) людина як робоча сила, організація її праці, фізичної і розумової; 3) гігієна фізичної і розумової праці». На сьомому році: «1) організація праці при капіталізмі (вільна конкуренція, розтрата енергії); 2) організація праці при комунізмі (плановість виробництва)».

Дуже велике місце в № 3 журналу за 1922 р. зайняло питання про підлітків, про робітничу молодь, питання вибору професії, питання виходу молоді, яка пережила роки революції, в життя.

В усіх трьох книжках за 1922 р. дається дуже широка оцінка російської та іноземної журнальної літератури.

У першому році існування журналу центральними питаннями були, як ми бачили, визначення завдань радянської школи, по-перше; складання марксистських програм, по-друге; підготовка вчителів для радянської школи, по-третє; і, нарешті, питання про молодь. Питань про громадське виховання, про політехнічну працю, зв'язок з виробництвом і шкільне самоврядування журнал майже не торкався.

№ 1 (4) за 1923 р. починається статтею П. П. Блонського «Організація праці як навчальний предмет у школі II ступеня». Ця стаття написана з великим захопленням, і тепер вона дуже актуальна. Стаття починається характеристикою того, як було сприйняте гасло «Трудова школа». Найконсервативніша частина тлумачила його як «трудовий метод» вивчення історії, словесності, мов, математики та ін. Інша частина зрозуміла працю як вивчення ремесла і домашньої роботи. Влаштування якомога більшої кількості шкільних майстерень було їх заповітною мрією.

«Майбутній історик російської трудової школи,— писав П. П. Блонський,— відзначить цікаве і в той же час дуже послідовне явище: якраз саме ті, хто в перші роки революції особливо захоплювався культом шкільних майстерень і самообслуговуванням та концентрацією всієї освіти навколо них, згодом, опинившись перед прірвою багаторемісництва, порожнечою здобуваної на кухні та в столярній майстерні освіти і технічними труднощами обладнання майстерень, тепер стали палкими поборниками професійної школи, скорочення курсу навчання в загальноосвітній школі і збереження старих форм навчання, щоб «врятувати хоч яку-небудь освіту». З їхнього боку все це цілком логічно і послідовно.

Інші поборники трудової школи з самого початку висунули гасло політехнічної загальноосвітньої школи. Розуміючи працю широко, як суспільне виробництво, вони намагались саме виробництво зробити основою шкільної освіти... Кінцева мета була та, щоб навчити учнів підходити до явищ, які вони вивчають, з точки зору продуктивних сил і виробничих відносин, тобто по-марксистському» (стор. 3—4).

Боротьба за політехнічну школу була також боротьбою за марксизм у школі.

П. П. Блонський у своїй статті доводив, що ввести в II ступені предмет «організації праці» треба і з педагогічних, і з політичних міркувань.

Спинимось на останньому моменті:

«У революційний період перебудови суспільного життя особливо гостра потреба у вихованні організаторів нового життя і нового суспільства. У цілком демократичному суспільстві стоїть завдання подолати контраст між організаторами і виконавцями: кожний член робітничого товариства повинен бути здатний до організаційної діяльності. Але якщо нема добре поставленого виробництва, без раціональної організації його, якщо сучасна революція заявляє попит на якнайбільшу кількість організаторів, якщо майбутнє суспільство робить кожного свого члена не тільки виконавцем, але й організатором, тоді ясне соціально-політичне значення введення організації праці як основного предмета в курсі загальноосвітньої школи, яку при загальному навчанні зобов'язане пройти все населення. Організація праці повинна обов'язково бути введена в програму загальноосвітньої школи, марксистської і політехнічної» (№ 1 (4) за 1923 р., стор. 5).

У статті дано ряд дуже цінних вказівок, як будувати даний курс. Питання про організацію праці тісно пов'язується і з питанням шкільного самоврядування, і з питаннями про роль педагога.

«Робота дитячих колективів,— писав П. П. Блонський,— ведеться стихійно, без певного педагогічного плану і педагогічної методики. Я нерідко зустрічав педагогів, які з *гордістю* заявляли про те, що в них все організовують *самі діти, без педагога*. Воїстину геніальні діти і непотрібні педагоги. В результаті стихійно виконуваної організаційної роботи дітей *без педагога* виходить — вживу різкий вираз, який відповідає дійсності,— псування майбутнього організатора. Як завідуючий навчальною частиною однієї вищої педагогічної школи, я можу засвідчити ряд прикладів, коли наші новачки-студенти з категорії *організаторів дезорганізаторів* були зобов'язані своїми такими сумними якостями середній школі, в якій вони *все організовували самі, без педагога*» (стор. 7).

Багатий місцевий досвід — досвід школи в селі Винодельному, Одеської школи-комуни, школи імені П. Н. Лепешинського та ін.—дав великий матеріал з питань самоврядування. Науково-педагогічна секція ДВР опрацювала і старанно обговорила питання про шкільне самоврядування, виробила тези, які й були опубліковані в № 2(5) «На путях к новій школе» за 1923 р. Але опублікування тез зовсім не означало, що це питання не розроблятиметься далі. У тому ж номері вміщено було статтю М. К. Парамонова «Деякі питання самоврядування», потім у наступному, № 3(6),— статтю Н. Крупської «Шкільне самоврядування і організація праці»¹ і статтю В. М. Шульгіна «Самоврядування», які розбивали далі прийняті положення.

«Яка ж роль учителя в цій справі?—писав Шульгін.—Учитель всемірно повинен допомагати дітям будувати їх самоврядування, постійно брати в ньому найактивнішу участь» (стор. 38).

Близько примикало до питання про шкільне самоврядування питання про суспільне виховання. У радянській школі, в школі марксистській, суспільне виховання має бути піднесене на дуже велику височину. В № 1(4) за 1923 р. було вміщено статтю Н. К. Крупської «Суспільне виховання»², де розбиралося питання про суспільні інстинкти, суспільну свідомість і суспільні навички.

До цієї статті примикала стаття Є. П. Херсонської «До практики колективної роботи учнів». Ця стаття особливо цікава тим, що показує, що може дати правильно поставлена, керована досвідченим педагогом-марксистом бригадна робота. Тоді, в 1923 р., слово *бригада* не було в ходу, автор навіть не вживає його, а говорить лише про роботу невеликих колективів учнів з п'яти — п'ятнадцяти чоловік: «Для тих, кому важко було вчитися, складалися групи, які готувалися до «відповіді» спільно, подібно до того, як до іспитів готуються студенти. Але, крім цих «відповідних» робіт, провадилися і такі, де центр ваги полягав у проробленні того чи іншого матеріалу силами різнотипного складу, в допомозі зростанню слабих і в розвитку здібності передавати знання у сильних» (стор.

¹ Див. т. 3 цього вид., стор. 55—60.— *Ред.*

² Див. т. 2 цього вид., стор. 131.— *Ред.*

59). Колективи формувалися не механічно, а глибоко продумано, керівник прагнув виховати в учнів усвідомлення колективу як цілого, піднести відповідальність кожного члена колективу за свою індивідуальну роботу: «Змагання між групами (а кожна група відповідальна за свою доповідь цілком) я підтримувала, але всіляко намагалася, щоб з групи не «вискакували» з окремими думками найбільш спритні і талановиті» (стор. 61—62). Автор вважає великим досягненням, що «самолюбиві, енергійні ватажки... стушувалися *свідомо*, щоб висунути слабших... Ідея колективного співробітництва прищеплювалася. Прищеплювалося також і чуйне ставлення *до процесу думки іншого*, чи він відсталий, чи передовий — однаково» (стор. 63). Дуже цікаве зауваження автора: «Найсильнішим у колективі далеко не завжди є творчо обдарований... Сильним у колективі стає той, хто витримує навантаження, накинута колективі обставинами ззовні і колективом покладений на його плечі. Тому часто ті, хто був спочатку сильним, стають дедалі із зміною загального навантаження і зростання сил інших слабшими і навпаки. В юнацькому колективі такі перегруповання проходять болісно, *якщо колектив спаяний надовго, механічно закріплений*. Але якщо є можливість перегруповувань відповідно до завдань, то сили стягуються найбільш природно зручним для них способом» (стор. 61).

Тепер, у 1932 р., коли школа стихійно перейшла на бригадний метод і вчитель часто-густо не знає, як керувати бригадами, коли завдяки цьому бригада перетворюється в знеосібку, ця стаття особливо цікава.

У № 1(4) за 1923 р. вміщено звіт «Конференції дослідно-показових закладів Наркомосу», складений Є. Т. Рудневою. На грудневій конференції 1922 р., пише вона, «Крупська робила доповідь про суспільно-політичне виховання. Програма з суспільно-політичного виховання Крупської виразно намітила віхи соціального виховання на основі певного суспільно-політичного світогляду; цей світогляд повинен проїмати весь дух школи і виховувати належним чином громадські інстинкти, свідомість і навички; він повинен давати метод підходу до оцінки суспільних явищ, повинен дати вміння організувати колективну працю, фізичну і розумову, а також

колективне життя в школі і поза школою. Викладання суспільствознавства повинно базуватися на досвіді учнів і мати на меті допомогти їм пізнати явища сучасного життя та своє місце в ньому. Все це можливо, якщо школа тісно пов'язана з життям трудящих, з життям робітничого класу». В доповіді говорилося, що «дослідно-показові заклади Наркомосу не можуть обмежитися політичною грамотою і зобов'язані дати суспільствознавство в історичній перспективі, особливо поглиблюючи *метод аналізу* суспільних явищ і розуміння сучасності» (стор. 140).

Інший доповідач, В. К. Іванов, говорив про необхідність того, щоб школа брала участь у будівництві навколишнього життя, говорив про необхідність спиратися на комсомол, говорив, що школа повинна прагнути виховати активність і соціальні навички в кожному учневі, «зруйнувати середостіння, створюване системою представництва між пасивною масою учнів та їх керівниками» (стор. 139). В. К. Іванов говорив, між іншим, про те, що говорити про нові методи нема чого, що за вісімнадцять років від 1905 року передове вчительство точно визначило всі методи роботи.

Це твердження було неправильне. Тісний зв'язок школи з життям, нові цільові настанови школи вимагали і нових методів. Вони почали широко застосовуватися на практиці. Треба було прийти на допомогу в цьому питанні. Уже в № 3 «На путях к новой школе» за 1922 р. було вміщено рецензію Н. Крупської на книжку Елен Паркхерст «Виховання за допомогою дальтонівського плану»¹. У цій рецензії говорилося, що ми, росіяни, не вміємо працювати за планом, розраховувати сили, умови, час. Школа повинна навчити цього підростаюче покоління. Дальтонівський робочий план цінний тим, що вчить самостійно вчитися, тим, що вчить враховувати свою роботу, свідомо ставитися до неї, цінний тим, що привчає до більш напруженої роботи. У рецензії було застереження, що дальтон-план не є «системою», що він повинен поєднувати індивідуальну роботу з класною, що він вимагає, щоб учитель умів керувати роботою, був дуже добре сам підготовлений, вказувалося, що дальтон-

¹ Див. стор. 88 цього тома.— *Ред.*

план, якщо він правильно здійснюється, не розвантажує вчителя, а вимагає від нього напруженої роботи.

У № 3(6) за 1923 р. вміщені листи керівника дитячої колонії цукровиків (Рамонь, Воронежської губернії) Є. Клодта про дальтон-план. Автор твердить, що дальтон-план надзвичайно підвищив інтенсивність і успішність шкільної роботи. В той же час автор твердив, що договір учні повинні укладати не з учителем, а з групою; на допомогу собі для керівництва вчитель брав «асистентів» з кращих учнів (за теперішньою термінологією — бригадирів). запроваджувалась звітність учнів не перед учителем, а перед групою; дальтон-план застосовувався не тільки до навчальних предметів, але й до практичних завдань, одержуваних від заводу, елементи плановості і звітності в процесі роботи ослаблювалися.

Якщо подивитися на цей лист з теперішньої точки зору, враховуючи, як такий підхід призвів до ослаблення ролі вчителя, передоручення керівництва бригадирів, то треба сказати, що в ньому крилися зачатки тих перекручень, які ми бачимо в лабораторно-бригадному методі. Редакція зробила тоді до листа примітку, але далеко недостатню. Треба було б різкіше поставити питання. На місці йшла велика творча робота і в галузі методів, ішла стихійно, її треба було враховувати, їй допомагати, спрямовувати її в належне річище. Ця робота тільки починалась. Вести критику її доводилось з великою обережністю. Ця обережність була необхідна, щоб мимохідь не затоптати паростків нового, щоб захопити працівників місць ширше висловлюватися. Але все ж редакція повинна була б висловитися виразніше.

Крім нормальної школи, яка повинна була охопити дітей з 7 до 17 років, треба було ще охопити і тих дітей, які не проходили нормальної школи, треба було озброїти знаннями позашкільного підлітка. У жовтні 1918 р. Наркомос видав декрет «Про обов'язкове навчання підлітків». У Петрограді почали проводити таке навчання.

У № 1(4) журналу за 1923 р. було вміщено надзвичайно цікаву статтю тов. Лемберг, де вона розповідає про досвід протягом 3¹/₂ років в справі будівництва шкіл для позашкільних робітників-підлітків. Вона вказувала на те, що найбільший успіх мали школи, в яких удалося

надати навчанню ясного для учнів *життєвого сенсу* або поставити перед підлітками *практичну мету*:

«Як непотрібних підлітків тисячами викидали з виробництва. Ліберальна просвітительська теорія гласила: робота неповнолітніх згубна у фізичному і духовному відношеннях, отроцтво — це роки навчання. Але підліток озлоблено минав школу і жадібно мріяв про повернення на завод, про удосконалення в знайомому ремеслі. Він майстерні віддавав перевагу перед школою. Перед школою постало нове завдання школи-клубу перетворитися в школу-майстерню. Єдина трудова школа ставила собі за мету навчальний процес перетворити в *трудовий*, нашій школі треба було трудовий процес у майстерні перетворити в навчальний. Треба було вивести фабричного *учня*, непотрібного і зайвого на виробництві, з цехів заводу в окрему навчальну майстерню при заводі і зробити цю майстерню базою для школи. З цього і почала свою роботу нова за типом школа для робітника-підлітка, що дістала назву *школи фабрично-заводського учнівства*» (стор. 39).

У тому самому номері вміщено було надзвичайно цікаву статтю тов. Окунькова «Школа трудового промислового учнівства імені Едісона», де надзвичайно цікаво змальовувався досвід Сормовської школи фабзавучу. Сормово почало також з школи робітників-підлітків, яка, хоч у Сормовській школі робітників-підлітків і був намічений деякий індустріальний ухил, загалом і в цілому будувалась все ще за старим типом загальноосвітньої початкової школи. Автор вказував, що, порівнюючи навчальні плани школи фабзавучу з навчальними планами школи робітників-підлітків, бачимо, що школа фабзавучу поряд із загальноосвітньою програмою внесла до навчального плану безпосередні трудові процеси на верстаках, верстаках та ін. «Школа фабзавучу,— писав автор,— справжнє дітище революційного пролетаріату. Як і в багатьох інших своїх починаннях, при створенні шкіл фабзавучу робітники зустріли спочатку опір буржуазних елементів. Створення Сормовської школи фабзавучу вдалося тільки після багатьох і довгих, наполегливих вимог з боку комсомолу, комуністичних осередків і чуйних робітників. До цього часу багато необхідних сторін цієї справи і цієї боротьби ще не закінчено» (стор. 95).

Наприкінці своєї статті автор висував тези:

«1. Школа фабзавучу є поки що молодим паростком і прототипом майбутньої єдиної трудової школи.

2. В теперішньому своєму плані вона є необхідною школою для створення кваліфікованого кадру свідомих робітників.

3. Для більш успішного здійснення своїх завдань школа повинна мати спеціально підготовлений кадр керівників.

4. На шляху загального удосконалення і розвитку школа фабзавучу повинна мати тепер зв'язок з науковими висновками Центрального інституту праці і впроваджувати до свого вжитку основні правила наукової організації праці.

5. Школа фабзавучу повинна нагромаджувати досвід своєї роботи і передавати його через педагогічні вузи в загальноосвітню школу I і II ступеня.

6. Запровадження комплексного методу викладання особливо важливе і навіть неминуче в школах фабзавучу» (стор. 101).

Спинимось ще на останньому питанні.

Автор пише:

«Відсутність сил позначається і на постановці роботи. Головний дефект у цьому напрямі полягає в неузгодженості теоретичних і практичних занять.

Загальноосвітні предмети вивчаються поки що звичайним шаблонним шляхом. А тим часом ніде немає більш сприятливих умов для користування *комплексним* методом викладання. Викладачі природознавства, математики і рідної мови можуть здобути невичерпний матеріал з практичних робіт учнів. Теми напрошуються самі собою. Звичайно, для проведення їх треба спочатку проробити самому колективу викладачів і інструкторів, але й у тих і в тих немає, очевидно, часу для цього. Через це в той час, коли яка-небудь робота, наприклад виготовлення косинця, могла б бути спільною темою і для мови, і для арифметики, і геометрії, і для природознавства, в цей час на уроці мови дається твір на тему «Літо», в арифметиці фігурує «купець купив і продав», а з природознавства йде розмова про повітря» (стор. 99).

Це місце надзвичайно характерне. Як тільки у програму школи ввійшла справжня продуктивна праця, так

на весь зріст постало питання *про пов'язання теоретичного навчання з виробничою практикою*.

Над цією проблемою почалась велика робота.

У № 2(5) за 1923 р. було вміщено статтю Ф. Красикова «Про комплексне викладання фізики», а в № 3(6) вміщено дві статті: «Досвід зв'язку викладання фізики з фабрикою» М. Набокова і «Зв'язок із заводом і майстернею при викладанні фізики в школі II ступеня» Є. Горячкіна.

Школа ФЗУ по-новому поставила цілий ряд питань, створила новий тип школи, і комсомол страшенно захоплювався нею. «Представники комсомолу, які поклали багато молодої енергії на роботу по створенню шкіл фабзавучу, були так захоплені цією справою, що вважають цю школу єдиною формою народної освіти в РРФСР, стоять за насадження цих шкіл у якомога більшій кількості, вимагають знищення школи II ступеня і заміни її школами фабрично-заводського учнівства» (стор. 40), — писала в № 1 (4) за 1923 р. Є. С. Лівшиць і доводила, що така вимога неправильна, що для школи ФЗУ потрібний високий розвиток техніки і що стан нашої промисловості (мова йшла про 1922—1923 рр.) такий, що та швидкість розгортання шкіл ФЗУ, до якої прагне молодь, нездійсненна, що вона знизить якість школи ФЗУ і що не можна прикувати всіх дітей робітничого походження до одного типу школи, що для них повинні бути відкриті школи всіх типів.

У № 7—8 журналу «На путях к новий школе» за 1923 р. було вміщено статтю тов. Шохіна «Школа фабрично-заводського учнівства і школа II ступеня», де він наполягав на професійному характері школи ФЗУ, на тому, що школа ФЗУ — єдина форма освіти робітничої молоді, що школа II ступеня повинна рівнятися на фабзавуч, а фабзавучу від школи II ступеня нема чого запозичувати. У тому самому номері було вміщено відповідь Є. С. Лівшиць, де вона роз'яснювала ряд непорозумінь, що виникли.

Дуже турбувало те, що і А. Шохін, і ряд інших комсомольців недооцінювали питань політехнізації школи і схильні були бачити в школі ФЗУ тільки школу профтехнічну та ігнорували ті моменти — широту політехнічного кругозору, розуміння основ технологічних процесів,

основ організації виробництва,— якими так необхідно було озброїти поголовно всю підростаючу молодь.

Взагалі за політехнізм доводилось боротися. Тепер ми вже багато чого забули, забули і те, яку боротьбу доводилось витримувати нам з Україною, зокрема з тов. Ряппо¹, який не знав, якими словами вилаяти саму ідею політехнічної школи, хоча вона входила в програму нашої партії, бачив у ній ідеалізм, толстовство і ще не знати що та наполягав на ранній професіоналізації. Стаття тов. Ряппо «Проблеми виховання і освіти в Радянській державі», де він писав усе це, була вміщена в № 4 харківського журналу «Шлях освіти», який почав виходити в травні 1922 р. Відповідь тов. Ряппо було дано вже в № 3 «На путях к новій школі» за 1922 р. у статті Г. О. Гордона, але тов. Ряппо продовжував накидатися на загальноосвітню політехнічну школу. Особливо його обурював 2-й центр. «Ще б пак. Що може бути зрозуміліше, логічніше і стрункіше, ніж шкільна скала: нижча, середня і вища школа. Одна радість для педагога, коли молодь без зачіпки і задирочки, знизу доверху безупинно проходить усі ці ступені. Одна школа готує для другої, друга — для третьої. Словом, школа підганяє до школи і існує для школи — вся шкільна система самодостатньо орієнтується на школу»² — писав тов. Ряппо. І далі: «Ясно, що старі витівки — протягти по всій скалі в інтелігенти, не доторкнувшись по дорозі до праці,— не відповідають завданням пролетаріату і селянства»³.

Г. О. Гордон дав відповідь Я. Ряппо в № 7—8 «На путях к новій школі» за 1923 р.

Науково-педагогічна секція ДВР побоювалася, що молодь, вимагаючи скасування школи II ступеня і наполягаючи на професійному характері шкіл ФЗУ, недооцінює значення загальноосвітньої школи і стає на шлях Ряппо. І через це в тому самому № 7—8 «На путях к новій школі» (1923 р.) було вміщено статтю Н. К. Крупської «Загальна і професійна освіта»⁴ і дуже цікаву

¹ Я. П. Ряппо (1880—1958) був у ті роки заступником наркома освіти УРСР (1918—1928).— *Ред.*

² Журн. «Шлях освіти», Харків, 1923, № 2, стор. 178.

³ Там же, стор. 178—179.

⁴ Див. т. 4 цього вид., стор. 76—83.— *Ред.*

статтю А. Э. Шейнберга «Навколо практики ФЗУ», де конкретно вказувалося, в якому напрямі треба поліпшувати цю практику, як підносити якість роботи ФЗУ.

Поряд із школою ФЗУ, якій журнал приділяв таку велику увагу, він порушив уже в № 1(4) за 1923 р. питання про загальноосвітню школу із землеробським ухилом. Так озаглавлено було статтю С. В. Зенченка. В № 2(5) за 1923 р. враховувався уже наявний досвід шкіл із сільськогосподарським ухилом. Ми маємо в цьому номері статті В. Духовського «Хотьківська школа», Є. Леонової «Спроби проведення літньої школи в м. Скопині та повіті в 1921 р.».

Далі в тому самому номері було вміщено доповідь конференції про школу із сільськогосподарським ухилом.

Ця конференція була скликана науково-педагогічною секцією ДВР 12—13 лютого 1923 р. Цікавий склад конференції. Крім членів науково-педагогічної секції ДВР і представників Головополітосвіти, Головопрофосу, Головоцовиху, відділу дослідно-показових закладів Головоцовиху, чотирьох дослідних станцій Наркомосу, трьох науково-дослідних педагогічних інститутів Академії комуністичного виховання, Петроградського відділу народної освіти, Мвно, Раднацмену, Цекосу, комсомолу, були присутні ще представники Наркомзему (Месяцев, Мантейфель), Петровської сільськогосподарської академії (Уткін, Вільямс, Турланова, Шоригіна), Всеробітземлісу (Дьячков), Петроградського сільськогосподарського музею (Новоруський, Яхонтов, Ветошкін), від комітету Всеросійської сільськогосподарської виставки (Брагін), газети «Беднота», Центроспілки, ЦК профспілки залізничників.

Такий склад конференції забезпечив широту постановки питання. На конференції були заслухані доповіді про існуючі школи із сільськогосподарським ухилом, заслухана доповідь С. Т. Шацького про досвід Америки, доповідь Н. Н. Йорданського, С. В. Зенченка, А. А. Карельських про поширення через масову школу сільськогосподарських знань. Було вирішено організувати при ДВР осередки поширення сільськогосподарських знань у складі главків Наркомосу, представника Наркомзему, Всеробітземлісу, Цекосу, комсомолу, Петровської сільськогосподарської академії.

Питання піднесення культурного рівня села, його господарського рівня ставали дедалі більше в полі зору партії — це відбивалось і на роботі ДВР. Це помітно і по журналу — в ньому дедалі більше з'являлося статей з цих питань. У травневому номері була велика стаття Б. В. Ігнат'єва «Літня робота шкіл I ступеня у зв'язку з новими схемами програм». У тому самому номері була стаття С. Т. Шацького «З практики сільської школи», М. М. Скаткіна «Про роботу з праці в сільській школі».

Але не тільки про школу I ступеня на селі була турбота, треба було будувати і школу для сільських підлітків, для сільської молоді. Комсомол вніс до Наркомосу проект шкіл селянської молоді. Науково-педагогічна секція ДВР всіляко підтримувала його, допомагаючи намітити правильний шлях пов'язання загальноосвітньої школи із сільськогосподарською працею. ШСМ будувалась за типом політехнічної, а не професійної школи. Питання кооперування дрібних виробників тільки-но почали заговорюватися. У № 7—8 за 1923 р. було вміщено статтю Н. К. Крупської «Школа селянської молоді». Ця школа повинна була стати найважливішим фактором пропаганди сільськогосподарських знань, тут потрібні були знову-таки нові методи.

Володимир Ілліч посилено наполягав в останній час на широкому використанні американського досвіду в галузі сільськогосподарської школи в зв'язку з цікавим матеріалом, привезеним з Америки тов. Тулайковим. У № 3(6) за 1923 р. журналу була вміщена стаття Н. М. Тулайкова. Без сумніву, необхідно було і у нас, як і в Америці, школу всіх ступенів зробити знаряддям сільськогосподарської пропаганди.

У статті Н. К. Крупської про школу селянської молоді говорилося:

«Надалі школа повинна буде тримати зв'язок з тими учнями, які закінчили її, час від часу влаштовувати з ними короткі дво-, триденні заняття. При школі повинні також влаштовуватися відкриті для всього населення доповіді, лекції, виставки. Неодмінна умова для розвитку шкіл селянської молоді — це наявність досить підготовленого педагогічного персоналу, по-перше, постійного керівництва, по-друге. При сільськогосподарських вузах мали б бути в цьому ж році відкриті педагогічні курси

(на старших курсах особливо); доступ на педагогічні факультети сільськогосподарських вузів мав бути відкритий не тільки студентам, але й іншим особам з достатньою агрономічною підготовкою. Якби на цю справу налягти, за рік можна було б багато чого зробити. Щодо керівництва школами селянської молоді, то необхідний їх тісний зв'язок знову-таки з тими самими сільськогосподарськими вузами і сільськогосподарськими технікумами, обов'язком яких повинно бути подання всілякої допомоги новостворюваним школам» (№ 7—8 за 1923 р., стор. 97—98).

У тій самій статті вказувалось і на американський метод проектів, який в Америці застосовується головним чином у сільському господарстві і тісно пов'язує школу з населенням.

Сільськогосподарський ухил зближував школу і учителя з населенням, підносив авторитет школи і учителя і тому був зустрінутий сільським учительством з гарячим співчуттям.

Але з викладачами природознавства у науково-педагогічній секції ДВР почалися суперечки.

Біологія з часів Писарева завжди вважалася бойовим предметом. Вона давала основи для матеріалістичного світогляду. Це чудово розумів царський уряд, ось чому біологія довгий час була заборонена в класичних і жіночих гімназіях, а там, де ботаніка, зоологія допускались, вони давалися в пошматованому, спотвореному вигляді. Вчителі біології вважали себе передовими, але вони досить поварилися в соку царистської політики і тому стояли за «чисту науку», не зв'язували її з антирелігійною пропагандою, з сільським господарством, проповідували «науку для науки».

Науково-педагогічна секція ДВР наполягала на запровадженні в школу II ступеня еволюційної теорії, вважаючи, що треба вивчати явища в їх розвитку. У № 9 «На путях к новій школе» за 1923 р. була стаття Н. К. Крупської «Нові програми в оцінці з'їзду в справі природничої освіти»¹. На з'їзді було присутніх 1200 делегатів. З'їзд пройшов під прапором боротьби із схемами програм ДВР. Ці схеми були заздальгідь розіслані рядові

¹ Див. т. 3 цього вид., стор. 73—81.— *Ред.*

науково-дослідних інститутів, і від шістнадцяти інститутів були одержані оцінки в основі своїй позитивні; на основі цих відзвітів певні поправки були внесені в початкові схеми.

«Тепер,— писала Крупська,— у державні програми вводиться викладання еволюційної теорії, а з'їзд природників, з Райковим, Яхонтовим та Пінкевичем на чолі, рекомендує особливу обережність: навіть у старших класах викладання еволюційної теорії, на думку з'їзду, треба «поки що, на деякий час, відкласти у зв'язку з дуже малою методичною розробкою прийомів викладання цього предмета, а також у зв'язку з відсутністю відповідно підготовлених фахівців». З'їзд урочисто видав собі свідоцтво про бідність, заявивши, що в такому важливому питанні природознавства він пропонує стояти осторожно, пропонує замовчувати ці питання— «нема відповідно підготовлених фахівців»— і складає руки на безсилах грудях: нічого не поробиш.

Програми складались на основі міркувань про те, що необхідно знати дітям, підліткам, молоді, і треба було відверто відповісти на запитання, потрібно чи не потрібно з цієї точки зору викладати підліткам теорію еволюції. З'їзд не міг не розуміти, що прийняти резолюцію про те, що викладати теорію еволюції не можна, немислимо, що це означало б стати притчею во язицех, і сховався за ширму: «Немає спеців». Але якщо стати на таку точку зору, то історію треба й далі викладати за Іловайським» (стор. 82—83).

Виступати на захист викладання еволюційної теорії мав мужність лише тов. Всесвятський.

У тому самому номері «На путях к новой школе» (в № 9) вміщено статтю проф. Лукаша «До питання про підготовку викладачів біології», де він констатував зростання антидарвінівських ревізіоністських течій серед російських викладачів біології і намагання підмінити виявлення всеосяжної взаємозалежності речей і явищ описовим класифікаційним і морфологічним матеріалом.

У журналі «На путях к новой школе» вміщено було кілька статей з антирелігійної пропаганди (І. І. Степанова та ін.), але, треба прямо сказати, цих статей було досить і вони не відбивали тієї великої роботи з антирелігійної пропаганди, яка велась по школах. Формально

проти атирелігійної пропаганди ніхто не заперечував, але відсутність глибокого пов'язання між питаннями природознавства і питаннями історії, з питаннями світогляду робили антирелігійну пропаганду дуже поверховою. Належної відсічі цій поверховості в «На путях к новій школе» не дано.

В іншому питанні — про пов'язання природознавства із сільським господарством — боротьба з педагогами-природниками, які стояли на платформі «чистої науки», йшла на повний хід. Під обстрілом їх особливо перебував Б. В. Ігнат'єв, який в ряді статей відстоював зв'язок викладання природознавства з агрономією. Життя цього владно вимагало. Сільськогосподарська виставка, яка привернула в 1923 р. увагу всієї країни, була використана з метою зміцнення в учительських масах свідомості кончої потреби зробити школу на селі органом поширення сільськогосподарських знань. У № 9 «На путях к новій школе» за 1923 р. вміщено статтю О. Радченка «Підсумки роботи з учительством на Всесоюзній виставці».

Шлях розвитку СРСР по шляху до соціалізму вже ясно визначився на цей час, але ясно було також і те, про що з такою наполегливістю писав у 1922—1923 рр. Володимир Ілліч, — ясно було, що потрібне величезне піднесення культури. Необхідно було зробити все населення не тільки письменним, але й озброїти його широким колом загальноосвітніх і політичних знань, про що говорив Володимир Ілліч, який твердив, що всім — і слюсарям, і теслярам — потрібний широкий політехнічний кругозір. Треба було визначити те коло знань, загальноосвітніх і політехнічних, яким озброїти і все доросле населення, і підростаюче покоління, створити таку систему шкіл, яка кожному бажаному відкривала б широко двері до оволодіння цим обсягом знань і до вищої освіти.

Спочатку система народної освіти виглядала дуже просто: школа I ступеня, школа II ступеня, вуз. Але на кінець 1923 р. картина змінилася. Виросли школи підлітків, школи ФЗУ, ШСМ; треба було зв'язати все це в єдиний вузол, дивитися пильно, щоб у нас не вийшло різних шкіл для різних верств населення: одних — для радянських службовців, других — для робітників, третіх — для селян; щоб кожна школа, якого б типу вона

не була, не ставала чимсь становим, замкнутим, самодостатнім — такою установою, з якої нема виходу (не була б «сліпою кишкою», як ми говорили).

Науково-педагогічна секція ДВР стояла на тій точці зору, що школа повинна бути єдина в своїй різноманітності, що програми всіх шкіл аж до вузу повинні бути так пов'язані між собою, щоб кожний мав можливість перейти в наступну, вищого типу школу і йти далі по шляху загальної освіти. І тут точилась боротьба, але боротьба прихована, яка виявлялася в тому, що ФЗУ і ШСМ намагались перетворити в школи вузькопрофесійні, вихолостити з програм цих шкіл загальноосвітні предмети, марксизм. Освіту дорослих також треба було розширювати по загальноосвітній лінії: не обмежуватися тільки лікнепом, профшколою, а створювати ще школи, які дають знання в обсязі I ступеня, в обсязі II ступеня. У № 2 (5) за 1923 р. було вміщено статтю Н. К. Крупської «Система народної освіти в РРФСР»¹. У № 9 за 1923 р. уже були вміщені тези Н. Крупської з цього питання до з'їзду завідуючих відділами народної освіти, що відбувся 29 листопада 1923 р.²

На наступний 1924 рік журнал продовжував далі розроблення поставлених уже питань. Поглиблювалося, розроблялося питання про зміст навчання — про програми. У № 6 за 1924 р. було вміщено програму для третього і четвертого років школи I ступеня та обґрунтування її П. П. Блонським. Гаряче йшло обговорення питання про методи. У № 1 за 1924 р. було вміщено промову М. М. Покровського на Всеросійському з'їзді завгубвно 29 листопада 1923 р. про комплексний метод, де він, захищаючи його, говорив: «Ми, марксисты, обійтися без комплексного методу не можемо... І мої любі червоні професори, які лають комплексний метод, самі застосовують його, бо інакше й бути не може, бо марксисты використовують його, самі не відаючи — як мольєрівський персонаж говорив прозою, не знаючи цього» (стор. 9).

У цьому самому номері були вміщені «Тези з питання про комплексний метод», прийняті науково-педагогічною

¹ Див. т. 2 цього вид., стор. 141—144.— *Ред.*

² Там же, стор. 154—163.— *Ред.*

секцією ДВР 27 грудня 1923 р. У тезах говорилося про важливість вироблення цілісного світогляду, про необхідність наявності зв'язку між окремими знаннями, що набуваються. Синтез знань не під силу для полишеного на самого себе учня, і робити його він може тільки за допомогою відповідної організації навчального плану і програми. Комплексний метод треба розуміти як синтетичний метод, інакше кажучи, як здійснення в школі не тільки аналізу, але й синтезу як у межах даної галузі знань, так і між різними окремими галузями знань. Цей синтез не повинен бути довільний і штучний, тобто довільно асоціювати що завгодно з чим завгодно. Цей синтез повинен концентруватися на основних питаннях, а не на дрібницях, синтез не повинен сприйматися надто механічно і прямолінійно в тому розумінні, що його треба робити щохвилини, щогодини, щодня в рамках кожного шкільного уроку. Одним способом треба робити синтез у школі I ступеня, де треба робити його на основі окремих завдань, по-іншому — в школі II ступеня, де він повинен відбуватися шляхом координування змісту окремих наук, що вивчаються, і шляхом максимальної узгодженості роботи окремих викладачів одного з одним.

Водночас продовжували висвітлюватися й інші методи. У № 3 за 1924 р. було вміщено статтю П. П. Блонського «Що нам взяти від дальтонського плану?». Він писав про необхідність для вчителів виробляти реальні організаційні плани свого викладання, розробляти їх у письмовій формі, в загальних рисах на весь період і в деталях на два—чотири тижні; писав про необхідність великої колективної роботи вчителів по виробленню єдиного загального плану: єдність плану забезпечує єдність думки і волі. Облікові картки, де учні записують свою роботу, вчать викладачів дозувати роботу учнів, без чого робота не може йти успішно. Дальтон-план учить дітей працювати над книгою, вчить розшукувати в книжці потрібний матеріал, робити виписки, потрібні обчислення, озброює учнів технічними вміннями, потрібними для самостійної роботи з книгою. Учителів дальтон-план учить пояснювати дітям суть завдань, учить їх тих чи інших прийомів роботи. Дальтон-план не якась «педагогічна панацея», писав П. П. Блонський.

Після статті П. П. Блонського в тому самому номері йшла стаття Н. К. Крупської «Пам'ятка з НОП для школи і юних піонерів»¹, в якій говорилося про потребу вчитися раціональної колективної роботи. Потім йшла стаття лікаря В. Є. Ігнат'єва про нормалізацію праці, про значення нормалізації для найбільш швидкого і кращого досягнення поставленої мети, для збереження здоров'я, сил учнів. У № 6 за 1924 р. було вміщено статтю С. Іванова «Питання НОП у школі». У № 4—5 Б. Всесвятський писав про метод шукань (дослідницький метод). З приводу статті Всесвятського і дальтон-плану писав у № 10—12 І. Мерзон. У № 6 В. Вейкшан писав про заочне навчання.

З нових питань з особливою силою висунулося питання про боротьбу з безпритульністю і роботу дитячих будинків.

Війна і пов'язана з нею розруха, а потім голод створили в країні величезну дитячу і підліткову безпритульність. 1917—1921 рр. були роками, коли широко розгорнулася мережа дитбудинків. Але робота в дитбудинках не перебувала на висоті завдання. Не було добре підготовлених, умілих педагогів, сильним був вплив старих притулкових традицій, педагоги йшли в дитбудинки, щоб підгодуватися. Ряд товаришів вважав, що дитбудинки — це місце, де можна ізолювати дітей від шкідливого впливу середовища і вирощувати там стопроцентних комуністів. Представники таких поглядів не помічали, як вони скочуються до старої системи «закритих» навчальних закладів.

Науково-педагогічна секція ДВР стояла на тій точці зору, що дитбудинки треба зробити відкритими, ближче зв'язати їх із школою, робити для дитбудинківців обов'язковим відвідування загальної школи, необхідно підняти рівень викладацького і виховательського складу, ввести працю в ще ширшому масштабі, ніж у звичайній школі, готувати дітей до життя.

Цілий ряд статей з питання про безпритульність було вміщено в 1922—1923 рр., особливо багато статей було в № 3 (6) за 1923 р. У 1924 р. питання ще більше загострилося і майже в кожному номері журналу вміщувалися

¹ Див. т. 5 цього вид., стор. 98—100.— *Ред.*

статті на цю тему (цікавими були статті Є. Лівшиць і Дробкіної, О. Бема, І. Розанова).

Друге питання, яке особливо висунулося в 1924 р., — це питання про піонеррух. З цього питання були вміщені статті В. Дюшен, М. Крупеніної, Н. Крупської, Є. Рудневої.

Основним, стрижневим питанням, що знайшло собі особливо повний вияв на сторінках журналу «На путях к новій школе» за 1924 р., було питання про вчителя, про його підготовку.

У січні 1925 р. намічався Всесоюзний учительський з'їзд. Питання про вчителя і його підготовку висвітлене в іншій статті цього номера журналу. Тому ми тут не спинятимемося на цьому дуже важливому питанні.

Методична робота науково-педагогічної секції ДВР перших три роки — до вчительського з'їзду — проходила у винятково сприятливих умовах. Схеми програм були активно підтримані А. В. Луначарським і М. М. Покровським. У № 1 «На путях к новій школе» за 1924 р., як було вже вказано, вміщена була стаття М. М. Покровського про комплексний метод, а в № 4—5 — «Марксизм у програмах школи I і II ступеня» (довідь на з'їзді центральних і місцевих дослідно-показових закладів і представників методичних бюро губвно 28 травня 1924 р.). Ця доповідь мала величезне значення. Наведено, до речі, перелік статей М. М. Покровського, вміщених у наступні роки. Це були: в 1925 р. в № 1 — «До вчительського з'їзду»; в 1926 р. в № 10 — «Історія і сучасність» і в № 11 — «До викладання суспільствознавства в наших школах»; в 1929 р. в № 3 — тези до доповіді «Система народної освіти» і в № 4—5 — «Перша сесія ДВР». Але цими статтями не вичерпувався, звичайно, вплив М. М. Покровського на роботу науково-педагогічної секції ДВР і на наш журнал. Якнайважливіше стежив він за нашою роботою, приходив на всі важливі засідання, я завжди ходила з ним радитись у важких випадках, коли виникало нове важливе питання. У № 3(6) за 1923 р. було вміщено в журналі «На путях к новій школе» статтю А. В. Луначарського про схеми I і II ступеня, що мало дуже велике значення. І, нарешті, що найважливіше, схеми були затверджені ЦК ВКП(б).

За три роки методичної роботи науково-педагогічної секції ДВР сталося дуже велике зрушення в роботі журналу, здійснювалось конкретне методичне керівництво, приверталась увага до найважливіших основних питань, місцевий досвід уважно враховувався. Наркомос прийшов до з'їзду не з порожніми руками. І тепер, через десять років, журнал «На путях к новой школе» за 1922, 1923 і 1924 рр. читається з великим інтересом, і тепер матеріал не застарів, дуже актуальний. В журналі повно відбивалась боротьба за марксизм в педагогіці, що точилася в цей період.

Перші три роки роботи науково-педагогічної секції ДВР були спрямовані на те, щоб дати основні настанови радянській школі — встановити той зміст викладання, який здатний закласти основи цілісного комуністичного світогляду; встановити, як повернути інтерес дітей до питань боротьби і будівництва, як пов'язати теорію з практикою, як організувати дітей, навчити їх колективно жити, працювати і вчитися. Ця робота виконувалась на основі врахування досвіду передового вчительства, врахування досвіду кращих шкіл при сприянні цілого ряду старих, досвідчених педагогів. Навколо питань школи точилась дуже наполеглива боротьба. Ця боротьба мала дуже велике значення. Підводячи підсумки виконаної роботи за цей період, не можна не визнати її великого значення.

Після Всесоюзного вчительського з'їзду вироблені основи треба було застосовувати в широкому масштабі до масової школи. Саме тут і почалися головні труднощі. Обладнання школи було найжалюгідніше. Паперу не було. Підручників не було. Той крутий злам, який стався в житті країни, створив на фронті підручників справжню катастрофу. Адже без молитов, бога і царя не було жодного підручника для масової школи, і навіть у задачнику дуже хорошого математика і соціал-демократа Шохор-Троцького траплялися задачі просто жахливого змісту: «Такий-то святий помер у такому-то році, а мощі його з'явилися в такому-то році. Скільки часу минуло з дня смерті святого до появи його мощей?» А цей підручник вважався одним з найкращих. Усі підручники були надруковані за старою орфографією. Доводилося їх просто спалювати дотла. Вчителів доводилося вчитись, як учити

дітей без підручника не тому, що заперечувалося значення підручника, а просто тому, що його не було.

У 1921 р. Гуманітарно-педагогічний інститут провів анонімну анкету серед учителів 12 губернських міст, 14 повітових і 27 сіл. Що вона показала? 75% учительського складу були жінки, більше половини вчительства була молодь до 30 років, 40% — із стажем до 5 років, 13% було з нижчою освітою, 63% нічого не читали, навіть романів, навіть підручників, не одержував майже ніхто газет. Імперіалістична війна змінила склад вчительства. У нового вчительства не було педагогічного досвіду, не було знань, була завантаженість домашніми справами, без якої не можна було обійтися при мізерній платі вчителя.

Після революції в школу нахлинула маса дітвори різного віку, малюки сиділи в класі поруч з підлітками, школи були страшенно переповнені. Ті, хто тепер заповнює наші технікуми і вузи, кому десять—п'ятнадцять років тому було вісім—дванадцять років, училися якраз у цих школах з малопідготовленими, недосвідченими вчительками, без підручників, без паперу й олівців. Наполовину вчилися самотужки. У таких умовах треба було перебудувати навчання по-новому. Коли обговорювались питання в науково-педагогічній секції ДВР, звичайно говорилося тільки про те нове, що треба було внести в школу. *Але дуже мало говорилося про те, як це нове пов'язати з тим, що треба було взяти від старого.* Старий хороший, досвідчений учитель вмів учити грамоти, вмів учити чистописання, малювання, вмів заохотити дітей до книги, вмів розповідати, пояснювати, показувати, володів мистецтвом навчання. Молодий учитель часто-густо не вмів цього робити. І наступні після вчительського з'їзду роки багаті на перегини, що особливо живилися тими важкими умовами нашої школи, які ліквідувалися дуже повільно.

Візьмімо ряд прикладів.

Цілком правильним було твердження науково-педагогічної секції ДВР, що природознавство треба пов'язувати з сільським господарством. Але масовий учитель не знав природознавства, ніхто ніколи його ніяких еволюційних теорій не навчав, а сільське господарство він знав з життєвого досвіду — і *теорія* відходила на задній план, ви-

тіснялася сільським господарством. Виходив перегин: *основа науки* випадала.

Або науково-педагогічна секція ДВР твердила, що сучасна школа повинна вивчати сучасність, що без цього вона не виховає з учня борця і будівника, що історія повинна сприяти лише кращому розумінню дійсності. Це твердження було правильне. Але що вийшло на ділі? Вчитель дуже часто сам погано розумів сучасність, і ті години, які йшли на сучасність, часто нічого не давали учневі. Стара історія — історія за Іловайським — вмерла, нова, марксистська історія, яка одна тільки осмислює сучасність, була невідома вчителеві, і вона просто випала з шкільного вжитку.

Або питання про комплексність. Не можна дати цілісного комуністичного світосприймання, не пов'язуючи між собою фактів, явищ. Але треба знати, розуміти, щб з чим пов'язувати. А якщо цього розуміння немає, виходить цілковита нісенітниця: страхокід пов'язують з 1 Травня.

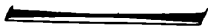
Завдання перебудови всього навчання в дусі марксизму було дуже важливе і відповідальне, вчитель був мало підготовлений, не справлявся зі своїм завданням, не вмів поставити навчання на потрібну височінь, але діти, незважаючи на це, під впливом середовища, яке перебудовувалося, революціонізувалося, все ж таки швидко розвивалися. Робота над учителем була роботою тривалою і важкою. На цьому ґрунті і виросла лівацька теорія про відмирання вчителя.

У наступній статті ми постараємося послідовно розкрити коріння перегинів, які виростили в процесі роботи в наступний період. Нам здається, що такого роду аналіз конче потрібний.

1932 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«На путях к новой школе»
1932, № 8—10*

*Друкується за вказаним
джерелом*

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС СТАТТІ
ПРО ВИКЛАДАННЯ ПРАЦІ В ШКОЛІ

Найголовніше тепер — *пов'язання викладання праці з реальною продуктивною працею*. Про це тепер треба писати.

У галузі *методики* треба писати про те, як підвищувати якість роботи, надаючи роботі певних темпів. Треба, щоб у шкільних майстернях панував виробничий дух.

Стаття про це не говорить ні слова. Мабуть, не треба її пускати.

Листопад 1932 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 76, зап. 3*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКЦІЇ НАРКОМОСУ РРФСР ПРО ВИКЛЮЧЕННЯ УЧНІВ ІЗ ШКОЛИ *

Дана інструкція аж ніяк не може бути прийнята, як сугубо бюрократична, антипедагогічна і така, що перетворює школу в бурсу.

Треба аналізувати *причини* вчинків. Це перше.

Вчинки, які вимагають виключення, розбиваються на ряд категорій:

- 1) хуліганство,
- 2) образа вчительського персоналу,
- 3) порушення розпоряджень адміністрації і педагогів,
- 4) ламання шкільного режиму,
- 5) псування або розкрадання майна школи.

Почнемо з кінця.

Псування або розкрадання майна школи. Перше питання полягає в тому, наскільки обвинувачений *втягнутий у роботу над охороною майна школи*: підклеювання книжок, піклування про чистоту класу, про оздоблення його. Друге питання— чи провадиться робота по роз'ясненню того, якими зусиллями створюється шкільне майно, яких витрат потребує ремонт майна. Спеціально про скло— чи ознайомлюють дітей з роботою на скляних заводах, з добуванням сировини для скла та ін. (Кара-Богаз), чи роблять піонери доповіді про це на загальних зборах і т. д.

Треба з'ясувати обстановку, в якій живе дитина,— наскільки вона міщанська, чи нема у хлопця дрібновласницьких настроїв села.

Залежно від того, якої групи учень, треба було б зацікавити його відповідною літературою. Бібліотекарям треба дати завдання підібрати літературу для читання дітей.

Важливо з'ясувати, наскільки взагалі інтенсивно проводиться робота в справі охорони майна школи, наскільки тут вироблено громадську думку.

Вчинки, які ламають шкільний режим. Не зовсім ясно, що під цим розуміється: куріння в класі, входження невчасно в клас, гучні розмови, поголовний вихід з класу або ще щось. У кожному випадку треба з'ясувати, в чому справа, чим викликаний вчинок — втомою, незнанням шкільних правил і т. д. Учитель повинен сам ясно розуміти межу між звичайним порушенням режиму і злісним порушенням його. Важливо з'ясувати, чи тільки у «взятого на мушку» учня є вчинки, що порушують режим, чи й інші діти порушують його в даному пункті, і з'ясувати, в чому саме полягає ламання режиму і причини цього ламання. Важливо з'ясувати, як здійснюється режим у своїх частинах — чи шляхом наказу і крику, чи (шляхом) роз'яснювальної роботи.

Образ вчительського персоналу. Важливо з'ясувати, чи до всіх учителів це стосується, чи до певного вчителя, чим викликається — образливою поведінкою вчителя, його глузуванням, невіглаством, пихою тощо; загальною нервовою збудженістю учня, його загальним важким самопочуттям і т. д.

Хуліганство. Щодо школи, до вчителя, до товаришів? Треба з'ясувати його коріння — чи пригодницький характер хуліганства, погане ставлення (до учня) інших дітей, відсутність інтересу до школи, вплив вулиці і т. д. і т. п. З'ясування причин вчинків вказує шлях усунення їх.

Учитель повинен розуміти свою відповідальність за поведінку учнів і не звальювати все на них. Учитель повинен бути психологом і розуміти, як він повинен уміти не принижувати почуття гідності учня, вміти організувати по-іншому його навчання, працю і життя. У вихованні питання організації відіграють вирішальне значення. Зацікавити учня, організувати його роботу, відвернути його від звичайної обстановки — це треба вміти зробити.

Не слід перебільшувати позитивної ролі сім'ї і батьків. Ми міркуємо так, наче сім'я — втілення якогось ідеалу, треба знати речі, якими вони є. Надзвичайно важливо звертати увагу на *соціальне походження* дітей, на заняття батьків. Хто двадцять шість виключених з московських шкіл і ті, які пішли із школи? В якій обстановці живуть діти?

Виключаються звичайно діти робітників або дрібних службовців, які живуть в особливо важких умовах.

Обговорення поведінки учня (а не відповідних вчинків) завдає учням часто непоправних травм.

«Шкала «покарань і виключень» — сигнал для батьків: «Бий якнайбільше!»

[Листопад 1932 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, арк. 425—427

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПЛАН ДОСЛІДНИЦЬКОЇ
РОБОТИ ІНСТИТУТУ ДИТКОМРУХУ З ПРОБЛЕМИ
«ПЕДАГОГІЧНА ЦІННІСТЬ ОКРЕМИХ ВИДІВ
ГРОМАДСЬКОЇ РОБОТИ ПІОНЕРІВ
НА ВИРОБНИЦТВІ І В КОЛГОСПІ»

Розпочата Інститутом дитячого комуністичного руху робота має велике значення.

По суті справи я хотіла б сказати ось що.

Треба було б насамперед встановити *неприпустиму* громадську роботу, тобто таку, яка є *важкою або шкідливою*, потребує *великого напруження*, *забирає дуже багато часу*. Треба встановити *типи неприпустимої роботи* і знайти *форми боротьби з нею*.

Далі треба дати оцінку різних видів з точки зору їх *загальноосвітньої* і *виховної* роботи.

Треба подивитись, чого вчить робота з точки зору вироблення навичок *колективної* роботи. Що дає робота з точки зору *організації колективної праці*: вміння ставити важливі цілі, намічати обсяг роботи, планувати її, доцільно розподіляти її так, щоб для кожного було дано *посильну роботу* і *роботу найбільш доцільну*; вміння приходити на допомогу в процесі праці товаришам, вміння враховувати роботу кожного в процесі праці, вміння враховувати результати праці і ефективність цих результатів. «Основа будівництва соціалізму — в організації», — говорив Ілліч.

Необхідно простежити методи проведення *колективної роботи*. Наскільки спочатку дається відповідна *зарядка*; наскільки осмислюється і поглиблюється вся робота; наскільки вона пов'язана із загальноосвітньою роботою, з умінням пов'язувати теорію і практику, осмислювати практику; наскільки звертається увага на вихо-

вання свідомого ставлення до праці і згуртування на основі колективної праці та досягнення колективно поставленої мети.

Необхідно простежити, наскільки зростає в процесі роботи *політична свідомість* дітей, розуміння класових співвідношень, ролі різних організацій, завдань боротьби і будівництва, розуміння соціалізму, розуміння політики партії, розуміння суті радянського ладу, розуміння значення культурного будівництва і т. д.

Треба виявити, наскільки ті чи інші види роботи *підвищують інтерес дітей до знання* (до техніки, природознавства, організації праці, до вивчення мови і літератури і т. д.), наскільки *озброюють навичками самоосвітньої роботи*.

Треба виявити, наскільки ті чи інші види роботи озброюють умінням *критично ставитися* до своєї роботи і дають *правильні мірила цієї самокритики*.

Треба встановити вміння застосовувати *показ ділом* (див. промову Володимира Ілліча на II з'їзді політосвіт) ¹.

Треба подивитись, що дає громадська робота з точки зору *політехнізму*. Наскільки важливі з точки зору озброєння політехнічними навичками набувані в процесі суспільної праці навички, наскільки вони розширюють політехнічний кругозір, дають розуміння суті виробничого процесу, взаємозв'язку виробничих процесів та ін.

Треба, щоб дослідження було не заради дослідження, а мало на меті усунення тих чи інших недоліків.

Роботу розпочато цікаву. Потрібна тільки погодженість.

[29 листопада 1932 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 17, арк. 559

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 36—53.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКЦІЇ ПРО ПРОВЕДЕННЯ ПОТОЧНОГО ОБЛІКУ УСПІШНОСТІ УЧНІВ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ *

1. Інструкція про проведення поточного обліку успішності учнів — для *початкової* школи, а далі говориться про 2-й і 3-й концентри — таким чином, йдеться не про початкову школу, а про початкову плюс середню школу.

2. В інструкції говориться про необхідність вивчення побуту учнів та індивідуальних особливостей учня. Пропонується старий дореволюційний метод — «відвідування учня вдома», а не говориться, як вивчати навколишню обстановку і сім'ю дитини... Рада сприяння школі — щось знеособлене. Діти групуються за походженням, але нема вивчення обличчя батьків — робітник, який саме і т. д., — класового їх обличчя; нема вивчення району (Тишинський ринок та ін.), не робиться з вивченої обстановки відповідних висновків.

3. Коли говориться про знання, нічого не говориться про *розуміння*, а тільки про засвоєння.

4. «Самостійні роботи» випускають з уваги самостійні роботи дітей за дисциплінами (читання, писання творів, всіляка оформлена дослідницька робота).

5. Нічого не сказано про тематику контрольно-перевірних робіт, їх цільові настанови (перевірка розуміння, перевірка запам'ятовування, перевірка вмінь — зростання успішності і т. д.). Мірила показників дано за пред-
метами.

6. Щодо відстаючих — треба дати конкретні вказівки, як організувати допомогу.

7. «Соцзмагання і ударництво» потребує особливого

аналізу — іноді воно набуває дуже негативного характеру, висуває рвачів, затоптує більш скромних. Не можна ставити знак рівності між дорослими і дітьми.

8. «Характеристика на кожного учня». — Треба дати *зразки характеристики*, інакше може вийти казна-що.

9. Проти введення «незадовільно», «задовільно», «добре».

10. Дуже невдалий *примірний список показників поточного обліку*. Наприклад, з *рідної мови* для I ступеня треба звернути увагу на звичку до читання вголос і про себе, на *свідомість* читання, на розуміння літературної мови, на запас слів і понять, на вміння читати за ролями, розбиратися в газеті, в книжці, в довіднику. Треба, щоб учень міг зрозуміло розповісти про яку-небудь подію, відповісти до ладу на запитання. Треба, щоб писав чітко, правильно, вмів пояснити, чому він написав так, а не інакше.

Написано все загально і ні до чого це.

Форма четвертої характеристики зовсім незадовільна — поведінка головним чином.

11. *Інструкція про перевірки іспити в кінці навчального року*. — 1) Бесіди про значення перевірки, про облік результатів з дітьми не проводяться — не згадується про це. 2) У старих «іспитах» найгіршою була «випадковість»: усе добре йшло, а тут занедужав у цей день; розхвилювався; забув «раптом» і т. ін. 3) Форма перевірки і обстановка — «інспектор приїхав!». 4) Індивідуальний підхід. Значить, що кого запитати, над чим довелось учневі особливо попрацювати.

«Правила переведення учнів». — Відносно літніх занять не сказано.

12. *На прийом звернуто недостатню увагу*.

[Грудень 1932 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, арк. 424

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ М. Н. СКАТКІНА
«ТРАДИЦІЇ СТАРОЇ ШКОЛИ ЖИВІ» *

М. Скаткін — дуже цінний співробітник, добре захищає те, в чому переконаний. Дана стаття цікава, розкриває коріння методів, які дехто почав знову захищати. Він добре розкриває те, що активний метод від активного методу різниться.

Кінець треба викинути, стор. 23, бо наведений приклад — спостереження над розчинністю цукру, — по-моєму, не доводить схожості методу Райкова з методами безпредметного спостереження. Навпаки, він вчить із спостереження робити зисновок. Адаже читач може подумати, що автор проти того, щоб учити дітей спостерігати.

Отже, викинути кінець, як пропонує і сам автор. Можна було б ще скоротити трохи, але без згоди автора цього робити не можна.

Стаття цікава. Треба пустити.

Грудень [1932 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 77*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ДЛЯ ДИТЯЧОГО САДКА

Мені здається, що робота в дитячому садку задумана неправильно.

Дітям дуже мало про щось розповідається, не розширюється анітрохи їх обрій. «Організуючі моменти» — антирелігійна пропаганда, Ленінські дні, Червона Армія, інтернаціональна пропаганда — епізоди, відірвані від усього іншого. Страшенна вульгаризація і спрощенство.

Що говориться про домівку? Чи говориться, як поводитися з малюками, як допомагати мамі, бабусі? Треба говорити про те, що дорослі працюють, втомлюються, хворіють, одержують гроші за роботу, готують їжу, щось купують. Взагалі сім'я *«ліквідована як клас»*. Ліквідовані люди... Мораль — *що погано, що добре* — про це немає мови.

Словник дошкільнят не розширюється. Казки старі говорили про людей, тепер про людей немає мови. *Не розширюється обрій:* звірі, птахи, негри, індійці, китайці і т. д., про природу — не розповідається. Те, що розповідається — жахливо вбоге. Дітей треба *вчити слухати, розвивати їхню мову*. Ігри мають бути організуючими, поняття про природу ширшим... *Вчити систематично малювати.*

Вчити організуватися — організаційні ігри.

Різкий жарт дорослого виховує боягуза.

Не боятися людей, не боятися інших дітей — не означає не давати самому посидіти, подумати, попрацювати. Але треба, щоб тягнуло в товариство інших дітей, інших

людей. Музика багато дає, *гра особливо*, спільна радість, спільна дія, спільна праця. Дуже важливо, щоб були визначені *форми гри, форми дитячої праці*. Треба, щоб гра давала організаційні навички, певний радісний настрій, учила переборювати перешкоди, фізично зміцнювала. Вивчати дитячі ігри. Трудові ігри. Ігри, пов'язані з життям... Дитяча праця — загальна мета, яка цікавить усіх, робота кожного. «Ми».

Питання організації надзвичайно важливі.

Використовування сучасної техніки для цілей дошкільного виховання — пересування, радіо, розповіді по радіо, малюнки та ін.

Особливо *важливо у нацменів*, особливо важливо на селі, в колгоспі розв'язати руки селянці — навчання, громадська робота.

Пережитки минулого в сімейному вихованні — «глава» сім'ї, власництво та ін. — усе треба викоренити. Так організувати побут, щоб батьківські почуття не ліквідувались, підносились на вищий ступінь.

Що впливає? Необхідність, щоб *дошкільне виховання звійшло в побут і в місті, і на селі* (і там і там прірва між містом і селом заповнюється). Треба так будувати дитячий побут, щоб він був під наглядом добровольців-культурармійців, щоб кожна мати могла стати цією культурармійкою і знайти задоволення своїх батьківських почуттів в обслуговуванні дітей. Для цього треба *перевиховувати культурармійок-дошкільниць показом, практикою* під керівництвом досвідченого працівника...

Організувати середовище, яке оточує дітей. Одне розвивати, від іншого відвертати. Навколишнє життя розвиває *інтерес до техніки*. Давати вихід цьому інтересові. Іграшки, які збуджують цей інтерес. Давати *вихід активності* (виховувати активних будівників соціалістичного суспільства). Виховувати свідомість — будити думку, організувати дитяче мислення.

Зовсім особливе значення має *малюнок. Будова*. Дошки у дитсадках. Крейда. Обладнання, яке забезпечує рухливість.

Треба колективіста виховати. Багато дають *спільні переживання — музика, спільні дії*.

Пізнання дітей, особливо його розвиток. Пізнання природи. Особливості дитячого віку. Слова для дітей

означають часто інше («білий», «кооперативи», «в пустелі», «бідняк» і т. ін.). Природний метод — стикання з речами: не тільки дивиться, але й впливає на них, давати достатню кількість предметів для пізнання.

Питання про іграшку. Оцінка виставки іграшки. Заводна іграшка подобається дорослим, але не дітям. *Інтерес до техніки* створюється в праці, *в русі*. Пізнання і праця. Близькість одного до одного. Інший природний спосіб пізнання — *гра*. Гра — пізнання — праця. Величезне організуюче значення гри. Вдивлятися в те, як діти грають. Гра — це один з могутніх засобів зближення, самодисципліни, розвитку колективності. *Повторення ігор*.

Спілкування з підлітками, з дорослими — не замкнений дитсадок, з якого нікуди не випускають. Роль *піонерів*.

Прагнення до наслідування (гра «в п'яних», «в піонерів», «у колгосп»). У що граються діти — це визначається тими впливами, під якими вони живуть.

Невтомно розширювати обрій. *Показ, конкретність, наслідування, зображення, гра, праця*. Форми гри і праці. Геть *словесність* з дитячого садка! Вона є однією з найважливіших небезпек.

Активність і свідомість повинні виховувати.

Виховання колективістів. Самотність — дрібне індивідуальне господарство. Колективізм виключає самотність. Спільні переживання радісні...

[1932 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 23, арк. 557—560

ПРИМІТКА ДО СТАТТІ Г. Б. ПОЛЯКА «СОЦЗМАГАННЯ В ШКОЛІ» *

Ми пускаємо дану статтю лише порядком обговорення.

Питання про соцзмагання — питання надзвичайно важливе, воно повинно розглядатися під кутом комуністичного виховання. Просте копіювання форм соцзмагання, практикованих серед дорослих, може призвести до зовсім не бажаних наслідків. Зокрема, треба бути дуже обережним з преміюванням, яке може, будучи неправильно поставленим, розвивати власницькі інстинкти, рвацтво. «Чим преміюють? Якщо преміюють тільки книжкою, не варто змагатися», — говорять інколи підлітки.

Не можна випускати з уваги, що соцзмагання, неправильно поставлене, дуже нервує дітей. Воно може викликати дуже багато образ. Є діти, завантажені домашньою роботою по кілька годин на день, не маючи куточка, де присісти, їм ніхто не допомагає в домашньому навчанні, а є діти, які вдома не мають ніякого навантаження, можуть готуватись в хорошій обстановці, дістати від близьких відповіді на всі незрозумілі запитання. Умови, в яких відбувається соцзмагання, зовсім відмінні для різних дітей. Виграє не син робітниці, а син відповідального, добре оплачуваного службовця. Все це треба мати на увазі.

Потім питання про ступінь свідомості. Треба вибирати дуже продумано мету соцзмагання, вести дуже велику роз'яснювальну роботу. Це питання потребує всебічного обговорення.

Лютий 1933 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 79, зап. 3*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС БУКВАРЯ, СКЛАДЕНОГО ПРАЦІВНИКАМИ ДОСЛІДНОЇ ШКОЛИ НАРКОМОСУ ІМЕНІ П. Н. ЛЕПЕШИНСЬКОГО *

Дослід — справа хороша, потрібна. Але при проведенні нових дослідів треба враховувати той досвід, що вже є.

У справі навчання грамоти — читання і писання — є вже величезний досвід, його треба враховувати, а не плювати на нього з висоти дослідної школи Наркомосу.

1. Перше, що треба врахувати з наявного досвіду, — *це добір того матеріалу*, на якому здійснюється навчання. Слова, фрази повинні бути зрозумілими дитині. Це повинні бути слова, найбільш вживані в тому побуті, який оточує дитину. Про це в свій час дуже добре писав Л. Толстой; і його буквар, і книжки для читання були показом того, як треба добирати матеріал для букваря і перших книг для читання. Треба, щоб увага не відверталася роздумуванням над тим, що́ те чи інше слово означає.

Подивимося, чим з цього боку є буквар дослідної школи Лепешинського.

Візьмемо дитячі імена, якими оперує буквар: Мура, Рома, Мара, Іра, Діма, Сіма, Тіма, Кіра, Ната і т. д. Імена більше міські, імена дітей інтелігенції переважно.

Які слова фігурують на перших уроках? Крім пресловутих, давно висміяних *ура, рама, рана*, при проходженні літери *о* йдуть у хід слова *ром* (явно, його знають усі діти!), *лом, сом, віл, вила, іва, липа, пішак, ялик, ярмарок* і т. д.

Про що говориться на перших сторінках? «Наша Мура мала», «Рама малі», «Ліза мила рис», «На, Зіно, сіно», «Зіна дала кішці кашку». («Так і буде кішка їсти кашку!» — подумає учень). В букварі для малюків говориться: «Ленін умер, але справа його живе» — і ні слова більше, зате: «Тьотя Юля любила дітей, вона подарувала дітям дзигу» і т. д. і т. п.

Страшенно нецікавий, беззмістовний, малозрозумілий матеріал! Нудьга смертельна.

2. Автор чув, очевидно, про «глибинні слова», які особливо легко засвоюються, але застосовує з них тільки *ау* і *мама*, а *тата* вважає більш важким, ніж *Рома* і *віл*.

3. Встановлено багаторічним досвідом, що читання і писання повинні бути тісно пов'язані між собою, одночасне слухове, зорове і моторне опрацювання найкраще забезпечує успіх навчання письма і читання. В букварі *дослідної школи цілковитий розрив між читанням і писанням*. Так, на другому уроці читають *мама*, а пишуть *п* і *т*, а читають їх на двадцять четвертому і двадцять восьмому уроках! М'який знак вчать шукати на сьомому уроці, а читати його вчать на п'ятдесят другому уроці!

4. Досвід показує, що для того, щоб діти швидше навчилися грамоти, треба раніше пускати в хід найбільш уживані літери, які найчастіше зустрічаються, — в дослідному букварі слова *тата*, *дім* вважаються малодоступними...

5. Досвідом встановлено, що треба давати спочатку *одне* позначення літери, через що за кордоном вводять букварі, які поспіль надруковані одним писаним шрифтом, а буквар *дослідної школи* дає відразу велику друковану літеру *А*, малу друковану літеру *а* і писану *а!*

6. Досвід показує, що при навчанні письма треба вчити не тільки списувати літери, слова, але й самостійно писати їх, в букварі *дослідної школи Наркомосу* самостійне письмо вважається «лівацьким ухилом», який принижує роль учителя, і тому практикується одне чистописання, списування...

7. Треба вчити розкладати фразу на слова, слова — на склади, склади — на літери — в цьому полягає аналітичний метод, в букварі *дослідної школи* ми бачимо

лише розкладання слова на склади, але виділення літер нема зовсім (у відношенні до приголосних літер).

8. Синтетичний метод — від літери до складу, від складу до слова, від слова до фрази — зник зовсім. Ніякого аналітико-синтетичного методу не вийшло. Вийшов звичайний, тільки дуже поганий складовий метод — інакше кажучи, метод цілих слів (*кум, віл* і т. д.), тільки з вихолощеним змістом.

9. Старий складовий метод мав ту перевагу, що допомагав переборювати труднощі складних складів, добирав склади за їх трудностю. А тут на добір складів, на переборення складових труднощів зовсім не звертається уваги.

10. Малюнки в букварі повинні даватися в обмеженій кількості, завдання їх — виклика́ти певні асоціації, які допомагають спочатку запам'ятовуванню слів і літер. Треба, щоб малюнок виклика́в певну *одну асоціацію*.

Малюнки букваря дослідної школи все це випускають з уваги. Зміст малюнків так визначається авторами: «Лізі десять років (у фартушку), дає мамі рис...» Хто кому дає їжу — невідомо, чому це рис — теж невідомо. І всі малюнки в такому роді.

Буквар жахливо безграмотний з методичної точки зору, хто його писав — невідомо («працівники дослідної школи НКО» — це типова знеосібка)...

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 399—400*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
П. М. ЖУЛЄВА «КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ
ПІСЛЯ БУКВАРЯ» *

Матеріал зрозумілий для дітей I групи, — нема тут ні «промфінплану», ні «блюмінгів», ні інших незрозумілих дітям цього віку речей. Матеріал досить цікавий, але все ж малофабульний.

Нема зростання матеріалу ні за обсягом, ні за запасом слів, ні за змістом. Майже немає навколишнього життя дорослих, людей мало. Вводиться інтернаціональний елемент.

Невдалі, на мою думку, на стор. 3 вірші «Чому» (про жовтенят) і «Закон жовтенят»: це самий початок, а тут і партія, і безбожники, і все, що хоче.

Незважаючи на те, що матеріал досить цікавий, все ж, можливо, він мав би бути змістовнішим.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 290*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
О. В. ФЛЕРОВА І М. П. ТЕРЯЄВА
«ПЕРША КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ ПІСЛЯ БУКВАРЯ»

Матеріал для читання, на мою думку, підібраний невдало. Нема в ньому живого життя, нема дорослих людей, їх переживань, їх взаємин, в усіх статейках тільки розмовляють, а нічого не трапляється.

Діти ще малі, щоб відрізнити вірші за ступенем їх художності, а зміст не запам'ятовується, бо він безфабульний. *У вісім-дев'ять років цікавить не форма, а фабула.* Тому такий величезний успіх у дітей мали в свій час «Книги для читання» Л. Толстого. А якщо читати те, що нецікаве, погано запам'ятовується і форма.

У книжці багато «чергових» бесід, яких ніяк не варто було б вплітати в перший рік навчання. Розумнішими, прочитавши цю книжку, діти не стануть.

Погано навчатся читати — і грамотнішими не стануть, бо те, що цікаве, перечитується десятки разів, і кожне слово вривається в пам'ять. І як діти не люблять, щоб в улюбленій казці дівчинка, яка ходила в рожевому платті, раптом виявилася в голубому, так вони обов'язково писатимуть так, як написано в книжці улюблений вірш або оповідання. Ні за що не напишуть *банка*¹, нехай не знають жодного правила. *Інтерес до матеріалу, який читається, визначає в I групі успіхи грамотності*².

[1933 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 285

¹ Очевидно, мається на увазі, що діти не напишуть *банка* замість *банька*.— *Ред.*

² Підручник не було видано.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
П. О. АФАНАСЬЄВА І І. Н. ШАПОШНИКОВА
«ПОЧАТКОВІ ВІДОМОСТІ З ГРАМАТИКИ
І ПРАВОПИСУ» *

Дана книжка, на мою думку, цілком хороша. Вона являє собою головним чином задачник з правопису. Без достатньої кількості вправ важко навчитися правильно писати.

Добре, що вправи даються на прикладах з повсякденної, відомої дітям мови, а не на словах, зміст яких треба ще пояснювати.

Стор. 27. «Звук і літера». — На мою думку, *треба краще пояснити цей параграф.*

Те, що спочатку даються малюнки, — добре. Це необхідно, щоб в'яснити, що таке речення. І раніше для цього використовувалися малюнки завжди.

[2 березня 1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 294*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА К. Б. БАРХІНА
ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ «РОСІЙСЬКА МОВА.
ЧАСТИНА I»

Даний підручник (К. Б. Бархіна) мені здається значно менше вдалим, ніж відповідний підручник П. О. Афанасьєва та І. Н. Шапошникова¹. У ньому «понатикано» багато сучасних слів і понять, але відносно граматики значно *менше систематики*, завдання значно менше продумані і не зосереджують, не концентрують уваги на головному (це один з великих недоліків попередніх завдань), не передбачають часто тих труднощів, які мають переборювати учні. Відносно «Звука і літери» — пояснення не кращі, ніж у П. О. Афанасьєва, а гірші.

Нема *словничка*, що є великим недоліком.

Орієнтація на інтелігентську дитину: «Мама поїхала подорожувати».

Навчитися правильно писати за цим підручником важкувато².

Березень [1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 297—298*

¹ Див. попередній відзив.— *Ред.*

² Підручник не було видано.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
А. ПОЛОВИНКІНА «ГЕОГРАФІЯ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ. ЧАСТИНА І. ДЛЯ УЧНІВ ІІІ ГРУПИ»

Цей рік потребує великої популярності. Популярність полягає в зрозумілому роз'ясненні, в конкретному роз'ясненні і в систематиці матеріалу. Дуже часто буває, що, спиняючись і на без того зрозумілому матеріалі, перескакують через важчі поняття, вважають конкретним те, що для дітей неконкретне. Ганяючись за популярністю, вводять ряд деталей, які відвертають увагу дітей від основного.

Як стоїть справа в автора даного підручника?

Візьмемо перший розділ — «План і карта».

Починається розділ з оповідання, як діти, ганяючись за білкою, заблудили в лісі. Не могли визначити, де «право», де «ліво». На прикладі дітей, які стоять обличчям одне до одного, автор намагається показати, що «право», «ліво» не є ще напрям. Висновок автор хотів зробити той, що завжди треба ставати так, щоб «право» чи «ліво» завжди означало один напрям. Але, почавши оповідання дуже популярно, він кінець зовсім зжужмив, і буде зовсім незрозуміло учневі, до чого тут все це оповідання про дітей, які заблудилися. Зате випадає поняття *горизонт*. Воно дається значно пізніше. Можливо, це і правильно. Поняття досить важке, особливо для міських дітей. Тут необхідна екскурсія.

Наступне поняття — *країни світу* (автор говорить: *сторони світу*) — популярності ніякої немає. Інструкція: «Запам'ятай добре напрям з півдня на північ, від нього

ти знайдеш всі інші» — мало допомагає. Далі йде повідомлення, що мореплавцям допомагають компас і карта, а потім уже пояснюється, що таке компас, що таке карта. «Компас» входить тепер в усі географії для третього року навчання, але скрізь пояснення про компас малозрозумілі, бо діти не знають, ні що таке магніт, ні чому стрілка тягнеться на північ. Для третього року про компас важко пояснити. Далі йде «Як самому зробити компас» — можливо, цього і не треба давати в підручнику. «Як зображують напрями на карті» — зайве і нічого не пояснює додатково.

«Масштаб» починається з розповіді, дуже простенької, — і раптом карта Європейської частини СРСР, потім «Як змалювати шлях», потім «План місцевості» (задача про червоноармійців непогана), зображення площі, потім поняття про карту. Про план будинку, двору, вулиці не говориться і не дається дітям ніяких практичних завдань, пов'язаних з вимірами, а тим часом це одна з робіт, які захоплюють дітей.

Висновок. У першому відділі справжньої популярності немає, хоч автор дуже правильно виділяє моменти, які потребують пояснення, але увага дітей трохи розкидається, не зосереджується на головному, систематика не досить витримана.

Перевірних запитань нема, завдань теж.

Малюнки дуже хороші, але вони не пронумеровані, і тому важко встановити, наскільки малюнок впливає з тексту, ілюструє текст. Потрібні підписи під малюнками.

Візьмемо розділ VI — «Форма і величина Землі».

Горизонт пояснюється непогано, але не зазначається, що з більш високого місця видно далі — горизонт розширюється. Наприкінці запитання: «Що ж таке горизонт?» (Перше методичне правило — не запитувати «що таке?»). І відповідь — неправильна: «Горизонт — це лінія, далі якої ми не бачимо».

Люди їдуть від Ленінграда до Владивостока — ніде краю Землі не бачать, але скрізь бачать далекий горизонт. «З цього впливає, — робить висновок автор, — що Земля опукла» (стор. 59). Приклад цей ні до чого, і висновки не впливають із сказаного вище.

Автор говорить про місячне затемнення раніше, ніж сказав про рух Землі, і т. д. і т. п.

Автор правильно виділяє питання, які потребують пояснення, але в нього хибує систематика, справжньої популяризації немає¹.

[Березень 1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 186—187*

¹ Підручник не було видано.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО ДИТЯЧУ КОМУНІСТИЧНУ ОРГАНІЗАЦІЮ ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА»

1. Мені здається, що в даний момент нам особливо треба звернути увагу на те, щоб викинути з піонерроботи бойскаутські форми. Тому я пропоную «Закони і звичаї» замінити коротким переліком основних поглядів, яких повинен дотримуватися піонер («Хто такі піонери»), і докладним інструктивним листом.

2. Якщо треба особливо висувати тепер питання навчання, то це не означає, що справа *тільки* в навчанні. Треба все ж орієнтуватися на промову Ілліча на III з'їзді комсомолу, оскільки в Урочистій обіцянці діти говорять, що «неухильно виконуватимуть заповіді Ілліча». А в промові на III з'їзді Ілліч говорив про комуністичну мораль, про необхідність громадської роботи: «Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»¹; говорив про те, щоб кожну вільну годину використовувати на суботники, на допомогу населенню, на забезпечення чистоти і розподіл харчів, проявляти в кожній роботі ініціативу і почин; з дванадцяти років діти повинні, на думку Ілліча, виховуватися у свідомій і дисциплінованій праці. А в проекті про працю забули, тільки про навчання говориться. Забуто питання і про класову боротьбу, про боротьбу зі старими дрібно-власницькими пережитками, з антисемітизмом і т. д.

3. Особливо важливо, щоб *кожний* піонер ніс навантаження по громадській роботі — допомагав малюкам,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 261.

старим, виконував яку-небудь роботу на громадському городі. У нас громадська робота забувається, а в ній уся суть.

4. Мистецтво повинно бути поставлено на службу згуртуванню дітей, тут треба наполягати на *співи*, на *ігри*, які привчають діяти організовано. Гра повинна відігравати найважливішу роль у піонерорганізації, особливо повинна вона охоплювати ранній вік. Важливо, щоб гра згуртовувала, розвивала ініціативу. Гра — одна з дуже важливих ланок виховної роботи.

5. Особливо важливо, щоб діти вчилися боротися з дрібновласницькими звичками, егоїзмом, прагненням самому якнайкраще влаштуватися, з міщанством, рвацтвом та ін.

6. Важливо, щоб вони звикали діяти в усьому колективно, вміли б підкорятися загальним рішенням, дбати про честь колективу, про його успіхи. Колективіста треба виховувати.

7. Відносно значків. Треба, щоб значки були не ознакою чину, а тільки допомагали орієнтуванню. Наприклад, значок юного натураліста корисний у тому відношенні, що він показує, що до цього юного натураліста можна звернутися із запитанням відносно рослин, тварин; значок юного техника означає, що хлопець зобов'язаний знати, як полагодити машину, двері та ін. Але значки, які лише показують «звання», по-моєму, не потрібні.

8. На мою думку, треба, щоб дітей приймали в піонери не за простою заявою, а щоб діти спочатку зобов'язані були прочитати певні книжки (три-чотири), виконати певну роботу (наприклад, попрацювати на дитячому суботнику, проявити яку-небудь громадську ініціативу). Тоді цілком природно було б вимагати від дітей чужих класів, які бажають вступити в піонери, більше. Це скоротило б, можливо, число піонерів, але зате підвищило б якісний склад піонерорганізації і зробило б непотрібним виключення.

9. Треба, щоб кожна ланка вела облік роботи кожного піонера і піонери, які не ведуть роботи, втратили б право спочатку носити галстук, а через деякий час просто вважалися б вибулими. Піонери повинні бути активістами.

10. Не слід ставити знак рівності між школою і піонерорганізацією і методи школи цілком застосовувати до піонерорганізації.

11. Відносно жовтенят також не слід встановлювати «законів» на зразок: піонер «любить», піонер — «друг дітей», піонер — «приклад», піонер «добре поводить» вдома і т. д. Усе це страшенно невизначене і має якийсь архіміщанський характер, пахне повчанням класної дами. Нічого, що виходило б за межі класно-дамського повчання. Не можна так.

15 березня 1933 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 17, арк. 617—618*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС П. О. АФАНАСЬЄВА
ТА І. Н. ШАПОШНИКОВА «ПІДРУЧНИК
РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.
ГРАМАТИКА І ПРАВОПИС. ЧАСТИНА II» *

Перше, що впадає у вічі,— це відсутність будь-якого вступного слова — пояснення, що і для чого пояснюватиметься в книжці. Це підручник для III групи. III група відрізняється досить різко від II тим, що діти III групи починають уже вдумуватися в оточення. Це їх прагнення осмислити оточення, в тому числі і своє навчання, треба підтримувати.

Даний підручник вважає, що не варто витратити слів на розмови, і з перших же рядків починається: «Завдання 1. Прочитайте вірш. Про що говориться в першому реченні? А в другому? В третьому?» І так далі. Такий прийом для сучасної школи III групи навряд чи доцільний.

Крім того, такий підручник, як підручник граматики, не гріх було б почати хоч би з побіжного повторення пройденого, бо необхідно показати вчителю, як треба перекидати міст між тим, що дитина знає, і тим, що вона вивчає нове.

Перейдемо до завдань.

Завдання 2 сформульоване не досить ясно. Завдання написані для дітей, але й дорослий мусить прочитати спочатку разів зо два, перше ніж зрозуміти, в чому справа. Зразок треба давати не в середині, а наприкінці завдання.

Завдання 3 на стор. 2 говорить: «Покажіть *схему*, як пов'язані одне з одним слова в даних реченнях». Але ж треба пояснити дітям, що таке *схема*. Правда, в «зразку» автор показує, що він під *схемою* розуміє.

Завдання 7 передбачає, що діти вміють уже писати розповіді на такі теми: «Як у нас в колгоспі з'явився трактор». Давати таке завдання (написати на таку тему) без пояснень, як писати, на початку третього року не годиться.

Завдання 10 говорить: «Машини і знаряддя». Машина протиставиться знаряддю праці. Треба давати завдання, ясні для дітей.

У завданнях параграфу 2 треба було б не тільки вчити підводити предмети під певні категорії, але й *придумувати* слова певних категорій. Одночасно з граматичними вправами треба працювати і над розширенням словника.

На стор. 10 говориться, що явища природи, час дня та ін.— це те ж предмети. Це неправильно. Взагалі визначення в авторів часто неточні. Кожне визначення їх дуже умовне, наприклад, на стор. 17 говориться про «діючі предмети», а стіл, який стоїть, або книга, яка лежить,— що це? Діючі предмети?

Стор. 22 — квадратики не є ще схемами.

Висновки. Мені здається, що не можна будувати граматику на одних завданнях, *треба дещо і розповідати дітям про слова, про мову*, звичайно, в дуже простих формах, зрозумілих дітям.

Не можна давати неточних, натягнутих визначень.

Не можна граматику відокремлювати від роботи над мовою, над словником, над літературною мовою.

Завдання страшенно одноманітні. Нема завдань, які збуджували б активність дітей у справі вивчення мови. Нема завдань на придумування прикладів, нема вказівок на звичайні помилки, нема самостійних письмових робіт.

Завдання не ускладнюються.

Взагалі *вивчення мови перетворюється на досить нудний процес.*

Навряд чи можна даний підручник стабілізувати.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк 429

ВІДЗИВ НА РУКОПИС О. І. ГУКОВСЬКОГО
«ЕПОХА ФЕОДАЛІЗМУ. ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ
ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ» *

Підручник з історії для середньої школи повинен бути сугубо конкретний. Повинен давати *картини минулого в сугубо конкретній формі*, давати *картини суспільного укладу в цілому*, давати суспільні уклади в *їхньому розвитку*. Підручник з історії для середньої школи — не вчений трактат, не наукове дослідження.

Найважливіше, щоб учень схопив специфіку суспільного укладу, те, чим цей уклад відрізняється від інших укладів, які були рушійні сили даного укладу. Підручник повинен бути наскрізь пройнятий матеріалістичним розумінням історії, але це досягається не великою кількістю цитат з Енгельса, а продумуванням матеріалу з матеріалістичної точки зору. З матеріалістичної точки зору в основі лежить виробництво, його специфіка, розмах. В історії важливо брати це виробництво не само по собі, а показувати, як воно саме впливає на весь уклад, на культуру та ін.

Підручник Гуковського не дає живих картин праці, побуту, культури того часу... В учня створиться уявлення, що Римська імперія — це щось на зразок сучасної держави, тільки у нас робітники, а там були раби...

Незважаючи на цитати з Енгельса, виходить не матеріалістичне висвітлення *розвитку* суспільства, а ряд більш або менш правильних міркувань на історичні теми.

На мою думку, підручник не годиться.

[Квітень 1933 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 332

ВІДЗИВ НА РУКОПИС В. В. ГОЛУБКОВА
І Л. С. МИРСЬКОГО «ХРЕСТОМАТІЯ З ЛІТЕРАТУРИ
ДЛЯ V ГРУПИ» *

Хрестоматія мені надзвичайно подобається. Дуже хороші передмови і розгляди творів. Знайдений підходящий тон — нема загальних фраз, незрозумілих питань, нема сюсюкання. Хрестоматія дає дуже багато, в ній червоною ниткою проходить класовий підхід до кожного письменника і до кожного твору, сугубо конкретний.

Найменше мені сподобалась III частина, де на стор. 8 раптом з приводу одного прислів'я читаються повчання школяреві (правда, це єдиний випадок), відносно загадок — велика кількість їх набирає якогось розважального присмаку. Багато недоговореного — наприклад, про мову, про відтінки у змісті. Нема «оповідей» про сучасність, які все ж таки подекуди є, нема зв'язку фольклору з народною творчістю — піднесення фольклору на найвищий ступінь у Країні Рад. Звичайно, це питання складне, але трошки треба було б сказати.

Можливо, це з мого боку вже занадто підвищені вимоги, і, можливо, по-справжньому про фольклор говоритиметься в старших групах.

У цілому підручник дуже хороший.

[1933 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 311

ВІДЗИВ НА РУКОПИС Н. Н. АНДРЕЄВА
І І. А. ВІНОГРАДОВА «ХРЕСТОМАТІЯ
З ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ 5-го РОКУ НАВЧАННЯ»

Хрестоматія непогана, за типом схожа на хрестоматію Голубкова¹. Проте методично вона мені здається слабшою: контрольні запитання менше спонукають до самостійної думки, в них більше випитування. Запитання даються такого типу: «*Що таке байка?*», «*Що таке рима?*» і т. п.

Говориться про назви різних видів вірша — ямб, хорей та ін., але не говориться жодного слова, до якого типу віршів (за змістом) підходить той чи інший тип віршування, тобто не сказано головного. Взагалі змістом дана хрестоматія бідніша за хрестоматію Голубкова.

Характерно, як подається біографія Горького: говориться тільки про минуле Горького, про сучасне сказано в кількох рядках.

Про фольклор сказано зовсім недостатньо; відносно класового характеру сказано, але показано цей класовий характер зовсім недостатньо. Відносно «епок» зовсім не сказано. Весь сучасний фольклор зведено до частівок.

Це щось не те, що треба сказати.

Хрестоматія Голубкова, на мою думку, краща².

7 квітня 1933 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 314

¹ Див. попередній відзив.— *Ред.*

² Підручник Н. Н. Андрєєва і І. А. Виногорова не було видано.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
Є. Я. ФОРТУНАТОВОЇ «КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ.
ЧАСТИНА II» *

Матеріал підбрано живий, фабульний, художній. Безперечно, книжку читатимуть діти з інтересом.

Я тільки категорично заперечую проти казки «Пих». Вона малозрозуміла і нічого не дає. Не вийшов, по-моєму, дослід з картопляним борошном. Не вдалося також оповідання про 1 Травня (стор. 115). Не можна писати, що з інших країн надходять вісті, що там були розстріли. Адже справа йде не про 1933—1934 рр., а про ряд років.

Книжка світла якась, по ній діти навчатися, безперечно, добре читати і розуміти прочитане.

Одне тільки непокоїть. Якщо порівняти цю книжку з програмою із суспільствознавства для II групи, видно, що програми розраховані на різні вікові групи. У програмі із суспільствознавства порушено ряд дуже важливих питань класової боротьби. Вони зачеплені трохи і в книжці для читання, але дуже вже трохи. А вставки можуть зіпсувати цілісне враження.

4 травня 1933 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 132*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС Н. С. ПОПОВОЇ
«ПІДРУЧНИК З АРИФМЕТИКИ ДЛЯ 2-ГО РОКУ
НАВЧАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ» *

Підручник, на мою думку, порівняно вдалий.

У ньому добре те, що вправи побудовані продумано, так, що в результаті кожної вправи маємо певну навичку. Загальний навик додавання, віднімання і т. д. автор розкладає на ряд складових ланок і розташовує їх у порядку зростаючої трудности.

Дуже добре, що задачі чергуються з вправами з лічби, одне одного доповнює. Задачі, загалом, доступні для розуміння дітей, хоч більше розраховані на село. Я не впевнена, чи знають діти II групи в місті, що таке «зяблева оранка» і т. ін.

Задача № 15 на стор. 10 зайва. По-моєму, ігри в текст вводити не треба, краще було б їх давати в окремому збірничку арифметичних ігор. Ці ігри дуже важливі. Але в задачник їх вводити не слід.

На стор. 14 задача № 6 — єдина на вимірювання. Взагалі кажучи, задачі на вимірювання дуже важливі.

Добре, що у множення внесено наочність, але, на жаль, її не внесено в найважчу дію — в ділення.

Взагалі в II групі діти ще мало пристосовані до абстрактного мислення, і треба було б ширше застосовувати наочність.

Немає завдань на складання задач самими дітьми, а воно має дуже велике значення для озброєння дітей навичками розв'язування задач та елементарної логіки.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 361*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
С. В. ЗЕНЧЕНКА І В. Л. ЕМЕНОВА «ЗБІРНИК
ЗАДАЧ З АРИФМЕТИКИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ. ЧАСТИНА II»

Підручник мені здається мало вдалим.

При вченні обчислень нема елементів наочності, нема поступовості в оволодінні різними моментами техніки лічби. За даним підручником діти оволодіватимуть повільно технікою лічби, і вчитель не знатиме, що учневі заважає швидко і правильно рахувати, що його утруднює. Мало наочності. Вона вноситься лише при діленні на частини (схематично) і при переході до нумерації (на конкретному прикладі).

Щодо задач, то вони (як, зрештою, і в підручнику Н. С. Попової¹) належать до старого типу — ні в якій мірі *не пов'язані з працею дітей у школі і вдома*, а трактують про речі, для дітей відомі лише з чуток.

Зовсім не правильна назва «облікова робота». Арифметика повинна вчити обліковувати, цього нема (як нема і в підручнику Попової), але обліковувати живу роботу, а така назва тільки дезорієнтує. При колективних формах праці *практична* арифметика — вміння підрахувати, розрахувати — має колосальне значення, і тепер як ніколи арифметику треба зробити живою і близькою дитині. А вона в наших підручниках мертва, надумана.

Нема пов'язання з іншими предметами, арифметика не допомагає оволодівати знаннями.

Нема пов'язання між задачами, їх зміст по-старому вінегретний і надуманий...

¹ Див. попередній відзив.— Ред.

У підручнику Зенченка і Еменова є задачі халтурні. Наприклад, на стор. 9: «Підліток при царі одержував за день 11 копійок, а при Радянській владі заробляє 2 карбованці. На скільки більше за день одержує підліток при Радянській владі?» Ця задача халтурна. Який підліток — скількох років, міський, сільський, за скільки годин роботи, якої роботи? Такі задачі дуже шкідливі.

Або задача на стор. 11: «Піонервожатий за проїзд до станції повинен платити 60 копійок...» і т. д. Учень думатиме не про задачу, а про те, скільки повинен платити не піонервожатий...

Задачник укладається для міста і *села*, а задачі трактують про автобуси, утильсировину та ін.

Плюс задачника — деякі спроби дати дещо з вимірювань, але тільки спроби. А тим часом вимірювання повинні відігравати в задачнику велику роль¹.

[1933 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 335—336

¹ Підручника не було видано.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ ПІДРУЧНИКІВ
З ПРИРОДОЗНАВСТВА ДЛЯ 4-ГО РОКУ НАВЧАННЯ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ — С. В. ГЕРДА,
В. А. ТЕТЮРЬОВА І А. А. ШИБАНОВА *

Програма складається з трьох частин: 1) життя рослин, 2) життя тварин, 3) будова і життя людського тіла. Візьмемо першу частину — життя рослин.

Діти вже знають частини рослин, призначення кожної з них. Які завдання припадають на четвертий рік? 1. Вивчення насіння. 2. Вплив на рослини вологи. 3. Створення нових видів рослин. Що треба тут дати? Треба показати природні форми поширення насіння і вплив людини на цей бік справи; треба показати залежність рослин від вологи, вплив людини на створення кращих умов вирощування рослин і, нарешті, роль людини в створенні потрібних для неї видів рослин.

Треба сказати, що в усіх трьох підручниках автори говорять про вплив людини на природу в якійсь напівприхованій формі. Ясно, звідки походить ця нерішучість. Нещодавно у нас ще був перегин у бік американського практицизму — за практичними завданнями не бачили важливості теорії. Цей перегин виріс у боротьбі з райковщиною, яка взагалі не визнавала пов'язання теорії з практикою.

Відносно впливу людини на природу найслабше говорить у С. В. Герда. Особливо невдало говорить про Мічуріна, де висувається на перший план геній Мічуріна і нічого не сказано про використання ним досягнень науки. Про Мічуріна взагалі сказано в усіх лише як про винахідника, і тільки у Шибанова говориться буквально двома словами про схрещування.

Але як можна тепер, коли партія, Радянська влада надають такого величезного значення посівній кампанії, так мало, безпорадно говорити про роль людини, роль науки, техніки в поширенні рослин? У суспільствознавстві про це також не говориться. Де ж сказано, як змінює обличчя Землі людина, як його може змінити техніка? Більше від інших про це сказано у Шибанова, але теж зовсім недостатньо, напівприховано. Про це треба говорити відкритим голосом.

Про вплив людини, науки і техніки треба говорити і в зв'язку із зрошенням, про це нічого не сказано. Про науку, наукові спостереження, на жаль, і в програмі сказано дуже мало, в ній переважають «описи» різних видів рослин. Найбільше до «описів» вдається С. В. Герд. Науковості найбільше у Тетюрьова — найбільше спроб пояснити явища.

У жодному з підручників не дано вказівок, якого типу і коли проводити екскурсії, які навчальні посібники мати (колекції), які спостереження і досліди виконувати. А без спостережень, без дослідів не можна дати основ природознавчої науки. Тільки у С. В. Герда є спроба дати картини тих рослин, яких не можна спостерігати.

«Життя тварин». — Тут зовсім неправильно побудовано програму. Зв'язку з життям нема ніякого. Про коня, про корову, про курівництво, про тваринництво ні слова. Науковості ніякої. Нема ні внутрішньої будови тіла тварини, ні залежності від середовища, ні елемента розвитку світу тварин. Вимагають одних голих описів!

У Тетюрьова є прагнення розширити трохи науковий бік справи, також у Герда. Але якийсь лютий рецензент пише на полях підручника Герда, що слова, що в тюленя для захисту від холоду виробляється товстий шар жиру, вказують «на ідеалістичний підхід до вивчення природознавства» (!), а згадка про спостереження над живим кутком — «це робітничка книга» (!).

В описах, з яких у програмі вихолошені всі наукові елементи, задихаються всі автори, а спроба Тетюрьова сказати про Дарвіна звучить так безпорадно, що хочеться просто кричати. Адже авторам доводиться протягувати контрабандою повідомлення про нижчих тварин!

«Будова і життя людського тіла». — У рецензентів дуже дивний підхід до справи. Коли С. В. Герд говорить,

що людина повинна знати про будову і життя людського тіла, бо вона тоді краще зуміє берегти своє здоров'я, то робиться зауваження: «Це індивідуальний підхід». Але який громадський підхід — рецензент не говорить, зовсім не говорить, для чого це знання потрібне людині.

Мені важко судити, яка з трьох книжок краща.

Пов'язання з охороною здоров'я немає.

Ми хочемо дати *основи наук*, нам потрібні *окремі методики*, а нічого цього немає.

Вважаю, що винні не автори. Треба врахувати момент, який переживає країна, і підправити програму.

[933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 356—357*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС Б. ЛЕВІТАН
І М. ОВСЯННИКОВОЇ «СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО.
ПІДРУЧНИК ДЛЯ ІV ГРУПИ» *

Чого ми вимагаємо від підручника з суспільствознавства? Щоб він *конкретизовував програму*, розшифровував її, а не просто повторював її; щоб у підручнику наведені були приклади; щоб матеріал *було дано в певній системі*,— щоб не було постійного повторення вже сказаного, а щоб, *спираючись на пройдене*, давалися *нові поняття*, більш поглиблені і такі, що допомагають краще, глибше зрозуміти пройдене. Ці нові поняття повинні даватися в певному порядку — в такому, щоб кожна ланка допомагала кращому, легшому розумінню наступного.

Візьмемо четвертий рік навчання. Перша тема четвертого року — «Ради» (16 год.). Вона розпадається на підтеми: «Навчання Рад», «Хто обирає до Рад», «Ради залучають маси трудящих до керування країною» (8 год.), «СРСР — братерський союз трудящих усіх національностей для боротьби з капіталістами і будівництва соціалізму» (8 год.).

Що діти вже знають?

У програмі третього року говорилося про кріпацтво, про боротьбу селян проти кріпацтва, про скасування кріпацтва, про боротьбу з царською владою до революції 1905 р., про революцію 1905 р., про Жовтневу революцію і про роль Комуністичної партії в боротьбі за владу Рад (громадянська війна), про боротьбу за соціалізм як справу трудящих усього світу.

Отже, діти знають уже про виникнення Рад, уже знають, що таке Радянська Соціалістична Республіка, знають про перші декрети Радянської влади.

За програмою четвертого року перша підтема — «Завдання Рад», а перша бесіда — «Ради — органи пролетарської диктатури». Ця тема *надзвичайно* важка для початку, якщо підходити до неї серйозно, *зовсім* неможливо вкласти її в 2 години.

На мою думку, треба було б побудувати цю першу підтему так. Почати з повторення того, що діти знають про соціалізм (Ленін популярно формулював боротьбу за соціалізм як боротьбу за життя для всіх здорове, сите, світле, освічене). Розповісти, як треба, щоб власність на знаряддя праці була спільна, щоб разом працювати, допомагаючи один одному, усуваючи всі недоліки. Наказом, розчерком пера таке життя не організуєш, його повинні будувати самі робітники і робітниці, колгоспники і колгоспниці. Соціалізм будується мільйонами рук. Для цього робітники і всі трудящі маси повинні піклуватися про все це. Повинні обговорювати, як це зробити. А тих, хто не хоче цього зробити, хто хоче, щоб було, як раніше, тих Радянська влада примушуватиме підкорятися загальній волі. Трудящі — хазяї, вони диктують, наказують усім, щоб робили так, як вони вважають за потрібне. Влада Рад — диктатура пролетаріату. Все це треба ілюструвати прикладами. Треба розповісти про куркулів, про тих, хто хоче наживатися на чужій праці (знову приклади), хто тихенько намагається шкодити загальній роботі (розповісти про шкідників). Зрозумівши, що таке диктатура пролетаріату і для чого вона потрібна, діти легко зрозуміють і хто обирає до Рад, і яка робота там провадиться.

У пропонованій книжці авторам не вдалось, по-моєму, правильно розв'язати завдання. У ній дуже мало конкретності, в ній мало систематики, дуже багато «словесності».

Візьмемо першу тему. Поглянемо, як вона побудована.

Починається вона з підтеми: «Була Росія царів». Але що в ній говориться? Говориться, що погано жилось робітникам (на околицях не було трамваїв, електричного освітлення, погані житла, багато працювали), селянам, нацменшостям, але ніхто не смів писнути. Можна було б почати з Росії царської, щоб показати диктатуру поміщиків і капіталістів, але говориться не про це, а про те,

що погано жилося і писнути не сміли, а про боротьбу пролетаріату не сказано. Тому стаття для теми про диктатуру пролетаріату дає мало.

Друга стаття, що роз'яснює тему «Ради»,— «Влада Рад». У ній багато недоговореного. В ній автор намагається пояснити, чому пролетаріат відіграє провідну роль. Це треба пояснити. Але в автора виходить, що селяни роз'єднані тому, що у нас бездоріжжя. Нічого не сказав, як дрібна власність приковує до себе всю увагу, всі сили, як б'ється над нею селянин, як нізвідки не бачить допомоги, як виробляється в нього дрібновласницька психологія — «кожний за себе, а господь бог за всіх». Роз'єднує не бездоріжжя, а дрібна власність. Далі автор говорить, що робітники не мають власності і що робота на фабриках згуртовує і організує. Але якщо не сказано, не показано, як власність роз'єднує, то неясно, чому автор напирає на те, що у робітників немає власності, і не пояснено, що саме згуртовує робітників — чи тільки перебування в одному місці, чи ще щось.

Третя стаття — «Завдання Рад». Тут два завдання — захист Радянської влади зсередини й ззовні і будівництво соціалізму. Автор правильно говорить про громадянську війну, але не говорить, куди ж поділися поміщики і капіталісти та їхні прислужники. І неясно, звідки береться внутрішній ворог і як з ним треба боротися, як ведеться боротьба. Крім того, не сказано, як перетворює людей новий лад. Далі говориться про соціалістичний характер нашої промисловості, але якщо про це говорити, то треба сказати, в чому саме цей соціалістичний характер полягає.

Взагалі головний недолік підручника з суспільствознавства в тому, що не розшифровується ряд понять, які зрозумілі комуністам з півслова, але в більшості випадків незрозумілі дітям. Статті «Через Ради трудящі залучаються до керування країною», «Робітниця і селянки в Радах», «Як побудована влада Рад» зроблені конкретніше, але оскільки не було конкретності в основній темі — «Диктатура пролетаріату», то дуже багато непотрібних повторень. Закінчуються «Ради» Бубновим. Краще це перенести в інше місце.

«Царська Росія була тюрмою народів» — написано непогано. Взагалі розділи, що стосуються нацменшостей,

краще написані. Треба нагадати дітям, що вони знають про життя нацменшостей з географії. Географія для IV групи не дає опису життя національностей, тому треба було б дати опис життя двох-трьох національних республік.

Відносно наркоматів треба розповісти обов'язково докладніше. Перелічити їх і розповісти, який з них що робить. Це має дуже велике значення і для орієнтування при читанні газет, і для громадської роботи. Підручник тут повинен трохи доповнити програму, а то створюється враження, що у нас, крім наркоматів військового і народної освіти, нічого нема. Не треба на це жаліти кількох сторінок. *Це дуже важливо.*

У підручнику Левітан вся ця перша частина — дуже важлива — займає 34 друкованих сторіночки.

Далі йдуть за програмою теми: 2) «Ми будуємо соціалізм» (4 год.), 3) «Соціалістична індустріалізація» (22 год.), 4) «Соціалістичне перетворення сільського господарства» (26 год.), 5) «Досягнення першої п'ятирічки на культурному фронті» (5 год.), 6) «Підсумки першої п'ятирічки» (4 год.), 7) «Основні завдання другої п'ятирічки» (8 год.), 8) «Два світи — капіталістичний і соціалістичний» (10 год.).

Питанням «Ми будуємо соціалізм» і «Соціалістична індустріалізація» в рукописі присвячено 50 сторінок, причому не сказано головного — чому не може бути єдиного господарського плану в капіталістичній країні, а тому виходить усе дуже поверхово. Не сказано про нову, соціалістичну організацію праці на фабриках і заводах, про свідоме, нове ставлення до праці. І тому, що в розділі «Ради» не досить було сказано про диктатуру пролетаріату, — багато повторень.

А далі виходить так, що будівництво соціалізму зводиться тільки до перебудови господарства. Неправильно це. Це спрощенство. Порівняння господарства при царській владі і при Радянській неправильне. Різниця ж не в тому, що промисловість при Радянській владі сильніше розвинена, а в тому, що організація докорінно змінилася.

Про соціалістичне перетворення села сказано теж не зовсім так, як треба. Соціалістичне перетворення полягає не в тому, що кращі землі передано колгоспам і

радгоспам, що створено великі господарства, що праця механізується. Адже і при поміщиках були великі господарства і механізована сільськогосподарська праця. Центр питання — в колективізації, в усупільненні, в добровільному об'єднанні господарств, у новій організації праці, новому ставленні до суспільного майна...

У розділі про культурне будівництво ні слова не сказано про політехнізацію.

«Основні завдання другої п'ятирічки» і «Два світи» — дуже багато повторень.

Загальний висновок. Мало звернуто уваги на роз'яснення основних понять, мало конкретності. Багато деталей. «Підручник» — просто ряд статей. Матеріал неопрацьований. В іноземних підручниках, в курсах суспільствознавства прийнято в кінці статейок ставити запитання, які не випитують зміст, а такі, що на них можна відповісти, якщо правильно засвоєний зміст; суспільствознавчий матеріал поділяється на розділи, параграфи, основне виділяється, підзаголовки. Наш «Підручник» — просто збірник статейок на відомі теми, а не підручник.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 320б—322*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА А. Б. ШАПІРО «ГРАМАТИКА. ЧАСТИНА II. СИНТАКСИС» *

Одна третина присвячена переліковій форм словосполучень і прийнятій пунктуації, а дві третини — «організований матеріал для вправ».

Синтаксис — частина науки про мову, яка стосується форм і функцій словосполучень. Підручник присвячений питанню про форми словосполучень, а питання про їх функції висвітлені, на мою думку, слабо, так що основ науки підручник не дає.

Основи науки ми, марксисты, розуміємо так, що найважливіші досягнення в галузі тієї чи іншої науки даються в усіх зв'язках і опосередненнях, даються в їх розвитку, беруться в зв'язку з тим, що потрібне людині.

Візьмемо синтаксис. Перший найприродніший зв'язок — це зміст мови, її цільова настанова, це те, від чого не можна відірвати структури мови. Зв'язок структури із змістом у даному підручнику показано слабо. Не показана вживаність тих чи інших словосполучень у мові тих чи інших верств населення. Зовсім не показано розвитку тих чи інших форм структури мови. Створюється враження, що структура мови — щось стабільне, незмінне, що зовсім неправильно. Взяти хоч би статті Лафарга про французьку мову до і після революції, про мову Віктора Гюго та ін. Там говориться багато про структуру мови, про її еволюцію. Багато говорить про структуру мови Маркс — коли він говорить, наприклад, про мову Карлейля, Гладстона та ін. Та й взагалі, звичайно, кожний спеціаліст знає всю багату літературу про мовну

культуру. Є й такі речі, як «Мова маленьких дітей» Чуковського,— чудова річ, що показує, як розвивається мова ростущої людини¹.

Дуже шкода, що так формально підійшов автор до свого завдання.

Вправи дуже шаблонні. Не збуджується ініціатива учнів, не організовується їх активність. Зв'язок поміж синтаксисом і літературою дуже тісний. Не можна відірвати мовної культури від вивчення літератури, від навчання писати.

Підручник добре було б дати на перегляд Інститутові мовної культури.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 302—303*

¹ Мається на увазі книга К. І. Чуковського «Маленькие дети» («От двух до пяти»). Перша її частина називається «Дитяча мова».— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС С. М. ФЛОРИНСЬКОГО
І Б. В. РОЖДЕСТВЕНСЬКОГО «ЛІТЕРАТУРА
XIX ст. ПІДРУЧНИК ДЛЯ 6-го РОКУ НАВЧАННЯ *

Власне кажучи, це не підручник, це ряд літературних нарисів, які стосуються різних епох XIX ст. Орієнтування на учня та його знання немає. VI група — це діти тринадцяти-чотирнадцяти років, які історії XIX ст. не проходили, не знають її. Дуже багато чого в літературних нарисах їм буде незрозумілим. Нариси написані для людей, які знають і історію, і літературу...

Ось, наприклад, цитата із статті про Пушкіна (стор. 30):

«Високо цінуючи художню майстерність, яку дає поет в «Капітанській дочці», ми не можемо, проте, не сказати, що за своєю соціальною спрямованістю ця повість є явищем консервативної ідеології. Консервативної, але зовсім не реакційної, яка повертає Росію до минулого. Пушкіна від представників реакційних правлячих верхів різко відокремлює його критичне ставлення до методів керування державою, він абсолютно чітко усвідомлює необхідність в рамках існуючого ладу ряду реформ і в той же час є проповідником гуманності (людинолюбства), зовсім не властивої правителям «жорстокого віку» Миколи I».

Ця стаття — для людини, політично грамотної. Наші діти про сучасність багато знають, а про минуле, про історію — нічогосінько. Учні повинні знати і про соціалістів-утопістів, і про «Комуністичний маніфест», і про буржуазну демократію — про все абсолютно.

Статті досить нерівні. Стабілізуючи їх, ми стабілізуємо не тільки основне, але й усі оцінки Лермонтова та

інших письменників. Всяка інша оцінка (їх у марксистській літературі чимало) вважатиметься «незнанням основ науки». Чи правильно стабілізувати літературні нариси?

Для підручника мало того, щоб до нього входили просто марксистські статті, треба, щоб вони роз'яснювали дітям основи марксизму на конкретних прикладах. На літературі це дуже добре можна зробити, але не в літературних нарисах, а на розгляді конкретних літературних творів.

Підручник є тоді підручником, коли він озброює дітей конкретними знаннями, вмінням застосовувати ці знання. Даний збірник статей, по суті справи, — не підручник. Він не дає ряду положень, які треба довести зрозуміло і ясно учневі. Даний збірник статей торкається дуже багатьох питань, деякі висвітлені дуже побіжно. Перетворення даного збірника статей у підручник означає санкціонування виключно точок зору автора, визнання їх одних правильними. Для цього підручник повинен бути оцінений широкою марксистською громадськістю, а не окремим рецензентом.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 316*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС Є. Ф. БУШТУЄВОЇ
«ПІДРУЧНИК АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ
VII ГРУПИ» *

Головну увагу автор звертає на добір матеріалу з радянської точки зору, тому вміщує переклади з російської, самостійні виклади. Навряд чи правильно давати переклади з російської.

Між англійською мовою і англо-американською є відтінки: відбивається в мові національний склад, історія. У підручнику переважають американські автори.

Відносно вивчення мови як такої, по-моєму, зроблено мало. Я не кажу вже, що питання про вимову зовсім викинуте, що я вважаю неправильним. Щодо специфіки окремих виразів, слів — дуже мало. Наприклад, слово *flat* — *квартира*. Правильно, але ж *flat* — це не просто квартира, а квартира специфічно англійська, яка займає цілий окремий поверх в англійському будинку, де весь поверх часто складається з двох кімнат. *Say* і *tell* — не дані відтінки. І те й те можна перекласти словом *сказати* — а відтінки? Чи не означає *say* — сказати, висловити думку, а *tell* — розповісти, зробити більш докладне повідомлення? Я не впевнена, що це так, але в підручнику для VII групи відтінки повинні бути показані.

Над словником робота, на мою думку, зовсім недостатня. Добір слів і виразів досить випадковий, визначається більше наведеними уривками, ніж планом збагачення словами і виразами.

При хорошому вчителі, який знає добре мову, хрестоматія може бути використана; при слабкому і навіть середньому вчителі вона дасть мало.

[1933 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 352

ВІДЗИВ НА РУКОПИС
«УРАЛЬСЬКА КРАЄЗНАВЧА КНИГА
ДЛЯ I і II ГРУП» *

У цій книжці нема орієнтування на вік. Для I і II груп потрібна в підручнику, як і в дитячій книжці, більша фабульність, усі описи повинні бути дуже конкретні. У підручнику важливо, щоб була не просто якась мішанина розповідей, а певна система, певний добір розповідей і описів. Треба, щоб весь час ширшало коло відомостей, щоб з кожної розповіді діти діставали щось нове.

Краєзнавча книжка дає широкі можливості конкретизації. Тим часом ніякої специфіки в «Уральській краєзнавчій книзі для I і II груп» нема. Про гори сказано мимохідь, про клімат зовсім не говориться. Щодо природи, рослин, тварин особливо слабо, схоже на Східний Сибір — ті самі віршики, ті самі звірі, нічого специфічного. Минуле перемішане з сучасним в найнеймовірнішому безладді — це гірше від комплексу.

На стор. 21 говориться, що ливарники працюють на домні. Кажуть, на домнах працюють не ливарники, а горнові. Про Я. М. Свердлова дано майже те саме, що в III і IV групах...

Головне — специфіки краю нема.

Не вийшло, на мою думку.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 427*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС «КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА
КНИГА З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА, ГЕОГРАФІЇ
І ПРИРОДОЗНАВСТВА ДЛЯ 3-го І 4-го РОКІВ
НАВЧАННЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УРАЛУ» *

Написано дуже шаблонно. Особливість Уралу в тому, що там поряд з розвитком промисловості розвинуто і землеробство, скотарство. Про колгоспи сказано зовсім мимохідь. Тим часом якраз на Уралі великий досвід колгоспного будівництва — взяти хоч би Краснополянський район з його колгоспами і комунами (їх тридцять у районі), з його своєрідним Будинком культури, з колгоспним університетом. Не сказано про роль партизанів у колгоспному будівництві.

Нічого не сказано про уральських робітників з їх величезною професійною підготовкою. Металісти уральські, майстри-художники, ремісники — їх величезна кваліфікація. Два заводи Пермі — Мотовилиха та Уралсепаратор. Робітничий актив. Родинний побут. Нічого не говориться про культуру: про кустарів — різьбярів по дереву, про художнє оформлення, про релігію — сектантів Уралу, про нову культуру, що витісняє стару.

Громадянська війна змальована досить нуднувато: не видно того шаленого опору, який чинила маса, не видно специфіки громадянської війни на Уралі, не видно того героїзму, який виявляли уральці при відбудові мостів, заводів та ін., — не видно героїзму Уралу, а він був дуже великий.

Якщо давати секретарів обкомів, то треба дати біографію Кабакова¹.

Природа теж не схожа якось на уральську.

14 червня 1933 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 196*

¹ І. Д. Кабаков працював тоді секретарем Уральського обкому ВКП(б).— *Ред.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ: «НИЖНЬОВОЛЗЬКА
КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА КНИГА» — ДЛЯ 1—2-го
І 3—4-го РОКІВ НАВЧАННЯ *

Перший і другий роки навчання. Суспільствознавство до неймовірності нудне і шаблонне. Все йде в краї якнайкраще. Життя ударників — міщанський добробут. Про куркуля сказано темно, неясно, мимохідь. Ніякого громадського обличчя району немає. Природознавство краще.

Третій і четвертий роки. Географія непогана, але це головним чином економгеографія, політичного обличчя району немає. Природознавство дуже погане — простий перелік рослин і тварин, нема ніякого зв'язку природних багатств з кліматом, ґрунтом. В описах нічого краєзнавчого немає. Московська якась.

Суспільствознавство для Нижньоволзького краю має величезне значення — яскраве минуле, важке сучасне. Історія береться дуже малоісторично, не дається дат. Між «гололотою» і сучасною біднотою ставить знак рівності — вважається, що при Разіні і Пугачові було таке саме розшарування, як перед 1917 р. і в часи непу: на бідняків, середняків і куркулів, і до Пугачовського бунту (через що йому не вдалося перемогти) пристосовується цитата Леніна із належних до 1905 р. Не можна також сказати, що «в липні 1917 р. буржуазія тимчасово захопила владу» (!). Відносно того, що на початок 1917 р. тільки 8% землі належало поміщикам, не сказано; про засилля торгового капіталу і міцного куркульського господарства не сказано. Виходить, боротьба

скінчилась з закінченням громадянської війни... Описи занадто «дорослі», і не завжди ясно, що і як відбувається.

По-моєму, в такому вигляді пускати не можна.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 373*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС «КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА
КНИГА З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА
І ПРИРОДОЗНАВСТВА ДЛЯ ШКІЛ ІВАНОВО-
ПРОМИСЛОВОЇ ОБЛАСТІ. 1-й і 2-й РОКИ
НАВЧАННЯ»*.

У крайових книжках особливо важливим є *добір матеріалу*.

Бавовна — головний сировий матеріал текстильних фабрик Іваново-промислової області. «Бавовну привозять нам з інших областей Союзу» — і тільки, це все, що сказано про бавовну! У природознавстві про бавовну також ні слова! Що це за області такі, звідки привозять бавовну, — ні слова; що за люди такі, які вирощують бавовну, — ні слова! В Івановській області нацменів немає, так для чого ж про них говорити — краще про зарубіжних дітей скажемо, чи не так? І не тільки в першій частині, але й у другій бавовна в загоні, нацмени в загоні. Те, що бавовну привозять здалека і потрібний для цього *транспорт*, — про це ні слова. Що в перші роки Радянської влади не було підвозу бавовни і через це стояли фабрики — про це ні слова.

На фабриках Івановської області не тільки тчуть, але й *прядуть* — про це ні слова! Про стару прядку, про те, як вона закріпачувала жінку, — ні слова! *Про машини для текстильних фабрик* мови нема. Про машини для друкування, для колгоспів, для замощування шляхів говориться, а звідки беруться *машини для текстильних фабрик* — не говориться ні слова. Про роль заліза в текстильній промисловості — ні слова, про те, як заінтересовані текстильні робітники в розвитку важкої промисловості, — ні слова.

Про електрику сказано, що квартири нею освітлюють, що корів нею доять, а відносно того, що фабрики нею освітлюються і як це допомагає промисловості, про те, чим опалюють фабрики, не говориться. Про торфові болота, про торф і його добування сказано в двох словах. У природознавстві нічого не сказано про торф!

Ще гірше стоїть справа з добором матеріалу з суспільствознавства. Говориться про громадську роботу, але Ради і профспілки, очевидно, в Івановській області не існують і ніколи не існували? Революції в 1905 р. в Івановській області не було, та й у 1917 р. теж?

Що *робітниця* більшість на текстильних фабриках — не сказано (на стор. 19 — «3 відсталих у передові» — сказано вісім рядків у найзагальніших словах). Яку участь жінка брала в революції — не сказано; як її зв'язувала домашня робота — ні слова; як вона почала вчитися — ні слова.

Про надмірно ранню роботу дітей у колишні часи хоч сказано, але мимохідь. *Про піонерів — ні слова. Про Чебаковську школу¹ так сказано, що гірше не треба.* Про шкідників у колгоспі говориться, а про шкідників на фабриках — ні слова. Про колгоспи не те сказано, що треба.

Природознавство — синички і метелики... ведмеді ще та білки.

Нові поняття не роз'яснюються зовсім: «Меланжевий комбінат — найбільший комбінат у Союзі». Що таке «комбінат», чим комбінат відрізняється від інших фабрик — ні слова. Що за Союз такий — теж ні слова. Що таке колгосп — ні слова. А все це в другому по черзі оповіданні. Відносно колгоспів теж нічого не роз'яснюється. «Свої машини. Адже свої — свої обласні», — ткачі про верстати кажуть» (стор. 5). А звідки цей обласний патріотизм — про це ніде ні натяку.

Все розповідається в оптимістичних *барвах*, але справжніх досягнень, зростання свідомості, зростання колективних навичок не показано, автори не знають, як до цього підійти. Порівняно з іншими крайовими книжками

¹ Чебаковська сільська школа (зав. школою — заслужений учитель школи РРФСР Н. М. Головін) у 1933 р. на Всеросійському огляді зразкових шкіл зайняла перше місце. — *Ред.*

ця книжка *бідніша змістом*, слабо виявляє специфіку Іваново-промислової області.

Щодо художнього оформлення, то воно поганувате.

Нема нічого цікавого, нічого веселого, нічого хвилюючого. Інформація і розмови. Фабули немає, за винятком одного-двох оповідань, та й та фабула не захоплює. Страшенна убогість фантазії! Фольклору нема ні на гріш. Нуднувата книжка вийшла для читання.

Малюнки з природознавства, крім № 7, нічого крайового в собі не мають. Малюнки з суспільствознавства не завжди узгоджені з текстом. Льон — без коріння. Нема жодної картинки, яка б зображала який-небудь цех фабрики — внутрішнє життя фабрики. Одні зовнішні види будівель без людей.

Я не вважаю за можливе підписати цей підручник до друку без ґрунтовної переробки.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 364—365*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС «КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА
КНИГА З ГЕОГРАФІЇ, ПРИРОДОЗНАВСТВА,
ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА ДЛЯ
3-го І 4-го РОКІВ НАВЧАННЯ ІВАНОВСЬКОЇ
ПРОМИСЛОВОЇ ОБЛАСТІ» *

По-перше, в заголовку слова «Івановської промислової області» треба поставити після слів «Крайова навчальна книга», а не в кінці дрібним шрифтом.

Природознавство і географія неправильно розмежують між собою галузі вивчення, внаслідок чого надзвичайно збіднюється зміст і багато непотрібних повторень.

Рельєф області (географія), ґрунт області (природознавство) розподіляються, внаслідок чого розподіл ґрунту по області виходить зовсім випадковий, ніяк не пов'язаний з рельєфом, найважливіше питання про підґрунтя випадає зовсім. Випадають питання розподілу вологи, зрошення. Питання про склад ґрунту і характеристику ґрунтів випало зовсім, і тому абсолютно незрозуміло, як розподіляється рослинність. Розподіл родючості також внаслідок цього виходить випадковим.

Копалини є і в географів, і в природознавстві. Торф— і там, і там. Це не було б бідою, якби торф розглядався під різними кутами зору, але в природознавстві і згадки нема про те, щоб автори сказали що-небудь про походження торфу, а в географії — про розподіл торфових боліт по області. І там, і там до торфу підходять виключно з точки зору економгеографії.

Клімат відноситься до географії, і там же говориться про вплив клімату на сільське господарство. У природознавстві трактується докладно про рослини, але рослини беруться без відношення до ґрунту і клімату (якщо й трапляється цей зв'язок, то в дуже слабкій формі), зате

поміж рослинами проведено неймовірну зрівнялівку, яка зводить майже нанівець значення цього розділу.

В географії після річок з'являється на сцені ґрунт (теж відірваний від рельєфу), потім рослинність. У географії і в природознавстві є тваринний світ — і знову безконечні повторення, знову орієнтація на економгеографію.

Обличчя області географія не дає. Чим відрізняються між собою основні райони Івановської промислової області, географія не дає. Орієнтацію взято на економгеографію, але на економгеографію не конкретну, а більше словесну.

Природознавство не намагається ні в найменшій мірі пояснювати суть явищ. Це прості, стародавні, відкинуті навіть у передових школах дореволюційного часу номенклатурні поділи, з ухилом у словесну економгеографію. Вбивча зрівнялівка якась. Дослідів у природознавстві не треба робити.

Суспільствознавство і історія хибують на відсутність історичної перспективи. Після 1917 р. наводяться факти, які стосуються 1905 р., потім знову 1917 рік, потім — 1915 рік. Коли говориться про кріпацтво, теж говориться неісторично: кріпосництво XVIII ст. прирівнюється до кріпосництва напередодні селянської реформи. Про кріпосну фабрику говориться поза зв'язком з кріпацтвом взагалі. Боротьба революційного періоду береться без зв'язку з загальним рухом, не робиться різниці поміж економічною і політичною боротьбою.

Найгірше те, що революційний рух береться *поза систематичною картиною загального ходу революційного руху в усій країні, про це згадується уривками і поза зв'язком з міжнародним робітничим рухом*. Якщо й повідомляються факти про участь івановських робітників у загальному русі, то це *дається без коментарів* — без відповідних роз'яснень.

Щодо соцбудівництва, то Рад немає: згадуються лише в зв'язку з 1905 р., сказано про них мимохідь в часи Тимчасового уряду. Про комсомол і партію нема, профспілок немає. Вся соцбудова зводиться до фабрик і сільського господарства. Про робітницю сказано нудно, про релігію нічого не сказано (хоч уся рівнина колишньої Ярославської губернії дає яскраву картину ролі церкви в минулі

часи, в кожному селі — дуже красива церква). Відносно лікнепу перебільшено.

Не дає книжка правильного відображення. Таку книжку не можна підписувати до друку.

Малюнки відбивають недоліки тексту — зрівнялівка рослин і тварин; дано зовнішній вигляд фабрик і приміщень, а внутрішньої роботи не показано; люди дані — або «натовп» на мітингу, або «герої» без оточення. Штриховка дуже мертвить малюнки.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 368*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА «ЛЕНІН
ПРО КУЛЬТУРУ, ОСВІТУ І ШКОЛУ» ПІД
РЕДАКЦІЄЮ П. Н. ГРУЗДЄВА, А. І. ЖАРКОВА
І С. А. КАМЕНЄВА *

Роботу над збиранням того, що говорив Ленін про культуру, проведено в даній праці досить велику і старанну, але пускати в такому вигляді збірник, на мою думку, не можна. Потрібна ще велика додаткова робота.

Справа в тому, що питання, які стосуються культури, у Леніна нерозривно пов'язані завжди з його загальною боротьбою на даному етапі. Вирвані з цього зв'язку, вони втрачають дуже часто свою специфічність і глибину, дають привід до всякого роду лжетлумачень.

Наведу приклади.

У червні 1905 р. відразу після III з'їзду партії Володимир Ілліч почав писати статтю, яку редакція Творів озаглавила «Про змішування політики з педагогікою»¹... Керівництво партії в той час було суто інтелігентське. У парткомітети зовсім не входили робітники. Ленін вимагав їх введення, але залишився в меншості. З розмов з делегатами III з'їзду Ілліч помітив, що в деяких товаришів відчувається суто інтелігентський підхід до робітників, вони намагаються занадто опікати, повчати робітників, що докорінно суперечить марксистському ставленню до робітничих мас. У робітника сильний класовий інстинкт, тому він набагато краще схоплює і розуміє, ніж інтелігент. Це й вікликало дану статтю. Відірвати її від цієї основи не можна, не впавши в ряд помилок при тлумаченні її.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. 8, стор. 406—409.— *Ред.*

Другий приклад — політехнізм. У радянський період Володимир Ілліч почав особливо натискувати на необхідність запроваджувати негайно політехнізм у кінці 1920 р. і на початку 1921 р. Чому? В кінці 1920 р. був з'їзд Рад, де заслухано доповідь про ГОЕЛРО. Ця доповідь ставила на весь зріст питання про планове господарство. З листа цього періоду Леніна до тов. Кржижановського видно, що Ленін мислив собі можливість здійснення єдиного плану господарства лише мільйонами рук свідомих робітників. Необхідно розширювати політехнічний горизонт робітників, треба виховувати покоління молоді, яке продовжуватиме справу будівництва комунізму, до глибокого розуміння всіх зв'язків та опосереднень між добувною і обробною промисловістю, між окремими галузями промисловості, між промисловістю і транспортом і т. д. і т. п. Кожний майбутній член Радянської Соціалістичної Республіки буде плановиком.

І таких прикладів, де зв'язок між усією діяльністю Леніна на даному етапі та його висловлюваннями в галузі культури проливає світло і на розуміння ним загальних завдань будівництва, і на розуміння його поглядів на культуру мас...¹

Все це говорить про те, що конче потрібно вивчати висловлювання Леніна в зв'язку з усіма іншими його висловлюваннями.

Автори даного збірника це відчувають і вводять у збірник такі речі, як боротьба з бюрократизмом, жіноче питання і ряд інших висловлювань, які тісно примикають до питань культури. Від введення цих розділів збірник непомірно розростається, але основне питання пов'язання з усією сумою висловлювань залишається все ж нерозв'язаним.

Збірник складений за методом тем. Для такої відповідальної роботи, як збирання всіх висловлювань Леніна про культуру, такий метод складання збірника не годиться. Теми та їх підрозділи визначають погляд на культуру авторів збірника. Ленінські висловлювання підганяються під ці теми і тим самим перетворюються в цитатник з Леніна для ілюстрацій думок автора. Вна-

¹ В рукопису речення не закінчене. За змістом статті можна гадати, що пропущено слова: «можна навести багато». — *Ред.*

слідок цього виходять такі речі: в розділі III («Культура і народна освіта в період диктатури пролетаріату») випала така «дрібниця», як національне питання. Випала, наприклад, робота і висловлювання Леніна про таку ланку народної освіти, як бібліотеки. Очевидно, автори вважають цю роботу і ці висловлювання неважливими, десятирядними і цим перекручують уявлення про те, як підходив Ленін до питань культури. Випало також питання про дитяче харчування. Це, мовляв, «декрет», це, мовляв, «дрібниця». Взагалі *в радянський період треба брати і декрети, проведені Леніним, а не тільки його «висловлювання»*. Тоді і висловлювання набирають зовсім іншого характеру і змісту.

Заголовки не відбивають часто змісту висловлювань Леніна, часто вульгаризують всю постановку питання.

Візьмемо питання про «Пролеткульт». «Пролетарська культура і пролеткультівське прожектерство» — така назва цього розділу. Цей заголовок дуже «сучасний», але він затемнює найголовніше, найважливіше у ставленні Леніна до питань пролеткульту. Що примушувало Леніна так різко ставитися до «Пролеткульту»? Це його прагнення стати осторонь боротьби і соцбудівництва та ігнорувати провідну роль пролетаріату в його боротьбі.

Розбивка на довільні теми штучно відриває це питання від питання про профспілки і цим знецінює, звужує висловлювання Леніна про «Пролеткульт». Ми знаємо, яким великим був вплив «Пролеткульту» на профспілки. Висловлювання Леніна про «Пролеткульт» береться поза зв'язком з переходом до нової економічної політики.

Невдала тематика призводить до розбухання деяких тем і до завужування інших. Наприклад, цю Радянську владу та її роль в культурному будівництві говориться до смішного мало, а в Леніна багато про це сказано. Це питання загнане на задвірки, зате якнайдетальніше зібрано все, що говорив Ленін про спеців.

Зміст цитат дуже часто зовсім не відповідає заголовкові. Наприклад, заголовок говорить «Соціалізм, культура і культурна революція», але про соціалізм не говориться, а саме ці висловлювання Леніна мають

величезне значення для розуміння всього дальшого будівництва, ролі в ньому культури і ролі творчості мас, активності мас. І з цього випливає змазування всього того, що говорив Ленін про культурну революцію і про те, на якому ґрунті зростає ця культурна революція.

Тематика II тома «Культура і народна освіта в капіталістичному суспільстві» набагато продуманіша, простіша, менш претензійна, ніж тематика III тома, і тому повніше відбиває погляди Леніна. Але й тут дещо випадає, наприклад, *питання про виховну роль громадської роботи й участі в управлінні*. Випадає значною мірою роль типу держави для реорганізації укладу. Але друга частина багато краща від третьої.

Щодо першої частини: «Марксизм-ленінізм — правильне вираження інтересів, точки зору і культури революційного пролетаріату», — то заголовок дуже невдалий. Так сказати не можна! Марксизм-ленінізм — теорія (а не «точка зору») революційного пролетаріату, яка служить йому керівництвом до дії, а не «вираження його культури» (??).

Розділ I цієї частини — «Роль марксизму-ленінізму в боротьбі пролетаріату за соціалізм» (?). Розділ II говорить: «Метод марксизму-ленінізму і вимога його до наукової теорії».

I та і та тема, безперечно, мають велике значення, без оволодіння цими темами зрозуміти до кінця висловлювання Леніна про культуру не можна, як не можна їх зрозуміти без знання історії робітничого руху, ролі в ньому партії та ін., але ці дві теми виходять далеко за рамки «висловлювань Леніна з питань культури». Це може бути темою окремої брошури.

В и с н о в о к:

1. Треба взяти тільки другу і третю частини.
2. Друга частина може йти без корінних змін.
3. Третя частина потребує докорінної переробки.

Тематику треба продумати по-новому, на основі всієї суми висловлювань Леніна (і не тільки висловлювань, але й декретів Радянської влади і постанов ЦК з питань культури), зробити її набагато систематичнішою, повнішою, тісніше пов'язати між собою окремі висловлювання.

Цитати повинні бути доповнені примітками про те, в який момент, у зв'язку з чим були зроблені дані висловлювання. Наприкінці III тома в додатку вмістити перелік висловлювань за роками.

4. До всієї роботи написати передмову, використавши матеріал першої частини.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 1,
од. зб. 419, арк. 46—51*

З ПРИВОДУ ПЕРЕГЛЯДУ НАВЧАЛЬНОГО
ПЛАНУ ШКОЛИ (ДО КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ
РРФСР)

Я проти збільшення кількості годин. Вважаю неприпустимим для дітей, і особливо підлітків, заняття понад п'ять годин.

Вважаю неправильним зниження фізкультури (куди поділася Марксова гімнастика і взагалі зміцнення організму?).

Проти підвищення кількості годин з літератури і історії.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, ч. 1, арк. 127*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОЕКТУ ПРОГРАМ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Треба, щоб була якась *єдина оцінка загального розвитку дитини на кожному році.*

Що ж ми маємо?

У IV групі з *літератури* даються казки про золоту рибку, про Іванушку-дурника, Чехова «Ванька Жуков», Андреева «Петька на дачі» — мається на увазі, що діти IV групи — цілковиті нетями, які ніякими *сучасними* питаннями не цікавляться.

А з *історії* без усякого вступного курсу «Віки і люди» їм даватиметься робітфаківський курс — «Економічна і історична географія Стародавнього Єгипту», «Загальний характер соціально-економічного ладу Стародавнього Єгипту», «Елементи ранньофеодальних відносин та їх розвиток» і т. д. і т. п.

Це ж жахлива неув'язка в підході до дитини!

Переданий мені матеріал з історії являє собою якусь суміш, невідомо для якого року призначувану, так що сказати нічого не можу, крім того, що це не програма, а конспект лекцій.

З *біології* в VII групі викинуто еволюційну теорію!

Література для I ступеня жахлива — каша якась: Жовтень пов'язується з «Дзеркалом і мавпою». Знову наводиться історія, що б'є по нервах, «Миша і Ваня» Щедріна (діти кінчають самогубством), «Каштанка» пов'язується з «Страйком у Пармі», «Кавказький бранець» з «Дніпробудом» і т. д. Чому треба в літературі викидати всяку систематику, всяке пов'язання з суспіль-

ністю?! Кожний знає величезне значення літератури для розуміння суспільствознавства.

Російська мова для I ступеня — одна граматики, а як користуватися бібліотекою, як розшукувати потрібну книжку, як її читати, як читати газету — про це не говориться.

Природознавство.— Фізіологія не пов'язується з гігієною і санітарією, з сільським господарством не пов'язується рослинництво, природознавство не пов'язується з антирелігійною пропагандою.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 77—78*

ВІДЗИВ НА ДОПОВІДНУ ЗАПИСКУ ПРО ПІДГОТОВКУ ВИКЛАДАЧІВ ПРАЦІ

Записка занадто загальна і обминає питання найголовніше — як готувати викладачів праці, який повинен бути *профіль* цих викладачів.

Який повинен бути профіль викладача праці в I ступені? Він повинен вміти сам працювати, по-перше; знати матерне підприємство, по-друге; розуміти основи політехнізму і вміти пов'язувати всі трудові процеси з основами загальної технології, показувати, що в них спільне з іншими виробництвами, повинен уміти збуджувати величезний інтерес до техніки, по-третє.

Викладач праці II ступеня повинен знати організацію соціалістичного підприємства, організацію праці, специфіку різних кваліфікацій; повинен уміти працювати хоч би за Гастевим ¹ плюс на заводі; знати особливості даного виробництва та його місця у виробництві. Повинен уміти робити не тільки рамочки, перця і коробочки, а розуміти, що таке продуктивна праця і госпрозрахунок.

Для ШСМ треба навчати не тільки агрономії.

Викладачів праці для 2-го і 3-го концентрів краще було б навчати не в педзакладах, а влаштовувати додатковий рік при спеціальних навчальних закладах індустріального типу. Більше толку буде. Раміше це практику-

¹ Див. примітку на стор. 221—222 цього тома.— *Ред.*

валосся. Були річні педагогічні курси для тих, хто закінчує технологічний інститут, для тих, хто закінчує Тімірязевку¹ та ін.

Дуже, по-моєму, весь план схематичний.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 685*

¹ Вищі річні педагогічні курси при деяких технічних і сільсько-господарських вузах існували з 1925 по 1932 р.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ТЕОРІЇ ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДВУЗІВ

На мою думку, програма потребує переробки.

Розділ I. 1. Пункт 1 — треба сказати про характер освітньої політики, здійснюваної пануючими буржуазними країнами в колоніях. 2. Говорити не тільки про італійський, німецький та американський фашизм, а про фашизм взагалі, як теорію, що протиставиться теорії марксизму про класову боротьбу.

Другу лекцію треба присвятити питанню про взаємозв'язок між політикою, економікою і культурою. Боротьба з уявленням про те, що спочатку економіка, потім політика, потім культура. Радянський лад як уклад, що найбільш відповідає всебічному розвитку культури. Треба сказати про роль школи в справі перебудови класового суспільства у безкласове суспільство, про школу як особливу організацію. Вплив середовища, але неприпустимість анархічного самопливу. Сім'я і школа. Докорінна відмінність завдань радянської школи від завдань буржуазної школи. Другу лекцію треба значно більше політично загострити.

Розділ II значно звучує марксистсько-ленінське вчення про виховання й освіту; не розкрито суті комуністичного виховання — виховання громадського працівника, колективіста...

Треба сказати про роль мас у будівництві соціалізму.

Фізичне виховання випало.

«Політехнічна освіта» — випало головне, що школа — знаряддя перетворення суспільства, навчання всіх реаль-

ної праці. Випало питання про кругозір, що має особливе значення при плановому господарстві. Випало питання *колективності праці* за загальним планом, питання обліку і контролю.

Розділ про педагогічний процес. Педагогічний процес — не тільки освітній, але й виховний процес. *Про комуністичне виховання взагалі* не сказано, тому випала така дуже важлива частина, як *громадське виховання*, як робота з дорослими. Не сказано про необхідність підведення наукової основи під педагогічний процес (наукова психологія). Відносно *педагогічного процесу* — нічого не сказано про його суть, як допомагати розвиткові, вмінню самостійно працювати, колективно працювати. Як враховувати розвиток, підготовку. Не сказано про облік знань, розвитку, громадських навичок, організаційних здібностей; про розвиток волі та ін., про індивідуалізацію. Сказано в цьому розділі те, що треба віднести до методів.

Про урок треба створити окремий розділ.

Також про самоосвіту.

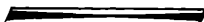
Нічого не сказано про роботу з громадськістю!!

Те саме про національні особливості і потребу враховувати їх.

[1933 р.]

Публікується вперше
за рукописом.

ЦПА ІМЛ. ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 609

ВІДЗИВ НА РУКОПИС С. А. ПАВЛОВИЧА
«МЕТОДИКА ПРИРОДОЗНАВСТВА ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ» *

У цій книжці досить багато практичних вказівок, але ці практичні вказівки якось відірвані від загальних завдань викладання природознавства, від виховних цілей цього викладання — з одного боку, від дитячої аудиторії — з другого.

Невдала передмова. На мою думку, в передмові треба було б сказати, яке величезне значення має природознавство (пізнання навколишнього світу, сил природи) в житті людей, як воно допомагає оволодівати силами природи, ставити їх на службу людству і які величезні перспективи відкриває воно перед людством. Дати б картину найважливіших відкриттів у галузі природознавства, хоч би за останні сто років, і показати, які глибокі зміни вносять вони в життя людського суспільства. Треба було б також дати в передмові уявлення про те, які галузі охоплює природознавство (дати «нарис науки» — схему загальну, на зразок того, як вона подана в американській енциклопедії Compton'a, схему, з якої було б видно охоплення теоретичних і практичних питань даної галузі знань); треба було б на прикладі показати роль теорії, яка тісно пов'язана з іншими науками, вплив теорії на практику і т. д.

Необхідно було б у передмові підкреслити специфіку природознавства. Кожна галузь знання має свою специфіку. Наприклад, математика потребує вміння абстрактно мислити, суспільствознавство потребує дуже широкого кола знань — розуміння основ людських взаємовідносин, певного суспільного розвитку.

Природознавство — галузь, де вивчаються предмети

і явища, які можна спостерігати в їх конкретності, тому природознавство особливо легко засвоюється дітьми, цікавить їх, вчить спостерігати, робити висновки, узагальнення. Викладання природознавства — шлях до виховання в дітях уміння спостерігати, мислити, прикладати теорію до практики, закладає основи матеріалістичного світогляду.

Однак для того, щоб були такі результати, необхідний правильний добір фактів і явищ, що вивчаються, поперше, відповідні методи викладання, які впливають з самої суті галузі знань, що вивчається, по-друге. Ні про що про це в автора нема й мови. Його вилазка в історію викладання природознавства дуже примітивна. Треба було показати, що заборона викладання природознавства в буржуазній державі була внутрішньо суперечливою; бажаючи заборонити це викладання, тому що воно матеріалістично виховує маси, підриває коріння релігії, буржуазія була змушена давати учням дедалі ширше коло природничих знань, бо інакше вона не могла підготувати робочу силу тієї кваліфікації, якої дедалі більше вимагав прогрес промисловості і сільського господарства. Говорячи про російське дореволюційне викладання, треба було показати, як побоювання дати природознавство масам підкріплювалося господарською відсталістю нашої країни. Треба було показати, як буржуазія, і західна, і наша, змушена піти на викладання природознавства, докладала всіх зусиль, щоб вихолостити революціонізуючий дух цієї дисципліни, відриваючи теорію від практики, відриваючи природознавство від питань класової боротьби.

Треба було показати в передмові, як органічно пов'язане викладання природознавства з питаннями класової боротьби (адже антирелігійна пропаганда, правильно поставлена, пов'язана також, з одного боку, з природознавством, з другого — з класовою боротьбою). Треба було показати, що комплексність була задумана не як підміна предметності, а як ліквідація безпартійності природознавства, відриву його від питань соцбудівництва, і як ця комплексність внаслідок поганої підготовленості вчительства і свідомого затемнення її суті з боку правих перетворилась у свою протилежність — у вихолощування всілякої систематики, всілякої науковості

в викладанні. Треба було показати, як метод проєктів, задуманий як пов'язання теорії з практикою, внаслідок ігнорування сил і рівня розвитку дитини, внаслідок перетворення його в універсальний метод перетворювався в ігнорування теорії, в підміну теорії вузьким практицизмом американського типу.

Треба було у вступі сказати, як будувати викладання саме так, щоб воно збуджувало інтерес дітей, вчило їх спостерігати, робити висновки, вчило б, як застосовувати теорію до практики, не знижуючи теорії, а поглиблюючи її, ще більше осмислюючи практикою, ілюструючи практикою.

На мою думку, передмова не годиться, вона знижує саме розуміння того, що таке методика. Передмова повинна бути інакше написана.

У передмові Павлович пише, що треба виховувати через викладання природознавства «войовничого матеріаліста». Це правильно. Але типові уроки, які він наводить, войовничого матеріаліста, тобто людину переконану, яка намагається свої переконання провести в життя, бореться за них, нехай в найелементарнішій формі, не виховують. Вони дадуть лише певну суму знань про воду, повітря, рослини, тварин, людину.

На мою думку, книгу треба назвати інакше: «Поради викладачеві природознавства в початковій школі» — і обґрунтувати методи, пропонувані автором. Методикою природознавства книгу назвати не можна, це означало б звузити, перекрутити саме поняття методики. Термін *типовий урок* замінити треба терміном *зразок уроку*. Потім треба подати ще додаток — громадська робота учнів, що впливає з набуваних ними в школі знань з природознавства. Треба посилити момент розвитку самодіяльності учнів, вказати, як його треба організувати. Потім треба доповнити «Поради» питанням про дитячу аудиторію. Одна справа — аудиторія сільських дітей, інша — міських. Сільським дітям треба показувати в багатьох випадках інше, ніж міським, виходити з наявних у них знань.

Перероблена таким чином книжка буде корисною

[1933 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 21, арк. 531—533

ВІДЗИВ НА СТАТТЮ Л. Н. СКАТКІНА
ПРО РОБОТУ ШКІЛЬНОГО ІНСТРУКТОРА *

Питання нове, тому стаття дуже відповідальна.

Інструктор може перетворитися або в чинушу, який підходить до всього формально, і тоді це буде «начальство», ще одно, в якому в найгіршому випадку буде сама перешкода, в найкращому, наче від козла, не буде від нього ні шерсті, ні молока, або ж інструктор буде в нас помічником учителя, порадником.

Стаття написана з орієнтацією на «начальство» — на «людину в футлярі».

Адже справжній інструктор повинен навчитися «бачити», розуміти, в чому головна трудність у вчителя, і вміти допомогти.

Ні про що таке в статті не пишеться.

Не можна її пускати.

Червень 1933 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 30, арк. 72*

ВІДЗИВ НА ПРОГРАМИ ГУРТКІВ САМООСВІТИ ПРИ ХАТАХ-ЧИТАЛЬНЯХ

Підписані тов. Березою¹ до друку програми: 1) з літератури для гуртків самоосвіти, 2) з географії для гуртків самоосвіти, 3) з математики для гуртків самоосвіти.

По-перше, самоосвіта повинна бути тісно пов'язана з роботою шкіл дорослих і з роботою бібліотечною (тобто з організацією, де є книжка, і з організацією, де є керівник). При хатах-читальнях є бібліотечки. Треба забезпечити там відповідний добір книжок і підручників. Керівники — в кращому разі вчителі звичайних шкіл.

По-друге, і це головне, треба усвідомити *цільові завдання гуртків самоосвіти при хатах-читальнях і потім — склад тих, хто працює в гуртках самоосвіти.*

Програма Краєвського² (з літератури) зовсім ігнорує другі питання, це просто варіація його курсу з літератури для шкіл дорослих підвищеного типу.

Програми з географії та арифметики — варіації програм початкової школи.

Село, його сучасне колгоспне життя з його запитами, обличчя сучасного колгоспника зовсім не беруться до уваги.

Я проти всіх цих програм. Чергове завдання — доробка питання про гуртки самоосвіти для села.

[1933 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 25, арк. 960*

¹ Г. Береза — зав. відділом хат-читальень і колгоспних клубів Наркомосу РРФСР.— *Ред.*

² П. Д. Краєвський — автор програм з літератури для шкіл дорослих і гуртків самоосвіти.— *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПІОНЕРУХ»

(В. В. ЗОЛОТУХІНУ — ЦК ВЛКСМ)

На мою думку, *треба сказати про громадську роботу піонерів*. Ця робота не повинна бути простим «навантаженням» (збиранням грошей, утильсировини, виготовленням безконечної кількості літер для плакатів та ін.). Але необхідно, щоб піонери не стояли осторонь життя, а брали посильну участь в його налагоджуванні. Наприклад, йдеться про окультурювання всього побуту, відбувається культпохід. Хіба піонери можуть стояти осторонь? Звання юного лєнінця зобов'язує бути громадським працівником.

Друге зауваження. У розділі III спочатку треба сказати про забезпечення для дітей приміщень при житлокоопах, де б вони могли вчити уроки, працювати над собою, читати, майструвати, грати; треба сказати про розвиток дитячих громадських організацій: юних натуралістів, юних техніків, диткорів, друзів бібліотеки і т. д. Потрібна ініціатива і самодіяльність дітей не тільки у навчанні, а й у громадській роботі. Створити умови для громадської роботи дітей — найважливіше... Нема вказівки на потребу розвитку малювальних класів, технічних станцій та ін.

Ще гірша справа з нав'язуванням видовищних розваг, кінофільмів, спектаклів та ін. Вибираються ті форми обслуговування дітей мистецтвом, де діти пасивно сприймають, що нервово стомлює не менше, ніж навчання.

Випали зате хори, дитячий туризм, гра, яка має велике організуюче значення, випали форми спілкування з дорослими.

Дуже все антипедагогічно, не продумано з точки зору створення сприятливих умов для розвитку.

10 грудня 1933 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 17, арк. 790*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ «МАСОВА ПОЛІТОСВІТРОБОТА НА СЕЛІ» ДЛЯ ВОСЬМИМІСЯЧНИХ РАДПАРТШКІЛ

Вступ. Відносно лекцій.— Треба було б спинитися на методиці лекційної справи. *Однією з умов ефективності лекцій, що читаються, є підготовка до них слухачів.* Підготовка може мати різний характер залежно від того, який зміст лекції, яка підготовка слухачів і т. ін. Вона може полягати в читанні вказаного викладачем матеріалу, попередньому обміні досвідом з певних, точно встановлених питань, невеликій самостійній роботі. Так само важливе *закріплення* опрацьованого матеріалу невеликою самостійною роботою слухачів.

Програма. Загальне зауваження. Треба мати на увазі малопідготовленість слухачів, через це потрібно, не знижуючи серйозності змісту курсу, ставити його якомога конкретніше, кожне положення ілюструючи прикладами, уникаючи загальних фраз.

Розділ I. *Тема 1. «Ленін про культуру і культурну революцію».*

Мені здається, що почати треба з питання про взаємовідносини між економікою, політикою і культурою, показати їх взаємозв'язок на прикладах царського часу, на прикладах сучасності, особливо колгоспного руху. Говорячи про культуру, треба якомога конкретніше визначити її зміст, неодмінно наводячи приклади. Треба було б узяти основні показники культури і навести табличку порівняння культури капіталістичної і культури соціалістичної. Це дуже важливий момент, гут важливо, щоб слухачі конкретно зрозуміли, в чому різниця. Дати на

фоні відмінності між укладом класового суспільства і укладом суспільства соціалістичного. Треба докладно спинитися на питанні національної культури, навести приклади різного роду національних культур. Треба сказати, що під культурною революцією Ленін розумів корінну зміну всіх показників. При переліку показників треба вказати на поголовність підвищення культури, на перебудову всього світогляду, на викорінення дрібнобуржуазної, дрібновласницької психології, на вироблення колективістичної психології, колективістичних навичок, на оволодіння масою знаннями, на вміння застосовувати їх на практиці, на вироблення нового ставлення до праці, нових форм організації праці. У зв'язку з цим треба говорити про зміну сім'ї, розкріпачення жінки, зміну ставлення до власності, зміну державних форм і участь мас в управлінні.

Тема 2. «Завдання комуністичного виховання трудящих мас у другій п'ятирічці». Сам заголовок теми мені не дуже подобається: в ньому є інтелігентський присмак — ось, мовляв, «політосвітники повинні переживати маси...» Чи не краще було б інакше поставити питання: як та перебудова народного господарства, основ господарського життя, яка відбудеться в другій п'ятирічці, відіб'ється на світогляді людей, на всьому суспільному укладі і що треба буде робити для того, щоб допомогти масам усвідомити зміни, які відбулися. Не розумію, чому взято за основні принципи комуністичного виховання «політехнізм, колективізм, атеїзм і інтернаціоналізм». Атеїзм — ще шматок світогляду, але виривати його з загального матеріалістичного світогляду не можна, треба поставити релігію у зв'язок з загальним світоглядом; колективізм — це навички поведінки, це певна організація праці, це певні погляди на власність, на працю і т. д.; політехнізм — це основа розуміння плановості народного господарства; інтернаціоналізм — це питання участі в міжнародному робітничому русі. Чому все це перемішане в одну купу — не розумію.

Розділ II. Будинок соціалістичної культури не можна вважати тільки методичною базою, він повинен бути організуючим центром. Про самодіяльність мас, про організацію активу навколо кожного політосвітзакладу не сказано.

У розділі III говориться не про зміст роботи, а лише про форми. *Тема 2.*— Треба пов'язати з плановістю господарства і зближенням міста з селом.

Я категорично проти постановки «антирелігійної пропаганди» та «інтернаціонального виховання» як єдиних тем «світоглядного і політичного характеру». Така постановка — величезна помилка. Необхідно ставити питання набагато ширше. Випадають такі питання, як *державний устрій*, як Ради, випадають питання боротьби пролетаріату за революцію і т. д.

Тема 6. «Пропаганда нового побуту».— Дуже звужена, не пов'язується з питаннями загальногосподарським і загальнополітичним, з питанням соцбудови.

Не сказано про самоосвітню роботу.

Розділ IV. Випало робсількорство. *Тема 2.*— Дуже спрощена. Треба сказати про роль мистецтва і різних його видів, про його організуючий вплив (зокрема, про музику, про хороший спів), про мистецтво у нацменшостей, про літературу, про літературну критику, про художню творчість мас. Взагалі ця тема дуже вульгаризована. *Тема 3. «Питання агітації і пропаганди».*— Також дуже звужені. Випали майже зовсім питання організації, а вони в політосвітроботі відіграють велику роль.

Мені здається, програму треба було б добре-таки доробити.

28 грудня 1933 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 25, арк. 876—879

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА В ПИТАННІ ПРО ПРОФОРІЄНТАЦІЮ

Це не те, що треба. *Це профорієнтація в інтелігентських професіях, а нам потрібна орієнтація в професіях взагалі*, починаючи з чорноробів різних типів і закінчуючи інженером-плановиком, вченим найвищої марки. Курс тримається на безкласове суспільство, тобто таке суспільство, в якому знищена, зламана буде стіна між фізичною і розумовою працею, де сьогодні людина буде, за Енгельсом, візником, завтра — інженером-плановиком¹. Буде поєднання найвищих і найпростіших професій.

Тепер ще багато пережитків старовини, кожний хоче ще вийти «в люди», з робітника стати інженером. У селянському середовищі цього ще більше, ніж у робітничому. Боротьба з цим — *всеобуч*. Чим вищий *всеобуч*, більше років охоплює, тим ближче ми до мети. *Політехнічна школа* дасть підхід до правильної профорієнтації. Політехнічна школа повинна вивчати не тільки техніку в вузькому розумінні слова, але й характер праці, характер професій, чого в нашій політехнічній школі ще нема і що необхідно запровадити. Профорієнтацію я і мислила в цьому розумінні. Ось завод. Працюють тисячі робіт-

¹ Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу» писав: «...настане час, коли не буде ні тачечників, ні архітекторів за професією і коли людина, яка протягом півгодини давала вказівки як архітектор, буде потім деякий час тягати тачку, поки не виникне знову потреба в її діяльності як архітектора» (Ф. Е н г е л ь с, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 170). — *Ред.*

ників. Яку роботу виконують? Яка робота йде поза заводом по добуванню і доставці сировини? *Яка фізична конституція, які вміння і навички потрібні для її виконання, які організаційні навички потрібні, які знання?* Ось взяти завод і вивчити всі професії в цілому. Потім взяти радгосп, вивчити професії в цілому. Кожну професію взяти в її перспективі. Друге — суміжні професії інших виробництв. З якої професії на яку легко переключитися.

Потрібний *політехнічний* підхід у профорієнтації. Його немає. Треба було б вказати і те спільне, що потрібне для кожної професії, і ту специфіку, яка потрібна при проходженні окремих професій.

Передмова мала б сказати про тенденції розвитку техніки, а не про поточний момент. Не вийшло.

[Л ю т и й 1934 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 6, арк. 1067*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКЦІЇ
НАРКОМОСУ РРФСР «ПРО ПРОВЕДЕННЯ
ПЕРЕВІРНИХ ІСПИТІВ У ПОЧАТКОВІЙ
І СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ» *

На мою думку, важливо було б сказати і про самий характер іспитів.

1. Відносно вузлових питань — правильно. Треба задавати такі питання, які показували б, що учень не тільки *зазубрив*, а *зрозумів* матеріал, який вивчається; щоб питання були не простим розпитуванням, а були б такими, щоб відповідь на них показувала, що учень розуміє, в якому зв'язку пройдений ним курс стоїть з пропонованим питанням, може розібратися в питанні.

2. Відносно російської мови — в III і IV групах треба вимагати усний переказ прочитаного і вміння зв'язно і грамотно відповісти письмово на звичайне запропоноване вчителем питання.

Взагалі ж дуже деталізовано все: стільки-от завдань давати, а не стільки і т. д. і т. п.

3. Як стоїть справа з весняною посівною кампанією? Навіть у колгоспах існує домашнє господарство — телята, кури, вівці і т. д., яких треба поїти, годувати і т. д. На посівну кампанію тепер у більшості районів (Сибір, Урал, Волга) виїздять у табори дорослі жінки, їх функції виконували раніше підлітки (в жнива) — як тепер? Тримують іспити в посівну кампанію чи як? В інших країнах школа орієнтується на селі на сільськогосподарські роботи.

4. Що робиться з дітьми, які повинні залишитися на третій рік (через хворобу, внаслідок ряду інших об'єктивних причин), — їх просто викидають з навчання чи як?

[Лютий 1934 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2а,
од. зб. 98, арк. 1

НОТАТКИ ПРО МІСЦЕВІ ГАЗЕТИ

1. *Величезне значення газети взагалі.* Газета вчить бачити і чути, занурює з головою в життя.

2. Специфіка місцевої газети — її сугуба конкретність, близькість до читача. Величезний розвиток місцевих газет за роки Радянської влади.

3. Постанова XVII з'їзду партії *про конкретність, оперативність керівництва* збільшує ще значно питому вагу місцевих газет, роблячи їх могутнім знаряддям партійного виробництва (робити колгоспи більшовицькими і заможними).

4. *Тісне пов'язання теорії з практикою* — основне положення марксизму-ленінізму. В країні будованого соціалізму, що будується руками мільйонів, *неприпустиме ніяке зниження теорії.* Теорія озброює, застерігає від помилок. *Неприпустиме теоретизування, відірване від практики.* Мертвить це саму теорію.

5. Потрібно *вміти* пов'язувати теорію з практикою. В цьому суть питання. Потрібний не паралелізм, а пов'язання.

6. Треба *вміти брати з теорії основне*, найістотніше, розкривати найважливіше. Важливий *вибір тем.* Повторювати основне в нових зв'язках і опосередненнях.

7. Важливо з практики вміти вибрати *найтипніше*, актуальне, типове *для даного моменту* і типове для *даного району.*

8. *Соціалістичне краєзнавство.* Знання свого району, його минулого; специфіка району, його національне обличчя.

9. Знання всіх ланок роботи радянської — партія, комсомол, культура (школа, хата-читальня, бібліотека, клуб і т. д.), відділ охорони здоров'я, суд, органи Наркомзему, зв'язок, кооперація, сільрада. Політвідділи мають актив в усіх цих органах. Це їх особливість. Згуртування всього активу навколо газети.

10. Форма: а) літературне оформлення — простота, образність, мова. Підзаголовки, підкреслення та ін.

11. Форма: б) художнє оформлення. Малюнки. Їх реальність, типовість, вибір тем. Підписи.

12. Виховання сількорів.

26 лютого 1934 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 667

РЕЦЕНЗІЯ

ХРЕСТОМАТИЯ ПО ИСТОРИИ ПЕДАГОГИКИ. ПОД ОБЩЕЙ РЕДАКЦИЕЙ С. А. КАМЕНЕВА. ТОМ III. КОНЕЦ XIX В. И XX ВЕК. СОСТАВИЛ А. П. ПИНКЕВИЧ. ДЛЯ ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ. М., УЧПЕДГИЗ, 1934, 539 стр.

Частина I. Період довоєнного імперіалізму.

Частина II. Педагогіка періоду післявоєнного імперіалізму.

Поділ правильний. Друга частина набагато цікавіша за першу.

Щоб хрестоматія давала можливість дістати певну картину стану народної освіти або характеру її, треба, *щоб уривки, які наводяться, були розташовані за певною системою*, щоб ця система була якомога повніше висвітлена в передмові. В частині I передмова зовсім недостатньо висвітлює характер хрестоматії. Невідомо, за яким принципом добиралися статті. З одного боку, беруться статті російських авторів, які дають характеристику різних сторін школи: Бубнов, Пінкевич, Крупська, Міжуєв, Мусін-Пушкін, Лозовський, Миронов, з другого — іноземні автори, причому ці статті часто ніяк між собою не зв'язані. Іноземні автори даються без характеристик авторів, без дат, без позначень, з якого твору взято, яким впливом даний твір користувався. Відносно теоретиків виходить, що, крім Дьюї, всі теоретики — тільки німці. Взагалі педагогічного обличчя країн не виходить. В імперіалістичний період потрапляють автори дуже далеких часів. Виходить страшенна мішанина.

Частина II краща, значно цікавіша. Поділ за країнами більш витриманий. А втім, Англія взята періоду довоєнного імперіалізму. Матеріал далеко, звичайно, не повний.

[12 березня 1934 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 5, арк. 510*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС І. Є. ПОТЬОМКІНА
«ПІДРУЧНИК З ГЕОГРАФІЇ ДЛЯ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ.
3-Й РІК НАВЧАННЯ»

Підручник, на мою думку, невдалий.

В ньому ряд недоліків такого типу.

1. Багато часу витрачається на пояснення дуже зрозумілих речей, і автор швидко перестрибує через дуже важкі питання (наприклад, дуже багато говориться про те, що навколо — різноманітна місцевість, а історія Землі — ще до того, як дано уявлення про розміри, форму Землі, про море і сушу, — розповідається в сімнадцяти рядках — стор. 10 — до того ж у жахливо вульгаризованій формі, без будь-якої історичної перспективи, в буквальному розумінні слова поза часом і простором).

2. Безліч неправильних тверджень — наприклад, що кам'яне вугілля є тільки в горах (стор. 11).

3. Дуже багато залишається непоясненого (наприклад, рівень моря).

4. Зовсім ні до чого вірші, «дитячі листи», написані не дітьми, та ін.

5. Спочатку треба сказати, що таке географія, але неприпустимо так плутано, так урізано говорити про це.

6. Завдання даються такого типу: «Зробіть план вашої вулиці» і т. д. Малюнки також невдалі: поруч вигляд класу і план класу — вигляд класу довгастий (більший у довжину, ніж у ширину), а план класу подано більший у ширину, ніж у довжину. Малюнок спалювання людини на вогнищі абсолютно ні в чому не відпо-

відає дійсності: башти схожі на сучасні московські будинки, прикрашені прапорами, народу при цьому ніякого немає, самі попи...

Взагалі історія кульгає...

Не можна пускати такого підручника в ужиток¹.

[1934 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 348*

¹ Підручник видано не було.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА ПЛАН ВИДАНЬ СОЦЕКВИДАВУ З САМООСВІТИ

План Соцеквидаву з самоосвіти зведено до звичайні-сінського курсу з історії, економіки, філософії і географії економічної. Нема ніякої навіть спроби внести хоч би який-небудь елемент самоосвіти. План страшенно громіздкий.

Візьмемо історію.

1. Якщо підходити до історії з точки зору самоосвіти, то насамперед необхідний *вступний курс до загальної історії*. Цей курс повинен дати загальну картину розвитку людства, починаючи з первісного суспільства і до нашого часу. Треба давати характеристику кожної епохи розвитку людства, з яскравими прикладами, з датами. Такий курс повинен давати, з одного боку, елементарну орієнтацію в минулому, з другого — він повинен закла-дати *основи історичного матеріалізму*, показувати, куди йде розвиток людського суспільства. У цьому курсі повинні бути подані не в абстрактних положеннях, а в живих образах особливості кожного етапу розвитку людства. Без такого курсу важко самостійно займатися історією. Це повинен бути *марксистський* путівник по історії.

2. *Потрібні історичні, критичні огляди, які стосують-ся кожного етапу історичного розвитку*, з зазначенням літератури, з зазначенням, чого можна навчитися в того чи іншого автора. Такі бібліографічні довідники з точки зору самоосвітньої роботи особливо потрібні. Вся справа в тому, щоб оцінка подавалася з точки зору історичного

матеріалізму. Здається, що конспекти К. Маркса з історії, які видає Інститут Маркса — Енгельса — Леніна, допоможуть повернути цю роботу.

3. Необхідно видати книжку, яка б показувала взаємозалежність між природними умовами, економікою, суспільною структурою, політикою, культурою. Без розуміння цієї взаємозалежності важко тому, хто займається історією самостійно, розібратися в тому, що головне, що другорядне.

4. Необхідно видати ряд історичних хрестоматій, збережених на різний рівень підготовки. Для початківців треба видати історичну хрестоматію типу Альберта Тома (малюнки з історії різних епох) і хрестоматій, які видавалися в Петері (Фефера і ще когось). Для більш підготовлених — хрестоматії типу Гуревича.

5. Конче потрібно видати історію капіталістичних держав від початку ХХ ст., з датами, іменами, узагальнюючим вступом.

6. Історію світоглядів (на фоні історії), включаючи сюди релігію і філософію.

Це чорновий начерк того, що необхідне.

Прагматична історія — не справа самоосвітнього відділу.

З географії потрібно насамперед видати дешевий невеличкий атлас з політичної географії, з дуже невеликими зауваженнями, які характеризували б політичне й економічне обличчя країн, провінцій, міст.

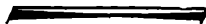
З мови і культури нацменшостей треба видати збірник.

Цей начерк добре було б обговорити в Інституті історії і філософії.

2 листопада 1934 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 14, арк. 639—640

З ПРИВОДУ БРОШУРИ ПРО П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ *

(П. І. ГУРОВУ — ІНСТИТУТ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА)

Товаришу Гуров, я уважно прочитала гранки брошури про п'ятирічний план бібліотечної справи. Перший розділ («Загальні зауваження до планування бібліотечної роботи») мені дуже сподобався, і мені здавалося, що треба тільки підкреслити деякі місця жирним шрифтом, додати кілька фраз.

Але наступні розділи збентежили мене. В них дуже багато спірного.

Візьмемо розділ другий («Організація бібліотечної роботи і взаємовідносин різних відомств та організацій»). У ній відносно масових бібліотек взято курс на очищення масових бібліотек, на перетворення частини книжкового фонду в «книгосховища». Правда, прямо про чистку не говориться, але перетворення значної частини бібліотеки у книгосховище — це ж замаскована форма чистки. Причому відносно профспілкових бібліотек таких настанов немає. З поля зору авторів цього розділу випав одноосібник. Авторі ні слова не говорять про бібліотеки масової політосвітроботи при міськрадах (Московській, Ленінградській), бібліотеках кооперативних, молодіжних, відомчих.

У наступному розділі («Типи бібліотек») усі наукові бібліотеки характеризуються як книгосховища, не згадується такий тип, як центральна міська бібліотека (на Північному Кавказі, в Ростові, розформовують центральну міську бібліотеку, це, мовляв, «єдина мережа»). В авторів цього розділу велике презирство до «пунктів

видачі», до яких автори зараховують хати-читальні, колгоспні клуби та ін.

Особливо невдалим здається мені розділ четвертий («Основні показники бібліотечної роботи»). Він дуже мало переконливий, цілий ряд в ньому неправильних тверджень, на зразок того, що з ростом заможності падає тиме користування громадськими бібліотеками, бо люди влаштовуватимуть власні бібліотеки (!), що занепадтимуть пересувні форми роботи. Цифри беруться буквально з стелі; такі речі, як читання й оборотність книжок, трактуються в розрахунках як щось стабільне, ціна книги також трактується як щось стабільне. Весь метод роботи хибний.

У розділі п'ятому («Кадри») конкретного плану підвищення кадрів нема, зате є велика боязнь активу, дорівнюється бібліотекар до вчителя і т. д. і т. п.

Ця книжка — по суті справи «теорія планування», тема дуже важлива. Цінною є сама поява такої книжки, в ній багато цікавого. Але керівництвом до дії вона в даному своєму вигляді бути не може. Переробляти її тепер, коли бібліотечні настанови в процесі зміни, недоцільно. *На мою думку, книжку треба пустити дуже незначним тиражем, у порядку обговорення, на правах рукопису.* Справа нова. Робота пророблена велика. Треба на основі цієї роботи йти далі.

1934 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 44, ч. 1, арк. 477

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ РАДПАРТШКІЛ

Загалом програма в частині *граматики* мені здається прийнятною. Я згоджуюсь з зауваженнями Палея¹, тільки гадаю, що те, що він пропонує викинути, викидати не слід, а слід винести в необов'язкову частину програми.

Відносно розподілу годин треба зробити примітку, що цей розподіл *суغوо орієнтовний*. Російська мова — не історія, не політекономія. Значна частина йде на набування *навичок*. Скільки йде на це часу, залежить *від попередньої підготовки учнів*. Крім того, тут особливо має місце прислів'я «Повторення — мати навчання», а при даному розподілі годин повторення (тобто закріплення набутих знань і навичок) виключається.

Непогано було б у пояснювальній записці вказати, як працювати при різній підготовці учнів. Тут потрібний диференційований підхід. Треба вказати, в чому він повинен полягати. Треба вказати, як поєднувати одночасне проходження систематичного курсу з диференційованим характером вправ, як озброїти найбільш підготовлену частину навичками самоосвітньої роботи з *граматики* (придумування прикладів, самостійний аналіз текстів) і методами передачі знань більш відсталим товаришам. Цього викладачі часто не роблять, не вміють

¹ *І. Р. Палей* — автор ряду підручників, програм і методичних посібників з російської мови для шкіл дорослих. — *Ред.*

робити, і від умілого диференційованого підходу залежить загальна успішність.

Треба десь вказати, що заняття з розвитку усної і писемної мови повинні з *самого початку поєднуватися з роботою над граматикою*. Відносно годин, то тут треба повторити те саме, що й відносно граматики,— треба підкреслити сугубо орієнтовний характер цього розподілу.

Мені здається, програма з усної та писемної мови повинна бути складена трохи інакше.

Усна мова. В автора випав цілий ряд моментів. Наприклад, дуже важлива річ — *уміння слухати, охоплювати основну думку, найістотніше у висловлюванні*. Для цього треба використовувати не тільки заняття з російської мови, але взагалі всі заняття в радпартшколі. Треба *вчити задавати питання по суті мови*. Треба *вчити по суті відповідати на запитання*. Звичайно, всі ці речі залежать від загального розвитку, але нізвідки не випливає, що викладач російської мови не повинен приділяти цьому уваги.

У зв'язку з розвитком усної мови стоїть питання і про оволодіння літературною мовою, збагачення її рядом нових слів. Дуже цікава робота, яка проводилась у Червоній Армії щодо вияснення правильності розуміння червоноармійцями тих чи інших слів. Питання про вивчення незнайомих слів, про набування навички їх правильного вживання повинно займати чимале місце у викладанні серед дорослих. Над усім цим повинна працювати координовано вся радпартшкола. Треба на початку занять обговорити це питання на загальних зборах педагогів. Треба через місяць приблизно після початку занять, після того як учні вже втягнуться в заняття, провести з ними бесіду про те, чим їм особливо важко оволодівати при вивченні мови.

Читання. Тут потрібний натиск на самостійне читання. Важливо не тільки зробити екскурсію в бібліотеку, але й добитися систематичної роботи курсантів у бібліотеці. Організувати при бібліотеці систематичну консультацію. Список книжок для читання треба підбирати за ступенем їх трудності. Він повинен бути значно ширшим. У програмі випало зовсім *ознайомлення з критикою*, з відзивами на книжки. Нема також вимоги *що-*

денного читання газет (передових, телеграм та ін.). Нема організації читання ділового матеріалу за іншими, наприклад, студійованими програмами і за здійснюваною громадською роботою. Загалом впадає у вічі завжди повний відрив занять з мови від життя.

Щодо писемної мови, то вона не вказує, наприклад, на необхідність систематично працювати над виписками (говориться, але на це приділяється три години). Нема опису відзивів про книги, що тепер конче потрібно.

Загалом у програмі з мови багато якогось формально навчального підходу, мало зв'язку поміж окремими моментами навчання.

Нічого не сказано про роботу з нацменшостями.

Треба було б відділ про усну і писемну мову перебувати.

1934 р.

Публікується вперше
за рукописом

- ЦДАЖР, ф. 7279, оп. 15,
од. зб. 57, арк. 21—23

ВІДЗИВ НА СХЕМУ ПРОГРАМИ ДЛЯ РАДПАРТШКІЛ «ПОЛІТОСВІТРОБОТА НА СЕЛІ»

Було б зовсім неправильно вважати, що короткість курсу робить неможливим включення в програму теоретичної частини. Підготовка слухачів (загальноосвітній рівень знань нижчий від обсягу чотирирічки) визначає собою форму викладу, добір питань, але робить теоретичну частину особливо необхідною.

Що повинна включати в себе теоретична частина програми?

1. Вплив економічного укладу (техніки та організації господарства країни) на світогляд мас, на їх побут, можливість оволодівати знаннями.

2. Вплив державного устрою та його класових форм на освіту широких мас і міста і села. Вплив загального законодавства та його класового характеру на стан освіти. Законодавство в галузі освітній. Шляхи здійснення прийнятих постанов (через органи влади і мобілізацію тих чи інших верств населення) при монархії, буржуазній республіці, фашизмі і Радянській владі.

3. Боротьба робітничого класу на фронті освіти при капіталізмі на різних ступенях його розвитку. Форми класової боротьби на фронті освіти в період зміцнення капіталізму і розквіту буржуазного демократизму, ігнорування села соціал-демократією. Форми класової боротьби на фронті освіти в період росту імперіалізму і світової війни. Форми класової боротьби в цій галузі при фашизмі. Селянство — опора фашизму, його розчарування в фашизмі.

На фоні цієї теоретичної частини, яка повинна висвітлити суть форм і методів політосвітроботи, треба дати висвітлення специфіки тієї спадщини, яку ми дістали від старого режиму, розкрити весь характер боротьби різних класів і партій, яка точилась у нас на фронті освіти в період до 1905 р. і після нього. Виявлення тих моментів, з якими доводилось боротися в той час робітничому класові на фронті освіти (аполітичність, ненауковість, ігнорування думки мас, орієнтація на куркульство, недооцінка роботи на селі і т. п.).

Далі треба перейти до суті Радянської влади і ленинських настанов, які впливають з неї в галузі політосвітроботи. Потім треба вказати, як розвивалася освітянська робота при Радянській владі — пов'язання цієї роботи, поглиблення її в міру розвитку та зміцнення бази культури і, нарешті, завдання, що стоять перед політосвітроботою в даний момент.

4. Господарський уклад Росії після реформи 1861 р. Селянство. Поміщицький гніт. Темнота селянських мас. Нацменшості. Розвиток капіталізму, посилення впливу міста на село. Зростання робітничого класу, виникнення партії, її пропаганда і агітація. Перші нелегальні гуртки, їх програми, методи агітації. Їх успіх. Організація мас у процесі боротьби. Зміст і методи агітації інших партій. 1905 рік, його вплив на маси. Використання Державної думи, нові форми боротьби на ідеологічному фронті. Війна. Партійні методи агітації і пропаганди. Робота партії на фронті освіти в період між Лютневою і Жовтневою революціями. Тісне пов'язання всієї освітньої роботи з партійною. Зародження політосвіторганізації.

Оцінка становища на культурному фронті на момент Жовтневої революції.

5. Суть Радянської влади і роль у ній трудящих мас. Провідна роль робітничого класу. Самодіяльність мас. Радянське законодавство загальне (у відношенні до трудящих, нацменів, жінок та ін.), радянське законодавство в галузі освіти. Роки воєнного комунізму. Пов'язання освітньої роботи з політичною. Точка зору Пролеткульту, який ігнорував це пов'язання, а також пов'язання цієї роботи з роботою на селі. Труднощі періоду епохи громадянської війни. Політосвітробота у відбудовний

період. Тісне пов'язання політосвітроботи з усією політикою Радянської влади, зокрема з її господарською роботою на селі. Труднощі відбудовного періоду. Його досягнення. Реконструктивний період — розвиток важкої промисловості, посилення впливу міста на село, перебудова самих основ сільського господарства на базі колективізації. Останні заповіді Ілліча відносно роботи на селі. Загострення класової боротьби. Класова боротьба на фронті освіти. Перемога радянського ладу.

6. Завдання, які стоять перед політосвітроботою на даному етапі: охоплення поголовно всього населення політосвітроботою. Її поглиблення. Науково-освітній характер роботи. Форми політосвітроботи. Тісне пов'язання її з роботою партії та Радянської влади. Форми агітації, пропаганди і організації на даному етапі.

[1935 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 45, арк. 824—825*

ВКАЗІВКИ, ЯКІ ЗМІНИ ПОВИННІ БУТИ ВНЕСЕНІ ДО НОВОГО ВИДАННЯ ПІДРУЧНИКІВ ¹

БУКВАРІ

1. Треба головну увагу звернути на навчання грамоти.

2. Через це треба *принаймні три чверті букваря присвятити вправам для оволодіння грамотою.*

3. *Методично* треба поліпшити букварі в напрямі: а) шрифтів — спочатку *давати один шрифт, друкований, досить великий; різноманітність шрифтів відвертає увагу від основного;* б) *письмовий шрифт давати пізніше, на четвертому-п'ятому уроці, коли учень оволодіє вже технікою зливання літер у склади і складів у слова;* в) *спочатку давати треба вправи з писання елементів літер, щоб навчити володіти олівцем і пером та елементарною технікою письма;* г) *виділяти текст для списування на протязі всього букваря;* д) оперувати найпростішими, вживаними в домашньому житті словами; е) *приділяти достатнє місце повторенню, особливо спочатку;* є) *треба додержуватись поступовості в доборі слів за ступенем їх труднощі;* ж) *не давати двох труднощостей зараз;* з) давати по можливості *зв'язний* матеріал і матеріал *змістовний*, щоб легше було оволодіти змістом читаного; и) *давати вірші, але найпростіші;* і) малюнки треба *давати помірно*, спочатку здебільшого, коли важливо, щоб у початківця слово пов'язувалося з певним уявленням, малюнки *давати переважно конкретні*, які не відвертають уваги.

¹ Маються на увазі підручники для шкіл дорослих.— Ред.

ЗАДАЧНИК ДЛЯ ШКІЛ ГРАМОТИ

Задачник повинен бути *добре оформлений*: а) надрукований чітким шрифтом; б) розділений на частини, кожна частина з правильним заголовком; в) виділені правила, які треба запам'ятати, і надруковані більшим або жирним шрифтом, щоб їх можна було відразу знайти; г) завдання повинні бути згруповані за типами.

За змістом треба мати на увазі, що дорослі звичайно добре вміють рахувати про себе, *найважливіше* — *навчити їх записувати числа і дії*; треба мати також на увазі, що найголовніше для шкіл грамоти — це зробити учням зрозумілим, що арифметика — *знаряддя обліку*. Кожна задача — це *розв'язання певної проблеми*. Для шкіл грамоти важливо підбирати проблеми, близькі і зрозумілі малописьменному; ці проблеми не повинні бути надумані, взяті з різних галузей науки і техніки. *Не можна завантажувати задачі незрозумілими термінами, дуже мудрими, гучними*. Задачник шкіл грамоти повинен мати на меті завдання, висунуте Ленінім: *нести статистику в маси*. Не треба боятися, що цілий ряд задач братиметься з однієї галузі знань. Не треба боятися дати передмову до тієї чи іншої групи задач, що виясняла б важливість роз'яснювального в задачах питання. Особливо важливо, щоб учні добре оволоділи заходами, — не можна дуже відкладати цього питання. Треба давати тільки заходи не уривками, а систематично, виділивши їх так, щоб можна було звертатися за довідками, коли треба. Треба особливу увагу звернути на проценти, на записування дат, на роз'яснювання елементарних геометричних понять.

КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ ДЛЯ МАЛОПИСЬМЕННИХ

Матеріал книги для читання (хрестоматії) для малописьменних повинен бути *сучасним*, тісно пов'язаним з культурно-побутовою і громадською роботою малописьменних, з перебудовою господарства і життя країни на соціалістичних засадах, з вихованням пролетарської психології та інтернаціональних настанов.

Матеріал повинен бути *змістовний*, враховувати сучасний рівень розвитку трудящих, *неприпустима ніяка*

вульгаризація, але матеріал повинен бути *сугобо конкретний*, викладений простою, правильною, живою мовою.

Белетристика повинна чергуватися з діловим матеріалом. Добре було б додержуватися такого методу: давати яку-небудь белетристичну річ, невеликий вірш, щоб дати емоціональну зарядку, а потім дві-три ділові статейки, закінчувати белетристикою, яка б закріплювала певний настрій.

Треба подбати, щоб книжка давала *певну суму нових слів* (конституція, республіка, монархія, інструкція, комісія і т. д.) *та їх пояснення*.

Не слід боятися *після ділової статті давати учневі певні пояснення і завдання*, які не відривають його від занять, але вчать самостійно працювати з газетою, з книгою. Школа дорослих повинна давати навички *самоосвіти* — це одна з її цілей.

Хрестоматія для читання для малописьменних не повинна гнатися за тим, щоб ознайомити з класиками, з історією і дати технічні знання.

Мета — навчити уважно читати, охоплювати зміст і зрозуміти, що книжка — керівництво до дії.

[25 січня 1935 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 758—760*

ВІДЗИВ НА ПІДРУЧНИК ДЛЯ ШКІЛ
МАЛОПИСЬМЕННИХ «КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ»
Д. БОГОЯВЛЕНСЬКОГО І Л. ТИМОФЄЄВА *

Книга для малописьменних важкувата. Не враховується методичний бік справи, що спочатку треба давати легший матеріал, потім поступово дедалі важчий. Деякий матеріал винятково важкий, наприклад «Хамелеон» Чехова. Важкий уривок «Магнітогорськ».

Добір статей не зовсім вдалий. Таких оповідань, як «Розправа білих з комуністами» з «Тижня»¹, не слід давати: вирвані з контексту, такі оповідання тільки б'ють по нервах. Мало приділяється уваги революційній боротьбі — нема ні 1905 р., ні 1917 р., нема про роботу Рад нічого, про культуру. Про куркуля треба було б розповісти не стільки про куркульську розправу, скільки про експлуатацію і куркульську агітацію.

Відносно оформлення зовсім погано. Дається біографія двох-трьох письменників. Якщо давати біографії, то треба вже і про Салтикова-Щедріна сказати, і про Льва Толстого, і про Фурманова. Автори явно бояться, якби не вийшло робочої книжки, і тому не дають вказівок, як і що цінне в даному уривку, як над ним працювати.

Вміщена в середині стаття тов. Тимофєєва мало допомагає справі, мало вчить свідомого ставлення до читаного матеріалу, ніде не звертається увага на форму.

Доробити треба було б ще цей підручник.

[Січень] 1935 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 857

¹ Мова йде про уривок з повісті «Тижень» Ю. Либединського.—
Ред.

ВІДЗИВ НА «КНИГУ ДЛЯ ЧИТАННЯ ДЛЯ ШКІЛ
ГРАМОТИ» І. Р. ПАЛЕЯ І Г. А. ЕНТИНОЇ *

Ця книга, на мою думку, хороша.

По-перше, матеріал поступово ускладнюється, дається пояснення незрозумілих слів.

По-друге, матеріал політично добре підібраний, дуже змістовний, іде в ногу з соцбудівництвом, пов'язаний з життям.

Переробляти нічого, по-моєму, не треба.

[Січень 1935 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 786*

ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ ПІДРУЧНИКІВ
З ГРАМАТИКИ І ПРАВОПИСУ ДЛЯ ШКІЛ
МАЛОПИСЬМЕННИХ — І. Р. ПАЛЕЯ
І Р. І. АВАНЕСОВА *

Порівнюючи підручники «Російська мова. Граматика і правопис. Підручник для шкіл малописьменних» І. Палея і Р. Аванесова, вважаю, що *стабільним підручником треба зробити підручник І. Палея*, бо методично він значно краще продуманий.

У підручник для малописьменних з граматики треба вносити лише найбільш необхідні терміни, причому вони повинні бути пояснені якомога простіше. В цьому відношенні підручник Палея має перевагу над підручником Аванесова... Особливо спочатку краще давати якомога менше термінів: адже підручник — для малописьменних.

Методично, по-моєму, *підручник Палея краще продуманий*. Звичайно, дещо треба ще доробити (наприклад, питання про шрифти: треба вирішити, чи варто давати в підручнику граматики писаний шрифт і якою мірою варто; треба переробити перший розділ «Як потрібно писати»: не можна починати фразою «Ми пишемо *план роботи*», та й взагалі цей розділ краще перенести в абетку, де написати докладніше).

Учень спочатку цінує підручник граматики лише з точки зору правопису. І ось Палей після кожного граматичного правила дає ряд вправ. В учня росте свідомість, що граматика дійсно допомагає правильно писати, правильно розставляти розділові знаки, він старанно починає займатися граматикою. З точки зору методики поняття про самостійні та службові слова треба давати

пізніше, в тісному зв'язку з приставками, що й зроблено у Палея.

Щодо програми з мови, то, мені здається, в підручнику для дорослих наприкінці треба було б сказати трохи про мову взагалі.

25 січня 1935 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 795*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС І. М. БОГДАНОВА,
Ш. Л. КАНТОРА І А. Є. КОРОЛЬКОВА
«АРИФМЕТИЧНИЙ ЗАДАЧНИК ДЛЯ ШКІЛ
ГРАМОТИ» *

Перше методичне правило — це те, що задачі повинні даватися на матеріалі, близькому і зрозумілому учням. У педагогічній пресі завжди висміювали задачі з басейнами, як зразок методичної неграмотності. В даному підручнику ця методична безграмотність розквітла пишним цвітом.

Задачник призначається для шкіл грамоти. Школи грамоти охоплюють головним чином домробітниць, домогосподарок, селянок, тобто народ відсталий. Підручник призначений і для міста, і для села. Три чверті задач побудовані на матеріалі, не відомому учням. Яких тільки технічних понять тут немає! З одного боку, комбайни, «захват комбайнів», чайні насадження, лобогрійки; з другого боку, домни, автозаводи, утильцехи, електрична лампочка, яка витрачає енергію, сплави, цементні розчини, бетони і т. д. і т. п... Три чверті задач зовсім відірвані від життя, від культурно-побутових питань і є мішаниною термінів.

Метричні міри даються лише після задачі 487, а до того часу вже фігурують в цілому ряді задач гектари, центнери, тонни і т. п. Причому метричні міри ваги ілюструються величиною копійок.

Щодо самого арифметичного матеріалу, то він страшенно звужений. Не введено навіть поняття дробу, ніде не згадуються навіть слова *половина, чверть, третина,*

десята частина, сота частина. Не введені такі поняття, як вік, століття, тому учні не зрозуміють, що таке ХІХ, ХХ вік. *Арифметика — знаряддя обліку.* Цього моменту нема зовсім.

Підручник методично безграмотний. Потрібен інший.

[С і ч е н ь 1935 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 785*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО «БУКВАРЯ ДЛЯ ШКІЛ
ГРАМОТИ» В. ВОСКРЕСЕНСЬКОГО
І Р. ПАВЛОВСЬКОЇ *

Старі помилки в букварній частині все ті самі. Починається з безглуздих, вирваних з тексту, не пов'язаних з текстом слів: *Мура, урна, Мура, ура!, лом, нари, нори, душ* і т. д. і т. п.

Кожний викладач повинен розуміти, що головна перевага аналітико-синтетичного методу полягає в тому, що слова не беруться, які кому на думку спадуть, а *виділяються із зрозумілого тексту*. Тексти в букварі Воскресенського і Павловської даються безглузді: *Ми у рами, Мура, ура!, Нари малі, Норми малі* і т. д. Такі слова, як *урна, душ, руда, комиш*, залишаються поза текстом.

Взагалі тексти дуже вбогі і мають яскраво виявлений московськообласний ухил. Всі схибнулися на *шарах, рамах, норах*. *Запас слів у текстах дуже вбогий. Нема поступовості в доборі слів.*

Зміст післябукварної частини також не дуже вдалий.

1. *Подається тільки текст — і ніяких вказівок, як працювати над ним.*

2. Текст бідний політичним змістом. Нема ні слова ні про Китай, ні про Іспанію; виходить, що Жовтнева революція відбулася при кріпосному праві; про світову війну не згадується; ні про день Жовтневої революції, ні про 1 Травня, ні про 8 Березня і не згадується. Що зробив Ленін — також нічого немає.

Так, випадковий набір.

[1935 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 31, арк. 123

З ПРИВОДУ ПРОПОЗИЦІЇ С. М. ФРІДМАНА ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ЛАБОРАТОРІЇ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

(А. С. БУБНОВУ — НАРКОМУ ОСВІТИ РРФСР)

До пропозиції Фрідмана я ставлюсь негативно. Фрідман кличе назад до Лая, Неймана, Торндайка, Нечаєва.

Звичайно, експеримент як перевірка спостереження — справа непогана. Але експеримент від експерименту різниться.

Експериментальна педагогіка, відірвана від матеріалістичної основи, поставлена на службу буржуазній політиці, являє собою річ дуже сумнівну, дуже резонно розкритиковану.

У буржуазної науки слід вчитися, але треба розуміти, що з неї можна брати, а з чим у ній треба боротися. Для цього треба знати основи марксизму-ленінізму, а не тільки бажати зайняти пост.

[3 квітня 1935 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 523*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
С. М. БРАЇЛОВСЬКОЇ І М. А. РИБНИКОВОЇ
«ХРЕСТОМАТІЯ З ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ. ЧАСТИНА II» *

Насамперед — добір творів. Хрестоматія — найкраща перевірка правильності добору творів.

Починається з фольклору — з казок і виробничих пісень. Друга казка — «Пін» — абсолютно неприпустима, бо вся увага дітей буде зосереджена на тому, чому козяча шкура приросла до попа — не інакше, як бог покарав за жадність. Це тип казки, особливо шкідливий для дітей, — казка з різко вираженою містикою, чого не можна давати дітям. Відносно виробничих пісень — дано дві однотипні, коли треба тупцюватися на місці, а пісні, яка допомагала б переносити важкі речі, — особливо типової, — нема. Зовсім нема фольклору революційного і взагалі революційних пісень.

Вірш Маяковського «Бабини бублики» для дітей не годиться.

Як пояснюватиме вчитель вірші:

Видит пан — бела, жирна
баба между публики.
Миг — и съедена она.
И она и бублики.

Так само малодоступний вірш Маяковського «Розповідь про дезертира, який влаштувався непогано, і про те, яка доля спіткала його самого і родину шкурника». В цьому вірші багато історичної нереальності... Обстановка була не та за формою. Не підходить цей вірш для дітей.

Вірш Тарасова «Дерзанню слава» за побудовою і змістом чужий дітям IV групи:

Выше факел подымайте!
В душах пламя зажигайте!
Ошибайтесь — но дерзайте!

Чи не краще дати аналогічну за задумом пісню «Молот», незрівнянно вищу формою і революційну духом. А вірші Тарасова — якась надумана інтелігентщина!

«Робітничий травень» Казіна до Першого травня ніякого відношення не має, крім «свинцевих калюж», а про Перше травня вірші дати треба.

Щоб дати уявлення про художність твору, треба показати, наскільки яскраво, правдиво відбиває художній твір свою епоху, наскільки типові виведені характери, треба показати, як, якими прийомами художник досягає образності зображення. В літературі неминуча історичність.

Які епохи охоплені в даній хрестоматії:

1. Кріпацтво. Тут твір Гончарова «Сон Обломова»; Пушкіна «Казка про попа і наймита його Балду»; «Казка про поміщика і попа».

2. Епоха дореволюційна після звільнення селян — 70—90-ті рр. Взяті: Некрасов — «Селянські діти», «Сільський куркуль»; Чехов — «Ванька», «Хлопчики»; Андреев — «Петька на дачі»; Горький — «Перше травня»; Тарасов — «Дерзанню слава».

3. Епоха революції 1905 р.

4. Епоха громадянської війни: Дем'ян Бедний — «Радянський вартовий», «Честь червоноармійцеві»; Маяковський — «Бабині бублики», «Розповідь про дезертира».

5. Міжнародний революційний рух: Гюго — «Гаврош»; Горький — «Пепе»; Емі Сяо — «Шанхайська колискова пісня»; Ісбах — «Про Леніна та Лі-Чана».

«В'язень» Пушкіна взятий поза часом і простором, що робить конче потрібним до цього вірша окреме пояснення.

Природа: Пушкін — «Осінь», «Зима»; Кольцов — «Весняний дощ»; Нікітін — «Ранок на березі озера».

Виробниче життя: пісні народні; Казін — «Робітничий травень», «Ручний лебідь».

Треба було б згрупувати художні твори за питаннями і перед кожною епохою написати статейку, що характеризує цю епоху. Цього немає.

Коли подається біографія Дем'яна Бедного, говорить, що він одержав орден Червоного Прапора. У дітей складається уявлення, що він вищий за Горького, Пушкіна та ін. У біографіях багато неточного, вони недостатні.

Передмов і розбору творів немає, а без цього виходить звичайний збірник, а не підручник літератури.

Переклади подаються в невиправленому вигляді.

Наприкінці кожного твору дається *пояснення важких і іншомовних слів, часто дуже неточне*. Наприклад, на стор. 69: «*Морген фрі — ніс утри*» — по-німецькому означає: «завтра вранці»,— тим часом як «*Morgen früh*» означає «рано-вранці». Або стор. 120: «*Артилерія — рід війська, озброєного гарматами*»; стор. 159: «*Яр — високий берег річки*» і т. д.

Далі йдуть після кожного твору «*Запитання*». Вони дуже строкаті. Іноді вони дуже важкі для четвертого року навчання, іноді це просто запитання про прочитане. *Це найважливіша частина.*

Щодо *вправ*, то вони часто збиваються на граматичні вправи, чого треба всіляко уникати.

На мою думку, даний підручник потребує ще великої доробки як в розумінні добору творів, так і оформлення.

5 квітня [1935 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 220—222*

ПРО МІСЦЕВІ ГАЗЕТИ *

Тепер ми маємо величезну кількість місцевих газет. Вони відіграють величезну роль у справі піднесення культурного рівня мас. Вони говорять про факти, які бачить, спостерігає маса. В День преси не можна не підкреслити близькості цих газет до читача.

Але мені хотілося б спинитися на одній стороні справи, над якою ряд місцевих газет, по-моєму, повинен ще серйозно попрацювати. Це — пов'язання теорії з практикою, освітлення світлом теорії фактів повсякденного життя. Ленін умів це чудово робити в своїй і усній, і письмовій пропаганді й агітації. Це те, що робило його пропаганду і агітацію особливо змістовною, близькою масі. У своїй промові на III з'їзді комсомолу Ленін говорив: «Одно з найбільших зол і лих, які залишилися нам від старого капіталістичного суспільства, це цілковитий розрив книги з практикою життя...»¹ — і Ленін вимагав, щоб був перекинутий міст між теорією і практикою. Це не означає, що він хотів, щоб *поруч* з фактами з повсякденного життя вміщувалися теоретичні статті, які мають дуже мало відношення до цих фактів,— він хотів, щоб теорія впливала на добір друкованих фактів, а наведені факти осмислювалися б теорією. Тридцять п'ять років тому в «Проекті заяви редакції «Искры» і «Зари» Володимир Ілліч писав, що агітація при допомозі місцевих листівок стала вже недостатньою, вона дуже вузька.

¹ В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. 31, стор. 248—249.

Треба піднести агітацію на вищий ступінь — треба навчитися поєднувати конкретні факти робітничого руху з теорією соціалізму, з питаннями науки, політики, з питаннями партійної організації¹.

З того часу минуло багато років тривалої героїчної боротьби робітничого класу: були революції 1905 р., 1917 р., багато років уже існує Радянська влада — і наші загальні газети навчились пов'язувати теорію і практику в один нерозривний вузол. Але коли переглядаєш місцеві газети, бачиш, що деякі з них ще йдуть по лінії листівкової агітації, яка швидко набридає: народ тепер по всій країні став розвинений і вимагає від місцевої газети більш поглибленого підходу до питання.

Треба вчитися в загальній пресі, треба, щоб навколо місцевих газет вирувало життя, щоб місцеві газети ширше обростали гуртками сприяння, які поєднували б робітничий клас з серйозним марксистським навчанням, з вивченням марксизму-ленінізму. Треба підносити кожну місцеву газету на той рівень, якого вимагає сучасний момент, якого вимагає зростаюча свідомість мас.

1935 р.

*Вперше опубліковано в газ.
«Волжская коммуна», орган
Куйбишевського крайкому
ВКП(б), крайвиконкому*

*і крайпрофради, № 104 від 8 травня
1935 р.*

*Друкується за вказаним
джерелом*

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. 4, стор. 294.— *Ред.*

ПРО КНИГУ Є. СЕЛЕЗНЬОВОЇ
«ОНУК ЗАМОЧНИКА» *

У нас надзвичайно мало простих, серйозних за змістом, нешаблонних книг для дітей, книг, які розповідають у живих образах про навколишнє життя, підводять дітей до розуміння того, що відбувається навколо.

У ряді оповідань Є. Селезньова говорить про життя дітей, яким доводиться долати ряд труднощів, щоб стати корисними, діловими радянськими людьми.

Оповідання не набиті малозрозумілими для дітей гаслами, чужі шаблону, торкаються і міста, і села. В своїх оповіданнях автор намагається показати, не вживаючи великих слів, величезний прогрес техніки, її роль і значення у справі перевиховання людей, намагається показати, як треба працювати. Сказати про товариша, сказати про батьків не із злобою, не згарячу, а з свідомістю того, що їхні дії шкідливі для справи, вимагає мужності, великої свідомості. Є. Селезньова намагається розкрити ці переживання дітей, показати, яке досягнення, коли вони підходять до усвідомлення, що на першому плані — інтереси справи.

Нічого шовіністського в книжці немає.

Розповісти, як татарча в минулі часи дражнила діти в школі,— який же тут шовінізм?! Хіба в цьому шовінізм? Не шовінізм, якщо розповісти про те, яке величезне бажання у безпритульника-нацмена опанувати техніку, як це бажання пристрасно виражається. Хіба серед без-

притульників нема нацменів, хіба безпритульникам-нац-
менам легше, ніж іншим? Де ж тут шовінізм?!

Цю книгу треба не вилучати, а всіляко рекоменду-
вати.

[Червень 1935 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 426*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПОСТАНОВИ ПРО ШКОЛИ ДОРΟΣЛИХ *

1. 20 навчальних днів на місяць — буде не під силу, дуже відриватиме від громадського життя, зробить школу недоступною для цілого ряду учнів. Треба зробити примітку про можливість інших варіацій залежно від місцевих умов. Інакше ми відіб'ємо від школи дуже багатьох.

2. До 1 вересня не можна, звичайно, подати на затвердження ЦК програм — це буде халтура, — але в найближчий час треба подати на затвердження напрям, в якому повинно йти перероблення програм шкіл дорослих. Наприклад, я вважаю, що в програми шкіл дорослих повинні бути внесені зміни, які надають більш політичного характеру всьому навчанню. Наприклад, з II класу треба внести в програму читання газет і водночас з цим дати уявлення про план і карту, навчити на карті знаходити держави, міста (дати політичну карту); в математиці треба вже в перших групах ознайомити з тим, що таке статистика, вказати, що статистика — знаряддя обліку; треба питанню Конституції, питанням міжнародного руху, питанням організації праці, планового господарства, питанням літературної критики приділяти більше часу. Можна викинути дуже багато з встановлених програм середньої школи, наприклад читання Достоевського, зубріння всяких правил. Тип програм дати інший: у нас програми пов'язані з методичними вказівками, з такими деталями, які роблять неможливою стабільність програм і зв'язують ініціативу педагога. Треба дати лише

перелік необхідних знань (як дано, наприклад, з математики).

3. Про культармійців треба сказати інакше. Культармійці повинні братися на облік районними відділами народної освіти, повинні працювати під керівництвом шкіл дорослих, робота їм повинна даватися відповідно до їх підготовки.

4. Треба дати завдання профспілкам, щоб вони розробили заходи, які полегшують робітникам і колгоспникам і особливо робітницям і колгоспницям можливість відвідування школи, про ті заходи, які стимулюють навчання.

5. Треба було б сказати про обов'язковість навчання для переростків по лінії шкільного управління. Чи не можна провести пункт про обов'язкове навчання грамоти осіб до 18 років?

6. Треба сказати про джерела одержання коштів — профспілки не дають, радгоспи теж, колгоспи теж. Державний бюджет дуже обмежений.

7. Добре було б вставити пункт про прикріплення штатного вчителя до членів Рад (сіль- і міськрад), які не мають знань в обсязі чотирирічки. Це вже здійснюється, наприклад, у Західній області. Треба ширше організувати цю справу...

[1 9 3 5 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 378*

ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ ПРОГРАМ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ

У цьому році буде звернуто особливу увагу на постановку роботи в школах дорослих. Пристрасно рветься робітничча і колгоспна маса до знання. Але для того щоб школи дорослих давали учням те, що їм необхідне, треба істотно перебудувати програми цих шкіл, вони повинні бути наскрізь пройняті духом марксизму-ленінізму.

Абсолютно неприпустимо, щоб ставився знак рівності між школами дорослих і школами дитячими — те, що практикувалось у нас в останні роки. Не можна дорівнювати дорослих до дітей. Один час у нас було дуже в ходу лівацьке дорівнювання дітей до дорослих. Тепер у моді — і з цим треба всіляко боротися — дорівнювання дорослих до дітей. Розвиток, життєвий досвід у них зовсім різні. Усе викладання повинно бути глибше поставлене. Це повинно відбитися в програмах.

Програми не повинні бути методичною запискою, вони повинні давати лише основне, визначати обсяг знань і навичок, якими повинен бути озброєний в тому чи іншому класі учень. Програми не можна завантажувати дрібницями.

Програми повинні мати на увазі, що класи дорослих складаються звичайно з учнів з дуже різним життєвим досвідом і різним розвитком, різним національним складом, що потребує особливо диференційованого підходу до учнів. При прийомі і розподілі по класах це треба мати на увазі і (якщо школа настільки велика, що для кожного року навчання створюється кілька паралельних

класів) намагатися підбирати для кожного класу якомога однорідніший склад учнів. В результаті утворюються паралельні класи, в кожному з яких різні відділи програми можуть бути пройдені в різні відрізки часу. Тому необхідний диференційний підхід до кожної з паралельних груп.

Крім того, слід пам'ятати, що при навчанні дорослих особливо треба дбати про закріплення пройденого, необхідне постійне повторення пройденого. Тільки правильно організоване повторення забезпечує закріплення знань. Це особливо стосується перших трьох класів.

Міцність набуваних елементарних знань визначає дальшу успішність учнів. Певна річ, повторення повинно здійснюватись у формах, які розширюють загальне оволодіння культурою мови і можуть захопити учнів. Але в таких речах, як оволодіння цілим рядом нових слів, зворотів, як оволодіння культурою сучасної мови, розподіл цієї справи за годинами дуже проблематичний.

Методи підходу до учнів повинні бути іншими. Дорослий учень вимагає поваги до себе, не терпить постійного підкреслювання його відсталості, ображається, коли йому задають дуже прості запитання, які мають смисл, якщо вони ставляться семирічній дитині, і дивують дорослого, а у нас дуже часто практикуються такі запитання. Вчителі шкіл дорослих повинні виробляти в собі вміння ставити запитання. Треба, щоб кожне запитання збуджувало думку учня.

Не можна при навчанні у школах дорослих орієнтуватися на одну яку-небудь групу учнів, наприклад слабкішу або сильнішу, бо це викликає чималий відсів учнів, їх велике незадоволення постановкою справи. Тому треба до учнів, що відстають і пропускають заняття, прикріплювати культармійців, систематично інструктуючи їх, а для решти треба так організувати заняття, щоб кожний учень з кожного уроку виносив щось нове. Тому необхідно зміцнювати і поліпшувати ті методи викладання, при яких кожному учневі може знайтись робота за його підготовкою.

Треба звернути особливу увагу на такі заняття, як колективне читання газет. На жаль, педагогами шкіл дорослих ще слабо розроблений цей метод, а він особливо цінний, бо він може забезпечити дальшу диференціа-

цію в підході до учнів. Однак треба виявляти велику настороженість, щоб цей метод не перетворювався в пустопорожню балаканину, а *мав на меті насамперед навчання*, а по-друге, треба мати на увазі, що ніщо не є таким важливим у школах дорослих, як *систематичність* відомостей, які подаються. Тому при проведенні колективних газетних читок учитель повинен особливо старанно готуватися до уроків, ясно усвідомлюючи *конкретне цільове навчальне завдання кожної читки*. У той же час педагог повинен дбати про те, щоб у проведенні читок додержуватися певної *систематичності*, щоб кожна читка була кроком вперед у навчанні.

Над методом колективного читання газет треба наполегливо працювати, але цей метод занять у школах дорослих треба практикувати, бо він дуже активізує учнів, організовує самоперевірку і з самого початку здійснює *тісний зв'язок між навчанням і практикою*, допомагає знизити старий розрив між теорією і практикою. Ленін називав це найогиднішою рисою «старого буржуазного суспільства»¹. Смішно називати зв'язок між теорією і практикою «комплексним методом». Смішно, якщо не сказати міцніше, називати «комплексним методом» зв'язок між загальноосвітнім навчанням і політикою. Школа дорослих не може бути аполітичною.

ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОГРАМИ З МОВИ

1. Не можна змішувати програму з методичними вказівками.

2. Не можна завантажувати програму зайвими деталями.

3. У програмі кожного року потрібна певна цілісність і послідовність.

4. Не можна визначати години для різних частин програми, а то виходить, що в III групі навичкам швидкого і виразного читання приділяється за рік всього 2 години. Крім того, розподіл за годинами заважає правильному методичному підходові, орієнтуванню на рівень знань учнів, звужує можливість повторення, правильної організації роботи.

¹ В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. 31, стор. 249.

МЕТОДИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ПО СКЛАДАННЮ ПРОГРАМ ДЛЯ ДОРОСЛИХ

Заняття з дорослими з рідної мови і літератури

При навчанні дорослих особливу увагу треба звертати на вироблення в них умінь слухати і засвоювати літературну мову. Це особливо важливо для приїжджих з села і з місць, де панує яка-небудь нацменська мова.

У дорослих наслідувальність слабша, ніж у дітей, тому в школах грамоти і малописьменних особливе значення мають читки вголос. Радіо дуже допомагає, і треба дбати, щоб учні могли слухати радіо, але радіо не заміння читок, бо повинна мати місце певна поступовість і повторні читки. Добір матеріалу має зовсім особливе значення в школі дорослих, тут дуже важливо орієнтуватися на інтереси учнів. Читати треба не тільки художню літературу, але й популярну, ділову.

Дуже важливі для вироблення мови вірші, але треба звертати увагу на зміст. Такі речі, як байки Крилова, особливо збагачують мову. Треба уникати штучної мови, яка хоч і виражає певні ідеї, але дезорганізує засвоєння правильної, літературної мови. На засвоєння (і урочне, і позаурочне) не слід шкодувати часу в перших трьох групах дорослих. З учнями нацменівських областей треба проводити окремі уроки, де розкривати різницю у вимові і вчити переборювати фонетичні труднощі.

Треба давати можливість також якомога більше говорити цією новою засвоюваною мовою, звикати нею висловлювати свої думки. Засвоєння літературної мови, звичка її слухати дає значно більше, ніж «придиренські» поправки. Поправки треба робити, але дуже тактовно. Частіше поправка повинна бути не стільки «поправкою», скільки показом, як треба сказати.

Звичка до правильної мови дає далеко більше значення, ніж запам'ятовування граматичних правил. У неповній освітній школі граматики повинна відігравати лише службову роль, роль осмислювання мови. Треба поряд з умінням слухати, розвивати звичку до читання. Треба привчити якомога раніше до самостійного читання. Чим більше людина читає, тим більше звикає до літе-

ратурної мови. Особливу увагу треба звертати на звичку читати про себе. Великою помилкою і в дитячій школі є те, що центр уваги переноситься на правопис і граматику, а не на самостійне писання, не на виклад своїх і чужих думок. Доросла людина за ходом своєї роботи має потребу в якомога більшому оволодінні не тільки усною, але й письмовою мовою.

Надзвичайно велике значення має моторне засвоєння літературної мови, вироблення вже з перших кроків уміння правильно писати. Переписування з правильно написаного тексту має величезне значення. Його треба зробити цікавим, організуючи якомога раніше «зошити випсок» того, що цікавить. Чим раніше оволодіє учень механізмом письма, тим краще.

Треба з самого ж початку звертати увагу на чистописання, бо чим раніше, тим більше труднощів лежить на цьому шляху. Треба з самого початку не допускати каракулеподібного письма, звертаючи відразу увагу на розвиток певних, потрібних для розбірливого письма навичок. Тут потрібний, як і в усіх заняттях з дорослими, диференційований підхід до учнів — один час потрібний для оволодіння технікою письма годинникареві, інший — молотобойцеві; один час — мереживниці, інший — підмітальникові.

Щодо літератури, то курс її повинен розпочинатися з I ж класу, розпочинатися з сучасності, повинен бути тісно пов'язаний з політикою, в живих образах повинно даватися розуміння сучасного і минулого. Особливо велике місце в школах повинно відводитися критичній оцінці творів з політичного боку і з боку художності прийому. Треба було б, де можливо, пов'язувати проходження літератури з відвідуванням театру і кіно та аналізом вистав.

Додаток до методичних зауважень з російської мови

При навчанні дорослих треба мати на увазі, що найважче для дорослого — це виклад своїми словами художнього твору. Для дорослого малописьменного форма нерозривно пов'язана із змістом. На перевірних іспитах малописьменні, які щойно прийшли до школи, якщо їм

пропонують викласти яку-небудь байку, мучаться над викладом її не тому, що вони не зрозуміли змісту, а тому, що хочуть передати у тій самій формі,— часто намагаються дати байку, наприклад, у віршованій формі. Викладаючи зміст якого-небудь оповідання, пишуть дуже погано. Але ті самі малописьменні робітники, якщо дати їм викласти що-небудь з пережитого, викладуть дуже добре, грамотно, часто художньо.

Малописьменних не треба мучити переказами, а поряд з виробленням звички правильно писати шляхом переписування з книжки і звички слухати правильне, чітке читання, треба вміло добирати теми для самостійного писання. Найбільш улюблена тема — «Мое життя», але вона велика. Її треба давати, але починати краще з опису якогось пережитого факту. Щоб стимулювати самостійне писання, треба прочитати який-небудь аналогічний твір.

І ще одне методичне зауваження: в самостійному творі не можна виправляти помилок. Учитель повинен помітити типові помилки учня і особливо, незалежно від твору, навчити уникати їх, а то, бачачи свій чудово написаний художній твір, усіяний поправками, учень вирішує, що він не може писати самостійно взагалі.

Так само граматичний розбір треба давати або на діловому матеріалі, або на окремих фразах, але не на художньому творі, який сподобався і який граматичним розбором омертвить.

Відносно правопису треба звертати особливу увагу на роз'яснення незрозумілих іншомовних слів і на моторне їх засвоєння, треба відразу ж їх правильно писати; те саме з незвичними літературними зворотами. Це усуває дуже багато труднощів з шляху оволодіння правильним письмом.

Методичні зауваження до занять математикою в школах дорослих

При заняттях арифметикою з дітьми треба приділяти багато часу озброєнню їх технікою обчислень. Тому треба приділяти багато часу вправам найелементарнішого характеру. Щодо дорослих, то, як правило, вони вміють

робити в думці дуже швидко досить складні обчислення. Найголовніше — навчити їх лише осмислити виконувані в думці обчислення, перекласти їх на мову цифр і математичних позначень дій. Оволодіти цією стороною справи можна за багато коротші строки. У школах грамоти треба внести, звичайно, певний елемент наочності, а потім деякий час приділити «арифметичному диктанту», що допомагає дуже швидко засвоювати всі правила арифметики.

При розв'язуванні завдань дітьми їх дуже утруднює іноді розплутування змісту завдань, якщо вони складаються з кількох дій. Дорослі швидше опановують зміст, треба тільки звертати увагу на математичне розшифрування змісту (послідовний запис дій) і на мотивування цих записів.

З дорослими при вивченні з ними арифметики треба звертати особливу увагу на розвиток їх самодіяльності, на виведення ними самими правил, на самостійний запис того, як треба розв'язувати однотипні завдання, що підводить до розуміння алгебраїчних основ.

Дуже важливо якомога раніше залучати дорослих учнів до самостійного складання задач з навколишнього побуту і праці. Це надзвичайно полегшує математичне осмислення процесів праці.

Треба мати на увазі при навчанні практичні цілі. Потрібно внести в маси статистику, як вимагав цього Ленін. На цей бік справи не досить звертається у нас уваги — на статистичний облік. Ми знаємо, яке значення має облік, і треба вчити дорослих цього обліку.

Не треба боятися зв'язку занять математикою з життям. Навпаки, треба уникати того вінегрету в доборі тем для завдань, які ми бачимо часто у звичайних задачниках: яблука, смертність, кілометри, кількість учнів, ціни — все звалено до купи. Чим актуальніші задачі, тим краще.

Статистика, процентні обчислення — все це вимагає знання десяткових дробів; оволодіння діями з ними, між іншим, легше, ніж діями з простими дробами, що й треба робити на заняттях з дорослими. Тільки знання статистики підводить і до розуміння питань планування.

Вивчення арифметики треба якомога раніше пов'язувати з вивченням геометрії. Це вносить дуже значну

наочність у викладання арифметики. Особливо це багато дає при проходженні простих дробів.

Вивчення початків геометрії треба пов'язувати з елементарним кресленням, яке має велике практичне значення і яке ніяк не слід викидати з програм.

Методичні зауваження до складання програм для шкіл дорослих з географії

Географія — предмет, який *природно* пов'язаний з рядом природничих і суспільних наук і, правильно поставлений, надзвичайно розширює обрій дорослого робітника. Це, так би мовити, *стрижневий предмет*.

Починати треба з політичної географії — від ознайомлення з планом і картою, глобусом, від озброєння дорослого учня вмінням розбиратися в карті. Потім треба навчити знаходити на карті частини світу, найголовніші держави і міста. Політичну географію треба відразу ж пов'язувати з читанням газет — з уроку в урок географічно проробляти газетний матеріал. Треба домогтися якомога швидше звички читати газети з картою.

Політична географія на даному етапі має особливе значення і займає дуже велике місце навіть у початковій школі Німеччини, Франції та інших країн. При імперіалізмі вивчення політичної географії висувається на перший план. Необхідно, щоб це було й у нас, особливо в школах дорослих. Політична географія органічно пов'язана з питаннями політики. Цей зв'язок у школах дорослих треба не звужувати, а розширювати, даючи поступово дедалі більш повні поняття про державний устрій різних країн, про поділ світу, про імперіалізм. Правильно поставлене викладання політичної географії в школі дорослих повинно створювати необхідну базу для проходження політграмоти і для інтернаціонального виховання. Вивчення політичної географії не повинно обмежуватися одним роком, йому повинно відводитися певне місце в усіх класах.

Дуже корисно там, де це можливо, пов'язувати вивчення політичної географії з переглядом кінохроніки та радіомовленням. Учитель географії повинен бути тісно пов'язаний з відповідними організаціями і бути в курсі

намічуваних програм хроніки та радіомовлення. Добре влаштувати зустрічі з іноземними робітниками.

Вивчення *фізичної географії* тепер може і повинно бути органічно пов'язане з оволодінням за допомогою науки силами природи. Завоювання недоступних раніше просторів Землі — Арктики, пустель, гірських просторів, завоювання повітря, видобування з дна морів кораблів, лижні пробіги і т. д.— дає можливість набагато цікавіше, конкретніше ставити вивчення географії. Екскурсії, кіно, газети повинні бути повністю використані. Роль техніки і науки в оволодінні силами природи і використанні природних багатств повинна бути повністю висвітлена, повинно бути показане все багатство, яке може дати людству оволодіння силами природи. Треба пов'язати вивчення природних сил з пробудженням інтересу до вивчення свого краю, району, до оволодіння його силами.

Економічна географія має велике значення, оскільки вона підводить до вивчення *планового господарства*. Важливо тільки, щоб це вивчення було зв'язане з *вивченням значення різних галузей виробництва, їх взаємозв'язку*, а не тонуло в дрібницях, у безконечному описі господарства різних областей і районів.

Вивчення фізичної географії треба починати не з питань доведення кулястості Землі, опису сонячної системи і т. д. Все це пов'язане з *астрономією*, вивчення якої потребує знання математики. Треба спочатку не захоплюватися, давати тільки мінімальні відомості з цієї галузі, а наприкінці спинитися докладніше. Це ж стосується і *геології*, без якої не можна осмислити будову Землі, вивчення її надр. Тільки вивчення геології дасть справжнє розуміння і цілого ряду явищ природного характеру, і справжню історичну перспективу. Початки геології необхідні для розуміння розвитку життя на Землі, що є конче потрібною частиною загальної освіти.

Шкодувати годин на географію не можна.

[1935 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 336—347

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ІЛЬЄНКОВА «ХРЕСТОМАТІЯ ДЛЯ ШКІЛ ДОРОСЛИХ»

Хрестоматія призначається для шкіл дорослих, для малописьменних робітників і робітниць, колгоспників і колгоспниць — людей свідомих, які серйозно ставляться до книги, шукають у книзі відповіді на питання, що хвилюють їх. Навряд чи потрібно в хрестоматії для такої категорії людей вдаватися до казки. Казка — іносказання, вона потрібна була тоді, коли не можна було сказати що-небудь одверто, народна казка була засобом у живому образі виразити певну ідею. Питання про казку для дорослих — дуже складне питання, його треба розглядати в історії літератури. А починати з казки хрестоматію для малописьменних дорослих не можна — це ображає дорослих малописьменних. Починати з казки хрестоматію для стахановців, для комбайнерів та ін. не можна. Я пропоную *казки випустити в даній хрестоматії.*

Вірші треба давати лише актуальні. Їх треба дати якнайбільше, треба дати такі вірші, які б запам'ятовувалися, входили в побут. Про це просять торф'яниці, колгоспниці. Але навіщо давати вірші Брюсова, які твердять, що крадуть тільки через злидні? *Треба більше віршів, простих, таких, що запам'ятовуються, пісень більше треба.*

У хрестоматію введені оповідання з різних історичних епох. Це правильно, це дає матеріал для порівняння. Правильно, що кріпацтво займає мало місця, більше — період між 1861 р. і Жовтнем та найбільше — сучасність.

Матеріал тільки треба розташувати в історичному порядку.

Візьмемо матеріал, який стосується до часів *кріпацтва*. Його не треба дуже роздувати. Але важливо змалювати не саму жорстокість, а весь уклад. У Некрасова і Щедріна можна б знайти інший матеріал. З Щедріна можна б узяти матеріал, що яскраво змальовує не жорстокість окремих поміщиків, а безмежну експлуатацію селян. З Некрасова теж треба було б взяти інший матеріал — який змальовує становище селян, міської бідноти, експлуатацію дітей на фабриках і т. п. Некрасов дуже дохідливий, його люблять і запам'ятовують. Неодмінно треба взяти дещо з поетів «Искры», з Добролюбова, Курочкина (багатий матеріал дає збірник «Літературні вечори» Бефані). Без цього виходить дуже однобоко.

Про період після 1861 р. до Жовтневої революції треба було б теж дати трохи більше різноманітного матеріалу. Сказати більше про працю робітників і селян, їх ставлення до праці, більше про ставлення до різних національностей. Про життя капіталістів. Про школу, темноту народну, про бюрократизм. Про війну якнайбільше дати треба. Про братерство народів.

Говорячи про сучасність, треба значно більше сказати про колгоспників, про стахановців, про культуру.

Звичайно, про все не скажеш, але не можна, щоб випадали деякі речі.

Крім того, мені здається, треба не стільки про письменників писати, скільки про епоху, про окремі твори, про людей того часу.

Над збірником, по-моєму, треба ще попрацювати, в такому вигляді його пускати не варто ¹.

В яких аудиторіях перевірялись і чи перевірялись окремі уривки? Чи є відзиви слухачів?

3 січня 1936 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 535—536*

¹ Хрестоматію видано не було.— Ред.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ДОКУМЕНТА: «НАВЧАЛЬНИЙ РЕЖИМ, ОСНОВИ ВНУТРІШНЬОГО РОЗПОРЯДКУ І ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ УЧНІВ БІБЛІОТЕЧНОГО ТЕХНІКУМУ»

Проект «Навчального режиму і т. ін.» технікуму, на мою думку, не дуже вдалий. У ньому страшенно багато звертається уваги на суто зовнішню форму, подається вона якось не мотивовано, казенно, вчителі дорівнюють до учнів, учні втрачають право на будь-яке самостійне життя і т. д.

Не можна так. Специфіка бібліотечного навчання ні в чому не виявлена.

Не можна накладати veto на громадську роботу учня. У вихідні дні можеш у стелю тільки плювати, мосестрадою розважатися і на лижах кататися. *Громадської роботи вести не смієш у вихідний день*, громадська робота вся під контролем наставника і т. д. Одна справа — «навантаження», інша — громадська робота. Нісенітницею всякою не те що у вихідний день, а ніколи не варто завантажувати молодь, а так, як написано, писати не можна.

Про *вчителя* сказано, що він нічого не повинен брати з технікуму!!! Взагалі режим для вчителя такий, що яка ж повага може бути до нього в учня!

Про правила поведінки учня.— Навіть у старі часи кожний учень розумів, що вставати, коли входить учитель, треба не тільки для того, щоб виявити до нього як до начальства свою повагу, а й тому, що це мобілізація загальної уваги до того, що говоритиме вчитель.

Про громадську і виховну роботу бібліотечного технікуму ні слова не говориться, а це дуже важлива частина.

Під «виховною» роботою розуміють тільки «дисципліну», а як виховати любов до справи, запалити вогнем ентузіазму, як комуністів вирощувати — ні слова.

Відносно *організації праці учнів* теж ні слова. «Помолившись, за книгу, діти: бог лінитись не велить!» — і тільки. А як подбати про те, щоб комсомольська організація працювала як слід; щоб списки були, що читати; вказівки, як знайомитися з населенням; яку і як вести громадську роботу... ну, це не справа професури, не справа директора.

Піклування про студентів не дуже й багато.

Треба подумати, як по-людському написати вказівки про режим, навчання та ін.

[Березень 1936 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 44, арк. 883*

ПРО ПІДГОТОВКУ ПОЛІТОСВІТПРАЦІВНИКІВ У ЛЕНІНГРАДСЬКОМУ КОМУНІСТИЧНОМУ ПОЛІТИКО-ОСВІТНЬОМУ ІНСТИТУТІ *

(А. І. БЛАНКШТЕЙНУ — ДИРЕКТОРОВІ ІНСТИТУТУ)

Товаришу Бланкштейн, прочитавши Ваші міркування, я не можу з ними погодитися. Нам тепер потрібні насамперед *організатори* бібліотечної справи, шкіл дорослих та політосвітсправи, які близько знають масу, вміють до неї підходити, на неї впливати, її — цю масу — озброювати необхідними знаннями. «Основа будівництва соціалізму — в організації», — говорив Ленін.

Для організації політосвітроботи потрібні не організатори взагалі, а *організатори, які знають політосвітні дисципліни*, їх теорію і практику.

Ви хочете перетворити інститут у *звичайний комвуз*, готувати лише *викладачів* (професорського типу).

Пробачте, але у Вашому проєкті видно певне презирство до політосвітніх дисциплін, по-перше; друге — цілковите ігнорування специфіки підходу до широких мас, ігнорування обов'язкового врахування їхніх потреб.

Викладачів історії, соціально-економічних дисциплін готуватимуть наші університети, спеціальні інститути. Спеціалісти, які закінчили навчання, повинні пройти лише додаткові спеціальні курси — і викладачі будуть.

Відносно потреби підвищення грамотності студентів і потреби звертати більше уваги на світоглядні дисципліни — на глибше пов'язання їх з партійною свідомістю — згодна, але брати тільки тих, хто закінчив дев'ятирічку, не можна — це означає брати тільки городян, тільки зелену молодь без досвіду.

Я щойно прочитала умови приймання на робітфак — вони добре продумані, і багато з них треба запозичити.

Ви хочете не виховувати відмінників — по-справжньому теоретично підготовлених організаторів політосвіт-роботи, а брати *готовий матеріал*, з яким не буде мороки.

Треба вимагати лише *знань семирічки + трудового стажу, наявності стажу*, а над підвищенням загальної освіти треба працювати.

Практика необхідна дуже серйозна і відповідальна.

[1936 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 45, ч. 11, арк. 740*

ПРО ПРОГРАМУ УЧАСТІ СРСР НА ПАРИЗЬКІЙ МІЖНАРОДНІЙ ВИСТАВЦІ 1937 р.

(А. С. БУБНОВУ — НАРКОМУ ОСВІТИ РРФСР)

Андрію Сергійовичу, Ви переслали мені програму участі СРСР у Паризькій міжнародній виставці 1937 р.

Чий це проект? Наш наркомосівський чи чийсь інший?

Справа дуже велика, це шматок міжнародної пропаганди — пропаганди нашої соцбудови, *пропаганди показом*. Справа коштуватиме багато мільйонів. Чому ж вона обговорюється так келійно? Чому обговорення не ведеться в пресі? Чи ведеться, і тут просто моє лихо, що я погано стежу за пресою і не в курсі справи?

Ходили у нас по Наркомосу якісь особи з рік тому, запитували щось у когось з апарату.

Як показувати — цього ми вчимося потроху. У нас в Наркомосі повинен спеціалізуватися на цій справі *музейний відділ* — він повинен знати, як треба по-справжньому показувати живу дійсність, «експозиція» — його спеціальність. А така «експозиція», *як таблиця з цитатами з «Конституції СРСР — найвеличнійшої демократії світу»*, програми знань, навчальні плани, календарні плани і звіти виконання планів, бланки анкет, статuti і програми товариств, усяких Цекубу¹ і КСУ², протоколи засідань... — така «експозиція» курам на сміх...

Чи планувальники гадають виїхати на екскурсоводах? Нехай послухають, в якому становищі наші екскурсоводи

¹ *Цекубу* — Центральна комісія для поліпшення побуту вчених. — *Ред.*

² *КСУ* — комісія сприяння вченим — *Ред.*

були на виставці в Японії, де кожний екскурсовод був оточений шпиками і жандармами і потім заарештовували японців, які співчутливо слухали російських екскурсоводів. Франція не Японія, звичайно, але екскурсовод аж ніяк не може і не повинен підмінювати собою експозиції, *показу*, про значення якого так багато говорив Ленін.

Ми хочемо показати наше соцбудівництво, *повинні показати найтипніше, те, що відрізняє наше будівництво від будівництва капіталістичних країн.*

Хочемо показати *планування* — це правильно.

Але як показати?

Я б показала, наприклад, так.

1. Ленін рукою показує на цитати з свого листа до Кржижановського про те, що в плані електрифікації треба зацікавити маси.

У нас будівництво проводиться за планом, що обговорюється на з'їздах Рад, на робітничих ділових зборах, сотнями способів, які впроваджувалися в життя руками мільйонів трудящих, що свідомо здійснюють намічені плани. В цьому особливість наших планів, їх специфіка.

2. *З'їзд Рад, на якому було показано карту електрифікації. Показ карти.*

3. Організація праці на фабриці. Трикутник. Виробнича нарада.

Показ виробничої наради на заводі.

4. Близькість до маси інженерного складу.

Інженери на заводі, близькість їх до маси. Дружини інженерів — громадськість.

Соціальний склад наших технічних вузів і технікумів.

5. *Наші вожді на заводах і в шахтах.* Місце, яке займають господарські питання в роботі партійних і радянських органів.

6. *Виробнича пропаганда* через стінгазети, заводські виставки, загальну пресу (питома вага виробничої пропаганди в місцевих і центральних газетах), заводські бібліотеки, лекції, доповіді.

Культурбота на службі здійснення заповіту Леніна.

7. *Соцзмагання на новобудовах.* Дошки пошани. Преміювання, його суть. Висування.

8. *Стахановський рух і його суть.*

9. *Ділові наради партії та уряду з різними категоріями працівників незалежно від різниці рангів, віку і статі (дати фото ряду нарад).*

Політбюро — вірний виконавч заповітів Леніна.

10. *Наші досягнення.*

а) *Шахти. Горлівка. Зміна побуту. Зростання свідомості.*

б) *Найкращі заводи. Автозаводи. Культура і побут нових заводів.*

в) *Жінка-робітниця, її становище на підприємствах. Висування. Ясла, дитсадки, школи.*

г) *Наші діти. Школи. Піонерорганізації. Комсомол.*

д) *Заводи в національних областях і республіках, культурні зрушення в цих областях і республіках.*

е) *Сучасна техніка (радіо, кіно, пересувні форми роботи) на службі залучення мас до перебудови всієї технічної бази СРСР.*

Окремо треба поставити питання про *механізацію і колективізацію сільського господарства. Це повинно бути центром виставки.*

Треба показати зростання виробництва сільськогосподарської праці.

Зміна психології селянина.

Зміна становища жінки.

Розширення кругозору.

Колективізація виростила мільйони інтернаціоналістів і тим застрахувала Країну Рад від фашизму, зміцнила могутність нашої Батьківщини. Колективізація забила кіл у дрібновласницьку психологію селянина, зблизила його з робітничим класом.

Це можна показати все архіконкретно.

Треба тісно пов'язувати піднесення культурного рівня з піднесенням економічного рівня і розвитку Радянської влади.

Політосвітробота і шкільна робота повинні бути тісно пов'язані.

Нема чого розписувати наших успіхів у справі ліквідації неписьменності та поліпшення роботи хат-читалень. Тут ми закінчуємо розпочате, і не в цьому суть питання.

Треба показувати бібліотечну роботу, самодіяльність і активність мас на цьому фронті, колгоспні клуби, будинки культури, культурні стани, доступність масам

радіо, кіно, лекторії, індивідуальне культослужбовування стахановців, працівників Рад, загальний потяг до навчання, школи дорослих.

Особливе значення має показ зміни обличчя національних республік і областей.

Потім дуже важлива частина — це за допомогою науки і техніки, героїзму має оволодіння природними багатствами; це окремий відділ повинен бути.

Треба давати *конкретний показ* усього. Наприклад, дати планування *Москви* і здійснення його хоч би щодо метро, дівчат метро, навчання метробудівців і т. д. Показати соцбудівництво в нацрайонах (за типом «Кара-Бугаз» Паустовського). Таких речей багато можна зібрати.

Культробота повинна бути тісно пов'язана з загальним соцбудівництвом, тому обговорювати докладно те, що дано в проекті, нема рації.

Які Ваші, Андрію Сергійовичу, будуть вказівки відносно цього?

Як швидко треба нам проробити потрібну роботу?

8 травня 1936 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 43, арк. 211—213

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА
М. Я. ЦУЗМЕРА «ЗООЛОГІЯ ДЛЯ ШКІЛ
ДОРΟΣЛИХ» *

Я проти друкування підручника Цузнера. Я не фахівець з природознавства, але цілий ряд місць викликає навіть у мене ряд сумнівів.

1. Насамперед, не можна так сказати, як сказано в Цузнера на стор. 228: «Перероблена на основі найновіших наукових даних і застосована до боротьби за соціалістичну перебудову суспільства еволюційна теорія є одним з найсильніших наукових знярядь пролетаріату». Не можна так сказати, з таким формулюванням завжди марксиста боролися.

2. Потім хоч всюди натикано антирелігійних декларацій, але підручник визнає мудрість господню. Бо хто, як не господь бог, міг так мудро все спланувати? На стор. 224 говориться про «єдність плану будови всього тваринного світу». На стор. 203 говориться: «Загальний план будови нервової системи однаковий в усіх хребетних тварин».

3. Відносно *спадковості* сказано дуже незрозуміло (див. стор. 233). Виходить так, що в спадщину передаються лише корисні ознаки. Відносно Менделя і «нововідкритих» у 1900 р. законів спадковості напущено якоїсь таємничості. Не знаю, в чому справа.

4. Відносно *нервової системи* (стор. 203—204) сказано абсолютно незрозуміло. Головний мозок — сам по собі, органи почуттів — самі по собі. Хіба можна так викладати? Тепер саме в цій галузі науки є дуже великі досягнення. Хіба можна обмежитися самим заголовком

«Нервова система», не давши в тексті ніякого уявлення про неї?

5. Питання про *інстинкти* відірване від питань еволюції нервової системи (стор. 143—144), ніяк не пояснюється — сказано, що вони природжені, незмінні, спадкові.

6. По-моєму, побудова підручника така, що утруднює розуміння еволюційної теорії.

Звичайно дають будову людського тіла та фізіологію людини і *на фоні* цього — еволюційну теорію. Так і треба було б зробити.

Потім класифікацію дати в таблиці, характеризуючи особливості кожного класу за основними ознаками.

Треба не обмежуватися повідомленням, що ті чи інші властивості виробляються «у безмовній, але нещадній боротьбі за існування», а показати яскраві приклади такої боротьби.

Треба дати перспективи розвитку науки.

При підручнику для дорослих з природознавства необхідно дати рекомендаційний список популярних книжок з еволюційної теорії.

По-моєму, треба дати цей підручник на перегляд двом-трьом ученим, в тому числі Б. Завадовському, і фахівцеві з популяризації.

На основі цих відзивів або зовсім забракувати підручник, або, якщо це можливо, докорінно його переписати.

[1936 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, ч. II, арк. 83

ВІДЗИВ НА ПРОГРАМУ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ШКІЛ ДОРОСЛИХ *

Опрацювання розділу «Програма з розвитку мови і робота над газетою і книгою» краще від попереднього, але все ж воно має на собі відбиток «шкільної учоби» — відірваність від життєвої практики, з одного боку, з другого боку — не враховується ряд дуже цінних вказівок, даних Горьким у збірнику «Про літературу» видання 1933 р.¹ Потяг до писання літературних творів у робітничих і колгоспних масах величезний, і на фоні його «Програма з розвитку мови» виглядає досить убого.

Програми з літератури для шкіл дорослих нема, її треба створити. Причому треба керуватися вказівками Горького — більше наполягати на критику, ввести літературу «Искры»² (чернишевці). Це заборонено було за старого режиму, але має особливе значення тепер.

[1936 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 835*

¹ Див. про це також статтю Н. К. Крупської «Більше радитися з Горьким» — т. 9 цього вид., стор. 599.— *Ред.*

² Мова йде про російський сатиричний журнал «Искра», який видавався в 60—70-х рр. XIX ст. поетом В. С. Курочкіним та карикатуристом М. О. Степановим. Журнал відігравав значну роль у революційно-демократичному русі. Див. також статтю Н. К. Крупської «Поети «Искры» — т. 3 цього вид., стор. 631.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ КУРСУ «ПОЛІТОСВІТРОБОТА НА СЕЛІ» ДЛЯ ПОЛІТОСВІТТЕХНІКУМІВ

(ТОВ. С. П. ГОЛОУЛІНУ — ІНСПЕКТОРОВІ УПРАВЛІННЯ ШКІЛ
ДОРΟΣЛИХ НАРКОМОСУ РРФСР)

На мою думку, курс «Політосвітробота на селі» *не вийшов*. Перший розділ — «Ленін про політосвітроботу» — починається з оцінки ролі буржуазії в справі освіти, але це питання береться поза часом і простором, поза залежністю від розвитку продуктивних сил, від того, які тут існують внутрішні суперечності, без пов'язання з історією буржуазного суспільства, а це питання надзвичайно важливе.

Те, що говорив Ленін, знову-таки дано поза часом і простором, вийшло лапшисто, відірвано від основних питань політосвітроботи; питання про політосвітроботу не висвітлене з точки зору програми партії.

Не вип'ячено питання про роль політосвітроботи в радянському ладі, про пов'язання її з усіма сторонами боротьби і соцбудівництва. Смазано питому вагу цієї роботи. Про Маркса і Енгельса нема жодного слова.

Питання «Система і організація політосвітроботи» взято знову ж таки поза часом і простором — в роки воєнного комунізму, в роки непу, в роки першої п'ятирічки, в роки другої п'ятирічки. Не можна вважати, що байдуже, як змінювалось обличчя села, зростав чи не зростав колгоспний рух, зростала чи не зростала наша промисловість, змінювався чи ні весь радянський уклад.

Питання «Зміст, форми і методи політосвітроботи» зводиться до переліку різних видів політосвітроботи — розсипаний горох.

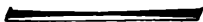
Ніде ні слова про нацменів! Побут зник зовсім. *Треба докорінно переробити всю програму.*

Четвертий розділ — художня самодіяльність і витівництво. Про роль мистецтва сказано зовсім не так, як треба. Про значення пропаганди живих образів, про роль емоцій у поведінці людей і т. д. — ні слова; обґрунтування ролі мистецтва нема, про художню літературу — ні слова.

[1936 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 45, арк. 794*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ *

Програма з педагогіки для педагогічних інститутів має, на мою думку, звичайні дефекти, характерні для наших ходових педагогічних програм.

1. Найголовніший її дефект — це те, що в ній не вказаний *органічний зв'язок педагогіки з усім суспільним укладом*, не показано того, як педагогіка пов'язується з усім світоглядом того чи іншого класу, як педагогіка нерозривно пов'язана з політикою; не показано, в чому і як виявляється боротьба за виховання підростаючого покоління, не показано, яким гострим фронтом класової боротьби є педагогіка. Це центральне питання, без якого всі міркування про комуністичне виховання перетворюються в пусті фрази. Треба сказати про ту класову боротьбу, яка забарвлювала нашу боротьбу на педагогічному фронті за роки існування радянської школи.

2. Нічого не сказано *про національне питання*.

3. Не сказано про школу як організуючий центр навчання і виховання та її настанови, що впливають з цього.

4. У момент, коли створено передумови для ліквідації розриву між містом і селом, поміж фізичною і розумовою працею, не можна замовчувати питання про єдину політехнічну школу і надавати естетичному вихованню більшого значення, ніж політехнічному.

5. Не можна виривати школу з усього культурного вигляду країни, відривати від вищої освіти, відривати від усіх культурних заходів, від стану науки, мистецтва.

6. Не говориться нічого про зміст навчання, про те, що ми з старого мотлоху викидаємо (Ленін говорив, що дев'ять десятих треба викинути з того, чого вчили в старій школі), що вважаємо «основами» наук, що розуміємо під пов'язанням теорії з практикою.

7. Нічого не сказано, чим наше навчання відрізняється від навчання буржуазного. Нічого не сказано відносно того, як треба вчити робити узагальнення, висновки (логіки формальної), як давати явища в усіх зв'язках і опосередненнях.

8. Відносно морального виховання — дуже вбого, що таке комуністична мораль; автори забувають про головне — про вміння, звичку підпорядковувати всі свої дії інтересам справи; відносно методу виховання комуністичної моралі говориться лише про нагороди і покарання. Явно Маркса, Енгельса, Леніна не читали. Під комуністичною мораллю розуміють «чесність і правдивість», взяті поза часом і простором.

9. Але навіть про методику говориться без урахування в цій галузі досягнень науки, без урахування світового досвіду, без урахування досягнень наук суміжних.

По-моєму, невдало вийшло.

27 жовтня 1936 р.

*Вперше опубліковано в журн.
«Народное образование»,
1957, № 10*

*Друкується за рукописом
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 816—819*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОГРАМИ «КУРС ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ» ДЛЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТЕХНІКУМІВ

На мою думку, починати треба не з дискусій, а з особливостей дитячого і підліткового віків, характеру сприймання кожного віку. Треба докладно спинитися на колі знань дітей кожного віку (міста, села, дітей різних верств населення, різних національностей), на запасі слів і понять, на наявності живих образів, емоціональності, які є в них.

Вплив книги в різному віці на дальший розвиток дитини. Форма і зміст. Беззахисність дитини. Вплив даної книжки на формування особи та формування світогляду.

Цільові настанови дитячих книжок.

Тільки виробивши загальні настанови, можна переходити до *історії* дитячої літератури.

Треба значно ширше використати літературу *іноземну і літературу для дорослих*.

Робота з дітьми над дитячою книжкою. Перевірка її цінності. Книжка як знаряддя збагачення мови. Книжка як знаряддя праці, організації гри і колективної роботи. Книжка як озброєння спостережливості. Відзиви дітей на книги. Літературна творчість самих дітей. Малюнки до прочитаного.

Ілюстрації дитячої книжки. Вивчення дитячого малюнка. Типи малюнків для дітей різного віку.

Боротьба з сюсюканням і вульгаризацією.

Добір книжок. Школа і бібліотека. Рекомендовані списки.

[1936 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 44, арк. 896

ЛЕНІН ПРО ОСВІТУ І КУЛЬТУРУ

СТАТТІ І ОТРИВКИ ІЗ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В. І. ЛЕНИНА
ПО ВОПРОСАМ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ И ШКОЛЫ.
ХРЕСТОМАТИЯ. СОСТАВИЛ П. Н. ГРУЗДЕВ. ПОД ОБЩЕЙ
РЕДАКЦИЕЙ М. Н. ЛЯДОВА, М., УЧПЕДГИЗ, 1936, 279 стор.

Цей збірник має дуже велику цінність.

Треба сказати правду, що в нас з усіх висловлювань Леніна найменше знають його висловлювання з питань освіти. Не всі висловлювання Леніна з цих питань ввійшли навіть у Зібрання творів В. І. Леніна¹ (наприклад, Промова на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 25 лютого 1920 р.², нотатки, листи, вміщені в Ленінських збірниках). У шеститомнику³ дуже мало вміщено з висловлювань Леніна в питаннях освіти; не вміщено навіть найважливішої настановчої статті «Перли народницького прожектерства» (виданої в 1898 р.), написаної в період, коли в Росії точилася ще боротьба за основні положення марксизму. Знають іноді лише деякі цитати, вирвані з тексту, на зразок того, що треба «вчитися, вчитися і вчитися» або що «не треба займатися прожектерством», а тим часом знання того, що говорив Ленін про освіту і культуру, застерегло б наших педагогів від дуже й дуже багатьох помилок.

Син директора народних училищ, який віддавав усі свої сили організації початкових шкіл, роботі з учитель-

¹ Мається на увазі 3-є видання Творів В. І. Леніна.— *Ред.*

² У 4-му вид. Творів В. І. Леніна див. т. 30, стор. 340—344.— *Ред.*

³ В. И. Ленин, Избранные произведения в шести томах, под общей редакцией В. В. Адоратского, А. И. Криницкого, М. Н. Покровского и др., Л., Партиздат, 1935—1936.— *Ред.*

ством, Ленін з дитинства багато чув розмов на цю тему, близько приймаючи їх до серця. Коли згодом він вивчав Маркса і Енгельса, він уважно читав і продумував усе, що вони писали з цього питання, і в майбутньому приділяв цим питанням дуже велику увагу.

У 90-х рр. Ленін був зв'язаний з учительками вечірньо-недільних шкіл дорослих, проводив нараду з ними на квартирі Л. М. Кніпович; пізніше писав т. Бадаєву текст його виступу в думі з питань народної освіти; за Радянської влади приділяв цій галузі роботи винятково велику увагу, стежачи за всією практичною роботою, керуючи нею; викликав до себе працівників освіти, читав, що тоді писали з питань освіти педагоги, не тільки виступав на з'їздах і конференціях з питань освіти, але навіть був присутній на порівняно невеликих нарадах.

Ми повинні знати все, що говорив Ленін з питань освіти. Його висловлювання з цих питань повинні вивчати педагоги, молодь, без цього не можна піднести педагогіку на потрібну височінь.

*

Збірник складений старанно і має велике значення, дасть поштовх до дальшої роботи над висловлюваннями Леніна з питань освіти. Збірник не є звичайним збірником цитат, це збірник статей та уривків з статей. Він дає дуже багато щодо орієнтації у висловлюваннях Леніна, і це, безперечно, допоможе дальшій роботі над цими висловлюваннями. Його видано своєчасно.

Висловлювання Леніна допоможуть краще висвітлити до 20-річчя існування Радянської влади пройдений шлях на фронті освіти, шлях невтомної боротьби з спадщиною старого, з перекручуваннями ленінської лінії в питаннях освіти.

Але дана хрестоматія — лише початок вивчення висловлювань Леніна. Справа в тому, що кожний твір Леніна повинен вивчатися «в усіх зв'язках і опосередченнях», тобто в зв'язку з тим моментом, який переживався, в зв'язку з іншими його висловлюваннями. Без цього можна припустити ряд фальшивих тлумачень тексту. Від цього до певної міри може вберегти вивчення всієї суми висловлювань Леніна з даного питання, але

тільки до певної міри. Могли б допомогти примітки. Але складання приміток — справа дуже відповідальна, тут потрібна велика обережність, і складачі, мабуть, праві, що не стали на цей шлях.

Що найбільше не задовольняє в збірнику, це система підзаголовків і самі підзаголовки: вони звужують часто зміст висловлювань Леніна. Крім того, читач може подумати, що в статтях під тим чи іншим підзаголовком зібрано все, що сказано Леніним про дане питання. Це не так. Наприклад, розділ VI другої частини говорить: «Політехнізм і шляхи його здійснення». Проте, якщо читач прочитає тільки ті висловлювання Ілліча про політехнізм, які зібрані під цим заголовком, він не охопить усієї суми висловлювань Леніна з даного питання. У цей розділ не ввійшли ні відповідні висловлювання Леніна в «Перлах народницького прожектерства» (ввійшли до розділу II першої частини), ні проект формулювання пункту програми партії про народну освіту, накреслений Леніним у 1917 р. (ввійшов до розділу VII першої частини), ні дуже важливе висловлювання з питань про організацію праці (ввійшло до розділу «Радянська школа», стор. 187), ні висловлювання Ілліча про роль вивчення електрифікації в передмові до книжки Степанова¹ (віднесене до розділу «Про методи викладання і про підручник»).

«Предметний та іменний покажчики», вміщені наприкінці хрестоматії, лише почасти виправляють цей недолік, даючи все ж далеко не повну картину висвітлення тих чи інших питань.

Підзаголовки іноді прямо дезорієнтують читача. Візьmemo хоч би передмову Леніна до книжки Степанова про електрифікацію — вона говорить про важливість пропаганди електрифікації і в школі, і поза школою, органічно пов'язана з питаннями виробничої пропаганди і політехнізації школи, а озаглавлена «Школі потрібний хороший підручник».

До речі сказати, в книжку зовсім не ввійшли тези Ілліча про виробничу пропаганду², які мають величезне

¹ В. І. Ленін, Передмова до книги І. І. Степанова: «Електрифікація РРФСР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства». Твори, вид. 4, т. 33, стор. 208—209.— *Ред.*

² В. І. Ленін, Тези про виробничу пропаганду. Твори, вид. 4, т. 31, стор. 360—362.— *Ред.*

значення і для політосвітньої роботи, і для питання про політехнізацію школи. Взагалі в книжку ввійшли далеко не всі висловлювання Ілліча.

Проте, незважаючи на дефекти в підзаголовках і групуванні питань, хрестоматія, складена групою товаришів і видана за редакцією тов. Лядова, подасть істотну допомогу в справі вивчення висловлювань Леніна з питань освіти. Вона повинна стати посібником *в усіх педвузах і педтехнікумах, входить в усі вчительські, молодіжні і масові бібліотеки.*

Тираж 5 тисяч примірників надзвичайно малий.

[1936 р.]

*Вперше опубліковано в журн.
«Книга и пролетарская революция»,
1936, № 11*

*Друкується за вказаним
джерелом*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКТИВНО-МЕТОДИЧНОГО ЛИСТА З АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ ДЛЯ КУЛЬТОСВІТПРАЦІВНИКІВ

(П. І. СОКОЛОВУ — НАЧАЛЬНИКОВІ УПРАВЛІННЯ
БУДИНКІВ КУЛЬТУРИ НАРКОМОСУ РРФСР)

Товаришу Соколов, з антирелігійної пропаганди треба тепер ставити справу трохи інакше, ніж пропонується в проекті.

1. Треба провести *велику дослідницьку роботу*. За час, який минув від Жовтневої революції — минуло дев'ятнадцять років, — і в релігійному відношенні країна вже стала зовсім не та, якою була раніше, народ став розвинений, свідомий. Необхідно в кожному краї (області) точно в'яснити, де є ще масові пережитки релігійних вірувань (православ'я, сектантства, якого саме, магометанства, язичества та ін.); *в яких районах ці пережитки особливо сильні, серед яких верств населення* (кустарів, одноосібників, в лісових місцевостях, національних центрах і т. д.); у яких місцевостях помітне пожвавлення релігійних настроїв, чим воно викликане (темрявою, церковною активністю, слабкою постановкою культроботи, погіршенням матеріального становища в зв'язку з недоходом і т. п.). Тільки таке визначення дасть можливість правильно поставити антирелігійну пропаганду.

2. На основі обстеження, не відкладаючи справи до кінця його, *намітити ряд заходів, які б усували причини релігійних настроїв* (організувати харчування дітей і стариків, розгорнути культроботу, усунути причини незадоволення та ін.).

3. Звернути особливу увагу на *розгортання антирелігійної пропаганди в найтяжчих пунктах*, посилаючи туди людей, організуючи там читання та ін.

4. Антирелігійну пропаганду ставити не тільки в клубах, хатах-читальнях і будинках культури, але в усіх культзакладах (школах дорослих, бібліотеках, музеях і т. д.).

5. Антирелігійна пропаганда повинна бути пов'язана з питаннями політичними (наприклад, треба розповісти історію релігії в Іспанії¹, розкрити її класовий характер, її роль в справі обдурювання мас), з питаннями економіки та ін.

6. Особливо треба організувати велику роз'яснювальну роботу в зв'язку з статтею 124 Радянської Конституції.

7. Не зловживати карикатурами, висміюванням у формі частівок, пісень, п'єс та іншими формами антирелігійної пропаганди, які ображають релігійновірних і примушують їх упиратися в своїх віруваннях; всю пропаганду ставити глибше і серйозніше.

8. Звертати особливо увагу на постановку навчання, яке прищеплює діалектично-матеріалістичний світогляд.

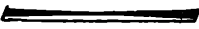
У цьому напрямі треба було б будувати антирелігійну боротьбу.

[1936 р.]

Вперше опубліковано в збірнику:
Н. К. Крупська, *Вопросы атеистического воспитания*, М., Вид-во АПН РРФСР, 1961

Друкується за рукописом
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, ч. III, арк. 1047

¹ Н. К. Крупська підкреслює тут кончу потребу викриття антинародної ролі католицької церкви в зв'язку з заколотом генерала Франко, що почався в липні 1936 р. проти республіканського уряду Народного фронту.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
«АРИФМЕТИКА В ШКОЛАХ ДЛЯ НЕПИСЬМЕННИХ»
І. БОГДАНОВА, Ш. КАНТОРА І А. КОРОЛЬКОВА

Методичний посібник для вчителів «Арифметика в школах для неписьменних» І. Богданова, Ш. Кантора і А. Королькова є перевиданням методичного посібника 1934 р.¹

Не можна визнати цей методичний посібник вдалим.

Починається посібник з розділу «Комплектування груп». Питання йде про викладання арифметики в школах дорослих, але в яку групу потрапляє учень — групу неписьменних чи малописьменних, — це визначає їхній ступінь письменності з російської мови. З цього випливає, що в кожній групі шкіл грамоти будуть учні з різними знаннями з арифметики. Тому вчителеві треба мати на увазі, що в нього будуть учні з дуже різноманітним рівнем знань. Як працювати з класом, де дуже різноманітний рівень знань, — про це в авторів нема ні слова, а тим часом це основне, що утруднює роботу вчителів у школах грамоти.

Потім треба дати вказівки про те, чим викладання арифметики серед дорослих відрізняється від викладання її серед дітей, — про це ні слова. Взагалі книга ігнорує питання про вивчення дорослого учня, ігнорує взагалі специфіку викладання математики.

Зате автори дуже багато починають приділяти часу

¹ І. Богданов, Ш. Кантор и А. Корольков, Арифметика в школах грамоты. Методическое пособие для учителей, М., Учпедгиз, 1934.— *Ред.*

з місця в кар'єр плануванню (без врахування знань учня), до планування входять і домашні роботи (коли учень цифри ще не знає). Далі йде «Облік успішності» — перед тим як сказано хоч слово, як вчитися, з чого починати і т. ін., списуються сторінки про відмітки, про те, скільки часу відводиться на перевірку, на іспити, які відмітки ставити.

Нарешті, автори підходять до питання про розв'язування задач. Починаються міркування про синтетичний і аналітичний методи розв'язування задач, причому сказано все це дуже незрозуміло. Коли, як, який метод застосовувати, що він дасть — про це не говориться. Нічого не говориться про найістотніше — про те, на якому матеріалі повинні даватися задачі. Як вони повинні пов'язуватися з життям, допомагати в побуті і праці, як вони повинні конкретизувати курс, який проходиться, збуджувати математичну думку, як треба організувати самостійне складання задач — нічого цього нема в методичному посібнику Богданова та ін.

Далі йде «Підготовка до уроку», причому нічого не говориться, в чому особливість, специфіка уроку з арифметики, весь розділ переповнений загальними міркуваннями про те, що необхідна «старанна, продумана до найменших дрібниць підготовка до кожного уроку. Викладач повинен точно встановити зміст того матеріалу, який буде пророблено на уроці, продумати весь матеріал для кожної частини його, розв'язати всі намічені завдання і приклади, сформулювати і записати висновки (правила), продумати питання, з допомогою яких учні будуть підведені до висновку». (Мова йде про школи грамоти). І все в такому ж розумінні.

Далі йдуть «Методи роботи» — все той же стиль. «Бесіда не повинна займати більше 20—25 хвилин...» Це з арифметики в школі грамоти. «Робота біля дошки тепер є майже єдиним методом перевірки засвоєння...» Далі тільки рядків двадцять присвячується питанню про усну лічбу і т. д. і т. п.

Вся перша частина займає сімнадцять сторіночок, далі сорок три сторінки займає виклад «програми» послідовного навчання: «При вивченні цифр викладач спочатку сам записує цифру на дошці, а учні стежать за рухом руки викладача...» і т. д. і т. п.

З одного боку, в методичному посібнику Богданова ми бачимо ряд загальних фраз, з другого — розжовування найелементарніших речей (на зразок роз'яснення того, як пишеться плюс і мінус). В усякому разі, перша частина повинна бути докорінно перероблена, написана заново, над другою потрібна велика робота.

[1936 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 1206—1207*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОЕКТУ ПРОГРАМИ З КУЛЬТОСВІТРОБОТИ ДЛЯ ПОЛІТОСВІТТЕХНІКУМІВ

Програма, по-моєму, повинна бути перероблена в напрямі *конкретизації кожного пункту*, більшої *систематизації* її, такого розподілу, щоб найбільш важливому, істотному приділялося більше часу, а то на висловлювання Леніна приділяється 4 години, а на вивчення основ акторської роботи — 14 годин і на грим — 10 годин.

Перша частина повинна бути інакше названа, на неї треба виділити більше часу, бо до основних думок її доведеться повертатися весь час і при проходженні інших частин.

Наведу приклади, як треба її переробити.

Частина I. Вплив суспільного укладу на характер і розвиток культури. Пункт 1-й — «Вчення Леніна про культуру». Пункт 2-й — «Занепад і фашизація буржуазної культури в епоху імперіалізму і розквіт пролетарської культури в СРСР». Пункт 3-й — «Культурно-освітня робота як одна з складових частин соціалістичного будівництва». Викладаючи вчення Леніна про культуру, треба вказати, що в класовому суспільстві кожний клас має свою культуру. Взяти часи кріпацтва, навести приклади і докладно спинитись на класовому характері культури в капіталістичному суспільстві, причому показати, як характер культури змінюється на різних ступенях розвитку капіталістичного розвитку, як він змінюється залежно від розвитку економіки і ступеня демократичності держави.

Частина II. «Основні етапи розвитку політосвітроботи» можуть залишитися в такому вигляді, як вони є, ця друга частина повинна бути побудована так, щоб вона перетворилася в історію політосвітроботи за двадцять років існування Радянської влади. Кожний пункт треба давати у світлі політичних подій і загальних організаційних завдань даного періоду.

Так, у пункті 1-му треба сказати про вплив світової імперіалістичної війни, її вплив на нашу країну, треба сказати про Лютневу революцію, про загальний настрій трудящих мас і міста, і села, про роль армії.

У пункті 2-му треба сказати про початок ломки всього старого укладу і на фоні її підкреслити ломку старих форм народної освіти, боротьби мас за право на освіту: відкриття дверей університетів для всіх, робітфаки. Боротьба нацменшостей за освіту.

У пункті 3-му треба спинитись на ролі громадянської війни для розкриття масам очей на те, хто друг, хто ворог. Особливо треба спинитись на провідній ролі робітничого класу в громадянській війні, на роботі Пролеткульту і причинах негативного ставлення Леніна до Пролеткульту.

У пункті 4-му треба спинитись на характеристиці періоду непу як періоду створення елементарних передумов для дальшого розвитку господарського і культурного розвитку країни. Місто і село в період непу. Розвиток класової боротьби на селі. Хати-читальні в той час.

У пункті 5-му треба сказати про загальне піднесення промисловості, особливо важкої, про виробничу пропаганду. Про колективізацію сільського господарства, механізацію його. Про зміну всієї селянської психології.

У пункті 6-му — про наші досягнення.

Частина III. Роль і завдання культурно-освітньої роботи на даному етапі. Це питання треба взяти ширше, ніж його взято. Треба взяти за основу Радянську Конституцію, де записано те, що вже завойовано. На основі Радянської Конституції показати, чим соціалістичний уклад відрізняється від капіталістичного. Безкласове суспільство. Зрівняння в усіх правах жінки. Громадське піклування про матір і дитину. Основи сім'ї. Зближення міста і села, зближення психології робітничого класу і колгоспника. Боротьба з пережитками дрібнобуржуазної

(міщанської) психології. Індивідуалізм і колективізм. Дружба народів, поглиблення її. Радянський лад як організатор найширших мас. Суспільна власність, планове господарство. Соціалістичне ставлення до праці. Громадська робота. Розвиток науки і техніки. Червона Армія. Вороги внутрішні (троцькізм, зінов'євщина). Вороги зовнішні. Міжнародний фронт. Зростання культурних запитів мас. Характер політосвітроботи, що впливає з усього цього (боротьба з пережитками старого, перебудова побуту, суспільний рух мас).

Частина III програми особливо важлива, бо політосвітробота скочується тепер дуже часто до зміцнення міщанського добробуту, до міщанського ігнорування великих завдань будівництва соціалізму.

Частина IV. Організаційне питання. «Основа будівництва соціалізму — в організації», — говорив Ленін, і тому цю частину треба побудувати особливо старанно. Тут треба висвітлити систему органів народної освіти, їх функції і взаємозв'язок зверху донизу. Вказати на необхідність органічного зв'язку з Радами і всіма їх секціями, зв'язок поміж органами Наркомосу та іншими органами апарату Радянської влади (Держпланом, Наркомфіном, органами радянського контролю, з господарськими організаціями), з радянською громадськістю (профспілками, добровільними товариствами). Тісний зв'язок з партією і комсомолом. Найтісніше пов'язання політосвітроботи з політикою партії. Настанови, що впливають із завдань соцбудівництва; посилення і чіткість керівництва всією роботою, чіткість у постановці роботи: облік, статистика, звітність, контроль. Залучення до цієї роботи мас, інструктаж їх, увага до запитів, розвиток соцзмагання, розвиток ініціативи у створенні нових форм роботи, розвиток самодіяльності мас в усіх галузях роботи і організації її. Преса, робкорство і сількорство.

Частина V. Зміст і форми політосвітроботи. Боротьба за марксистський світогляд і антирелігійну пропаганду. Боротьба за оволодіння загальноосвітніми знаннями — загальноосвітня робота, роль у ній суспільствознавства, історії, політехнічного кругозору, природознавства, вивчення основ організації фізичної та розумової праці. Пропаганда і агітація. Самоосвіта і бібліотечна справа; вивчення іноземних мов. Роль краєзнавства, музейна і

екскурсійна справа. Роль пересувних форм роботи, зв'язку, радіо і кіно. Роль мистецтва. Роль громадської роботи.

В частині V вказати значення кожної форми роботи. Далі кожний пункт розвинути в окрему частину, погодивши з відповідними управліннями.

В частині, яка стосується пропаганди і агітації, висвітлити докладно погляди Леніна на це питання.

В частині, яка стосується мистецтва, окремо спинитися на організуючій ролі мистецтва, значенні живого показу, включити до цього відділу художню літературу.

Остання частина повинна бути присвячена питанням фізкультури (куди ввійде і гігієна) та оборонній роботі.

Р. С. Раджу користуватися збірником «Статті та уривки з творів Леніна»¹, а також покажчиком декретів і постанов за двадцять років існування Радянської влади, який є в Управлінні колгоспних клубів і будинків культури.

1 лютого 1937 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 45, арк. 174—177а*

¹ Мова йде про збірник «Статті и отрывки из произведений В. И. Ленина по вопросам народного просвещения и школы», под редакцией М. Н. Лядова, М., Учпедгиз, 1936. Див. рецензію Н. К. Крупської на стор. 628 цього тома.— *Ред.*

ВІДЗИВ НА СПИСОК КНИГ ДЛЯ ШКІЛЬНИХ БІБЛІОТЕК

Початкова школа. Наші діти 8—10 років чують від дорослих *про навколишнє життя, про великі міста, про фабрики і заводи, про колгоспи, про Червону Армію, про льотчиків, про челюскінців, про стахановців*. Діти хочуть читати про все це. У них величезний інтерес до навколишнього життя. Його треба задовольнити. А в нас уся література, яка цікавить дітей, «під заборонаю». Діти, мовляв, не розуміють ще політичних питань. Це помилка.

Мало дуже розповідається про недавнє минуле, *про світову війну* (можна було б з Барбюса, наприклад, дещо взяти — з книжки «У вогні»). Взагалі треба було б мобілізувати Дитвидавові чоловік двадцять літераторів і дати їм переглянути нашу та іноземну літературу з 1912 р.— там можна знайти багато чого про війну, що доступне дітям. Це ще легше зробити за період *громадянської війни*. Є чудові спогади одного хлопця з Нижньої Волги, де він розповідає, як його на Нижній Волзі захопили білі, возили на Схід, як американці їх «обслуговували»,— це, здається, у «Смене» було надруковано, чудова розповідь.

Немає нічого про життя *національних республік*. Що даємо? Л. Толстого «Кавказький бранець». Я його недавно перечитала. Там дуже погане ставлення до татар як національності. Лермонтова даємо «Ашік-Керіб», там дуже багато незрозумілих слів, для дітей початкової школи незрозуміла і сама легенда. Невже нічого не мо-

жемо розповісти дітям про сучасне життя народів СРСР? Чому нічого не розповідається про минуле життя народностей СРСР? Немає чи що нічого?

Немає нічого про життя інших держав, сучасних, навіть про Іспанію нічого немає. Немає чого розповісти? Немає нічого з Брет-Гарта. Можна було б переробити багато чого...

Про минуле, про історію, про історію революційної боротьби нічого не розповідається. Дещо дається з Горького (страшенно мало), Короленка та кілька оповідань Чехова. Навіть з Некрасова дається тільки «Генерал Топтигін», «Дід Мазай і зайці». І тільки! Навіть «Недоросля» Фонвізіна немає. *Список дуже аполітичний.*

Казки — річ дуже хороша. Але казка від казки різниться. *Казка хороша, коли вона дає розуміння людей, певних суспільних відносин, а коли казки даються без пов'язання з дійсністю, то вони дуже шкідливі.* Одна справа — казки Андерсена, різні «Ріпки», а інша справа — різні містичні казки, різна пісенітниця, яка виховує релігійні настрої. Тепер ще те лихо, що багато казок, пов'язаних з старою дійсністю, для сучасних дітей, які не знають цієї старої дійсності, втрачають своє значення.

Список книг для бібліотек у неповних середніх і середніх школах має теж не дуже втішний характер. Деяких класиків, наприклад, Щедрина, Гейне, Мольєра, Вольтера, Беранже, зовсім немає; добір творів інших класиків заховано під загальним позначенням «однотомник»; Л. М. Толстого дається тільки «Дитинство, отрочтво, юність» та «Хаджі-Мурат», а решта творів не дається; не дано Гліба Успенського, нікого з поетів «Искры», ні Белінський, ні Добролюбов, ні Писемський, які так будили в свій час думку молоді, — не дані. Зате дається Майн Рід, наскрізь пройнятий колонізаторськими ідеями, расовою теорією (червоно-шкірі, негри — не люди), дається Гра, який трактує революцію з хибної точки зору. Про народності, які входять до СРСР, нічого немає, про інші сучасні країни теж нічого немає. Хоч би Перл Бак дали.

По-моєму, і цей список такий же аполітичний, як і список для початкової школи.

І в тому і в іншому списку нема спогадів робітників, революціонерів, нема біографій вождів.

І в тому і в другому списку майже виключно дається белетристика, книг з інших галузей знання мізерна кількість. Це неправильно.

Лютий 1937 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 454—455*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС МЕТОДИЧНОГО
ПОСІБНИКА М. П. ПОТЬОМКІНА І П. Г. ТЕРЕХОВА
«ВИКЛАДАННЯ ГЕОГРАФІЇ В ПОЧАТКОВІЙ
ШКОЛІ ДОРΟΣЛИХ»

Даний методичний посібник дуже невдалий. Написаний він не досить просто, і методичних вказівок у ньому надзвичайно мало. Дуже слабке пов'язання з природознавством, що для фізичної географії особливо потрібно.

У книжці там, де говориться про помилку Плеханова, поблажливо допускається, що природні умови до певної міри впливають на характер виробництва. Про зростання можливостей оволодівати силами природи, змінювати обличчя землі, не говориться по-справжньому.

Методика хибує на відрив від науки і техніки. Автори нічого не говорять, як пов'язати вивчення географії з найновішими відкриттями. Характерний для даної методики відрив від практики. Хоч і вставлено цілий розділ «Що таке географія і для чого її треба вивчати», але він загальний. Нічого не говориться ні про вивчення свого краю — сил природи свого краю, потреби оволодівати ними. Тому природно, що питання *про екскурсії* зовсім випало. Питання *про користування картою* зовсім не висвітлюється, навіть не говориться ніде, що потрібно, щоб користування картою ввійшло в побут, щоб при читанні газет усі користувалися картою. Не говориться, як збудити інтерес до географії читанням книжок про челюскінців, про авіацію, про життя різних країн.

Дуже мало приділяється уваги саме *методиці* — не висвітлено специфіки методики викладання географії. Як вести спостереження, *що і як* спостерігати, для чого; як викласти деякі труднощі, на зразок запам'ятовування

великої кількості назв; як застосовувати картотеку, користуватися атласами та ін. і т. п.— про це нічого немає.

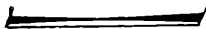
Усе викладене має настільки загальний характер, а разом з тим так звужене захистом власного підручника¹, що викладачеві воно нічого не дає.

[Квітень 1937 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 57, арк. 16—17*

¹ М. П. Потемкин и П. Г. Терехов. География. Учебник для школ взрослых, изд. 2-е, М., Учпедгиз, 1936.— *Ред.*

ПРО РЕЦЕНЗІЮ В. Д. КРУПІНА НА ПІДРУЧНИК
ГЕОГРАФІЇ ДЛЯ ШКІЛ ДОРОСЛИХ
М. П. ПОТЬОМКІНА І П. Г. ТЕРЕХОВА *

Обвинувачення Крупіна, спрямовані проти підручника М. Потьомкіна і П. Терехова, справедливі тільки частково.

Крупіну не подобається, наприклад, що географія пов'язується з іншими суміжними науками (вона пов'язується, наприклад, авторами з антирелігійною пропагандою, що не погано, а добре). Це неминуче в географії, треба тільки, щоб зв'язок був реальний. Без цього неслима, наприклад, політична географія, економгеографія та ін. Сам же Крупін звинувачує авторів, що мало сказано про державний устрій капіталістичних країн та ін.

Звичайно, треба докладніше сказати про державний устрій СРСР. Треба сказати про Радянську Конституцію. Крупін не говорить, що в автора *нічого не сказано про Іспанію*, що неодмінно треба сказати в підручнику. Треба сказати і про Італію, і про Туреччину. Автор рецензії правий, що треба сказати *про народи, які населяють СРСР*. Це необхідно.

Правий Крупін і в тому відношенні, що треба пояснити, що таке фашизм, і не можна так хвалебно говорити про промисловість Німеччини — чудова, мовляв, техніка і незвичайна дешевина.

Крупін не говорить цього, але Потьомкін дуже «звічливо» говорить про расову теорію. Треба сказати міцніше. Треба сказати про індійців.

Мені здається, що має рацію Крупін і в тому відношенні, що чисто географічні формулювання в ряді місць

неправильні, вульгаризовані. Це треба дати переглянути
якому-небудь добре підкованому географові.

*Так само правий безумовно Крупін, критикуючи такі
завдання, як «Простежити утворення водоріїв і ярів».*

Крім того, дивно тепер випускати підручник, не гово-
рячи ні слова про авіацію, про завоювання Північного
полюса, про новий, уже готовий канал Волга-Москва.

У такому вигляді підручник затвердити не можна.

[Червень 1937 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 1048*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДІНСТИТУТІВ

Проект програми є *архіреакційним*.

1. Педагогіка — наука про всебічний розвиток дитини. *Жива дитина зовсім випадє в даному проекті*. У нас у педінститутах вивчається діалектичний *матеріалізм*. Ми вчимо кожне явище, кожний предмет брати в усіх його зв'язках та опосередченнях, у його розвитку. Звідси впливає *необхідність знання людського організму та його функцій, особливо роботи мозку та нервової системи і розвитку їх*. Для педагога-матеріаліста необхідне знання розвитку людського організму, тобто *знання вікових особливостей*, без чого він не може впливати на дитину в бажаному напрямі.

Не можна змішувати педологію з вивченням вікових особливостей дитини та з побоювання влади в педологію викидати матеріалістичну основу педагогіки. У проекті програми її викинуто.

2. У проекті викинуто *вплив середовища*. Через те, що в свій час, борючись з правими, які заперечували вплив *соціалістичного середовища*, багато хто перебільшував вплив середовища, не можна відмовлятися від вивчення його впливу на дитину.

Ми повинні *виховувати колективіста*, тобто людину, яка вмє *особисте підпорядковувати громадському*, через це не можна, говорячи про виховання, не говорити *про товаришування, про громадську роботу, про колективну працю, про вміння боротися за спільну справу, нехай найменшу, найпростішу*,— без цього неможливе вихо-

вання *свідомої* дисципліни. Завдяки тому, що викинуто вплив на розвиток дітей соціалістичного укладу, поза-шкільну роботу зведено до розваг. *Піонеррух*, його роль зводиться нанівець.

3. Викинуто *вплив сім'ї*, її роль у вихованні, в розширенні горизонту дітей, викинуто взагалі сім'ю як фактор виховання.

4. *Організуючу роль школи*, її вплив на дитину, на сім'ю, на навколишнє середовище викладено дуже вбого. З старої, дореволюційної педагогіки взято не те, що треба. Школу малюється як якийсь замкнений заклад.

В и с н о в к. Даний проект програми педагогіки треба відкинути, написати нову, виховуючи вищезазначені моменти, залучити людей, хоч скільки-небудь обізнаних з історією педагогіки, взятої з її розвитку.

23 червня 1937 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 839—840

ЧИМ ПРОГРАМИ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ ПОВИННІ ВІДРІЗНЯТИСЯ ВІД ПРОГРАМИ ШКІЛ ДИТЯЧИХ І ПІДЛІТКОВИХ?

Обсяг знань основних наук аж ніяк не повинен знижуватися.

Питання стоїть про те, що таке *основні науки*. Дехто твердить, що це орфографія, математика, і тільки.

Це неправильно. До числа основних наук належить *природознавство*, яке дає матеріалістичне розуміння явищ природи, можливість використати доцільно сили природи, підкорити їх собі; *суспільствознавство*, яке дає в марксистській своїй постановці розуміння класових відносин, розуміння питомої ваги суспільних явищ і розуміння того, куди йде суспільний розвиток.

Математика як база обліку.

Оволодіння усною і письмовою мовою.

У програмах дитячих і підліткових шкіл вивчення цих основ наук обмежується *відсутністю життєвого досвіду*, відсутністю навіть емпіричного знання життєвих явищ.

У школах дорослих ми маємо справу з учнями вже з широким життєвим досвідом, який треба враховувати з учнями, які не тільки пізнають світ, але й перетворюють його.

Дорівнювати дорослих учнів до дітей не менша помилка, ніж дорівнювати дитину до дорослого.

Побудова програми шкіл дорослих повинна будуватися так: 1) щоб вони мали роз'яснювальний характер, висвітлювали життєвий досвід людей, збуджували їхню думку; 2) щоб вони збуджували самодіяльність, давали вміння самостійно працювати над дальшим закріплен-

ням знань; 3) тісніше були пов'язані з господарським і політичним життям дорослих учнів; 4) щоб оволодіння технічними загальноосвітніми знаннями (орфографією, таблицею множення, запам'ятовуванням дат і імен) було максимально раціоналізоване.

[1937 р.]

*Вперше опубліковано в збірнику:
Н. К. Крупська, Вопросы обучения
без отрыва от производства, М.,
Учпедгиз, 1960*

*Друкується за рукописом
ЦДАЖР, ф. 7279, оп. 15,
од. зб. 57, арк. 36—37*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОГРАМУ З МАТЕМАТИКИ ДЛЯ НЕПОВНИХ СЕРЕДНІХ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ

З математики пропоную користуватися програмою звичайної неповної середньої і середньої школи. Затвердити подану програму з математики не можу.

Чим подана програма неповної середньої школи відрізняється від програми звичайної неповної середньої школи? Тим, що арифметика вивчається не в V і VI класах, а лише в V. *Це помилка.* Саме в школах дорослих поспішати з проходженням арифметики не можна, бо без осмислення арифметичних дій, без знання арифметики погано засвоюватиметься алгебра. Дорослі учні — робітники, колгоспники, для них конкретність особливо важлива, без конкретного розшифрування їм незрозумілою буде алгебра — наука архіабстрактна.

Друга помилка, що геометрія викидається з першого року навчання. Геометрія особливо потрібна при проходженні техмінімуму, географії, за клас треба набути вже основні знання з геометрії, без чого креслення не може вивчатися.

Вступна записка зовсім не має ніякого значення. Море захисних фраз і нічого цінного.

Оскільки стара програма з арифметики затверджена г. Габідуллінім¹ на підставі відзиву Абіндера² і розіслана на місця, вважаю неможливим її зараз змінювати,

¹ Х. Габідуллін — начальник Управління шкіл дорослих Наркомосу РРФСР.— *Ред.*

² А. І. Абіндер — співробітник Управління вищої школи Наркомосу РРФСР, методист з математики і фізики.— *Ред.*

але дуже прошу в цьому році у базових школах організувати нагляд за тим, чи позначається на успішності занять з інших предметів відсутність курсу геометрії в першому і другому роках, а також відсутність теоретичної арифметики, як це відбивається на заняттях технімумом.

[1937 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 843*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ НЕПОВНИХ СЕРЕДНІХ І СЕРЕДНІХ ШКІЛ ДОРОСЛИХ

Граматику начебто нічого собі. Проте автори¹ на неповну середню школу вимагають собі неймовірно велику кількість годин — 284, на 60 годин більше проти того, що було раніше, і на повну середню школу (VIII і IX класи) — 68 годин, на 20 годин менше, ніж раніше.

Якщо ми подивимось на збірник вправ тих самих авторів, то побачимо, що все зводиться до переписування вправ. Нема ні самостійного продумування аналогічних прикладів, ні відшукування їх у творах різних авторів.

Граматику вивчається у відриві від вивчення мови. На таку граматику можна вбити і 600 годин — толку буде мало.

Я б хотіла подивитися книжки, на які посилаються автори (Бархіна, зокрема, це улюбленець Светлаєва і Крючкова).

Щодо розвитку мови і роботи над книгою й газетою, то на цю надзвичайно важливу частину вивчення мови, яка забезпечує грамотність, у неповній середній школі приділяється всього 72 години і в трьох наступних класах — 50 годин на три роки. Це пряме знущання. Загальна частина пояснювальної записки непогана, але коли починаються вказівки, що в якому класі робити, тут уже значно гірше; коли ще щось говориться про

¹ Авторами зазначеного проекту програми були С. Є. Крючков і М. В. Светлаєв.— *Ред.*

газету і книгу в V класі, то в наступних класах усе робиться гірше й гірше.

По суті справи, ніякої роботи над збагаченням мови учня, оволодінням ним літературною мовою нема. Програма ж зовсім мертва, відірвана від життя, з вихолощеним змістом.

10 липня 1937 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 686*

ВІДЗИВ НА ПРОГРАМУ З ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ

У Леніна є чудова характеристика епохи Чернишевського — як «епохи... «коли кожен соціаліст був поетом і кожен поет — соціалістом»¹. Треба пов'язувати *вивчення класиків з вивченням епохи*. У нас же про це викладачі літератури і упорядники перестали думати і *література вивчається поза часом і простором*, виходить мішанина, яка нічого не говорить, «література поза політикою».

Ми маємо прекрасний зразок вивчення Пушкіна у зв'язку з епохою, у зв'язку з політикою. Пушкін встав перед нами зовсім в іншому освітленні. І чудовий Пушкінський ювілей² пройшов для викладачів літератури безслідно, нічого їх не навчив. Подається суміш з творів різних письменників без розгляду їх творів. Угроблено політику, історію. Угроблено специфіку літератури іноземної, національної.

Немає й художнього розгляду творів. У чому сила художнього твору — не говориться. Та література, яка заборонялась раніше, так і залишається під заборонаю

¹ В. І. Ленін, Твори, вид. 4, т. I, стор. 234.

² У лютому 1937 р. радянський народ відзначав 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна.— *Ред.*

(поети «Искры» — чернишевці). Яюсь важко читати таку програму.

Що дається з антирелігійної пропаганди? Непогано було б дати розгляд Печерського «В лісах» з різкою критикою.

[1937 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 713*

ПРО РУКОПИС ОПОВІДАННЯ
«СІМ'Я УЛЬЯНОВИХ»

(Г. П. ГРІНБЕРГ — АВТОРОВІ РУКОПІСУ)

Дорогий товаришу А. П. ¹, прочитала Ваш твір «Сім'я Ульянових». На мою думку, вийшло добре, просто, правдиво, образно. Його треба видати обов'язково.

Нашим дітям дуже потрібна книжка, яка дає картину життя Ілліча в його конкретній обстановці. Так, як у Вас написано, добре.

Дуже рада буду поговорити з Вами про Ілліча. У Москві буду 7 серпня. Можна було б побачитися годині об 11 ранку в Наркомосі, Чисті Пруди, 6.

З товариським привітом *Н. Крупська*.

Р. С. Попереду подзвоніть по телефону 2-83-38.

[2 серпня 1937 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 57, арк. 117

¹ А. П. — Анна Пилипівна. — *Ред.*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ

До програми

Вставки автора трохи поліпшують справу, проте мені здається, що авторові ще треба попрацювати над програмою.

1. *Простіше* треба ставити завдання, а то надто вже багато «гучних» завдань («творчі роботи», «логічний аналіз» і т. д.): йдеться все ж не про те, щоб виховати письменника або критика, мова йде про виховання просто *добре письменної, культурної людини.*

2. *Ближче* до життя.

3. Треба, щоб *труднощі наростали поступово.*

4. Треба весь час *збуджувати самодіяльність учня.*

5. *Кожний рік повинен мати свою цільову настанову.*

Наприклад:

V клас. Цільова настанова — *розвинути звичку читати день у день газету, в ній розбиратися, розвивати навички самостійного читання книги та вміння написати лист, заяву, скаргу, звичайну ділову кореспонденцію (інакше кажучи, навчитися виражати свої думки словами).*

VI клас. Цільова настанова — *продовжуючи роботу над газетою, треба центр уваги перенести на розвиток уміння розбиратися в напрямі книги, користуватися нею (робота в бібліотеці), систематично читати.* Відносно письма — *навчити писати зв'язно автобіографію, характеристику тієї чи іншої особи, відзив про книжку, виклад якої-небудь події, звіт.*

VII клас. Цільова настанова — вміння розбиратися в книзі, давати їй докладну оцінку, виступати і писати з того чи іншого питання. Питання плановості теми, висунути основну думку, вміння захистити свою точку зору, вміння написати невеличку статтю на обрану тему.

До пояснювальної записки

Якщо ми візьмемо такі настанови, то не так розкидатимемо, легше буде здійснювати перевірку. Треба буде на *п'ятому році навчання* перевіряти, чи всі читають газету. *Залучаючи до цієї перевірки самих учнів*, домогтися, щоб усі читали, знали типи газет («Правда», «Известия», обласна газета); треба одним-двома задаваними запитаннями перевіряти, чи читав газету; треба, щоб у себе вдома або в клубі учні організовували спільні читки — це багато дасть в розумінні оволодіння вмінням читати вголос і про себе; треба, щоб найбільш підготовлені робили звіти про те, про що писалося в газеті за шестиденку.

Треба навчити робити вирізки з газет, наклеювати їх — тут можливий поділ праці за темами. Ця робота особливо важлива в зв'язку з роботою по виборах, вона відразу надасть політичного характеру всій роботі з мови і сприятиме розвитку учнів. Добре прочитати учням про те, як створювалась «Правда», прочитати, можливо, статтю Леніна про пресу. Про робкорівський рух розповісти.

Треба частіше залучати клас до обговорення того, як написати примірний лист до рідних на ту чи іншу тему, таку чи іншу скаргу і т. д. З бібліотекою треба ознайомити вже в перший рік, зробити екскурсію в бібліотеку.

В *VI класі* треба почати з ознайомлення з тим, як працювати в бібліотеці. Це *дуже важливо*. Якщо бібліотекар культурний, нехай він проведе бесіду, як користуватися бібліотекою. Якщо сам бібліотекар не зможе, нехай це зробить учитель рідної мови. Потім треба добитися, щоб робота в бібліотеці ввійшла в побут учня. Добре, щоб учні стали друзями бібліотеки, допомагали книгоношам.

Продовжуючи роботу над газетою, добре вчити викладати в трьох-п'яти фразах зміст статей (на зразок

того, як це робиться в американських газетах). Добре в VI класі практикувати виписки (з мотивуванням) місць, які найбільше сподобалися в творі того чи іншого письменника.

В VII класі треба ознайомити з тим, як Ленін складав плани статей. Показати на прикладі все значення плану. На прикладах промов Леніна, інших діячів показати, як вони захищають певну думку, беруть її в усіх зв'язках та опосередненнях. В VII класі треба давати якомога більше читати Добролюбова, Писемського, взагалі критиків (класичних).

[1937 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 709—710*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ СТАТУТУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ НЕПОВНОЇ СЕРЕДНЬОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ДОРОСЛИХ

Це статут школи для переростків, а не для дорослих робітників, та ще й бюрократичний. Все зводиться до поведінки учнів, навіть «класні вихователі» заведені!

Ніде нічого не говориться про обов'язки директора, педагогів *знати завод, заводське виробництво*. Без цього навчання буде мертво, ніякого зв'язку теорії з практикою не буде.

Дорослі робітники трактуються як малюки. Про покарання — «заходи впливу» — дорослих говориться у статуті. Курам па сміх. Може, ще записати «заходи впливу» чоловіка на жінку, яка пропускає заняття?!

Дорослі робітники ніякого голосу не мають, громадськість — профспілки, Ради, партійні організації, комсомольські — ніяк не залучаються.

Консультпунктів нема, поєднання очного навчання з заочним нема, самоосвіти місця нема, навіть бібліотеки різні для вчителів і учнів.

Комітету побутової допомоги нема — відвідує вдома «класний вихователь».

1937 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 694*

З ПРИВОДУ ПЛАНУ 10-ГО І 11-ГО НОМЕРІВ ЖУРНАЛУ «ШКОЛА ВЗРОСЛИХ»

(Г. Г. КРАВЧЕНКО — ВІДПОВІДАЛЬНОМУ РЕДАКТОРОВІ ЖУРНАЛУ)

Дорога Анно Григорівно, прочитала відзиви вчителів на мою статтю про математику¹, дуже я їм рада. Можливо, треба було б популяризувати відповідні місця з «Анти-Дюрінга»... Подумаю ще.

План № 10 хороший.

А план № 11 треба ще доробити. Я накидала інший план. Треба буде нам з Вами про це ще поговорити.

Не слід відвертати увагу такими питаннями, як недільні школи або занепад роботи з навчання дорослих у капіталістичних країнах, або як учився Ленін. Все треба зосередити на пройденому шляху².

Треба залучати і працівників відповідних. З нацменів треба залучити Сергієвську Ольгу Олексіївну — працювала перед Жовтнем і перші роки, Рагозінського, Елькіну — працювала на фронтах, працівників радпартшкіл і працівників університетів, Здорова (спогади про роботу в Краснополянському районі), Шульпіна, переглянути прізвища учасників ТГН³ і т. д.

¹ Мається на увазі стаття «Про викладання математики в школах дорослих», опублікована в журн. «Школа взрослых», 1937, № 7. У наступних публікаціях ця стаття відома під назвою «Головне у викладанні математики». Див. т. 9 цього вид., стор. 696.— *Ред.*

² У 1937 р. відзначали XX роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції.— *Ред.*

³ ТГН — товариство «Геть неписьменність».— *Ред.*

Я першої статті писати не візьмусь; про висловлювання Леніна і ще що-небудь напишу. Можливо, останню статтю... Перша вимагає дуже великої роботи над матеріалом, це не вийде в мене зараз.

Тисну руку.

Н. Крупська

Серпень 1937 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од зб. 115, арк. 68*

ПРО ПРОЕКТИ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ
І ПРОГРАМИ З БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА
НА 1937/38 НАВЧАЛЬНИЙ РІК
ДЛЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТЕХНІКУМІВ

(Л. М. РАБИНОВИЧ — НАЧАЛЬНИКОВІ БІБЛІОТЕЧНОГО
УПРАВЛІННЯ НАРКОМОСУ РРФСР)

Товаришко Рабинович!

1. Відносно загальнополітичного циклу та освітнього циклу треба написати невеличку пояснювальну записку, де зазначити, що пророблення кожного предмета повинно бути пов'язане з розглядом основних підручників, довідників і посібників, основних творів і популярної та рекомендованої літератури з кожного предмета. Вивчають, скажімо, історію, так треба вказати, які підручники, хрестоматії найбільш цінні, які основні праці існують, яке значення вони мають (виписувати багато можна з енциклопедій), розбирати ходові популярні книжки та ін.

2. У спеціальному курсі зникли кудись *два найважливіших розділи*: «Основи політосвітроботи» (II) і «Масова робота бібліотеки, методика роботи з читачем» (IV)! *Марксистсько-ленінське вивчення читача знову «пропадає безвісти»!*

3. Чому викинуто за борт всю дотеперішню літературу про бібліотеки — Кравченко, Хавкіна, втоплено старий «Красный библиотекарь», стару «Избу-читальню». Насправді ж, там було дуже багато хорошого, а то все одні співробітники бібліотечного управління, на зразок Н. К. Крупської. Не годиться так!

4. Техніка занадто вже формальна — чужа; техніка масової бібліотеки — техніка оповіщення читача, раціоналізація видач, рекомендовані списки, читки, техніка радгоспів і колгоспів на службі пересувкам, техніка організації робітничих і колгоспних читацьких конференцій,

збирання відзивів і т. п. і т. д. Все це начебто не бібліотечна техніка! Мертвий дуже цей розділ.

Розділ IV про комплектування дуже нерівний. Наприклад, з природознавства список літератури — жалюгідний страшенно.

Розділ VII «Практика», на мою думку, не годиться зовсім. Експерсії, відвідування, обстеження — це не практика. Практика — *це робота*, спочатку під керівництвом день у день, потім більш самостійна, із звітами, із запитаннями до керівника, з роз'ясненнями з боку керівника і т. д. А експерсії — це марнування часу, а не практика! Я раджу цього розділу не посилати.

[1937 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 44, ч. 11, арк. 982*

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ ПРОГРАМ ДЛЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТЕХНІКУМІВ

(Л. М. РАБИНОВИЧ — НАЧАЛЬНИКОВІ БІБЛІОТЕЧНОГО УПРАВЛІННЯ
НАРКОМОСУ РРФСР)

Товаришко Рабинович, програма з російської мови в частині граматичній не погана, але зовсім недороблена в частині «Розвиток мови». Я тільки що докладно писала з цього приводу Светлаєву¹, і він доробив це питання. Візьміть копію цієї програми у Лінкевич² (для неповної середньої і середньої школи програма). Не можу погодитися і з розкладом годин. Години — це мої вороги. Не заперечують по суті, а говорять: «Годин не вистачає!» З такого предмета, як граматики і орфографія, де не лекції читаються, а ведуться уроки, треба повторювати пройдене і диктовки робити щодня, не треба ніяких спеціальних годин на повторення та диктанти. Ці години ми віддаємо додатково на проходження курсу «Розвиток мови».

Так і тут треба зробити.

Щодо програми «Суспільно-політична література в книжковому фонді міської бібліотеки», то програма занадто вже звужена: немає ні Плеханова, ні Чернишевського, випали 60—70-ті рр., нема літератури про I Інтернаціонал, про II, «пропали безвісти» такі речі, як націо-

¹ М. В. Светлаєв — автор програм і підручників з російської мови для шкіл дорослих.— *Ред.*

² Є. П. Лінкевич — зав. відділом шкіл дорослих Наркомосу РРФСР.— *Ред.*

нальне питання, як жіноче питання, як питання навчання і виховання. Автор скаже: все це є в творах Маркса, Леніна. Треба було б якось ширше і популярніше дати. Можливо, все це є в інших розділах, а так... щось негаразд виходить.

1937 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 51, арк. 61—62.*

ВІДЗИВ НА РУКОПИС БРОШУРИ І. М. БОГДАНОВА ПРО ВИГОТОВЛЕННЯ НАОЧНОГО ПРИЛАДДЯ

Писати про важливість наочності навряд чи потрібно; це всі знають.

Треба забезпечити школі такі приладдя.

1. *Рахівницю* — і не тільки стоячу, а *ручну*, кілька штук, щоб добитися того, щоб всі учні звикли швидко рахувати на рахівниці.

2. *Метр*, щоб учні ним користувались. Якщо є гурток рукоділля, треба, щоб учні там користувалися метром. Добре також мати *креслярську лінійку, косинець, циркуль*.

3. Треба, щоб учні мали під рукою не тільки знаряддя виміру *довжини*, але й знаряддя *виміру часу (годинник)*, знаряддя *виміру ваги (вагу)*, *температури (градусник)*. Всім цим уміли б користуватися в житті, в побуті.

4. Треба мати *зразок запису в прибутково-видатковому зошиті*, щоб учні могли в себе вдома вести такі записи.

5. На стіні треба вивішувати лише те, що треба запам'ятати, що повинно врізатися в пам'ять, і тільки це, щоб не відверталась увага. Треба, щоб *були вивішені таблиця множення і таблиця метричних мір*.

6. Добре вивісити таблицю 2, яку дає Богданов, але без десяткових дробів (не всі труднощі відразу). Добре було б пофарбувати в який-небудь колір, підсилюючи його густоту щодо кожного класу, і тут же збоку показати геометричне співвідношення поміж одиницями, десятками і сотнями, *лінійне і квадратне*.

7. З метою наочності треба навчати якомога раніше *елементарного креслення*.

8. Таблицю 8 треба дати інакше: *соту частину* треба показувати не неодмінно в одному кутку, щоб зрозумів учень, що *справа не в місці, а в величині*, треба дати весь квадрат, поділений на десятки в різних напрямках (уздовж, зверху, вниз, упоперек).

9. Таблицю 9 треба дати спочатку на ближчому якомусь прикладі... Це вступна таблиця до діаграм. Треба скласти *цілий альбом діаграм*. Добре скласти альбом діаграм, які висвітлюють статистичні дані району чи заводу, де живуть або працюють учні.

Треба мати в кабінеті об'ємні фігури — кулю, куб, циліндр та ін.

У тому вигляді, в якому вона намічена, брошуру Богданова видавати не варто.

5 жовтня 1937 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 27, арк. 747*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ГЕОГРАФІЇ ДЛЯ ШКІЛ ДОРОСЛИХ

1. На повторення окремих годин відводити не треба, бо специфіка повторення географії — це її безперервність (без безперервного повторення дорослі назви не засвоять).

2. Чи потрібні докази кулястості Землі? Питання про форму Землі в ХХ ст. ні в кого сумнівів не викликає (див. стор. 3).

3. Зате конче потрібно сказати про походження Землі, без чого літосфера, гідросфера, атмосфера будуть незрозумілими. Говорити про походження Землі з антирелігійної точки зору особливо важливо. Звичайно, в подробиці вдаватися нема потреби, а коротко сказати необхідно (стор. 5).

4. Відносно того, що національне питання — найслабкіше місце, товариш Баранський¹ цілком правий, але мені здається, що сказати треба трошки інакше — сказати, що царська Росія безмежно експлуатувала всі національності, експлуатувала в найгрубішій, неприхованій формі, побоюючись зростання сил і культурності кожної національності, шалено придушуючи всяку самодіяльність населення. Треба показати корені гноблення. Вставка про національну політику царської влади на стор 25, безумовно, потрібна, але *цим не можна обмежитися.*

¹ М. М. Баранський — відомий радянський географ, методист і автор підручників з економічної географії СРСР для середньої школи. — *Ред.*

Треба по кожній АРСР і автономній області дати в коротких словах специфіку експлуатації (антисемітизм, ставлення до поляків, до північних національностей, до узбеків, до кавказьких народів).

5. На стор. 25 треба сказати, говорячи про структуру народного господарства, *про колгоспне господарство та його значення* — це неодмінно; також на стор. 30.

6. Треба, говорячи про райони, говорити не тільки про господарство району — треба говорити, де переважає велика промисловість, де кустарна, коротко сказати про минуле краю (наприклад, говорячи про Західну область, сказати про столипінську реформу; говорячи про Воронежську, Курську губернії, сказати про чорносотенців-поміщиків, про надзвичайне малоземелля). Це вже VIII клас — загальна підготовка у дорослих учнів є, без цього нудно і важко для засвоєння.

7. Курсові IX класу треба надати більш політичного характеру. Це можна було б зробити, подавши деякі історичні дати країни. Так робиться в ряді географій капіталістичних країн, а то ні разу не сказано ні слова ні про імперіалістичну війну, ні про минулі революції кінця XIX ст., і виходить страшенна нудьга. Імперіалізм, буржуазну республіку згадуємо (наче хрестимося), а про такі речі, як недавня імперіалістична війна, як буржуазна революція, говоримо: «Це не справа географів».

19 жовтня 1937 р.

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 12, арк. 714

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМ З ГЕОГРАФІЇ ДЛЯ ШКІЛ МАЛОПИСЬМЕННИХ

Я ніяк не можу погодитися з програмою з географії для малописьменних. *По-моєму, обидва варіанти не годяться і потребують докорінного перегляду.*

Весь курс розрахований на 60 годин. Це, звичайно, дуже мало, але можна підібрати цікавий матеріал для читання і доповнити лекціями. Колись — у 90-ті рр. — в недільних школах курс з географії був найбільш бойовим, він збуджував думку і його особливо любили учні. Чому тепер ми з курсу географії хочемо зробити для шкіл дорослих якусь мертвечину, тепер, коли люди не можуть читати газет без знання політичної географії, коли ми живемо в таку епоху, коли в усіх буржуазних державах навіть у початкових школах дуже широко ставиться вивчення політичної географії?

Вступний, загальний курс викладається протягом 23 годин (математична і фізична географія) в шести пунктах. Це ще якось зійде. На цьому загальний курс уривається.

Пункт 7 охоплює 29 годин і присвячений «зонам» СРСР. Про що в цих зонах говориться? Про все на світі — про природні умови, про промисли, про білих ведмедів і «клопарів», про розплідники Держторгу, про будівництво фабрик і заводів, густоту населення, корисні копальни, оазиси, відсталість населення, утворення національних республік, становище горців за царя, електрифікацію і кочове скотарство. Усе це подається в цілком довільних

поєднаннях, найважливіші питання обходяться. Замість того щоб дати уявлення про природні багатства і використання їх людиною, про роль землеробства і тваринництва, про роль техніки і науки, про роль заліза і вугілля, шляхів сполучення, про великий план, подається неймовірна мішанина. Крім «лопарів», ненців і горців, ні про які національності не говориться, про дружбу — ні слова, про Радянську владу — ні слова.

Не говориться ні слова про це і в пункті 8 «Узагальнення географічних відомостей з географії СРСР» (4 години), де все, що хочете, — і зростання населення, і його густота, — тільки нічого не говориться про національності, які населяють СРСР: ні про Білорусію, ні про Україну — ні слова...

Пункт 9 «Карта світу» — 2 години!!! Два світи — дві системи. Як доїхати до різних капіталістичних країн.

Пункт 10 «Населення земної кулі» — 2 години!!!

Про класову суть расових теорій. Експлуатація і винищення капіталістами трудящих кольорових рас. Рабська праця в колоніях (приклад). Різноманітність національностей, які населяють СРСР. Як розв'язується національне питання в СРСР. Це все за 2 години. Що хочеш, то й говори.

[1937 р. 1]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 28, арк. 782—783*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ КУРСУ
«ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА СУЧАСНІ РЕЛІГІЙНІ
ПЕРЕЖИТКИ» ДЛЯ КУЛЬТОСВІТШКІЛ
І ПОЛІТОСВІТТЕХНІКУМІВ

Мені не дуже подобається ця програма. У ній зовсім випадає питання про науку, про те, що були часи, коли стан науки був такий, що наука не могла пояснити ряду явищ. Треба підкреслити роль природознавства, його досягнень. У нас в школах дитячих і в школах дорослих недооцінюється часто роль природознавства, роль наочності, показу. Тут ми бачимо те ж саме.

Друге — треба всебічно висвітлювати роль релігії. В даному документі не вистачає історичності, на різних стадіях роль релігії була різною. Її роль яскравіше з'ясується, якщо давати її на фоні класової боротьби.

Не показується, чим і як впливала релігія на маси. Як у певні моменти релігія виконувала не тільки функції обману, але й обслуговування мас, чим релігія приваблювала маси.

І треба практично ставити питання: як тепер боротися з пережитками релігії.

14 лютого 1938 р.

Вперше опубліковано в збірнику:
Н. К. Крупская, Вопросы атеистического воспитания, М., Вид-во АПН РСФСР, 1961

Друкується за рукописом
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 13, арк. 204

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПЛАНУ ВИДАННЯ СЕРІЇ
«ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА»

Добір літератури, на мою думку, дуже невдалий.

Дитяча література для I—IV класів повинна бути підібрана так, щоб давати картину життя сучасного і минулого, не тільки російського. Література про *минуле* дає головним чином картину про кріпацтво; про життя і боротьбу робітників і селян в період з 1861 по 1917 р. майже нічого не говориться. Не сказано ні про боротьбу селян з поміщиками, ні про боротьбу робітників з капіталістами, ні про революцію 1905 р., ні про війни, ні про національну ворожнечу. Ні слова про школу.

Про життя інших країн також нічого не розповідається: ні про Французьку революцію (крім «Гавроша»), ні про боротьбу Північних штатів з Південними, ні про перемоги робітників, ні про колонії.

Нічого про релігію — кому вона служила.

Про сучасність — про Жовтневу революцію нічого, про дружбу народів нічого, про боротьбу за світле життя нічого. Так, згори звалилося все.

Про природу і техніку — жалюгідні уривки.

Навіть колгосп ні разу не згадується.

Історію дають поза часом і простором.

Для дітей V—X класів — ще гірше. Характерно, що вигнано всіх критиків, поетів «Искры», ніде не згадується ні Добролюбов, ні Чернишевський. Нема зовсім описів революційної боротьби.

Найцікавіше в житті безслідно стерте — наука, перетворення життя, боротьба.

[1938 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 26, арк. 476

ПРО РУКОПИС П. І. КАПІЦА «ОСТАННЕ ПІДПІЛЛЯ ІЛЛІЧА»

(ДО ДИТВИДАВУ)

1. Літературно написано добре.

2. Для молодшого віку зовсім не підходить: передбачає таку політичну підготовку, таке знання історії, якого не те що у жовтенят, а й у піонерів навіть немає. Хіба можуть жовтенята судити про те, коли рано, а коли своєчасно було повстання! Папуг на таких «дитячих» книжках можна тільки виростити.

3. Політично багато невірного. Ілліч ніколи не косив, не орав, знімав його не «якийсь фотограф», а старий партійний товариш — Лещенко.

Кондуктор — чужий — гадає, що артисти з Ілліча по-жартували. Які артисти, звідки міг знати кондуктор, що артисти його гримували? (Стор. 20).

Не годиться все це.

[4 квітня 1938 р.]

Вперше опубліковано в журн.
«Исторический архив», 1958, № 4

Друкується за копією
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 58, ч. II, арк. 66

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З КУРСУ КОНСТИТУЦІЇ СРСР ДЛЯ ПЕДУЧИЛИЩ

По-моєму, програма з курсу Конституції СРСР, складена для педучилищ А. А. Путіловою, невдала, дуже поверхова, непопулярна.

Треба було б почати, що для того, щоб налагоджувати життя цілої країни, потрібна велика, могутня організація. Треба спинитися на поділі за капіталізмом суспільства на класи — на експлуатованих і експлуататорів. По-одному налагоджують життя експлуататори, по-іншому хочуть налагодити його експлуатовані. В буржуазних країнах життя налагоджується так, як хочуть експлуататори. Треба сказати про військо, поліцію, адміністрацію — пояснити різницю між законодавчою і виконавчою владою. Місцевим органам (Радам, їх суті) автор приділяє одну годину! Цим усе сказано.

Про диктатуру пролетаріату автор говорить 4 години, з цього починає, але про диктатуру буржуазії ні слова не говорить. Про класову боротьбу не говорить, не говорить, як боротьба примушує буржуазію йти на поступки. Треба дати порівняння буржуазної конституції з Конституцією радянською, треба показати роль пролетаріату як вождя трудящих. Звичайно, можна розповісти все це при будь-якій програмі, але неправильно складена програма утруднює справу.

Наскільки ця програма побудована формально, показує той факт, що тільки одну годину (з 38) дається на історію Конституції.

Права й обов'язки займають 8 годин, але навіть цей найпростіший відділ викладений дуже формально.

Зате автор вважає за потрібне з самого початку спинятися «на викриванні перекручень і шкідницьких контрреволюційних концепцій відмирання держави».

У педучилище вступають випускники семирічки, і конче потрібно спинятися на основному, ілюструвати прикладами найголовніше, істотне, треба не відривати цього істотного від основних питань марксизму-ленінізму.

Треба попрацювати ґрунтовно над складанням цього дуже важливого курсу.

[Липень 1938 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 920*

ПРО РУКОПИС МЕТОДИЧНОГО ПОСІБНИКА
«ЧИТАННЯ І ПИСЬМО В НАВЧАННІ
З МАЛОПИСЬМЕННИМИ»

(І. Р. ПАЛЕЮ — АВТОРОВІ РУКОПISУ)

Товаришу Палей, я писала тільки відзив (загальний) на Вашу книжку. Але відзив — це ще не завдання.

Ви переробили вступну частину, даремно включивши кілька посилок на мене, сказали про те, що треба якнайбільше читати, але не торкнулися цілого ряду дуже важливих питань.

Питання про планування, наприклад, зводиться у Вас до планування одного уроку, та й то неправильного, а планування повинно мати інший характер, учні такі, умови їх праці і побуту такі, їх шкільну роботу треба спланувати, враховуючи їх ступінь підготовки та умови побуту; крім школи, обдумати, як організувати їх домашнє читання, відвідування бібліотеки, як організувати їх позашкільну роботу і т. д. Показати, як вести урок так, щоб він був цікавий для всіх; як організувати самодіяльність учнів, координуючи роботу учнів з різною підготовкою і інтересами. У галузі самостійних письмових робіт треба було б дати теми викладу, зазначити, що і як давати для переказу, які давати теми для самостійних творів — від легкого до важкого, як виправляти роботи, не зачіпаючи самолюбства учнів, як пов'язувати всю роботу з поточними подіями, як організовувати сількорів та робкорів і т. д. і т. п. А у Вас захлеснули всі «іспити». Не вийшов потрібний сучасний підручник. Треба ж правду сказати.

126 липня 1938 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 115, арк. 18

ВИСНОВОК НА РУКОПИС РОСІЙСЬКОГО
БУКВАРЯ ДЛЯ КАРЕЛЬСЬКИХ ШКІЛ
Л. П. БОГОЯВЛЕНСЬКОГО І А. Н. КАПУСТКІНА *

При складанні *букваря* для неросійських шкіл треба вважати основною метою *оволодіння російською мовою*: вимовою, побудовою слів і фраз, певною сумою найбільш уживаних слів російської мови. Не треба гнатися за озброєнням учнів новими знаннями, треба *вчити слів, уже цілком засвоєних рідною мовою*.

Буквар складається для учнів, які вже вміють читати і писати рідною мовою, діти знають уже літери, склади, вміють читати фрази.

Для складання російського букваря для тієї чи іншої національності треба знати алфавіт цієї мови, знати, чим будова складів цієї мови відрізняється від будови складів російської, яка різниця в типі відмінювання слів і в структурі слів.

Треба знати життя і побут даного району, бо це визначає коло найбільш уживаних слів.

*

Якщо ми візьмемо карельську мову, то побачимо, що це мова, по суті, фінська, з великою кількістю російських слів і зворотів.

а) Алфавіт, очевидно, мало чим відрізняється від російського, є тільки пом'якшені голосні (в російських словах вставлятимуть без кінця м'який знак).

б) Склади відрізняються тим, що в карельській мові дуже рідко зустрічаються склади, де сполучаються дві

приголосні (виняток становлять російські слова: *школа, стол, флаг, свадьба*, — тут потрібні окремі вправи: *брат, бросил, брусок, брыкається, бред, бричка* і т. д.).

в) Нема чоловічого і жіночого роду (буде особливо важким минулий час).

г) Повторення в наступному складі тієї літери, якою закінчується попередній склад, викликатиме при читанні розтягування слів, важко буде оволодіти швидким, зв'язним читанням.

Треба дати *найбільш уживані* слова. В букварі ви знайдете безконечну кількість назв звірів, птахів, імен власних, про ялинки, іграшки, школу, вірші з «Рідного слова», але про людей, їхню роботу, навколишній побут, про найнеобхідніше — ні слова; навіть слів *книга, брат, сестра* немає.

Нема вправ ніяких, складання найпростіших фраз немає.

По-моєму, такий буквар нікуди не годиться.

[Липень 1938 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 47, арк. 113

ЗАУВАЖЕННЯ НА III, IV I V ВІДДІЛИ ДРУГОЇ ВАРІАЦІЇ ПІДРУЧНИКА ДЛЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТЕХНІКУМІВ

Відділ III. Бібліотечна техніка. 135 стор. Відділ має вузькоспецієвський характер. Загальні питання обминаються. Наприклад, питання класифікації хоч і порушене, хоч і говориться про марксистську класифікацію, але вона просто дорівнюється до класифікації товариша Троповського¹. Інтереси читача, його вигоди не беруться зовсім до уваги. Такі питання, як безплатність, години функціонування бібліотеки, питання інформації читача, не порушуються, зате продумано до найменших дрібниць цькування читача за затримку книжок.

Техніка подається мало наочно, шляхом найнудніших азбучних описів — пояснюється, що книжкам можуть шкодити четвероногі, через півсторінки пояснюється, що це миші і щури, а ще через півсторінки, що існують способи боротьби з ними. Про питання раціоналізації техніки автор не дуже думає, він підходить до неї лише з точки зору, щоб той чи інший прийом дає бібліотекарєві з погляду вловлювання читачів, які пропускають строки.

Не годиться цей розділ.

Відділ IV. Вивчення книжок як знарядь культурно-політичної роботи. 65 стор. Хоч починається розділ з нападок на Ловягіна, Рубакіна, Хавкіну (до речі сказати, класовому підходові аж ніяк

¹ Мова йде про книгу Л. Н. Троповського «Десятичная классификация. Сокращенные таблицы для массовых библиотек», М., 1938.— *Ред.*

не суперечить твердження Ловягіна, що «книга є знаряддя спілкування», це не неправильно, але сказати тільки це — не досить), проте підхід до обслуговування читача суто формальний. Ленін вважав за необхідне весь час прислухатися до голосу мас, але бібліотекарєві це суворо забороняється. Як просувати книгу, як впливати на читача, як його зацікавлювати, активізувати — про це не говориться. Відносно чистки книжок—виходить, ЦК винен: в усьому питанні про чистку ясності дуже мало. Який же це підручник?

Відділ V. Комплектування масової бібліотеки. 84 стор. Це більше стаття, ніж навчальний матеріал. У навчальному матеріалі повинні даватися чіткі настанови. Спочатку йде цькування Хавкіної за те, що вона пропонує орієнтуватися на інтереси читача. Цьому протиставиться «керівництво». Авторіві й на думку не спадає, що керувати можна, лише добре знаючи запити читача.

Автор поділяє читачів на мало-, середньо- і добре підготовлених читачів. Особливо піклуватися про малопідготовлених читачів не доводиться: маса, мовляв, виросла. Автор дає мірило того, як добирати літературу — найбільше рекомендується агітпропагандистська, навчальна і довідкова. У читальні автор вважає треба давати тільки підручники та класиків науки і літератури. Питання про вилучення для автора явно неясне. Відносно класифікації він говорить, що «ми не додержуємося десяткової класифікації». У попередніх розділах вона поки що рекомендувалася. Читання автор вважає чимсь стабільним. Як стаття даний відділ міг би ще бути, але як відділ підручника пускати не можна.

В и с н о в о к. Усі три подані розділи ввійти в підручник з бібліотечної справи не можуть.

[1938 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 44, арк. 487*

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З МАТЕМАТИКИ ДЛЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ТЕХНІКУМІВ

У програму вводиться короткий курс «теорії ймовірностей». Я проти цього. Курс «теорії ймовірностей», очевидно, вводиться як основа «математичної статистики», хоч про статистику і не говориться в програмі, навіть про просту, звичайну.

«Теорія ймовірностей» і «математична статистика» — галузі математики, до яких треба ставитися з великою обережністю, бо вони можуть змикатися з різними ідеалістичними теоріями.

Хибним є виключення з курсу арифметики. Не можна розраховувати, що вступники в технікум вивчали арифметику так, що небезпечно тісний зв'язок між осмислюванням арифметичних дій (теоретичною арифметикою) і алгеброю і особливо геометрією, а без тісного зв'язку з арифметикою алгебра не буде зрозумілою й осмисленою до кінця.

Спроб показати зв'язки математики з суміжними з нею науками немає, а це потрібно дати в програмі як для шкіл дорослих, так і в програмі для бібліотечних технікумів. Треба, щоб учень не на слово вірив учителю про величезне значення математики в оволодінні силами природи, а з'ясував би собі це питання на основі наочного зв'язку математики з іншими науками (на зразок, як це зроблено в американській енциклопедії для юнацтва). Часу це забере небагато, а значення має велике.

Дуже важливий список книг з математики, доданий до програми. Це необхідно для програм бібліотечних

технікумів. Правда, програми — без анотацій, анотаціями повинен зайнятися Інститут бібліотекознавства і рекомендованої бібліографії.

Пояснювальна записка, по-моєму, невдала. Говориться про безліч завдань, які треба виконати, і про «середню» кількість завдань, які треба виконати, що неправильно; говориться про виховну роботу, а в чому вона — не сказано, а сказати треба, бо математика вчить точності, потребує особливо міцного засвоєння пройденого, дає навички елементарної логіки і т. п. Хотілося б пояснювальну записку мати чіткішу.

[6 вересня 1938 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 44, арк. 1052*

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОЕКТУ ПРОГРАМИ
З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ НЕРОСІЙСЬКИХ
ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ

Треба було б сказати в примітці про кончу потребу викладачеві знати особливості мови тієї національності, якій викладається в школі російська мова. Це дає можливість швидше ліквідувати *типові для мови учнів даної національності помилки*.

Сказати треба було б і про труднощі переучуватися.
Про допомогу культармійців.

11 жовтня 1938 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 31, арк. 110*

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС СТАТТІ Н. Д. ЛЕВІТОВА З ПИТАНЬ ДИДАКТИКИ *

Стаття Н. Левітова дуже актуальна. Вона, на мою думку, дуже потрібна.

У мене є тільки такі зауваження.

1. На стор. 4 автор, захищаючи потребу розвитку в учнів уміння спостерігати, говорить, що це не є «підміна уроку якимось «дослідницьким» або «проектним» методом, засудженим, шкідливим і неприпустимим у нашій школі». Треба сказати, що спостереження не є ще дослідження, яке потребує великого знання справи. Називати спостереження дослідженням — значить затемнювати в учнів розуміння того, яку величезну роботу треба проробити, як добре треба підготуватися, щоб стати «дослідником», скільки для цього треба знань, уміння. «Дослідницький» метод був особливо поганий тим, що цей метод відривав від систематичного набування знань, зривав програму. Метод проектів, в основі якого лежала необхідність планування своєї роботи, був поганий тим, що «плани» були відірвані від навчання, зривали систематичне навчання, що вони виховували в дітей думку, що навчання не важливе.

2. На стор. 14 автор пише: «Ми не прихильники того, щоб вибір об'єктів для спостереження з ботаніки ґрунтувався на інтересах учнів». Весь абзац, на мою думку, побудований неправильно. Зважати на інтереси дітей — не значить бути «недоросом». Треба сказати, що вибір об'єктів визначається програмою, що завдання педа-

гога — вміти спрямовувати інтереси дітей у потрібне річище, а не плисти за течією.

Не розумію, чому шкідливо виховувати занадто великий інтерес дітей до біологічних предметів і окремих тем. «Окремих тем» — ще зрозуміло, але чому шкідливо виховувати великий інтерес до біології взагалі — незрозуміло.

3. На стор. 14 неясно, чому не можна навчати дітей поводитися з мікроскопом.

4. На стор. 26 формулювання, чому треба розвивати спостережливість на уроках, треба уточнити і розширити трохи.

5. На стор. 28 — «учень полюбить світ рослин нашої великої Батьківщини». Чому ж тільки світ рослин нашої Батьківщини? Треба це місце сформулювати інакше — сказати, що в дітей підвищиться інтерес до праць таких учених нашої великої Батьківщини, як Мічурін, Лисенко та інші, до їх великої дослідницької роботи.

[Жовтень 1938 р.]

*Публікується вперше
за копією*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 143—144*

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО УЧНІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ШКОЛІ» *

Від правильної постановки учнівських організацій значною мірою залежить стан дисципліни в школі і поза школою. Ця організація має величезне виховне значення.

Для перших чотирьох груп потрібна шкільна організація, яка всередині школи виховувала б у дітей певні культурні і громадські навички, що має дуже велике значення у вихованні дисципліни і в молодших класах, і в наступних. У цьому відношенні є вже певний досвід.

У перших чотирьох класах в центрі повинна стояти *внутрішшкільна організація*, треба гарненько продумати, як її побудувати так, щоб вона охопила якомога повніше життя школи.

Дуже велике застосування мають попервах:

1. *Санітарні комісії*, які стежать за чистотою класу, за чистотою рук і одягу школярів. Не кидати папірців на підлогу, не розливати чорнила, не приходити з брудними руками, мати при собі хустинку для носа і т. д. Ця робота під силу дітям і в молодших класах дуже цікавить дітей.

2. Треба створювати *комісії харчування*, які стежать, щоб діти не розливали супу, не кидалися скоринками, нічого не віднімали один в одного, не розмовляли під час їди, нічого не ховали в кишені і т. д. Комісія повинна стежити, щоб діти не пили сирої води, щоб переварена вода завжди була, щоб її пили, а не розливали, щоб перед питтям споліскували склянки, щоб не приносили з собою солодоців і не їли їх у класі і т. д.

3. Потрібна комісія *техобслуговування*, яка перевіряє, чи є при дошці крейда, ганчірка, чи є кошик, куди кидати папір, чи є чорнило в чорнильницях, чи відкривається кватирка, чи діє вентилятор, як стоїть справа з освітленням, чи є в кожного ручка з добрим пером, олівець, зошит, чи загорнуті підручники в папір і т. д.

4. *Комісія інформації*, яка повідомляє про вказівки вчителя і вихователя, стежить, щоб усі діти про них знали, повідомляє про роботу шкільних гуртків, про готування до наступних екскурсій і т. п. Комісія пише різні оголошення і т. д.

5. *Комісія ігор*. Ігри мають величезне організуюче значення. Треба, щоб ігри були правильно організовані, щоб це були ігри, які вчать володіти собою, привчають до самоконтролю і вміння діяти спільно.

6. *Комісія зв'язку*. Діти через цю комісію зв'язуються з піонерзагоном, з іншими класами, з червоним кутком в будинках, де живуть діти, з іншими школами, з деякими батьками і т. д., з різними гуртками — юннатами, молодими техніками, з гуртками літературними, гуртками малювання і т. д.

7. *Комісія бібліотечна*, яка допомагає організації та роботі шкільної бібліотечки і роботі загальношкільної бібліотеки.

8. *Комісія взаємодопомоги*.

9. *Комісія праці*.

10. *Комісія диткорства і т. д.*

Вихователь повинен стежити, щоб комісії брали по-сильні завдання, стежити за їх роботою, допомагати дітям порадою. *Робота в комісіях обов'язкова, робота в гуртках добровільна*. Деякі комісії, наприклад, комісії взаємодопомоги, праці, диткорства, повинні поступово поглиблювати свою роботу. Кожний учень повинен працювати за рік у двох-трьох комісіях...

Змагання треба запроваджувати, але короткотермінові, дуже конкретні і посильні, наприклад на «чистоту зошитів», на те, щоб краще продекламувати який-небудь вірш, і т. д.

У старших класах робота комісій значно поглиблюється, деякі комісії (на зразок санітарних та ін.) відмирають майже, бо вироблені вже певні культурні навички: ці комісії повинні проходити лише новички, зате інші

комісії — диткорівські, зв'язку, інформації, взаємодопомоги — поглиблюються, посилюється комісія зв'язку, створюються комісії нового типу з ініціативи самих дітей. Особливості шкільних комісій V, VI і VII груп — *виборність, велика відповідальність, пов'язання всієї роботи з роботою піонерорганізації, продуктивність праці, громадська робота не тільки в школі, але й поза нею*; тут уже велику роль відіграє плановість роботи, розподіл функцій, контроль і облік. Староста не тільки помічник учителя, а *відповідальна перед виборцями і перед керівництвом школи особа*. Староста може бути знятий в будь-який час виборцями. Його робота потребує також плановості, звітності, контролю знизу і згори.

Учком повинен бути більш численний, до нього повинні входити по два представники від кожного класу; вони повинні бути свого роду інспекторами, які стежили б за загальною роботою свого класу, вносити на обговорення учкому ряд організаційних питань, ближче бути пов'язаними з учителями, обговорювати з їх допомогою, як краще ставити навчання з того чи іншого предмета, обговорювати ряд шкільних питань, а також питань громадської позашкільної роботи.

26 жовтня 1938 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 5, арк. 661—663*

ПРО ВИДАННЯ ОДНОТОМНОЇ «РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Для розгортання *самоосвітньої* роботи конче потрібна однотомна «Радянська енциклопедія».

З енциклопедіями у нас надзвичайно погано. Я не кажу вже про «Большую советскую энциклопедию», яка складається десяток, якщо не більше, років, так уже застаріла, що нею не можна користуватися, і яку ніде з собаками не знайдеш, — «Малая энциклопедия» теж дуже важка (десять томів), перевидається і знову має перевидаватися. Крім того, *тип енциклопедії* повинен бути інший. Нам потрібна *загальнодоступна, ділова* енциклопедія, яка б не намагалась охопити неосяжне, а давала б найістотніше, найнеобхідніше. В країні культурній треба, щоб така енциклопедія була в кожній масовій бібліотеці, клубі, хаті-читальні, шкільній бібліотеці; треба, щоб це був своєрідний *загальноосвітній стабільний навчальний посібник, поширений у мільйонах екземплярів, пройнятий наскрізь духом марксизму-ленінізму, з суворо науковим характером*. Цю справу не можна передоручати якому-небудь «Учпедгизу», чи «Соцэкгизу», чи ще якому-небудь іншому видавництву. Це справа *архіполітична*.

Недаремно попередниками Великої французької революції вважаються «енциклопедисти». Енциклопедії у Франції дуже в моді. Найбільш загальноновживаною там є енциклопедія Ларусса; вона є хорошим довідником, завдяки великій точності формулювань, але вона архі-буржуазна. Ілліч користувався енциклопедією Ларусса, вона стояла у нього в кабінеті.

В Америці багато енциклопедій. Я якось передплатила американську енциклопедію для молоді. В ній суміш усіх понять — і ангели божі, і «Наш будинок уряду», але що там цікаво — це характеристика наук. Дається дуже коротко викладена основа провідної науки, а потім показано, якими прикладними науками вона обростає.

Нам треба видати коротку *загальнодоступну радянську енциклопедію епохи будованого соціалізму*. У нас є всі можливості створити таку енциклопедію без особливих зволікань. Потрібна тут допомога партії, її контроль. Потрібна участь найкращих наукових сил. Потрібна участь популяризаторів. Потрібне обговорення деяких розділів з нашими стахановцями, масовиками, які піднялися з низів.

Може вийти чудова справа, якщо *опрацювати* й опублікувати *настанови*, дати точні вказівки, що і як відбирати для енциклопедії, на що робити натиск, як групувати матеріал.

Така енциклопедія, повторюю, матиме дуже велике значення для піднесення культурно-політичного рівня міста і села, для піднесення самоосвітнього навчання на вищий ступінь.

Така енциклопедія буде показом для довідників-енциклопедій з окремих наук, буде показом, як відбирати найголовніше, найістотніше, не збиваючись ні на агітацію, ні на вузьку відомчу тематику, уникаючи псевдонауковості і вульгаризації.

[1 грудня 1938 р.]

Публікується вперше
за рукописом

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 14, арк. 95—96

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УЧИЛИЩ

Мене мало задовольняє дана програма.

1. Значно більше треба підкреслити те, що *педагогіка—наука суспільна*, що характер її змінюється залежно від суспільного укладу; на фоні педагогіки феодального і капіталістичного суспільств показати, *чим радянська педагогіка соціалістичного суспільства відрізняється від педагогіки суспільства експлуататорського*. На цьому фоні набагато яснішими будуть марксистсько-ленінські основи виховання і ті пережитки старих педагогічних поглядів, з якими наша школа, вчителі, батьки повинні боротися.

2. Вихованню *комуністичної моралі* приділено мінімальну кількість часу, дисципліна учнів береться у відриві від питання моралі.

3. Слабо висвітлене питання *про вплив церкви на погляди батьків на виховання, про вплив буржуазної школи на сім'ю, про тісний органічний зв'язок між радянською школою і сім'єю, між радянською громадськістю, школою і сім'єю*.

4. Зовсім випало піклування про здоров'я дітей. Ленін говорив про боротьбу за життя сите, *здорове, освічене, світле*, а в даній програмі зовсім випадають питання про дитяче харчування, сон, відпочинок, рух, повітря, перетому, про обов'язки педагога і школи дбати про здоров'я всіх школярів — хіба ж тільки про дошкільників треба піклуватися?

5. Відносно *змісту навчання* сказано мало, марксизмом тут і не пахне. Як допомагати засвоювати *основи наук*, найголовніше, найістотніше в них; як пов'язувати теорію з практикою; продуктивна праця, її виховна роль; громадська робота — ігноруються зовсім; як закладати основи цільного світогляду, як учити самостійно працювати.

6. Про позашкільну роботу сказано не так, як треба: навчання, розвага і все. А як усе життя дітей поза школою організувати — не сказано.

7. Про те, що школа повинна бути культурним центром на селі, в районі — про це ні слова.

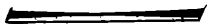
8. Уся програма *повинна бути конкретнішою*.

9. Не сказано про педагогічну практику учнів у педучилищах, а це надзвичайно важливо.

[1938 р.]

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 4, арк. 885*

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКТИВНО-МЕТОДИЧНОЇ ВКАЗІВКИ ПРО ПОРЯДОК ПРОХОДЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ В НЕРОСІЙСЬКИХ ШКОЛАХ У ДРУГОМУ ПІВРІЧЧІ 1938/39 НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

Скільки годин відводиться на російську мову в початковій і середній школі? Але скільки б не було годин, я вважаю за неможливе таке механічне скорочення годин, що відводяться на вивчення загальних дисциплін.

Арифметика — скорочується за рахунок повторення і розв'язування задач. «Повторення — мати навчання». Інше питання, якщо повторення проводиться непедагогічно, тобто не на розширеному матеріалі, а суто механічно, як проводилося в школі зубріння; але якщо повторення проводиться старими засобами, то його треба взагалі викинути з програми — також і російських шкіл. Розв'язування задач — якраз та частина занять з арифметики, яка вчить логічно мислити і пов'язувати теорію з практикою. Це ніяк не можна випускати.

Скорочення курсу *алгебри і геометрії* в VII класі перешкоджатиме успішності дальших занять і утруднюватиме вступ до технікумів.

Фізику взагалі не можна скорочувати за рахунок вилучення лабораторних робіт, скорочення екскурсій, викидання конкретних прикладів; не можна скорочувати курс сільських шкіл, не можна скорочувати за рахунок найновіших досягнень техніки.

Географію треба скорочувати за рахунок кількості назв, але ніяк не за рахунок повторення. Повторення при засвоєнні назв особливо важливе. Примітка відносно того, як проводити повторення, цілком правильна, але це стосується однаковою мірою і російських шкіл.

З природознавства зовсім неприпустимі скорочення лабораторних занять і заміни їх демонстрацією. Так само неприпустиме викидання таких відділів, як «Будова і життя людського тіла» або «Вода і повітря». Скорочення можливе тільки за рахунок скорочення систематики, яка розрослася, але ніяк не за рахунок основ біологічних наук.

11 січня 1939 р.

*Публікується вперше
за рукописом*

*ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 19, арк. 149*

ПРО «ДИТЯЧУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ»

(ТОВ. К. І. ПАНКОВУ — ДИТВИДАВ)

Товаришу Панков, Ви просили мене написати статтю для «Дитячої енциклопедії». Я тепер дуже завантажена і зробити нічого не можу, але я хотіла б висловити Вам свою думку про організовану Дитвидавом «Дитячу енциклопедію».

«Дитяча енциклопедія» — справа дуже потрібна, вона може допомогти, якщо буде правильна настанова, культурному зростанню підлітків.

Але треба давати не десятитомну, а двотомну. Десяти томник довго писатиметься, зав'язне в дрібницях, дорого коштуватиме.

План десятитомної енциклопедії, як він задуманий, загрожує перетворитися на суму підручників в обсязі десятирічки, що нікуди не годиться.

З плану виходить, що в «Енциклопедії» подаються питання у відриві від життя, від соцбудівництва і надзвичайно звужуються питання суспільствознавчі.

[20 лютого 1939 р.]

Публікується вперше
за копією

ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3,
од. зб. 58, ч. IV, арк. 125

ВІДЗИВ НА ПОВІСТЬ ДЛЯ ДІТЕЙ

Річ — художньо зроблена. Але для дітей десяти-дванадцяти років вона недоступна. Вона зрозуміла для того, хто знає історію партії, — тоді зрозуміло, що до чого; дітям десяти-дванадцятирічного віку буде незрозуміло.

Звичайно, вчитель, вожатий можуть пояснити, але ж треба розраховувати, що діти читатимуть самостійно. Так з фільмами буває: якщо кінорежисер дає зміну картин з різними людьми в різній обстановці, навіть дорослому важко схопити ідею.

Особливо важкий розділ «Як Ніна подружилася з Катєю», особливо відводить убік купець, Нурі та ін. «З іскри полум'я» також важке. Взагалі зміна картин дуже утруднюватиме розуміння.

Потім вигадування розмов живих людей — не тих, які були, а тих, які припускаються, що були, — на мою думку, не можна давати. Багато неточностей, вульгаризується історія. Візьмемо, наприклад, на стор. 26 — Ємельянов у кареті за Іллічем ніколи не приїжджав. На стор. 32 — «Ілліч кличе до бою» — тоді на автомобілях на конспіративні квартири не їздили, на засіданнях ЦК на конспіративних квартирах Ілліч у паризу та околицях не сидів. Жив перед Жовтнем Ілліч не за містом, а на Виборзькій стороні. Закінчується так: розповідається про лист Ілліча і говориться: «Це був наказ вождя, і повстання почалось». Дуже вже наївно. Адже готувалось воно, не в наказі була справа.

Це годиться для молоді старшого віку, яка вже знає історію.

*Час написання не встановлено.
Вперше опубліковано в журн.
«Исторический архив», 1958, № 4*

*Друкується за рукописом
ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3.
од. зб. 16, арк. 83*

ПРИМІТКИ
і
ПОКАЖЧИКИ

ПРИМІТКИ

1918—1920

З ПРИВОДУ ВИДАННЯ КНИГ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ

(А. Ф. Підпалому)

(стор. 9)

На рукописі дати нема. Є підстава гадати, що цей документ належить до початку 1918 р. Його написано за старою орфографією, в ньому йдеться про видання російських класиків. Декрет «Про запровадження нового правопису» було прийнято Раднаркомом 23 грудня 1917 р., декрет ВЦВК «Про Державне видавництво» — 29 грудня 1917 р. (розпубліковано 4 січня 1918 р). Літературно-видавничий відділ Наркомосу розгорнув роботу по виданню російських класиків для народу на основі зазначеного декрету ВЦВК у першій половині 1918 р.

А. Ф. Підпалый був зв'язаний у 1918 р. з роботою по виданню літератури. Пізніше викладав у Комуністичній Академії.

РЕЦЕНЗІЯ

А. А. Покровскій. *О выборе книг для общедоступной библиотеки*
Изд. 2-е, М., «Мир», 1918, 48 стор.

(стор. 10)

З перших днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Наркомос на основі лепінських вказівок приступив до мобілізації всіх культурних сил країни для освіти трудящих. До творчої роботи з радянськими органами народної освіти залучалися досвідчені кадри дореволюційної інтелігенції, величезна більшість якої, як зазначала Н. К. Крупська, «нічого спільного з соціалізмом не мала» (т. 2 цього вид., стор. 56). Представникам цієї інтелігенції доводилось терпляче допомагати знаходити шлях до дійсного зближення з народом, усвідомлювати характер соціалістичних перетворень, що відбувалися, — в усьому цьому величезна заслуга належить Н. К. Крупській. З великим тактом, чуйністю та більшовицькою принциповістю вона допомагала їм переборювати аполітичність, культуртрегерство, релігійність, правильно усвідомлювати свої завдання в нових умовах і пов'язувати освітню діяльність з соціалістичною перебудовою суспільства.

О. О. Покровський (1870—1942) у дореволюційні роки вів велику роботу в масових бібліотеках, викладав на бібліотечних курсах в університеті імені А. Л. Шанявського. Після Жовтневої революції — консультант бібліотечної роботи, розробляв плани і програми бібліотечних курсів, читав лекції в Академії комуністичного виховання, на різних бібліотечних курсах у Москві та на периферії, автор ряду праць з бібліотекознавства. Викриваючи ряд серйозних недоліків у творах О. О. Покровського, Н. К. Крупська в той же час цінила його величезний досвід, любов до справи: «...він давно вже дружно, пліч-о-пліч, працює з комуністами: ми, комуністи, дуже багато чого від нього навчилися і звикли його цінити», — писала вона в 1924 р. (т. 8 цього вид., стор. 77).

РЕЦЕНЗІЯ

Л. Б. Хавкіна. *Руководство для небольших библиотек*. Изд. 2-е, М., изд. Московского городского народного университета имени А. Л. Шанявского, 1917, 242 стор.

(стор. 12)

У своїх відзивах на праці, написані Л. Б. Хавкіною до революції та в перші роки Радянської влади, Н. К. Крупська позитивно оцінювала в них ряд конкретних рекомендацій бібліотекарєві-практикові. Разом з тим вона розкривала перозуміння автором нерозривного і неминучого зв'язку, який існує між освітньою діяльністю і політикою, його глибокі помилки в трактуванні питання партійності в бібліотечній справі. Критика Н. К. Крупської сприяла надалі звільненню автора від своїх колишніх помилкових позицій.

Л. Б. Хавкіна (1871—1949) керувала першими в Росії бібліотечними курсами при університеті імені А. Л. Шанявського. У 1920—1924 рр. очолювала Науково-дослідний інститут бібліотекознавства, потім присвятила себе науково-літературній діяльності. З її численних праць у галузі бібліотечної справи особливо велике значення мають складені нею «Авторські таблиці», прийняті майже в усіх бібліотеках нашої країни, а також «Складання покажчиків до змісту книжок і періодичних видань» (1931) та «Зведені каталоги» (1943). У 1945 р. Верховна Рада РРФСР присвоїла їй звання Заслуженого діяча науки РРФСР. У 1946 р. їй присуджено вчений ступінь доктора педагогічних наук.

РЕЦЕНЗІЯ

П. А. Кропоткін. *Поля, фабрики и мастерские. (Промышленность, соединенная с земледелием, и умственный труд — с ручным)*. Перевод с английского А. Н. Коншина. Под редакцией автора. Изд. 4-е, М., изд. И. Д. Сытина, 1918, 269 стор.

(стор. 14)

У творах російського революціонера, теоретика анархізму П. А. Кропоткіна (1842—1921) міститься різка критика дворянсько-буржуазної системи виховання. У зв'язку з захистом своєї теорії інтегрального виховання П. А. Кропоткін вимагав поєднання наукової освіти з фізичною працею, спільного виховання хлопчиків і дів-

чаток, виступав проти ранньої спеціалізації. Демократичні ідеї П. А. Кропоткіна, особливо пропаганду ним ідеї поєднання навчання з виробничою працею, Н. К. Крупська вважала гідними нашої уваги.

РЕЦЕНЗІЯ

Н. А. Рубакин. *Письма к читателям о самообразовании. (Как начинающие читатели должны приступать к нему и как вести его)*. СПб, изд. Н. К. Карбасникова, 1913, 389 стор.

(стор. 21)

Російський письменник і бібліограф М. О. Рубакін (1862—1946) був одним з засновників бібліотечної справи в Росії, ентузіастом в галузі загальної самоосвіти, популяризатором наукових знань. Його основні праці «Серед книжок» (1906) і «Росія в цифрах» (1912) дістали високу оцінку В. І. Леніна.

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ

(стор. 24)

Народні університети, що з'явилися в Росії з кінця XIX ст. на засадах громадської ініціативи, зберігалися деякий час після Жовтневої революції. Це були культурно-освітні заклади для дорослих, які ставили завданням «поширення знань у народі» і перебували до революції, як правило, під буржуазно-ліберальним впливом. З перших днів Радянської влади нові органи народної освіти вживали всіх заходів для зміни напрямку в роботі народних університетів, поставивши їх діяльність під контроль трудящих мас. З розвитком робітничих і селянських університетів старі народні університети припинили існування.

Тепер у нашій країні великого поширення набули *народні університети культури* при клубах, Будинках культури, підприємствах, у колгоспах, які ставлять собі за мету пропаганду досягнень науки, техніки, мистецтва і літератури серед трудящих мас.

З ПРИВОДУ ТЕЗ ДОПОВІДІ Б. Г. КОЗЕЛЕВА «ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА»

(стор. 42)

Стенограма виступу Н. К. Крупської на засіданні культурно-освітньої секції III Всеросійського з'їзду профспілок 10 квітня 1920 р.

У тезах доповіді Б. Г. Козелева, члена колегії Головопрофосу від ВЦРПС, поряд з правильними положеннями про важливість професійно-технічної освіти як одного з засобів піднесення продуктивності праці, про систему учнівства, про наближення школи до виробництва містилися різкі нападки на принцип політехнічної освіти. Його доповідь про професійно-технічну освіту була заслухана і обговорювалася 9—10 квітня 1920 р. в культурно-освітній секції III Всеросійського з'їзду профспілок (6—13 квітня 1920 р.) і дістала підтримку з боку більшості промовців (в тому числі О. Ю. Шмідта). На захист точки зору Н. К. Крупської виступила на сесії член Колегії Наркомосу РРФСР Л. Р. Менжинська.

**З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ ТЕЗ «ПРО ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ ВІДДІЛУ
ЄДИНОЇ ТРУДОВОЇ ШКОЛИ»**

(М. М. Покровському)

(стор. 46)

Наприкінці червня 1920 р. Колегія Наркомосу РРФСР обговорила питання про завдання відділу єдиної трудової школи в наступному навчальному році і 30 червня затвердила зазначені тези М. М. Покровського — першого заступника наркома освіти РРФСР. Тези зберігаються в ЦДАЖР (ф. 2306, оп. I, од. зб. 3119, арк. 4). На них є помітка: «Прийнято 30 червня як загальна директива політики єдиної трудової школи. Без опублікування».

Н. К. Крупська на засіданні не була присутня і надіслала свої зауваження М. М. Покровському.

Наводимо зміст параграфів, до яких Н. К. Крупська зробила свої зауваження (в тому порядку, як вона їх розглядає).

У § 8 тез говориться, що для всіх починань «треба мати діловий технічний план».

У § 11 — про необхідність агітації за нову школу «серед педагогів і мас пролетаріату».

У § 10 — «всемірно підтримувати ініціативу вчителя, заохочувати його починання в гуртках, педагогічних товариствах».

У § 1 — «використовувати не тільки інвентар, але й персонал старої школи».

У § 3 — прищеплення «нового старому персоналові повинно відбуватися послідовно і за планом, розрахованим на певний відрізок часу».

1921—1930

**З ПРИВОДУ ТЕЗ ДОПОВІДІ І. Н. ПЕРЕПЕЧКА
«РОЛЬ І ЗАВДАННЯ КУЛЬТРОБОТИ ПРОФСПІЛОК»**

(стор. 51)

Тези І. Н. Перепечка написані були до I Всеросійської конференції по культурно-освітній роботі профспілок і опубліковані для обговорення в газ. «Труд» № 159 від 11 вересня 1921 р. Звіт про доповідь І. Н. Перепечка на конференції опубліковано в газ. «Труд» № 173 від 28 вересня 1921 р.

Попередній, IV Всеросійський з'їзд профспілок (17—26 травня 1921 р.), про який згадує Н. К. Крупська, вимагав від культурорганів профспілок активної участі в роботі Головополітосвіти по розробці і проведенню *єдиного* плану політико-освітньої роботи, *єдиної* мережі політосвітзакладів.

Повертаючись до питання про взаємовідносини культосвітвідділів профспілок з політосвітами, Н. К. Крупська в 1923 р. писала: «Чи треба культроботу в профспілках виділити з загальної політосвітроботи країни, вилучити з-під впливу політосвіт, перетворити на автономну галузь, заброньовану від впливу радянських органів? Чи потрібна профспілкам «культурна автономія»? На цій точці зору стоїть споконвіку Пролеткульт, який пропонує пролетаріатові не їсти з однієї миски з селянством у справі мистецтва; на цій точці зору

стояла «робітничка опозиція», яка з т. Перепечком на чолі спробувала здійснити «культурну автономію» профспілок, спираючись на постанови конференції культвідділів, і здійснила б, коли б у справу не втрутилося Політбюро ЦК РКП(б)» (т. 7 цього вид., стор. 159).

РЕЦЕНЗІЯ

«Педагогическая мысль». Общепедагогический журнал. Под общей редакцией Н. С. Симонова. Пг., 1921, № 1—4, 144 стор.

(стор. 56)

Журнал «Педагогическая мысль» (1918—1921) об'єднував групу педагогів, які в ті роки перебували під владою буржуазно-ліберальної ідеології. Ідеолог цієї групи П. Ф. Каптерев (1849—1922), видатний діяч ряду ліберальних педагогічних об'єднань до революції, в радянський період залишався на позиціях аполітичності виховання. Успіхи радянського ладу, творча діяльність по створенню нової школи кінець кінцем переконали колишніх прибічників «Педагогической мысли» в правоті політики Комуністичної партії, і більшість з них, відмовившись від своїх помилкових поглядів, влилася в єдину сім'ю радянського вчителства, яке буде радянську трудову політехнічну школу.

РЕЦЕНЗІЯ

Helen Parkhurst. Education on the Dalton plan. London, 1922. 214 p.
(Е л е н П а р к х е р с т. Виховання за допомогою дальтонівського плану. Лондон, 1922, 214 стор.)

(стор. 88)

Розглядаючи питання про критичне використання деяких рис дальтон-плану в умовах радянської школи, Н. К. Крупська весь час попереджала про неприпустимість перстворення його в єдиний метод викладання в школі і застосування його в «тій формі, яка створилася в Америці» (див. т. 3 цього вид., стор. 166). У практиці роботи нашої школи некритичне застосування дальтон-плану вилілося в бригадно-лабораторний метод, засуджений постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р.

Про дальтон-план див. також у цьому томі Передмову до книги Евеліні Дьюї «Дальтонський лабораторний план» (стор. 117) і статтю «До десятиріччя журналу «На путях к новій школе» (стор. 448); у т. 9 — «Методи викладання у радпартшколах» (стор. 106) і Доповідь на III Всесоюзному з'їзді радпартшкіл (стор. 163).

(стор. 99)

S. Ch. Parker. General methods of teaching in elementary schools. Boston, 1922, 336 p. Methods of teaching in high schools. Boston, 1915, 529 p. Exercises for „Methods of teaching in high schools“. Boston, 1918, 261 p.

(С.-Ч. Паркер. Загальні методи навчання в елементарних школах. Бостон, 1922, 336 стор. Методи навчання в школах II ступеня. Бостон, 1915, 529 стор. Вправи до «Методів навчання в школах II ступеня», Бостон, 1918, 261 стор.)

РЕЦЕНЗІЯ

У 1926 р. видано російською мовою першу з трьох книжок: С.-Ч. Паркер, «Общие методы обучения в начальных школах». Переклад з англійської А. К. Рачинського. За редакцією Г. О. Гордона.

М., «Работник просвещения». Діставши згоду Н. К. Крупської вмістити як передмову до цієї книжки дану рецензію, редакція скоротила її без згоди автора, перекутувши оцінку книжки, яку дала Н. К. Крупська.

У зв'язку з цим Н. К. Крупська писала до видавництва:

«На запитання, чи згодна я, щоб був вміщений як передмова до книжки Паркера «Загальні методи навчання в початкових школах» мій відзив про цю книжку в № 3 журналу «На путях к новій школі» від 1922 р., я відповіла згодою.

Проте я не давала згоди на зміну цього відзиву. Тим часом у моєму відзиві пропущено таке місце:

«Паркер — наскрізь син капіталістичної Америки. Як такий, він ненавидить більшовиків і не раз глузує з них. Так, на стор. 22 «Загальних методів навчання в елементарних школах» він вказує, що не слід уникати в бесідах з дітьми політики, а, навпаки, треба «виховувати в них громадянськість». «Добре,— пише він,— прочитати першу сентенцію мадisonівського викладу конституції і потім прикласти її до панування більшовиків під час російської революції 1917—1918 рр., щоб показати, яким жажливим «фарсом» чи «трагедією» може стати республіка в руках вождів, які помиляються або втрачають сумління, і неосвіченого й безграмотного народу». На стор. 89 тієї ж книги ми читаємо знову про російську революцію 1917 р., де говориться, що завдяки безграмотності маєспритні оратори вміли впливати на них і т. д.»

Читає бачить з цього місця, що я оцінюю книжку Паркера як *чорносотенну*. Якщо я пропоную вчитись у Паркера вміння пристосовувати методи навчання до вимог життя, то при наявності вищеведеного місця ясно, що я пропоную вчитись у ворога.

Що ж робить редактор? Він викидає з книги ті місця, на які я посилаюсь і які я наводжу як *приклади*, і викидає на цій підставі також вищеведені місця. Що виходить? Виходить викривлення мого відзиву про книжку. Оцінка її як чорносотенної випадає. В результаті виходить, що я вважаю доцільним усе, що пише автор, в тому числі й те буржуазне чорносотенство, яке розвивається на сторінках 46—52 про шкільну дисципліну, дефективних дітей і т. п....

Ну, з чим усе це в'яжеться?

Треба було в моєму відзиві залишити будь-що-будь оцінку книги як чорносотенної, написати або примітки до буржуазних дурниць, розсіяних у книзі, або їх опустити...» (ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3, од. зб. 5, арк. 701—702).

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС СТАТТІ «ШКОЛА ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОГО УЧНІВСТВА І ТРУДОВА ШКОЛА ІІ СТУПЕНЯ»

(Є. С. Лівшиць — авторіві статті)

(стор. 105)

Стаття написана Є. С. Лівшиць для журналу «На путях к новій школі» і опублікована в № 1 (4) за 1923 р. У № 7—8 журналу з її приводу виступив А. П. Шохін з статтею «Школа фабрично-заводського учнівства і школа ІІ ступеня». В тому ж номері було вміщено відповідь Є. С. Лівшиць «Школа фабрично-заводського уч-

нівства і школа II ступеня» (див. про це також стор. 468—469 цього тома).

Журнал «На путях к новой школе» виходив у 1922—1923 рр. спочатку як орган науково-педагогічної секції Державної вченої ради (1922—1930), потім як орган Наркомосу і Товариства педагогів-марксистів (1930—1932). З 1932 р. (№ 6) по 1933 р. (№ 1) був органом Товариства педагогів-марксистів. Після виходу № 1 в 1933 р. видання журналу припинилось. Відповідальним його редактором була Н. К. Крупська.

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ ЯНУША КОРЧАКА «ЯК ЛЮБИТИ ДІТЕЙ
(ІНТЕРНАТ)»
(стор. 106)

Відомий польський педагог, дитячий лікар і письменник Януш Корчак (псевдонім Генріка Гольдшміда, 1878—1942) героїчно загинув під час гітлерівської окупації Польщі. Він рішуче відмовився від наданої йому можливості врятувати своє життя, коли в 1942 р. гітлерівці почали переводити його дитячий будинок у табір смерті Треблінка. У таборі Януш Корчак разом із своїми вихованцями був задушений фашистами в газовій камері.

Тепер у Польській Народній Республіці продовжується величезна робота по вивченню спадщини цього видатного педагога-демократа, використанню його педагогічного досвіду в роботі навчально-виховних закладів нової, соціалістичної Польщі.

У 1922 р. на російську мову була перекладена лише друга частина («Інтернат») книжки Я. Корчака «Як любити дітей» (уся книга складається з чотирьох частин). Окремі його повісті та оповідання видавалися російською мовою в 1909, 1911, 1915 рр. Після Жовтневої революції були перекладені також його твори: «Слава» (1918), «Лицарі честі» (1918), «Пригоди короля Матюша» (1924), «Джек-кооператор» (1929). У 1961 р. Дитвидав випустив збірник «Коли я знову стану маленьким», до якого, крім однойменної повісті Я. Корчака, увійшли його ліричні нариси «Літо в Міхалувці» і повість «Слава». (В російських виданнях книжок Януша Корчака його ім'я до останніх років писалося не однаково: поряд з *Януш* зустрічаються написання *Іоанн* та *Ян*).

РЕЦЕНЗІЯ

S. H. D a d i s m a n. *Methods of teaching vocational agriculture in secondary school*
Boston, 1921, 142 p.

(С. Х. Дадісман. *Методи навчання сільськогосподарської справи в школах II ступеня*. Бостон, 1921, 142 стор.)

(стор. 132)

Розглядаючи питання про можливість критичного використання деяких рис *методу проектів* в умовах радянської школи, Н. К. Крупська в ряді своїх робіт вказувала на необхідність дослідної його перевірки, застерігала від «стопроцентного його застосування в масовій школі»,

Див. у цьому томі: «Загальне зауваження до проекту програм шкіл ФЗС» (1930) — стор. 295; «Про проект програми для 2-го року навчання школи I ступеня (С. Т. Шацькому)» (1930) — стор. 314; Примітка до статті Р. Г. Лемберг «Знання в проектах початкової школи» — стор. 361; «На путях к новой школе» за 1931 рік — стор. 397.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ К. А. ГАНШИНОЇ ПРО ВИКЛАДАННЯ
ІНОЗЕМНИХ МОВ

(стор. 144)

Стаття К. А. Ганшиної опублікована не була. В № 7—8 журналу «На путях к новой школе» за 1923 р. вміщено статтю Н. К. Крупської «Про викладання іноземних мов», в якій вона розвиває думки, висловлені у відзиві на рукопис статті К. А. Ганшиної (див. т. 3 цього вид., стор. 68).

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС РЕЦЕНЗІЇ Є. С. ЛІВШИЦЬ НА КНИГУ
Н. І. ПОПОВОЇ «ШКОЛА ЖИТТЯ»

(стор. 146)

Рецензія Є. С. Лівшиць була опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 7—8.

Н. І. Попова в 1919—1927 рр. була керівником 2-ї дослідної школи Московського відділу народної освіти. У книзі «Школа життя» (1922) висвітлювався трирічний досвід роботи школи.

З ПРИВОДУ РУКОПИСУ СТАТТІ Є. КЛОДТА «ДОСВІД РОЗВИТКУ
САМОВРЯДУВАННЯ В ДИТЯЧІЙ КОЛОНІЇ СПІЛКИ ЦУКРОВИКІВ»

(Є. С. Лівшиць — відповідальному секретареві журналу «На путях к новой школе»)

(стор. 148)

Стаття Є. Клодта «Досвід розвитку самоврядування в дитячій колонії спілки цукровиків» опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 7—8.

ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ СТАТЕЙ В. І. ДЕВ'ЯТКОВА І С. ДЗЮБІНСЬКОГО
(Є. С. Лівшиць — відповідальному секретареві журналу «На путях к новой школе»)

(стор. 150)

Стаття С. Дзюбинського «На нові рейки» з приміткою редакції опублікована в журн. «На путях к новой школе», 1923, № 7—8. Стаття В. Дев'яткова «Зв'язок школи з сім'єю» була надрукована без примітки в журн. «На путях к новой школе», 1924, № 1.

ПРО «СТАТУТ ЄДИНОЇ ТРУДОВОЇ ШКОЛИ»

(стор. 162)

Відзив стосувався проекту «Статуту єдиної трудової школи», попередню прийнятого Головоцвухом Наркомосу РРФСР. Після часткових поправок «Статут» був затверджений 18 грудня 1923 р. Радою Народних Комісарів РРФСР. Опублікований в «Еженедельнике Народного Комиссариата просвещения», 1924, № 1 (22).

ПРО ПРОЕКТИ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ ДЛЯ ПЕДВУЗІВ

(стор. 174)

12—16 лютого 1924 р. в Москві відбувалась конференція в справах педагогічної освіти. Порядком підготовки матеріалів до неї розроблявся проект навчального плану педвузу. Один з відзивів Н. К. Крупської на такий проект вміщений нами на стор. 174. А даний відзив стосується двох документів: проекту навчального плану, поданого Ленінградським педінститутом імені О. І. Герцена в секцію по педосвіті ДВР, і проекту вказаної секції. Секція розробила так званий *узгоджений проект* на основі ленінградського і раніше поданого їй проекту Головпрофосу.

Про роботу конференції див. збірник: «Матеріали по педагогічному образованию». За ред. А. Ф. Беякова, М., вид. 2-го МГУ, 1925.

ВІДЗИВ НА ТЕЗИ А. Г. КАЛАШНИКОВА «ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА І НОВИЙ ШКІЛЬНИЙ ЛАД»

(стор. 179)

Тези написані А. Г. Калашниковим, членом науково-педагогічної секції ДВР, до доповіді на нараді працівників народної освіти в м. Харкові, куди його відрядив Наркомос РРФСР.

ВІДЗИВ НА БУКВАР В. П. ВАХТЕРОВА «ПЕРШИЙ КРОК»

(стор. 181)

Відзив на буквар В. П. Вахтерова «Перший крок» і наступні з ним відзиви на «Новий російський буквар» В. Флерова, «Новий наочний буквар «Дитячий світ» А. Стеблева і «Книгу для читання» Л. М. Толстого (перевидання 1923 р.) дані Н. К. Крупською за дорученням науково-педагогічної секції ДВР.

У зв'язку з розробленням програм ДВР гостро постало питання про створення нових підручників і про перегляд раніше виданих для виявлення можливості надалі використовувати їх у школі. В зв'язку з цим Н. К. Крупська в 1923 р. писала: «Дуже багато говориться про необхідність створення нового підручника. Це, справді, необхідно. Але процес створення нового підручника нелегкий, старе міцно тримає нас своїми чіпкими, волохатими лапами. Особливо важко створити підручник для першого ступеня, де старі традиції дуже живучі» (т. 3 цього вид., стор. 65).

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ НОМЕРА 2-го «ИЗБЫ-ЧИТАЛЬНИ»

(стор. 186)

«Изба-читальня» — щомісячний журнал Головполітосвіти, ЦК ВЛКСМ і Московської губполітосвіти. Ставив своїм завданням подавати допомогу в організації політико-освітньої роботи на селі. Журнал видавався під керівництвом Н. К. Крупської з 1924 по 1932 р. (№ 1 вийшов у травні 1924 р.). У 1927 р. мав додаток «Что читать деревне».

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ ПРОГРАМИ ДЛЯ 1-ГО РОКУ ІІ СТУПЕНЯ

(стор. 190)

Відзив стосується одного з проектів програми, яка розроблялася в 1925 р. програмно-методичною підсекцією науково-педагогічної секції ДВР для школи ІІ ступеня.

ЯКИМ ПОВИНЕН БУТИ ЖУРНАЛ ДЛЯ СЕЛА «УЧИТЬСЯ САМ»

(стор. 192)

У березні 1926 р. Головполітосвіта разом з ЦК ВЛКСМ приступили до видання щомісячного журналу для села «Учись сам». Журнал ставив завданням задовольнити потребу широких верств села в загальній і політичній самоосвіті, в засвоєнні навичок елементарної грамотності — читання, письма, лічби. Виходив у 1926—1930 рр.

У протоколах наради про журнал «Учись сам» від 23 січня 1926 р. є запис виступу Н. К. Крупської. Підкреслюючи, що журнал повинен призначатися для малопідготовленого читача, вона говорила: «Треба давати матеріал якомога елементарніший. Не говорити в одній статті про багато речей, порушувати тільки одне питання, штовхаючи до дальшого вивчення даного питання, — це необхідно для самоука. В попередньому номері давати підготовчий матеріал до наступного номера. Необхідно ввести відділ техніки, до цього на селі тепер великий інтерес...» (ЦПА ІМЛІ, ф. 12, оп. 3, од. зб. 33, арк. 191—192).

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ТЕЗ ДОПОВІДІ В. Н. ШУЛЬГІНА «СУСПІЛЬНО НЕОБХІДНА ПРАЦЯ В ШКОЛІ»

(стор. 196)

Тези доповіді написані до Всесоюзної конференції з питань дитячого комуністичного руху і школи. Доповідь В. Н. Шульгіна «Суспільно необхідна праця в школі» обговорювалася на конференції (1926) і опублікована в журн. «На путях к новий школе», 1926, № 3 і 4.

ЗАУВАЖЕННЯ НА «КРЕСТЬЯНСКУЮ РАДИОГАЗЕТУ» № 1

(стор. 199)

«Крестьянская радиогазета» почала передаватися по радіо з 11 квітня 1926 р. З 1 вересня 1933 р. замість радіогазет селянської і робітничої створено редакцію Центральної політичної інформації, яка тепер веде передачі останніх вістей по радіо.

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОГРАМУ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ СЕЛЯНСЬКИХ КУРСІВ ДЛЯ ДОРОСЛИХ

(стор. 202)

Постанова Головполітосвіти «Про селянські курси для дорослих» прийнята 30 квітня 1926 р. (див. «Еженедельник Наркомпроса РСФСР», 1926, № 18, стр. 408).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА «ЗМИЧКА НА ДІЛІ»

(стор. 211)

Після відзиву Н. К. Крупської книга була перероблена і вийшла у світ: «Смычка с солнцем и деревней (Пионерский лагерь)». Укладачі С. Смоляров і Н. Потапов. За редакцією і передмовою ЦБ ЮП при ЦК ВЛКСМ, М., «Молодая гвардия», 1926 (Серія «Библиотека юного пионера»).

ПЕРЕДМОВА ДО ПРОГРАМИ З ПРАЦІ ДЛЯ ШКІЛ І СТУПЕНЯ

(стор. 220)

Програма з праці була розроблена науково-педагогічною секцією ДВР Наркомосу РРФСР і опублікована в збірнику: «Программы единой трудовой школы». Вип. I, вид. НКО РРФСР, 1927. Передмова Н. К. Крупської надрукована не була.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПРАЦІ ДЛЯ ШКІЛ ІІ СТУПЕНЯ

(стор. 221)

Після відзиву програма була перероблена. Див.: «Программы и методические записки», вип. III, вид. 2-ге, М.-Л., ГИЗ, 1928.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ 2-го КОНЦЕНТРУ ШКОЛИ ІІ СТУПЕНЯ З КООПЕРАТИВНИМ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІМ УХИЛАМИ

(стор. 223)

У 1924 р. у нас почала здійснюватися часткова професіоналізація школи ІІ ступеня. Для восьми і дев'ятих груп запроваджувалися спецухили: кооперативно-торговельний, виробничо-технічний, адміністративно-господарський і культурно-освітній. Реорганізація школи ІІ ступеня спрямована була до того, щоб ті, хто закінчив школу, поряд з загальною освітою мали якусь спеціальну підготовку до трудової діяльності у відповідності з потребами в кадрах на місцях. Реорганізація була затверджена ІІ секцією ВЦВК ХІ скликання (жовтень 1924 р.).

У наступні роки (1925—1928) професіоналізація 2-го концентру школи ІІ ступеня значно посилювалася, кількість шкіл з профухилами зростала, характер профухилів змінювався.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА «НАВЧАННЯ САМОУЧОК»

(стор. 226)

Після відзиву Н. К. Крупської збірник був перероблений і виданий як посібник для початкових гуртків самоосвіти з письма, читання і лічби: Учень для самоучек. Вип. I. Упорядники М. I. Бурдіна і Н. Г. Богуславська, М., «Долой неграмотность», 1927. Вип. II. Упорядники М. I. Бурдіна і Р. Л. Сирота, М., «Долой неграмотность», 1928.

Про необхідність створення посібників і підручників для самоосвіти Н. К. Крупська особливо докладно говорила в доповіді «Чер-

гові завдання загальної самоосвіти» на Всесоюзній нараді по загальній самоосвіті, що відбувалася в квітні 1928 р. (див. т. 9 цього вид., стор. 285).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ Б. П. ЄСИПОВА «ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ МЕТОДИЧНИХ ПРИЙОМІВ»

(стор. 228)

У 1927 р. при науково-педагогічній секції ДВР під головуванням С. Т. Шацького працювала комісія по розробці питання про методи викладання в трудовій школі. Б. В. Всесвятський і Б. П. Єсіпов робили в ній доповіді з цього питання. Стаття Б. П. Єсіпова опублікована в «Методическом путеводителе» (щомісячний додаток до «Учительской газеты»), 1927, № 12, в розділі «Питання і відповіді» (стор. 59—60).

ПРО ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО ПОПУЛЯРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В РОБОТІ З ДІТЬМИ

(Б. А. Келлеру)

(стор. 230)

Н. К. Крупська пише Б. А. Келлеру (1874—1945) — видатному радянському ботанікові і популяризаторові дарвінізму. Вона має на увазі його популярні книжки, видані в 1926—1927 рр.: «Про те, що ми навколо себе бачимо», «Як народилися нові сорти тварин і рослин», «Коли з'явилося життя і хто в ньому перемагає», «Звірки походить людина».

НОТАТКИ ДО ТЕЗ ДОПОВІДЕЙ НА І ВСЕСОЮЗНОМУ ПЕДОЛОГІЧНОМУ З'ЇЗДІ

(стор. 233)

І Всесоюзний педологічний з'їзд відбувався в Москві 27 грудня 1927 р.— 4 січня 1928 р. Нотатки Н. К. Крупської стосуються тез таких доповідей.

1. К. Н. Корнілов. «Експериментальний метод у педології».
2. А. Г. Іванов-Смоленський. «Психологічний і фізіологічний методи в науці про поведінку».
3. М. Я. Басов. «Метод спостереження при вивченні поведінки дитини».
4. С. С. Моложавий. «Система цілісного вивчення дитини і дитячого колективу».
5. В. В. Белоусов. «Проблема дитячої праці».
6. В. М. Бехтерев і Я. Л. Васильєв. «Основні положення рефлексології праці в застосуванні до школи».
7. А. С. Залужний. «Динаміка дитячого колективу і методи його вивчення».
8. В. Г. Штефко. «Сучасний стан питання про конституції та анатомо-клінічну конституційну діагностику».
9. Н. А. Рибников. «Інформація про педологічні заклади в СРСР».
10. В. С. Красуський. «Ступінь соціальності дітей різного віку і соціальних груп».

11. А. С. Дурново і О. Н. Стівічек. «Форми соціальних проявів у дітей раннього віку».

12. А. С. Залужний. «Характер соціальних взаємовідносин у дітей переддошкільного віку».

13. О. С. Лівшина. «Колективна реакція у дітей переддошкільного віку».

14. Є. Г. Бібанова. «Соціальна гра як форма колективної поведінки».

15. С. С. Моложавий. «Педологічний аналіз виробничої праці в дошкільному віці».

30 вересня 1929 р. в листі до вчительки тов. Преображенської (м. Александровськ-на-Сахаліні) Н. К. Крупська писала: «...після з'їзду педологія стала, не відстоявшись іще, швидко перетворюватися в якусь схоластику... мертвими схемами і модними словечками намагається підмінити факти живої дійсності» (ЦДАЖР, ф. 7279, оп. 7, од. зб. 18, арк. 132).

Н. К. Крупська весь час підкреслювала кончу потребу озброєння вчителя знанням *особливостей вікового розвитку дітей*, вказувала, що без цих знань не можна успішно розв'язувати питань виховання. У той же час вона гостро виступала проти антинаукових поглядів на роль спадковості і середовища в розвитку дитини (див., наприклад, в 2-му томі цього вид. статтю «До питання про морально-дефективних дітей»). На відміну від буржуазної педології, вказувала Н. К. Крупська, «радянська форма педології» повинна будуватись як *галузь педагогічної науки*, яка вивчає на *діалектико-матеріалістичній основі* вікові особливості дітей.

Однак ряд радянських учених, розв'язуючи проблеми вікового розвитку дітей, потрапив у полон буржуазної педології. ЦК ВКП(б) у своїй постанові від 4 липня 1936 р. викрив повністю антинаукову суть педологічних перекурень у системі наркоміс і закликав до створення *марксистської науки про дітей*. Після постанови Н. К. Крупська з усією силою підкреслювала в своїх працях і виступах, що проблема вивчення вікових особливостей дітей на матеріалістичній основі не знімається, вона чекає свого розв'язання.

Так, у статті «Піклуватися про всебічний розвиток дітей» (1937) вона писала:

«Педологів правильно лають за те, що вони бездушно, формально ставились до дітей, по процентах розподіляли здібних і нездібних, не думали, як допомогти розвиткові дітей, їх вихованню. Але коли ми не будемо знати вікових особливостей дітей і того, що цікавить звичайно дітей у тому чи іншому віці, як вони сприймають навколишнє, то не зможемо добитися успіху в роботі» (т. 5 цього вид., стор. 570).

Див. також «Про перекурення в дошкільній справі» (т. 6 цього вид., стор. 316).

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ ДОПОВІДІ В. М. БЕХТЕРЕВА І Л. Л. ВАСИЛЬЄВА
НА І ВСЕСОЮЗНОМУ ПЕДОЛОГІЧНОМУ З'ЇЗДІ

(стор. 236)

Зауваження стосується тез доповіді В. М. Бехтерева і Л. Л. Васильєва «Основні положення рефлексології праці в застосуванні до школи» (відбулася 27 грудня 1927 р.). На примірники тез, які збе-

рігаються в ЦПА ІМЛ (ф. 12, оп. 3, од. зб. 99, арк. 46), рукою Н. К. Крупської написано: «Праця не тільки навичка, поняття «праця» включає ясність мети (для чого робиться), добір засобів».

ПРО «КРОКОДИЛ» К. ЧУКОВСЬКОГО

(стор. 239)

Рецензія Н. К. Крупської була опублікована в 1928 р., коли гостро ставилося питання про зміст нової, радянської книги для дітей. На той час казка К. І. Чуковського «Крокодил», яка вперше з'явилася друком у 1916 р., майже без змін багато разів перевидавалася в 1919—1927 рр. з малюнками Ре-Мі (псевдонім М. В. Ремізова-Васильєва). Рецензія написана в зв'язку з перевиданням цієї книги в 1927 р. (К. Чуковський, Крокодил. Поема для маленьких дітей. 3 мал. Ре-Мі, М., «Круг»).

У зв'язку з опублікуванням рецензії в газ. «Правда» № 27 від 1 лютого 1928 р. О. М. Горький 25 лютого написав з Сорренто листа на ім'я редактора газети, в якому заявив про свою незгоду з критикою статті К. І. Чуковського «Життя Некрасова», що містилася в даній рецензії. Що ж до оцінки Н. К. Крупською казки «Крокодил», то він не висловив свого ставлення до цього. (Лист О. М. Горького був опублікований у газ. «Правда» № 62 від 14 березня 1928 р.).

Див. також рецензії Н. К. Крупської на казки К. І. Чуковського «Чудо-дерево» і «Туфелька» (стор. 209 цього тома) та на його книгу «Маленькі діти» (т. 6 цього вид., стор. 115—118). Видання 3-тє цієї книжки вийшло в 1933 р. під назвою «Від двох до п'яти».

ВІДЗИВ НА ТЕЗИ М. М. ПІСТРАКА ПРО ГРУПОВОДІВ У ШКОЛІ ІІ СТУПЕНЯ

(стор. 244)

На засіданнях комісії по вихованню науково-педагогічної секції ДВР протягом березня—квітня 1928 р. обговорювались тези про груповодів у школі ІІ ступеня. Проект тез, розроблений М. М. Пістраком, після внесення до нього деяких змін, був поданий комісією на затвердження Колегії Наркомосу РРФСР. З цього приводу Н. К. Крупська спеціально писала ще раз до Колегії Наркомосу РРФСР (див. стор. 259 цього тома).

М. М. Пістрак (1888—1940) — радянський педагог, член науково-педагогічної секції ДВР, завідував Московською дослідною школою-комуною імені П. М. Лепешинського, заст. завідуючого Головоцвihu Наркомосу РРФСР, автор першого підручника з педагогіки для педінститутів та ряду праць з трудового виховання і політехнічного навчання в школі.

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ ІЗ ЗАГАЛЬНОЇ САМООСВІТИ

(До Всесоюдної наради із загальної самоосвіти)

(стор. 246)

Всесоюзна нарада з питань загальної самоосвіти відбувалася 19—22 квітня 1928 р. в Москві і обговорила такі питання: 1) чергові

завдання загальної самоосвіти (Н. К. Крупська), 2) масові форми загальної самоосвіти, 3) про заочне навчання. Доповідь Н. К. Крупської на цій нараді див. у т. 9 цього вид., стор. 285.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ТЕЗ ДОПОВІДІ Б. Н. ЧИСТОВА
«ПРО ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТОСВІТРОБОТИ НА СЕЛІ»

(До агітпропнаради при ЦК ВКП(б))

(стор. 256)

Б. Н. Чистов — у той час інструктор по масовій роботі на селі Відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б).

Мається на увазі агітпропнарада, яка відбувалася 30—31 травня 1928 р. Виступ Н. К. Крупської на цій нараді опублікований у т. 7 цього вид., стор. 394.

ПРО ЖУРНАЛ ДЛЯ ПІОНЕРІВ

(стор. 260)

Точно встановити, про який журнал іде мова, не вдалося. Є підстава гадати, що це стосується журналу «Вожатый» (орган Центрального бюро юних піонерів при ЦК і МК ВЛКСМ). 1 серпня 1928 р. відкрилась Всесоюзна конференція, яка обговорювала підсумки і перспективи роботи журналу «Вожатый». Н. К. Крупська не була на ній присутня.

З ПРИВОДУ П'ЯТИРІЧНОГО ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЛАНУ ДЕРЖВИДАВУ
ПО ВИДАННЮ КЛАСИКІВ

(стор. 263)

З відзивом Н. К. Крупської, надісланим до Держвидавву, був ознайомлений О. М. Горький, який у зв'язку з цим дав свої зауваження до плану. Про деякі твори літератури, включені до видавничого плану, їхні думки не збіглися. На примірнику зауважень О. М. Горького, надісланому Н. К. Крупській для ознайомлення, є її нотатки (ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3, од. зб. 26, арк. 99—101).

Так, О. М. Горький у своєму відзиві допускав видання роману Ф. Сологуба «Кручений біс» (проти чого Н. К. Крупська заперечувала), хоч і писав, що «ця книга потребує передмови, яка дала б хорошу картину епохи, «передоновщини». Він вважав за можливе видати томик *вибраних* віршів А. А. Фета, вмістивши в ньому «передмову на тему «Пасивний романтизм і його зв'язок з песимізмом».

Щодо М. С. Лескова О. М. Горький писав: «Треба видати «Зачарований мандрівник», «Вівцебик», «Вечір», «В ажитації», оповідання про Іоанна Кронштадтського, кілька селянських оповідань, «Несмертельний Голован» та деякі «історичні анекдоти». Лесков характерний негативним ставленням до села і *високоцінний знанням мови, багатством лексики*». (Нотатка Н. К. Крупської: «Це — так. Але ж не 75 аркушів видавати»).

Він радив утриматися від видання роману І. В. Омулевського «Крок за кроком», а також В. Серошевського, С. Г. Скитальця, О. К. Михайлова-Шеллера («навіть чи будуть читати, нудно»). «Один у полі не воїн» Ф. Шпільгагена («нудно й довго»).

З приводу видання творів польської літератури О. М. Горький писав: «Мицкевич — а що видати? «Дзяди» і «Конрад Валленрод»? Дуже погані переклади... Чи є рація видавати Елізу Ожешко, Клеменса Юношу і взагалі польських народників?»

Він заперечував проти видання роману В. Поленца «Селянин» (Нотатка Н. К. Крупської: «У нього чудова картина розкладу села»). Про Г. Бічер-Стоу зауважив: «Це старе». (Нотатка Н. К. Крупської: «Але це боротьба з рабством»).

Погоджуючись з Н. К. Крупською про видання Ф. Брет-Гарта, він писав: «Брет-Гарта слід видати, він «пом'якшує нрави». (Н. К. Крупська відзначила це місце знаком запитання). До пропозиції О. М. Горького видати повністю твори Г. Флобера вона робить нотатку: «Правильно».

Крім нотаток, зроблених на примірнику зауважень О. М. Горького, Н. К. Крупська ще раз пише зауваження до плану Держвидаву, де спеціально зупиняється на деяких оцінках О. М. Горького (див. цей документ на стор. 263 цього тома).

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ С. С. МОЛОЖАВОГО «ГРА І ПРАЦЯ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ»

(стор. 268)

Після III дошкільного з'їзду (15—21 жовтня 1924 р.) при Головоцвуху Паркомосу РРФСР було створено комісію в питанні гри і праці в дошкільному віці (керівник С. С. Моложавий). На IV дошкільному з'їзді (грудень 1928 р.) стояла доповідь С. С. Моложавого на цю тему. Дане зауваження стосується першого варіанта тез. Їх другий варіант (після зауважень Н. К. Крупської) опубліковано в «Супутнику делегата IV Всеросійського з'їзду по дошкільному вихованню», М., ГИЗ, 1929.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПОСІБНИКА «КОЛА ЗНАНЬ»

(стор. 269)

Всеросійська комісія допомоги самоосвіті, створена в 1922 р. на основі рішення III Всеросійського з'їзду політосвітників, розгорнула велику роботу в справі видання літератури на допомогу самоосвіті. Особливу увагу при цьому зверталося на видання спеціальних рекомендаційно-бібліографічних посібників, які допомагають у добір літератури і в організації занять по ній. Такі посібники найчастіше називалися в ті роки «кола читання», а також «кола знань», «програми читання», «ступені самоосвіти».

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОГРАМУ КУРСУ «ВСТУП ДО ПОЛІТОСВІТИ» ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

(стор. 271)

З 1921 р. при ряді університетів у нас створювалися педагогічні факультети, що готували вчителів для середніх шкіл. Н. К. Крупська вважала, що курс політико-освітньої роботи треба читати в усіх педагогічних навчальних закладах, що «цей курс потрібний не тільки майбутнім політосвітникам, але всім освітянам взагалі».

ВІДЗИВ НА ПРОГРАМУ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ
ДЛЯ 1-го КОНЦЕНТРУ ШКОЛИ ІІ СТУПЕНЯ

(стор. 273)

Відзив стосується програм 1927—1929 рр. Див.: «Программы и методические записки единой трудовой школы», вип. II., М.-Л., ГІЗ, 1927—1929. Є підстави вважати, що відзив дано в зв'язку з переглядом програм.

ЗАУВАЖЕННЯ НА ТЕЗИ ДОПОВІДІ З ПРИВОДУ НОВОГО
«ПОЛОЖЕННЯ ПРО РОБІТНИЧІ УНІВЕРСИТЕТИ»

(А. А. Кошурнікову — відділ робітничих університетів Головополітосвіти)

(стор. 277)

Робітничі університети почали виникати в СРСР наприкінці 1925 — на початку 1926 р., коли почалась соціалістична реконструкція народного господарства, і до початку 30-х рр. були однією з ланок у системі робітничої освіти. Створювались звичайно як дво-, трирічні школи робітничого активу при вузах і великих промислових підприємствах та озброювали слухачів загальноосвітніми, політичними і технічними знаннями. Мали загальноосвітнє, суспільно-економічне і технічне відділення, заняття на яких проводилися без відриву від виробництва і з урахуванням потреб місцевого підприємства. Робітничий університет був не тільки школою підвищення виробничої кваліфікації робітників, але й відкривав їм шлях до вищої освіти.

«Положення про вечірні робітничі університети» (1926) було опубліковане в «Еженедельнике Наркомпроса РСФСР», 1926, № 39, ст. 787. Новий проект «Положення» обговорювався на нараді з питань робітничої освіти 24 квітня 1930 р. На нараді Н. К. Крупська виступила з доповіддю «До питання про систему робітничої освіти» (т. 2 цього вид., стор. 417). Див. також у т. 9: «Робітничі університети» (стор. 237), «Кілька зауважень до питання про робітничі університети» (стор. 244), «Робітнича освіта в реконструктивний період» (стор. 393)

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ТЕЗ ПРО ШКОЛУ ІІ СТУПЕНЯ

(стор. 280)

Перед ІІ партійною нарадою з питань народної освіти (квітень 1930 р.) працювала комісія з представників від Наркомосу РРФСР, ЦК спілки працівників освіти і ЦК ВЛКСМ, яка підготувала постанову про школу ІІ ступеня. Це дало можливість на партнараді виступити з єдиним проектом тез про систему народної освіти.

Постанова Колегії Наркомосу РРФСР, ЦК спілки працівників освіти і ЦК ВЛКСМ про школу ІІ ступеня опублікована в «Бюллетене Наркомпроса РСФСР», 1930, № 14, і в брошурі «Школа в період соціалістической реконструкции», М., вид. Наркомосу РРФСР, 1930.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ТРУДОВОЇ
ПІДГОТОВКИ В I—IV групах ФЗС

(стор. 282)

Проект програми розроблений А. А. Будкевичем, М. М. Пістраком, І. Г. Розановим, С. М. Шабаловим і А. С. Шастовим і обговорювався на Всеросійській нараді працівників ФЗС з програмних питань (28—30 квітня 1930 р.). Програми були видані і рекомендовані Наркомосом для практичної роботи в школі в 1930/31 навчальному році. Див.: «Программы фабрично-заводской семилетки», вип. II, вид. Наркомосу РРФСР, М., ГИЗ, 1930, а також журн. «Политехнический труд в школе», 1930, № 6—7, де програми були опубліковані для обговорення.

ПРО РУКОПИС СТАТТІ «ЮНИЙ ТЕХНІК» У РАДГОСПІ «ГІГАНТ»

(І. Г. Розанову — авторові статті)

(стор. 284)

У статті І. Г. Розанова мова йшла про виїзд з Москви активу гуртків юних техніків у передовий радгосп країни «Гігант» (тепер Ростовська область), де вони під час канікул, за задумом автора, повинні були освоювати сільськогосподарську техніку. Стаття опублікована не була.

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПЕДОЛОГІЧНИЙ ВСТУП

(стор. 291)

Очевидно, мається на увазі рукопис посібника з курсу «Вступ до педології» для педтехнікумів. На думку Н. К. Крупської, посібник не озброював студентів знаннями про вікові особливості дітей і вміннями використовувати ці знання в педагогічній роботі (див. прим. до документа: «Замітки до тез доповідей на I Всесоюзному педологічному з'їзді» на стор. 716—717 цього тома).

ЗАГАЛЬНЕ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОЕКТУ ПРОГРАМ ШКІЛ ФЗС

(стор. 295)

Програми розроблені комісією під керівництвом М. М. Пістрака і Р. Б. Харитонової та обговорювались на методичному об'єднанні Москви. Основи програм та їх первісний проект схвалені Всеросійською нарадою працівників ФЗС з програмних питань 28—30 квітня 1930 р.

В остаточній редакції були затверджені 21 липня 1930 р. навчально-методичним сектором Наркомосу РРФСР і видані як орієнтовні. Див.: «Программы фабрично-заводской семилетки. Вводная записка, учебный план, программы и объяснительные записки по обществоведению, географии, русскому языку, естествознанию, физике, с начальной астрономией, химии, математике, ИЗО, МУЗО, иностранным языкам и проект программы по труду для 1-го и 2-го центров ФЗС», вид. Наркомосу РРФСР, М.-Л., ГИЗ, 1930. Крім загального зауваження до проекту програм ФЗС, Н. К. Крупська дала відзиви на проекти програм з математики, фізики і праці, образотворчого мистецтва і музики, іноземних мов, навичок російської мови, російської мови і літератури, суспільствознавства (див. стор. 301—308 цього тома).

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З АРИФМЕТИКИ ДЛЯ ШКОЛИ
І СТУПЕНЯ

(стор. 309)

Переглянувши зазначений проект програми з арифметики і проект програми з природознавства (див. стор. 311 цього тома), Н. К. Крупська на початку липня 1930 р. писала А. П. Шохіну — членові Колегії Наркомосу РРФСР:

«Товаришу Шохін, я переглянула програми з математики і природознавства. Є в мене ще програма з суспільствознавства. Вона потребує докорінної переробки.

Треба з'ясувати негайно, які програми існують, хто їх автори, які програми абсолютно непридатні з новоскладених і хто їх складав, треба намітити нових авторів. Добре було б цю роботу зробити на завтра.

Завтра вранці я збираюсь бути в Наркомосі. Шацький поїхав. Справжнісінький скандал з програмами виходить.

Треба було б зібрати авторів тих програм, які треба переробити, і дати загальну настанову, а то в авторів різні цільові настанови» (ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3, од. зб. 19, ч. III, арк. 896).

Відзив на згадувану в листі програму з суспільствознавства див. на стор. 312 цього тома.

ДО ПРОЕКТУ ЗАКОНУ ПРО ПОЛІТЕХНІЗАЦІЮ ШКОЛИ

(стор. 329)

Виступ на засіданні Комісії по виробленню закону про політехнізацію школи 18 жовтня 1930 р.

Після Всеросійського з'їзду по політехнічній освіті (серпень 1930 р.) восени відбулося кілька нарад, які підготували закон про політехнізацію. Комісія по виробленню закону (голова А. С. Бубнов) розробила його проект.

Законопроект в уряді не обговорювався, закон прийнято не було, але мала місце спеціальна постанова РНК РРФСР про прикріплення шкіл до фабрик, заводів і радгоспів. На основі її були вироблені типові договори, які передбачали матеріальну допомогу господарських організацій школам у справі політехнізації: допомогу в обладнанні шкільних майстерень інструментами, верстатами і в організації виробничої практики учнів, участь у підвищенні кваліфікації педагогів. До укладання цих договорів і до всієї роботи в справі політехнізації залучалась широка громадськість.

Див. також у т. 4 цього вид. статтю «До закону про політехнізацію» (стор. 340).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС БРОШУРИ ПРО ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКУ
СЕМИРІЧКУ

(Р. Б. Харитоновій — авторові рукопису)

(стор. 345)

Постанову Колегії Наркомосу РРФСР про фабрично-заводську семірічку (ФЗС) від 10 квітня 1930 р. опубліковано в «Еженедельнике Наркомоса РСФСР», 1930, № 13. Див. також «Программы фабрично-заводской семилетки», М.-Л., вид. Наркомосу РРФСР, ГІЗ, 1930.

З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРИЙОМ УЧНІВ ДО ШКІЛ ФЗУ І ТЕХНІКУМІВ У 1931 р.»

(А. П. Шохіну — членові Колегії Наркомосу РРФСР)

(стор. 350)

«Положення» було опубліковано в газ. «За коммунистическое просвещение» № 130 від 4 січня 1931 р.

Надаючи великого значення організації прийому учнів до ФЗУ, Н. К. Крупська з цього питання надіслала ще у вересні замітку до газ. «Комсомольская правда». Замітка під заголовком «Здійснити вимогу Леніна. Піднести якість роботи фабзавучу» опублікована в «Комсомольской правде» № 249 від 9 вересня 1931 р.

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС БРОШУРИ С. Є. ГАЙСИНОВИЧА «ПРИНЦИПИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОЛІТЕХНІЧНОГО НАВЧАННЯ»

(стор. 353)

Брошура є переробленою доповіддю С. Є. Гайсиновича, заст. директора Науково-дослідного інституту політехнічної освіти Наркомосу РРФСР, на I Всеросійському з'їзді з політехнічної освіти (серпень 1930 р.). Доповідь називалась «Принципи визначення змісту політехнічного навчання». При підготовці брошури до друку (видана Наркомосом РРФСР в 1931 р. під назвою «Принципи організації політехнічного навчання») вона була виправлена, доповнена з урахуванням висловлювань у дебатах та об'єднана з заключним словом.

ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ ПЛАНУ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ У МІСТІ МАГНІТОГОРСЬКУ

(стор. 355)

План підготовки кадрів для соціалістичного міста Магнітогорська, яке будується, був розроблений Науково-дослідним інститутом промислових кадрів ВРНГ за участю тресту «Східсталь».

1931—1939

ПЕРЕДМОВА ДО СТЕНОГРАМ ПОЛІТЕХНІЧНОГО З'ЇЗДУ

(стор. 359)

Матеріали I Всеросійського з'їзду в справах політехнічної освіти (10—12 серпня 1930 р.) опубліковані в збірниках: 1) «Всероссийский съезд по политехническому образованию 1-й. Резолюции и постановления», М., вид. Наркомосу РРФСР, 1930; 2) «Всероссийский съезд по политехническому образованию. Доклады, прения, резолюции и другие материалы», М.-Л., вид. Наркомосу РРФСР, 1931.

Написана Н. К. Крупською передмова опублікована не була.

ПРИМІТКА ДО СТАТТІ Р. Г. ЛЕМБЕРГ «ЗНАННЯ У ПРОЕКТАХ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ»

(стор. 361)

Стаття Р. Г. Лемберг і примітка до неї (від редакції) опубліковані в журн. «На путях к новой школе», 1931, № 2. Примітку на-

писано Н. К. Крупською, рукопис зберігається в ЦПА ІМЛ (ф. 12, оп. 3, од. зб. 19, арк. 416—417).

Див. також стор. 400 цього тома.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ДЛЯ НУЛЬОВИХ ГРУП

(стор. 362)

Розпорядження Наркомосу РРФСР про організацію нульових груп від 16 серпня 1929 р. опубліковане в «Еженедельнике Наркомпроса РСФСР», 1929, № 33—34, ст. 858. Нульові групи не входили в систему всеобща і створювались головним чином при міських школах для дітей семирічного віку. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. нульові групи були перейменовані на підготовчі класи. З 1944/45 навчального року в нашій країні запроваджено обов'язкове навчання дітей у перших класах з семирічного віку. Першу програму для нульових груп було видано в 1930 р.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПЛАНУ РОБОТИ СЕКЦІЙ ДВР

(А. Я. Вишинському — членові президії ДВР)

(стор. 364)

III сесія ДВР (27 грудня 1930 р.— 3 січня 1931 р.) доручила президії ДВР і бюро всіх секцій розробити конкретні плани роботи на 1931 р. на основі загальних положень про завдання ДВР, прийнятих на доповіді А. С. Бубнова, М. М. Покровського і Н. К. Крупської. План роботи секцій підготовлювався до IV (квітневої) сесії ДВР 1931 р. і обговорювався на ній.

Крім даних зауважень, адресованих А. Я. Вишинському, Н. К. Крупська написала також кілька доповнень до них (обидва документи датовані 21 березня 1931 р.), які публікуються на стор. 366 цього тома.

ДВР у 1931 р. мала такі секції: соціально-економічну, науково-технічну (з підсекціями індустріально-технічною і сільськогосподарською), науково-педагогічну, медико-біологічну й освіти національностей. У публікованих нами документах Н. К. Крупська індустріально-технічну підсекцію іноді називає секцією, соціально-економічну і медико-біологічну секції — підсекціями.

ПРО КНИГУ «СИЛА МАЛЕНЬКИХ»

(Н. П. Жмільову — авторові книги)

(стор. 381)

Книга була видана в 1931 р.: Н. П. Жмылев, Сила маленьких. Комиссией по книге Средне-Волжского крайно допущена в детских библиотеках, Самара, ГИЗ, 22 стор. Автор її, піонервожатий, кореспондент крайової газети «Будь готов», в минулому безпритульник, писав Н. К. Крупській: «Я дуже уважно переглянув Ваш виступ на конференції по дитячій книзі і статтю, вміщену в «Правде». (Мова йде про конференцію по дитячій книзі, що відбувалася 2—7 лютого 1931 р. і про статтю «Дитяча книга — могутнє знаряддя соціалістичного виховання». Див. т. 3 цього вид., стор. 423 — *Ред.*) Я... зробив

спробу виконати зазначені вище вимоги — написав книжку «Сила маленьких»... Надсилаючи Вам «Силу маленьких», я сподіваюсь, що Ви хоч у кількох словах відповісте мені, чи досяг я того, до чого так пристрасно прагнув, чи ні...» (ЦДАЖР, ф. 7279, оп. 9, од. зб. 9, арк. 58—59).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ І. Г. РОЗАНОВА
«ДИТЯЧИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ МУЗЕЙ»

(стор. 383)

Стаття І. Г. Розанова була надрукована під назвою «Дитяче відділення політехнічного музею та його роль у політехнізації масової школи» в журн. «На путях к новой школе», 1932, № 1.

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО ДИТЯЧЕ
САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ШКОЛІ»

(стор. 384)

«Положення» було затверджене Наркомосом РРФСР і ЦБ ДКО при ЦК ВЛКСМ 5 січня 1932 р. і опубліковане в «Бюллетене Наркомпроса РСФСР», 1932, № 6, ст. 62.

«НА ПУТЯХ К НОВОЇ ШКОЛЕ» ЗА 1931 РІК

(стор. 397)

Ця оглядова стаття написана Н. К. Крупською і опублікована в журналі «На путях к новой школе», 1932, № 1 як редакційна. Рукопис зберігається в ЦПА ІМЛ (ф. 12, УІБМ, од. зб. 257).

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДВУЗІВ

(стор. 419)

Встановити точно, коли було написано проект програми, не вдалося. Є підстави гадати, що він розроблявся до постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» від 25 серпня 1932 р. У проекті переважають соціологічні проблеми, не згадується про урок і методи навчання.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ І. В. ЧУВАШЕВА
«ПОЗАШКІЛЬНА РОБОТА І ПОЛІТЕХНІЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ»

(стор. 426)

Стаття написана І. В. Чувашевим, у той час викладачем Московського Індустріально-педагогічного інституту імені К. Лібкнехта, для журн. «На путях к новой школе». Після незначної доробки опублікована в № 7 цього журналу за 1932 р.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ «ЗА ЧИСТОТУ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ В ПРАЦЯХ З ІСТОРІЇ
ПЕДАГОГІКИ»

(стор. 431)

Дискусія з питань теорії педагогіки, що розгорнулася в 1929—1931 рр., частково зачепила також питання історії педагогіки. Ряд науково-дослідних інститутів (Програмно-методичний, Інститут на-

ціональностей та ін.) приступив до критичного аналізу наявних праць з історії педагогіки. Зокрема, в Програмно-методичному інституті виступив Є. Н. Мединський з критикою своїх помилок в курсі з історії педагогіки.

Даний відзив стосується статті групи авторів «бригади програмно методичного інституту», які виступили з критикою книги Є. Н. Мединського «Історія педагогіки», вид. 3-тє, т. 1—2, М., «Работник просвещения», 1930. Прізвища авторів встановити не пощастило. Стаття в журн. «На путях к новой школе» опублікована не була.

РЕЦЕНЗІЯ

Польская комсомолка. *Письма на волю*. М.—Л., «Молодая гвардия», 1931. 119 стор. *Рядом с нами*, М., изд-во ЦК МОПР, 1932, 80 стор. (стор. 436)

Через 28 років радянський народ дізнався про дальшу долю автора цих книг. Вони були написані Вірою Хоружою, посмертно удостоєною звання Героя Радянського Союзу, учасницею Великої Вітчизняної війни. Нариси, статті й нові матеріали про Віру Хоружу вміщені в газ. «Правда» від 29 листопада, 5 грудня і 13 грудня 1959 р., від 7 січня 1961 р.; в газ. «Комсомольская правда» від 18 травня 1960 р.; в «Литературной газете» від 20 травня 1960 р. Див. також: И. Новиков, Вера Хоружая, М., Госполитиздат, 1962.

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПЛАН В. Л. ШВЕЙЦЕР ПРО ШКОЛИ ФЗУ

(стор. 441)

У 1932 р. школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) перебували у віданні Головного управління навчальними закладами (ГУНЗ) Народного комісаріату важкої промисловості. Розроблення програм і контроль за викладанням загальноосвітніх предметів залишилися за Наркомосом РРФСР.

В. Л. Швейцер у той час була заступником начальника ГУНЗ Наркомважпрому.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ В. Н. МАРКОВА «ДО ПРОГРАМНОЇ РОБОТИ НАРКОМОСУ РРФСР ЗА 15 РОКІВ»

(стор. 444)

Після незначної доробки стаття була опублікована в журн. «Коммунистическое просвещение», 1932, № 10.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКЦІЇ НАРКОМОСУ РРФСР ПРО ВИКЛЮЧЕННЯ УЧНІВ ІЗ ШКОЛИ

(стор. 483)

Інструкція розроблялась Наркомосом РРФСР на підставі постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» від 25 серпня 1932 р., в якій допускалося виключення з школи учнів, що хуліганять.

На рукопису рукою Н. К. Крупської зроблено напис: «Поставити на голосування, 7.XII-32 р. (Малось на увазі поставити на голосування в Колегії Наркомосу РРФСР).

ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКЦІЇ ПРО ПРОВЕДЕННЯ ПОТОЧНОГО ОБЛІКУ УСПІШНОСТІ УЧНІВ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

(стор. 488)

Інструкція була затверджена 17 грудня 1932 р. і опублікована в «Бюллетене Наркомпроса РСФСР», 1932, № 71.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС СТАТТІ М. Н. СКАТКІНА «ТРАДИЦІЇ СТАРОЇ ШКОЛИ ЖИВІ»

(стор. 490)

Стаття М. Н. Скаткіна, який у той час працював науковим співробітником Програмно-методичного інституту Наркомосу РРФСР, була опублікована в журн. «На путях к новій школі», 1933, № 1, за підписом М. С.

ПРИМІТКА ДО СТАТТІ Г. Б. ПОЛЯКА «СОЦЗМАГАННЯ В ШКОЛІ»

(стор. 494)

Стаття і примітка до неї, очевидно, готувалися для № 2 журналу «На путях к новій школі» за 1933 р., але після виходу з друку № 1 видання журналу припинилось. Стаття опублікована не була.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС БУКВАРЯ, СКЛАДЕНОГО ПРАЦІВНИКАМИ ДОСЛІДНОЇ ШКОЛИ НАРКОМОСУ ІМЕНІ П. Н. ЛЕПЕШИНСЬКОГО

(стор. 495)

Рукопис був поданий до Наркомосу РРФСР для розгляду і затвердження як стабільний підручник. Затверджений не був.

Після постанови ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1933 р. «Про підручник для початкової і середньої школи» в Наркомосі РРФСР була створена комісія по стабільних підручниках під головуванням наркома освіти А. С. Бубнова. Н. К. Крупська була членом комісії. У звіті Н. К. Крупської за 1933 р., який зберігається в ЦПА ІМЛ (ф. 12, оп. 3, од. зб. 69, арк. 76), записано, що вона дала відзиви на рукописи двадцяти шести підручників, поданих на затвердження як стабільні для початкових і середніх шкіл (не беручи до уваги крайових навчальних книг і підручників для шкіл дорослих).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА П. Н. ЖУЛЬОВА «КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ ПІСЛЯ БУКВАРЯ»

(стор. 498)

Рукопис був поданий в комісію по стабільних підручниках Наркомосу РРФСР. Як стабільний підручник затверджений не був. У 1933, 1934, 1935 рр. видавалась «Книга для читання» П. Н. Жульова (для I класу, мовами народів Півночі, М.—Л., Учпедгиз).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА П. О. АФАНАСЬЄВА
І І. Н. ШАПОШНИКОВА «ПОЧАТКОВІ ВІДОМОСТІ З ГРАМАТИКИ
І ПРАВОПИСУ»

(стор. 500)

Рукопис був поданий в комісію по стабільних підручниках Наркомосу РРФСР. Після доробки на основі відзивів підручник затверджений Колегією Наркомосу РРФСР як стабільний: П. О. Афанасьєв и И. В. Шапошников, Учебник русского языка. (Грамматика и правописание), ч. I, 1-й и 2-й годы обучения, М., Учпедгиз, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС П. О. АФАНАСЬЄВА І І. Н. ШАПОШНИКОВА
«ПІДРУЧНИК РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.
ГРАМАТИКА І ПРАВОПИС. ЧАСТИНА II».

(стор. 508)

Після доробки підручник був затверджений Колегією Наркомосу РРФСР і виданий як стабільний: П. О. Афанасьєв и И. П. Шапошников, Учебник русского языка для начальной школы (Грамматика и правописание), ч. II, 3-й и 4-й годы обучения, М., Учпедгиз, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС О. І. ГУКОВСЬКОГО «ЕПОХА ФЕОДАЛІЗМУ.
ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ»

(стор. 510)

Після переробки підручник був допущений Колегією Наркомосу РРФСР для використання в середній школі і виданий: А. И. Гукровский и О. В. Трахтенберг, История. Эпоха феодализма. Учебник для средней школы, 6—7-й годы обучения, М., Учпедгиз, 1933. При цьому від видавництва повідомлялось:

«У зв'язку з труднощами укладання такого підручника і необхідністю його перевірки на практичній роботі в школі цей підручник на найближчий навчальний рік допускається Колегією Наркомосу з тим, щоб після внесення в нього потрібних доповнень і змін зроби́ти його стабільним».

ВІДЗИВ НА РУКОПИС В. В. ГОЛУБКОВА І Л. С. МИРСЬКОГО
«ХРЕСТОМАТІЯ З ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ V ГРУПИ»

(стор. 511)

Після виправлення підручник був затверджений Колегією Наркомосу РРФСР як стабільний і виданий: В. В. Голубков и Л. С. Мирский, Литература, Учебник для средней школы, 5-й год обучения, М., Учпедгиз, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА Є. Я. ФОРТУНАТОВОЇ
«КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ. ЧАСТИНА II»

(стор. 513)

Підручник був затверджений Колегією Наркомосу РРФСР як стабільний і виданий: Е. Я. Фортунатова, Книга для чтения, ч. II, 2-й год обучения, М., Учпедгиз, 1933. У складанні підручника брав участь Н. С. Поздняков.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС Н. С. ПОПОВОЇ «ПІДРУЧНИК
З АРИФМЕТИКИ ДЛЯ 2-ГО РОКУ НАВЧАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ»
(стор. 514)

Підручник був затверджений Колегією Наркомосу РРФСР як стабільний і виданий: Н. С. Попова, Учебник арифметики для начальной школы, ч. II, 2-й год обучения, изд. 3-е, Л., Учпедгиз, 1934.

ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ ПІДРУЧНИКІВ З ПРИРОДОЗНАВСТВА
ДЛЯ 4-ГО РОКУ НАВЧАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ — С. В. ГЕРДА,
В. А. ТЕТЮРЕВА І А. А. ШИБАНОВА
(стор. 517)

З трьох підручників, поданих до Наркомосу РРФСР, після переробки як стабільний був затверджений Колегією і виданий один: В. А. Тетюрев, Естествознание, Учебник для начальной школы, ч. II, 4-й год обучения, М., Учпедгиз, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС Б. ЛЕВИТАН І М. ОВСЯННИКОВОЇ
«СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО. ПІДРУЧНИК ДЛЯ IV ГРУПИ»
(стор. 520)

Після доробки підручник був допущений Колегією Наркомосу РРФСР для використання в школі і виданий: В. Левитан и М. Овсянникова, Обществоведение, Учебник для начальной и средней школы, 4-й год обучения, М., Учпедгиз, 1938. При цьому від видавництва повідомлялось:

«У зв'язку з труднощами укладання підручника з суспільствознавства для початкової школи і необхідністю його перевірки на практичній роботі в школі цей підручник на найближчий навчальний рік допускається Колегією Наркомосу з тим, щоб внести в нього потрібні доповнення й зміни і зробити його стабільним».

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА А. Б. ШАПІРО «ГРАМАТИКА.
ЧАСТИНА II. СИНТАКСИС»
(стор. 525)

Відзив стосується рукопису восьмого, виправленого видання. Підручник затверджений Колегією Наркомосу РРФСР як стабільний і виданий: А. Б. Шапиро, Грамматика. Часть II. Синтаксис. Учебник для VI и VII классов неполной средней и средней школы, изд. 8-е, М., Учпедгиз, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС С. М. ФЛОРИНСЬКОГО
І Б. В. РОЖДЕСТВЕНСЬКОГО «ЛІТЕРАТУРА ХІХ СТ.
ПІДРУЧНИК ДЛЯ 6-ГО РОКУ НАВЧАННЯ»
(стор. 527)

Підручник був допущений Колегією Наркомосу РРФСР на найближчий навчальний рік і виданий: С. Флоринский и Б. Рождественский, «Литература XIX века. Учебник для средней школы», М., 6-й год обучения, Учпедгиз, 1933. Після внесення до нього необхідних змін і після перевірки на практичній роботі в школі передбачалось надалі створити стабільний підручник з літератури ХІХ ст.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС Є. Ф. БУШТУЄВОЇ «ПІДРУЧНИК
АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ VII ГРУПИ»

(стор. 529)

Підручник був затверджений Колегією Наркомосу РРФСР як стабільний і виданий: Е. Ф. Буштуева, Учебник английского языка для средней школы, ч. III, 7-й год обучения, изд. 2-е, М.—Л., Учпедгиз, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС «УРАЛЬСЬКА КРАЄЗНАВЧА КНИГА
ДЛЯ I І II ГРУП»

(стор. 530)

Після доробки книга була допущена Колегією Наркомосу РРФСР для використання в школах Уралу і видана: С. А. Прокопова, Краевая учебная книга для начальных школ Урала. Вып. I. Для 1-го и 2-го годов обучения по естествознанию и обществоведению, Свердловск — М., Уралгосиздат, 1933.

В пункті 5 постанови ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1933 р. «Про підручники для початкової і середньої школи» записано: «Надати право кожному краю та області, з дозволу Наркомосу та його затвердження, видавати крайову навчальну книгу для початкових шкіл на базі місцевого краєзнавчого матеріалу».

21—24 лютого 1933 р. нарадою наркомів освіти АРСР і завідуючих крайовими та обласними відділами народної освіти, скликаною Наркомосом РРФСР, прийнято рішення не пізніше 20 квітня 1933 р. подати в Навчально-методичний сектор Наркомосу РРФСР рукописи тієї крайової навчальної книги, яку край (обл.)вно вважає за необхідне видати в своєму краї.

У цьому томі публікуються п'ять відзивів Н. К. Крупської на крайові навчальні книги стор. (531—540).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС «КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА КНИГА
З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА, ГЕОГРАФІЇ І ПРИРОДОЗНАВСТВА
ДЛЯ 3-ГО І 4-ГО РОКІВ НАВЧАННЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УРАЛУ»

(стор. 531)

Після виправлення книга була допущена Колегією Наркомосу РРФСР для використання в школах Уралу і видана: С. Д. Аносов, А. В. Колганова і др., Краевая учебная книга для начальных школ Урала. Вып. II. Для 3-го и 4-го годов обучения по обществоведению, географии и естествознанию. Под редакцией А. З. Караковского, Свердловск—М., Уралгосиздат, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ: «НИЖНЬОВОЛЗЬКА КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА
КНИГА» — ДЛЯ 1—2-ГО І 3—4-ГО РОКІВ НАВЧАННЯ»

(стор. 533)

Після виправлення книги були допущені Колегією Наркомосу РРФСР для використання в школах і видані: 1) З. Кривоносова і Ф. Науменко, Нижневолжская краевая учебная книга. 1-й и 2-й года обучения, Сталинград, ГИЗ, 1933; 2) И. Кравченко, Е. Покусаев и др., Нижневолжская краевая учебная книга. 3-й и 4-й года обучения, Сталинград, ГИЗ, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС: «КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА КНИГА
З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА І ПРИРОДОЗНАВСТВА ДЛЯ ШКІЛ
ІВАНОВО-ПРОМИСЛОВОЇ ОБЛАСТІ. 1-Й І 2-Й РОКИ НАВЧАННЯ»

(стор. 535)

Після доробки книга була допущена Колегією Наркомосу РРФСР для використання в школах і видана: З. Н. Бестемьянникова і Н. М. Потапова, Краевая учебная книга для школ Иваново-промышленной области. Вып. I. Для 1-го и 2-го годов обучения, Иваново, ГИЗ, 1934.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС «КРАЙОВА НАВЧАЛЬНА КНИГА З ГЕОГРАФІІ,
ПРИРОДОЗНАВСТВА, ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА
ДЛЯ 3-ГО І 4-ГО РОКІВ НАВЧАННЯ ІВАНОВСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОЇ
ОБЛАСТІ»

(стор. 538)

Після переробки книга була допущена Колегією Наркомосу РРФСР для використання в школах і видана: Н. М. Голубев, А. Д. Степанов і др., Краевая учебная книга по географии, естествознанию, истории и обществоведению. Для 3-го и 4-го годов обучения начальной школы Ивановской промышленной области, Иваново — М., ГИЗ, 1933.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ЗБІРНИКА «ЛЕНІН ПРО КУЛЬТУРУ, ОСВІТУ
І ШКОЛУ» ЗА РЕДАКЦІЄЮ П. Н. ГРУЗДЕВА, А. І. ЖАРКОВА
І С. А. КАМЕНЕВА

(стор. 541)

Збірник готували наукові співробітники Програмно-методичного інституту Наркомосу РРФСР. Після виправлення рукопис ще раз був переглянутий Н. К. Крупською. Після другої переробки книга видана: Статті і отрывки из произведений В. И. Ленина по вопросам народного просвещения и школы. Хрестоматия. Составил П. Н. Груздев. Под общей редакцией М. Н. Лядова, М., Учпедгиз, 1936, 279 стор. (див. рецензію Н. К. Крупської на стор. 628 цього тома).

ВІДЗИВ НА РУКОПИС С. А. ПАВЛОВИЧА
«МЕТОДИКА ПРИРОДОЗНАВСТВА ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ»

(стор. 553)

Після виправлення книга була видана: С. А. Павлович, Практика преподавания естествознания в начальной школе. Пособие для учителей и педагогических техникумов, М., Учпедгиз, 1934.

ВІДЗИВ НА СТАТТЮ Л. Н. СКАТКІНА ПРО РОБОТУ ШКІЛЬНОГО
ІНСТРУКТОРА

(стор. 556)

Стаття була написана для журналу «На путях к новой школе», але в цьому журналі опублікована не була. Її точну назву встановити не вдалося.

В журн. «За политехническую школу», 1933, № 2,5 на цю тему були надруковані дві статті Л. Н. Скаткіна: «Як інструктувати вчителя по організації навчальної роботи» і «Як інструктувати вчителя з питань викладання окремих дисциплін». У 1934 р. вийшла його книга: «Организация і методи роботи шкільного інструктора».

**ЗАУВАЖЕННЯ НА ПРОЕКТ ІНСТРУКЦІЇ НАРКОМОСУ РРФСР
«ПРО ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕВІРНИХ ІСПИТІВ У ПОЧАТКОВІЙ І СЕРЕДНІЙ
ШКОЛІ»**

(стор. 565)

Інструкція була затверджена наркомом освіти РРФСР 7 лютого 1934 р. і опублікована в «Бюллетене Наркомпроса РСФСР», 1934, № 7—8, ст. 120.

**З ПРИВОДУ БРОШУРИ ПРО П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН БІБЛІОТЕЧНОЇ
СПРАВИ**

(П. І. Гурову — Інститут бібліотекознавства)

(стор. 573)

Зазначена брошура, переглянута Н. К. Крупською в гранках, вийшла в світ: Планирование библиотечного дела, М., вид. Научно-исследовательского института библиотечного дела, 1934.

**ВІДЗИВ НА ПІДРУЧНИК ДЛЯ ШКІЛ МАЛОПИСЬМЕННИХ
«КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ» Д. БОГОЯВЛЕНСЬКОГО І Л. ТИМОФЕЄВА**

(стор. 584)

Підручник був поданий у Колегію Наркомосу РРФСР для затвердження на перевидання. Після незначних виправлень він був виданий: Д. Богоявленский и Л. Тимофеев, Книга для чтения. Учебник для школ малограмотных, изд. 2-е, М., Учпедгиз, 1936.

**ВІДЗИВ НА «КНИГУ ДЛЯ ШКІЛ ГРАМОТИ»
І. Р. ПАЛЕЯ І Г. А. ЕНТИНОЇ**

(стор. 585)

Підручник був поданий до Наркомосу РРФСР для затвердження на перевидання, затверджений Колегією і виданий: И. Р. Палей и Г. А. Энтина, Книга для чтения. Для школ грамоты, изд. 4-е, М., Учпедгиз, 1935.

**ВІДЗИВ НА РУКОПИСИ ПІДРУЧНИКІВ З ГРАМАТИКИ І ПРАВОПИСУ
ДЛЯ ШКІЛ МАЛОПИСЬМЕННИХ — І. Р. ПАЛЕЯ І Р. І. АВАНЕСОВА**

(стор. 586)

Підручники, видані в 1934 р., були подані в Наркомос РРФСР для затвердження на перевидання, затверджені Колегією і видані: 1) Р. И. Аванесов, Русский язык. Грамматика и правописание. Учебник для школ малограмотных, изд. 10-е, М., Учпедгиз, 1935; 2) И. Р. Палей, Русский язык. Грамматика и правописание. Учебник для школ малограмотных, изд. 4-е, Учпедгиз, 1936.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС І. М. БОГДАНОВА, Ш. Л. КАНТОРА
І А. Є. КОРОЛЬКОВА «АРИФМЕТИЧНИЙ ЗАДАЧНИК ДЛЯ ШКІЛ ГРАМОТИ»

(стор. 583)

Після доробки підручник був допущений Наркомосом РРФСР для використання в школах грамоти і виданий: І. М. Богданов, Ш. Л. Кантор і А. Е. Корольков, Арифметический задачник для школ грамоты, изд. 3-е, М., Учпедгиз, 1935.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО «БУКВАРЯ ДЛЯ ШКІЛ ГРАМОТИ»
В. ВОСКРЕСЕНСЬКОГО І Р. ПАВЛОВСЬКОЇ

(стор. 590)

Буквар поданий до Наркомосу РРФСР для затвердження на перевірку. Після виправлень був допущений для використання в школах грамоти і виданий: В. Воскресенский і Р. Павловская, Букварь для школ грамоты, изд. 2-е, М., Учпедгиз, 1935.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА С. М. БРАІЛОВСЬКОЇ
І М. А. РИБНИКОВОЇ «ХРЕСТОМАТІЯ З ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ. ЧАСТИНА ІІ»

(стор. 592)

Відзив стосується рукопису третього видання підручника. Після виправлення він був затверджений Колегією Наркомосу РРФСР як стабільний і виданий: С. М. Браиловская і М. А. Рыбникова, Хрестоматия по литературе для начальной школы, ч. II, 4-й год обучения, изд. 3-е, М., Учпедгиз, 1935.

ПРО МІСЦЕВІ ГАЗЕТИ

(стор. 595)

Редакція газети «Волжская коммуна» (Куйбишев) у 1935 р. звернулась до Н. К. Крупської з проханням надіслати до Дня преси «свої побажання низовим газетам Куйбишевського краю». Газета, опублікувавши 8 травня 1935 р. кореспонденцію Н. К. Крупської, рекомендувала всім редколегіям низових газет обговорити її на робітських зборах.

ПРО КНИГУ Є. СЕЛЕЗНЬОВОЇ «ОНУК ЗАМОЧНИКА»

(стор. 597)

Після виходу в світ книги Є. Селезньової «Онук Замочника» (Горький, ГИЗ, 1935) серед бібліотечних працівників, як це видно з тексту відзиву Н. К. Крупської, хтось поставив питання про вилучення книги з дитячих бібліотек, вбачаючи в оповіданнях Є. Селезньової «шовінізм». У зв'язку з цим бібліотечне управління Наркомосу РРФСР, очевидно, і попросило Н. К. Крупську дати відзив на книгу.

Дані зауваження, очевидно, стосуються проекту розпорядження відділу шкіл дорослих Наркомосу РРФСР «Про впорядкування внутрішнього розпорядку і режиму в загальноосвітній школі підвищеного типу» від 10 січня 1936 р. Оpubліковане в «Сборнике приказов и распоряжений по Наркомосу РСФСР», 1936, № 5, ст. 74.

ПРО ПІДГОТОВКУ ПОЛІТОСВІТПРАЦІВНИКІВ У ЛЕНІНГРАДСЬКОМУ
КОМУНІСТИЧНОМУ ПОЛІТИКО-ОСВІТНЬОМУ ІНСТИТУТІ

(А. І. Бланкштейну — директорові інституту)

(стор. 614)

20 грудня 1918 р. за постановою Ради Народних Комісарів Союзу Комуни Північної області в Петрограді був відкритий Інститут позашкільної освіти. У 1924 р. він перейменованій у Педагогічний інститут політосвітроботи імені Н. К. Крупської, а в 1925 р. — у Комуністичний політико-освітній інститут імені Н. К. Крупської. У травні 1941 р. за постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР реорганізований у Ленінградський державний бібліотечний інститут імені Н. К. Крупської.

ВІДЗИВ НА РУКОПИС ПІДРУЧНИКА М. Я. ЦУЗМЕРА
«ЗООЛОГІЯ ДЛЯ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ»

(стор. 620)

Рукопис був поданий до Наркомосу РРФСР для затвердження як стабільний підручник для школи дорослих.

У листі до Н. М. Кніповича від 6 червня 1936 р. Н. К. Крупська писала: «Мене зненавиділи всі автори, бо я по лінії шкіл дорослих провалюю дуже багато підручників. Щодо підручників звичайних шкіл, я до них тепер не маю відношення. З приводу Цузнера М. Я. я маю свою думку, нема чого з ним возитися. Нічого в нього не вийде все одно. Доводиться воювати і по лінії географії, і по лінії мовознавства. Мое лихо в тому, що я тепер завантажена безліччю всілякої адміністративної роботи...» (ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3, од. зб. 56, арк. 316).

9 січня 1937 р., виступаючи на нараді при ЦК ВЛКСМ з питань середньої школи дорослих, Н. К. Крупська говорила:

«Я переглянула підручники з біології і побачила, що там мотлоху чимало. У підручнику Цузнера, наприклад, дуже багато непотрібних назв, але основного, що дуже потрібне для розуміння розвитку тваринного світу, там замало. Питання про те, як поступово розвивався тваринний світ, там розв'язане дуже просто: «Світ створений за планом». Можливо, це дуже модно говорити — «за планом, але я з ким ніяк погодитися не можу. Спочатку я подумала, що це випадкове формулювання, але коли воно було закреслене в одному місці, при переробці підручника воно було вставлене в інше місце...»

Ішла боротьба між двома напрямками: між тими, хто хотів дати чітку і зрозумілу теорію еволюції (розвитку) тваринного світу, і тими, хто цього не хотів. Зрозуміло, чому при такому підході

в підручнику Цузера про нервову систему майже нічого не сказано. А це дуже важливо з точки зору матеріалістичного підходу до вивчення того, як ішов розвиток тваринного світу» (т. 9 цього вид., стор. 624—625).

ВІДЗИВ НА ПРОГРАМУ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ
ДЛЯ ШКІЛ ДОРΟΣЛИХ

(стор. 622)

Після внесення ряду змін програма була знову переглянута і затверджена Н. К. Крупською 10 вересня 1936 р. Увійшла до збірника: «Программы для общеобразовательной неполной средней и средней школы взрослых», М., вид. Наркомосу РРФСР, 1937. У пояснювальній записці до програми з літератури для VIII—X класів сказано: «В основу роботи викладача літератури повинні бути покладені чудові висловлювання Горького...» У програму IX класу включені поети «Искры».

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ
ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ

(стор. 625)

Проект програми розроблений С. А. Каменєвим, А. П. Пінкевичем і М. М. Пістраком і зберігається в ЦПА ІМЛ (ф. 12, оп. 3, од. зб. 4, арк. 818—835).

ПРО РЕЦЕНЗІЮ В. Д. КРУПІНА НА ПІДРУЧНИК ГЕОГРАФІЇ ДЛЯ ШКІЛ
ДОРΟΣЛИХ М. П. ПОТЬОМКІНА І П. Г. ТЕРЕХОВА

(стор. 646)

Рецензія В. Д. Крупіна зберігається в ЦДАЖР (ф. 7279, оп. 15, од. зб. 57, арк. 11—15).

Після виправлення підручник затверджений Колегією Наркомосу РРФСР і був виданий: М. П. Потемкин и П. Г. Терехов, География. Учебник для школ взрослых, изд. 4-е, М., Учпедгиз, 1938.

ВІДЗИВ НА ПРОЕКТ ПРОГРАМИ З ПЕДАГОГІКИ ДЛЯ ПЕДИНСТИТУТІВ

(стор. 648)

Авторів програми встановити не пощастило. Проект її був поданий на відзив Н. К. Крупської 23 червня 1937 р. і зберігається в ЦПА ІМЛ (ф. 12, оп. 3, од. зб. 4, арк. 849—857).

ПРО РУКОПИС ОПОВІДАННЯ «СІМ'Я УЛЬЯНОВИХ»

(А. Ф. Грінберг — авторів рукопису)

(стор. 658)

А. Ф. Грінберг — автор ряду книжок про В. І. Леніна для дітей: «Ілліч» (1924), «Оповідання про Леніна» (1933, естонською мовою), «З шкільного життя Володимира Ілліча Леніна» (1938, туркменською мовою), «В сім'ї Ульянович» (1957).

Оповідання «Сім'я Ульянович» було опубліковане в журн. «Колхозные ребята», 1937, № 9, 2 серпня 1937 р. Н. К. Крупська писала в редакцію цього журналу:

«Дорогі товариші, рукопис тов. А. Ф. Грінберг прочитала. На мою думку, добре написано. Прохання передати тов. Грінберг доданого листа» (ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 3, од. зб. 57, арк. 116. Мова йшла про публікований нами лист).

ВИСНОВОК НА РУКОПИС РОСІЙСЬКОГО БУКВАРЯ ДЛЯ КАРЕЛЬСЬКИХ ШКІЛ Л. П. БОГОЯВЛЕНСЬКОГО І А. Н. КАПУСТКІНА

(стор. 681)

При розгляді рукопису букваря виявились розходження між авторами і рецензентами П. О. Афанасьєвим і М. Л. Закожурніковою. Відділ неросійських шкіл Наркомосу РРФСР зазначив, що «буквар потребує деякої доробки в добуварній частині (післябукварна частина хороша) і тільки після цього може бути поданий на затвердження». Публікований висновок Н. К. Крупської на рукопис букваря написаний нею на прохання наркома освіти РРФСР П. А. Тюркіна.

Після доробки буквар був затверджений Наркомосом РРФСР і виданий: Л. П. Богоявленський и А. Н. Капусткин, Букварь. Учебник русского языка для карельской начальной школы: Петрозаводск, 1939.

ЗАУВАЖЕННЯ НА РУКОПИС СТАТТІ Н. Д. ЛЕВІТОВА З ПИТАНЬ ДИДАКТИКИ

(стор. 689)

Точну назву статті Н. Д. Левітова встановити не вдалось. Стаття опублікована не була.

**З ПРИВОДУ ПРОЕКТУ
«ПОЛОЖЕННЯ ПРО УЧНІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ШКОЛІ»**

(стор. 691)

Матеріал написала Н. К. Крупська в зв'язку з підготовкою проекту «Положення про учнівські організації у школі» до обговорення на засіданні Колегії Наркомосу РРФСР 26 жовтня 1938 р.

ПРО ВИДАННЯ ОДНОТОМНОЇ «РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

(стор. 694)

Ще в 1923 р. Н. К. Крупська писала В. М. Мещерякову — заступникові голови Головополітосвіти:

«Володимир Миколайович!

Вважаю видання одностомної енциклопедії за типом Лярусса надзвичайно важливим, це необхідний посібник для самоосвіти. Чотири роки тому ставила це питання в тодішньому позашкільному відділі. Редакція передбачалась: Каменев, Батурін, Владиславлев, Цейтлін і ще хтось, але потім наші вирішили, що це буде видаватися не то при ЦК, не то при ВЦВК, так і замаринувалася справа.

Впораємося ми чи ні, судити не берусь, але справа важлива» (ЦПА ІМЛ, ф. 12, оп. 2а, од. зб. 369, арк. 1).

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Агрономія в школі — 474
Агропропаганда — 200
Активність і самостійність учнів — 89—90, 92, 146—147, 228—229, 369—370, 371, 411—412, 416, 456—457, 464—465, 476, 490, 493, 514, 524, 526, 555
Американський практицизм і діяцтво — 133—134, 335, 361, 400, 517.
Антирелігійна пропаганда — 13, 237—238, 446—447, 473—474, 632—633
Антирелігійне виховання — 372, 446—447, 473—474, 554, 675,
Арифметика в школі — 669 — 670
— програми — 309—310
— підручники — 514, 515—516
Арифметика в школі дорослих — 606—608, 634 — 636, 669—670
— програми — 652
— підручники — 582, 588—589

Б

- Безпритульність, причини і боротьба з нею — 154, 477—478

- Бібліографія — 571—572, 641 — 643
Бібліотеки і бібліотечна справа в СРСР—12—13, 21—23, 40—41, 573—574, 684—685
— бібліотекар — 10—11, 12
— каталоги — 10—11
— 13, 22, 246, 660, 685
— пропаганда книги — 10—11, 13, 22—24
— читач, вивчення його — 22
Бібліотеки дитячі — 430
Бібліотеки шкільні — 430, 641—643, 676
Бібліотечний технікум — 612—613, 665
— програми — 627, 665—666, 667—668, 686—687
— підручники — 684—685
Біологічна станція юних натуралістів — 83—84
Біологія в школі.
Див Природознавство в школі; Зоологія в школі дорослих; Еволюційна теорія, вивчення в школі.
Букварі
— для дітей російської школи—181—182, 183, 184, 495—497, 581
— для дітей неросійських шкіл — 681—683
— для шкіл грамоти (дорослих) — 34—35, 581, 590

В

- Взаємодопомога учнів. Див. Дружба і взаємодопомога учнів, піонерів
- Взаємозв'язок навчальних предметів — 283, 301, 305, 306, 316, 416—417, 474—476, 481, 553—554, 607—608, 644, 650, 652, 673—674, 686, 695
- Вибір професії, профорієнтація — 50—60, 152—153, 422—423, 563—564.
- Вивчення вікових особливостей дітей. Див. діти, вікові особливості і їх вивчення
- Виключення учнів зі школи — 483—485
- Виробнича практика студентів у педвузах. Див. Вища педагогічна освіта — виробнича практика
- Виставка про соціалістичне будівництво в СРСР, міжнародна — 616—619
- Виховання. Див. Антирелігійне виховання, комуністичне, суспільне, трудове, розумове, фізичне, естетичне
- Вища педагогічна освіта
- структура факультетів педвузу — 176—178
 - навчальні плани — 172—173, 174—178
 - виробнича практика — 339—340
- Див. також Вступ в політосвітню роботу, курс викладання в педвузах; Історія педагогіки, курс викладання у вищих педагогічних навчальних закладах; Педагогіка, курс викладання в вищих педагогічних навчальних закладах; Політехнічна освіта у вищих навчальних закладах.
- Вищі навчальні заклади в капіталістичних країнах — 333—338
- Вікові особливості дітей. Див. Діти, вікові особливості і їх вивчення

- Всебічний розвиток особи — 21, 316
- Всесоюзна нарада з загальної самоосвіти 246—247
- Вступ до політосвітроботи, курс викладання в педвузах — 271—272
- Вступні курси до виробництва — 442

Г

- Газета. Див. Преса пролетарська, радянська
- Газети дитячі за кордоном — 95—96, 97—98
- Географія
- в початковій школі — 502—504
 - в середній школі — 103
 - в школі дорослих — 569—570, 644—645, 646—647, 671—672, 673—674
 - в школі фабрично-заводського учнівства — 128
- Горький О. М. і дитяча література — 266—267, 428—430
- Гра, її виховне значення — 261—262, 292—293, 492—493, 506, 692
- Гри і праця — 268, 310, 492, 514
- Громадські організації, участь в справі народної освіти — 25, 38, 46—48, 166—167, 250—252, 258, 347, 457
- Груповоди у школі II ступеня — 244—245, 259
- Гуртки учнів — 230—231
- Гуртки по самоосвіті дорослих — 203—204, 551

Д

- ДВР. Див. Державна вчена Рада.
- Державна вчена рада (ДВР) — 171, 364—365, 366—367, 470—472
- науково-педагогічна секція — 259, 402—403, 448—451, 469—472, 475—476, 478—481

— програми — 117—118, 136—137, 353, 371, 449, 452—454, 473

Діалектично - матеріалістичний світогляд, формування в учнів — 289, 293, 308, 312, 361, 400, 408, 419, 434, 447, 463—464, 471—472, 481, 553—554, 562, 578, 633

Діти, вікові особливості і їх вивчення — 60, 90—91, 179—180, 291—294, 362, 406—407, 435, 514, 527, 547, 627

Дисципліна в школі—16, 17, 140, 385, 648, 691. Див. також Включення учнів із школи; Покарання.

Дитяча і юнацька література — 9, 106—108, 209—210, 211—212, 216—219, 239—243, 263—265, 266—267, 381—382; 428—430, 436—438, 597—598, 627, 641—643, 676. Див. також науково-популярна література

Дитячі книги про В. І. Леніна

Дитяча література, курс викладання в бібліотечному технікумі — 627

Дитячі будинки — 106—108, 154—155, 352, 477

Дитячі інтереси. Див. Інтерес, значення в оволодінні знаннями

Дитячі книги про В. І. Леніна— 658, 679, 701

Дитячі садки — 108, 139, 491—493. Див. також Дошкільне виховання

Дитячі технічні станції — 392—393

Дитячі енциклопедії. Див. Енциклопедія дитяча

Дитячий колектив, шляхи і форми організації — 92, 106—108, 354, 462—463, 491—493, 505, 648—649. Див. також шкільне самоврядування

Дитячий комуністичний рух за кордоном — 73—75, 97—98

Догматизм в навчанні, боротьба з ним — 369—370, 371, 374, 413—414, 521

Допоміжна школа — 36—37

Дослідні школи — 48, 139—140, 353, 455—457, 459, 462, 463, 495—497

Дошкільне виховання — 268, 491—493

II Всеросійський з'їзд з політосвіти — 57

Дружба і взаємодопомога учнів, піонерів — 97, 260, 486

Другорічництво — 281

Е

Еволюційна теорія, вивчення в школі — 432, 472—473, 480—481, 620

Екскурсійна робота — 129—131, 207—208

Експериментальна педагогіка — 591

Економіка, політика і культура — 388—389, 401, 560—561, 572, 625

Енциклопедія — 694—695

Енциклопедія дитяча — 429, 700

Естетичне виховання — 302, 375—376, 424—425, 491, 506, 562, 627

Є

Єдина трудова школа—14, 46—48, 162—167, Див. також Школа трудова політехнічна

Ж

Журнал для піонерів — 260—262

З

Загальне обов'язкове навчання — 497, 563

Закріплення знань — 575, 602
Див. також Повторення в навчанні

Зв'язок школи з життям — 17, 48, 87, 139, 389, 416, 464, 577, 607, 660. Див. також Приро-

дознавство і сільське господарство; Політехнічна освіта; Поєднання навчання з політехнічною працею
З'їзд викладачів природознавства (1921) — 63
З'їзд викладачів російської мови і літератури (1921) — 64
Знання, оволодіння ними — 89—92, 93—94, 361, 405—408, 575—576
Зоологія у школі дорослих — підручники — 620—621

I

Індивідуальна робота з учнями шкіл дорослих — 21, 325—328, 575, 601—605, 634—636, 680
Індивідуальний підхід до дітей — 59, 90—91, 407
Іноземні мови в середній школі і на курсах — 144—145
— програми — 303
— підручники — 529
Інспектура по народній освіті — 127
Інструктор шкільний — 556
Інтерес, значення в оволодінні знаннями — 59, 89—90, 196, 369, 410, 487, 499, 555, 644, 689—690
Історія в школі — 103, 446, 480—481
— програми — 432—435
— підручники — 169—170, 510
Історія педагогіки, курс викладання у вищих педагогічних навчальних закладах — 568

K

Казка, її виховне значення, — 264, 467—468, 491, 592, 610, 641
Класно-урочна система навчання — 89—91, 118, 453—455, 465
Класова і станова школа — 351, 388
Книги для читання
— для дорослих малописьменних — 54—55, 582—583, 584, 610—611

— для дітей молодшого шкільного віку — 185, 188—189, 409, 498, 499, 513, 592—594. Див. також Дитячі книги про В. І. Леніна.
Книговидавництво — 428—430
— план видання художньої літератури Державним видавництвом (Держвидавом) — 263—265, 266—267
— план видання Соцекдержвидаву з самоосвіти — 571—572
— план видання серії «Шкільна бібліотека» — 676
Колектив дитячий. Див. Дитячий колектив, шляхи і форми організації
Колективна та індивідуальна робота учнів — 58—59, 90—92, 118, 119
Колективна праця дітей — 18, 282, 314
Комуністичне виховання — 372—373, 380, 418, 486—487, 505—507, 551, 561—562, 626, 648—649
Комсомол, його участь у будівництві школи — 353, 468, 470, 471
Конкретність в навчанні — 205—206, 368, 385—386, 413, 435, 456—457, 502, 510, 511, 520, 522—524, 528, 530, 560, 582—583, 603, 508—609, 637, 652
Конституція в СРСР, викладання в педтехнікумі — 678 — 679
Конференція в школі з сільськогосподарським напрямком — 470—471
Кореспонденти — 203 — 204, 251—253
Краєзнавство в початковій і середній школі — 128, 213—215, 566
— підручники — 530, 531—532, 533—534, 536—537, 538—540
Креслення в школі — 176, 609
Критика і рецензування — 266—267, 394—396, 431, 646—647
Крупська Н. К. — автобіографічні відомості — 230—231
Культурна революція — 561

Курси

- для висуванців—325—328
- іноземних мов — 144—145
- селянські для дорослих — 202, 204
- педагогічні — 152—155
- по підготовці до вузу — 278—279

Л

Лекція — використання в політосвітній роботі — 560

Ленін В. І. про культуру і народну освіту — 164, 256, 289, 350—351, 371, 373, 380, 398, 402, 408, 411, 418, 420, 444, 446, 449, 450, 451, 459, 474, 486, 487, 505, 521, 541—545, 560, 561, 582, 595—596, 603, 607, 614, 623, 626, 628—631, 637—638, 639, 640, 656, 660, 661, 696

Ленін В. І. про політехнічну освіту — 275, 324, 330, 353, 359, 360, 426, 443, 471, 630—631

Ленінградський державний комуністичний політико-освітній інститут — 614—615

Ленінградський державний педагогічний інститут ім. О. І. Герцена — 361,

— навчальні плани — 174—178

Літня школа—64—65

Ліквідація неписьменності і малописьменності в СРСР — 192—193, 226—227, 347—349, 581

— серед неросійських народів — 225

Література дитяча. Див. Дитяча і юнацька література. Дитячі книги про В. І. Леніна; Книги для читання — для дітей молодшого шкільного віку

Література в школі — 62, 415, 656—657

— програми — 273—274, 306—307, 378—379

— підручники — 511, 512, 527—528

М

Маркс К. і Енгельс Ф. про культуру і виховання—44, 45, 221, 277, 282, 323, 354, 359, 398, 450, 525, 546, 563

Марксизм-ленінізм як основа радянської педагогіки — 405, 459, 463, 625, 648, 696

Майстерні шкільні. Див. Шкільні майстерні.

Математика і статистика — 190—191, 289, 326, 417, 418, 582, 606—608

Математика

— в бібліотечних технікумах— 686—687

— в середній школі — 301, 416—418

— в школі дорослих — 121, 606—608, 652—653

Див. також Арифметика в школі дорослих

Методичне бюро—442

Методи навчання — 88—94, 99—104, 117—120, 229, 295, 404—408, 476—477, 590. Див. також взаємозв'язок навчальних предметів

Мислення, розвиток його в процесі навчання—292—293, 404, 514

Московський державний бібліотечний інститут—289—290

Музеї дитячі — 383

Музика і співи в школі — 292, 492, 506, 562

— програми — 302, 424—425

Н

«На путях к новой школе» (журнал) 397—404, 467—502

Навики — 514, 515, 581, 586—587, 604—606, 659

Навчальні плани

— вищих навчальних закладів— 172—173, 174—178, 179—180

— загальноосвітньої школи — 546

Навчальні програми

— вищих педагогічних навчаль-

них закладів — 175, 176, 271—272, 420—421, 551—552, 625—626, 648—649

— загальноосвітньої школи.
Див. Програми навчальних предметів

— шкіл дорослих. Див. Школи дорослих — програми

Наочність в навчанні — 514, 515, 669—670, 675

Нарада редакторів педагогічних журналів — 248—253

Народний комісаріат освіти РРФСР (Наркомос) — 24—26, 42—45, 46—48, 51, 156—157, 254—255, 353, 359, 444—445, 452, 478—479, 661—669

Див. також Державна вчена рада

Народний університет — 24—26

Наукова організація праці (НОП) — 174, 443, 461, 477

Наукова педагогічна секція ДВР. Див. Державна вчена рада «На путях к новой школе» (журнал)

Науково-популярна література — 230—232, 269—270, 571—572

Науковість викладання — 136—137, 151, 289, 308, 312, 336, 375, 398, 405, 406, 414, 416, 480, 481, 510, 518, 519, 525, 527, 553, 554—555, 571, 601, 644, 650, 675, 679, 696—697

Національності СРСР, їх освіта — 225, 365, 604—606, 671—672, 688, 688—699.

«Нові» буржуазні школи — 70—71, 78—82

Нульові групи — 294, 362

О

Облік роботи в школі — 458

Окремі методики — 405—408, 519

«Організуючі моменти» в роботі дитсадка — 491

Органи почуття, розвиток їх — 292, 362

Освіта національностей СРСР. Див. Національності СРСР, їх освіта

П

Партосвіта — 192

Педагогіка

— буржуазна — 16—17, 73, 78—82, 99—100, 109—111, 285—288. Див. також Школа в капіталістичних країнах

— радянська — 47, 137—138, 388—389, 398, 404, 405, 420—421, 456—457, 463, 625, 648. Див. також праві і лівачські перекурення в радянській педагогіці.

Педагогіка. Курс викладання в вищих педагогічних навчальних закладах — 175—176, 420—421, 551—552, 625—626, 648—649

Педагогіка і політика — 388—389, 401, 551, 560—561, 572, 625

Педагогіка, курс викладання в педагогічних училищах — 696—697

Педагогіка експериментальна. Див. Експериментальна педагогіка

Педагогічна періодична преса — в СРСР — 36—37, 38—39, 40—41, 54—55, 56—61, 85—87, 121—122, 129—131, 136—140, 141—143, 192—193, 194—195, 197—198, 248—253, 260—262, 394—396, 397, 404, 448—481, 663—664

Див. також Критика і рецензування

— в капіталістичних державах — 68—72, 73—75, 76—77, 78—82, 95—96, 97—98, 109—111.

Педагогічна пропаганда — 250

Педагогічна Рада в школі — 163
Педагогічний технікум (педучилище) — 125—127, 257

— програма з педагогіки 419, 696—697

Перевірка і облік роботи учнів — 408, 488—489, 565

I Всеросійський з'їзд з природознавства і історичної освіти (1923) — 472—474

І Всеросійський з'їзд з політехнічної освіти (1930) — 359—360

І Всесоюзний педологічний з'їзд (1927) — 233—235, 236

І Всесоюзний вчительський з'їзд (1925) — 451—452

І з'їзд викладачів фізики, хімії і космографії (1921) — 63

Підручники і посібники — 102—103, 168—171, 411. Див. також підрубрику «підручники» з окремих предметів; Школа дорослих — підручники.

Піонерська організація, її робота — 211—212, 260—262, 299—300, 478, 486—487, 505—507, 558—559

План, його значення — 326, 417, 486

— в роботі школи дорослих і з самоосвіти — 661, 680

План видання художньої літератури. Див. книговидавництво

Плеханов Г. В. про виховання і освіти — 341, 344

Поведінка учнів в школі і причини порушень. Див. виключення учнів зі школи

Повторення в навчанні — 292, 602, 698—699. Див. також Закріплення знань

Політехнічна освіта, суть — 277, 316, 317, 323—324, 329—332, 345—346, 353—354, 359—360, 460—461

Позакласна і позашкільна робота з учнями — 558—559. Див. також Гуртки учнів

Позакласна робота і політехнічна освіта дітей — 284, 229—230, 383, 426—427, 487

Позакласна освіта (культурно-освітня робота)

— до Жовтневої революції — 32, 115

— в капіталістичних країнах — 30—31, 33

в СРСР. Див. Політико-освітня робота (політосвітробота)

Поєднання навчання з виробничою працею — 14, 17, 19—20.

Див. також Політехнічна освіта

Покарання — 483—485

Політехнічна освіта в вищих педагогічних навчальних закладах

— графічна грамотність студентів — 176

— виробнича практика студентів — 339—340

— завдання — 179, 364—365, 366

Політехнічна освіта в початковій і середній школі, мета, завдання, історія, стан — 275, 277, 316, 317, 323—324, 329—332, 345—346, 353—354, 359—360, 460—461

— програми з праці — 220, 221—222, 282—283, 301, 316

— підготовка вчителя з праці — 332, 549—550

Політико-освітня робота (політосвітробота) —

— суть, мета і завдання, загальний стан — 21—23, 29, 30, 36, 38—39, 40—41, 45, 51—52, 66—67, 115—116, 474—475.

— на селі — 256—258

— програми викладання курсу в навчальних закладах — 560—562, 578—580, 623—624, 637—640, 675. Див. також Вступ у політосвітню роботу, курс викладання в педвузах

Політосвітпрацівники, виховання і підготовка кадрів — 29, 254, 614—615

Політосвіттехнікум, програми викладання — 623—624, 637—640, 675

Посильність і доступність навчання — 522—523, 584, 585

Праві і лівацькі викривлення в радянській педагогіці — 394, 398, 400, 401—402, 465, 481, 601, 648

Преса пролетарська, радянська — 51, 186—187, 199—200, 201, 566—567, 595—596

Прикріплення шкіл до підприємств, радгоспів і колгоспів — 318—320, 334—335, 360

Праця дітей і підлітків — 236, 284, 318—320
Праця в школі. Див. Політехнічна освіта
Природознавство в школі — 553—555
— програми — 311
— підручники — 170, 517—519
Див. також Зоологія в школі дорослих; З'їзд з природничо-історичної освіти; З'їзд викладачів природознавства. Еволюційна теорія, вивчення в школі
Природознавство і сільське господарство — 470—471, 474, 480
Програми ДВР. Див. Державна вчена Рада
Програми навчальних предметів
— початкової школи (I ступеня) 117—118, 136—137, 309—310, 311, 314—315, 362, 368—370, 371—374, 547—548
— семирічної і середньої шкіл — 117—118, 190—191, 221—222, 223—224, 273—274, 282—283, 295—300, 301, 302, 304—305, 306—307, 316, 353, 375—376, 398, 432—435, 444—445, 449, 452—459, 547—548
— шкіл дорослих. Див. Школа дорослих — програма
Пролеткульт — 543, 579, 638
Професійна освіта — 42—45, 59—60, 321—322
Психотехніка — 179—180

Р

Ради народної освіти (РНО) — 25, 28, 38, 46—47, 265
Ради сприяння школі — 220
Радіогазета, селянська — 199—200, 201
Радпартшколи — 256—257,
— програми — 560—562, 575—577, 578—580
Рідна мова і література, навчання дорослих — 604—606
Робітничі університети — 277—279

Робсількори. Див. кореспонденти
Розумове виховання дітей — 15, 20—21, 22, 293—294, 405—408, 491
Російська мова і література в початковій школі — 409—412
— програми — 368—370
— підручники — 498, 499, 500, 501, 508—509, 592—594
Російська мова в неросійській школі дорослих — 688
Російська мова в семирічній і середній школі
— програми — 273—274, 304—305
Російська мова в школі дорослих і на курсах — 605—607, 680
— програми — 202, 575—577, 622, 654—655, 659—661
— підручники — 581—583, 584, 585, 587, 610—611

С

Самоосвіта — 21—23, 192—193, 194—195, 197—198, 202, 203, 226—227, 246—247, 557, 571—572, 582—583, 694
Самоврядування учнів. Див. шкільне самоврядування.
Самостійна робота учнів загальноосвітньої школи. Див. Активність і самостійність учнів
Самостійна робота учнів шкіл дорослих — 560, 576—577, 605—607, 659—660
Секція з народної освіти при Радах — 250
Середовище, його значення в формуванні людини — 60—71, 294, 350, 354, 394, 483—485, 492, 648—649
Сільськогосподарська праця в школах за кордоном — 132—135
Сільськогосподарська праця в школі II ступеня — 469—471
Сімейне виховання — 492
Сім'я і школа — 132—135, 150

Система народної освіти—254—255
Систематичність навчання — 293, 413, 469, 502, 520, 530, 554—555, 568, 582, 603, 692—693
Соцзмагання в школі — 297, 299, 494
Соціалістичне місто — 355
Соціальне виховання — 164
Спостереження, розвиток спостережливості у дітей — 228, 311, 362, 392, 518, 554, 644, 689. Див. також інтерес, значення в опануванні знань
Співи в школі. Див. Музика і співи в школі.
Сприймання у дітей — 292—405. Статистика і статистичний метод у шкільних програмах. Див. Математика і статистика
Статут єдиної трудової школи — 162—167
Статут неповної середньої і середньої школи дорослих — 662
Суспільно корисна праця дорослих — 202—204
Суспільно корисна праця учнів — 17—18, 196, 211—212, 260—261, 305, 354, 385, 418, 483, 486—487, 506, 558—669
Суспільне виховання — 462, 463, 464.
Суспільствознавство у школі — 150—151, 413—414, 464
програми — 295—300, 308, 312—313, 373—374
підручники — 520, 524

Т

Театр народний — 30—31
Теорія і практика, зв'язок — 301, 361, 371—372, 408, 417, 418, 454—455, 517, 566, 595—596, 603
Теорія «відмирання школи»,— Див. Праві і лівачські викривлення в радянській педагогіці

Технікуми. Див. Бібліотечний технікум; Педагогічний технікум; (педучилище); Політосвітній технікум.
Техпропаганда — 220, 364, 390—391, 392—393
Товариство педагогів-марксистів — 396—403
Трудова політехнічна школа. Див. Школа трудова політехнічна.
Трудове виховання — 17—18, 146—147

У

Увага—407—408, 604
Урок—88—89, 635, 680
Учитель радянської школи—47, 91—92, 118—119, 121 — 122, 124, 125—126, 160—161, 294, 398, 417, 439—440, 450—452, 458, 461, 464—465, 476, 479—480, 481, 484
— підготовка його — 66, 126
— учитель і населення—46—47, 150, 166—167. Див. Громадські організації, участь в справі народної освіти

Ф

Фабрично-заводська семирічка (ФЗС)—331, 345—346
— програми—295 — 300, 301, 302, 303, 304—305, 306—307, 312—313, 316, 398
Фізика в школі—301, 336
Фізичне виховання дітей — 19—20, 291—292
Фольклор, вивчення в школі— 511, 512, 536—537, 592

Х

Хата-читальня—186—187, 202—204, 557

Ц

Центральний інститут праці (ЦІП), метод ЦІПа — 221—224, 350, 351, 467

Ч

IV Всеросійський з'їзд губернських відділів народної освіти (1928) — 254

Читання вголос в навчанні дорослих—602 — 603, 604, 608, 660

Читання про себе — 273, 605

Ш

Школа в капіталістичних країнах—53, 68—72, 73—82, 88—94, 99—104, 110—111, 132—135, 352, 377—380

Школа дорослих — 475, 599—600, 634—635, 644—645, 662— — програми — 599, 601—609, 622, 650—651, 652—653, 654—655, 656—657, 659—661, 671—672, 673—674

— підручники — 569 — 570, 581—583, 584, 585, 586—587, 588—589, 590, 610—611, 620—621, 646—647

Школи селянської молоді (школа колгоспної молоді)—470—472, 474

Школа літня. Див. Літня школа

Школа національна—681 — 683, 688, 698—699

Школа — підприємство — 401, 403

Школа з спецнахилом (II ступеня) 223—224, 470—471

Школа станова. Див. Класова і станова школа

Школа трудова політехнічна — 14—15, 17, 18, 46—48, 56—61, 62—63, 117—118, 121 — 122, 123—124, 156—157, 160—161, 162—167, 179—180, 280—281, 353—354, 388—389, 397—404, 444—445, 448—469, 470—471, 474—475, 476—481, 546

Школа ФЗС. Див. Фабрично-заводська семирічка (ФЗС)

Школа фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) — 86 — 87, 105, 128, 321—322, 350—352, 353, 441—443, 466—470, 474—475

Шкільна дисципліна. Див. Дисципліна в школі. Виключення учнів зі школи. Покарання.

Шкільне самоврядування — 16 18, 27—28, 56 — 60, 65 — 66, 112—114, 127—128, 139—140, 147, 148—149, 244—245, 255, 259, 384—387, 461—462, 691—693

Шкільна бібліотека. Див. Бібліотеки шкільні

Шкільні майстерні — 299, 331, 336

Шкільний комітет—47, 386

Шкільна Рада—163

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абіндер А. І. — 398, 652
Лванесов Р. І.—586
Агнівцев М. — 216—219
Адліванкін С.— 216—219
Айзман Д. Я.—263
Ангерт Д. П.—66, 207
Андерсен Х.-К.— 642
Андреев Л. М.— 547, 593
Андреев М. М.—512
Анісімов—142
Аржанов С. П.—56
Аронсон Ю.—269
Архангельський С. І.— 213, 400
Афанасьєв О. М.—264
Афанасьєв П. О.—500, 501, 508
Аш Ш.—263

Б

Бадаєв О. Є.— 629
Баден-Пауль Р.— 96
Байбі Л.—110
Бак П.—642
Балахонов А. Г.—126, 213
Баранський Н. Н.—671
Барбюс А.—264, 274, 641
Бархін К. Б.—501, 654
Басов М. Я.—233
Бахтін М. М.—56
Бедлей—70
Бедний Д. (Підворов Є. А.)
35, 593, 594

Беккер К. Г.—285—288
Беклін А.—376
Белінський В. Г.—242, 642
Белоусов В. В.—233
Белый А. (Бугайов) — 263
Бем О. Л.—478
Беранже П.-Ж.— 379, 642
Береза Г.— 557
Бернашевський А.— 170, 171
Бертран Ф.— 109
Бертье М.— 80
Бефани В. П.—611
Бехтерев В. М.—233, 236
Бібанова Є. Г.— 234
Бічер-Стоу Г.—264, 267
Бланкштейн А. І.—614, 615
Блок О. О.—263
Блонський П. П.—81, 137, 151,
291, 454, 458, 460, 461, 475,
476, 477
Бове П.— 80
Богданов І. М.—588, 634—636,
669—670
Богоцький—267
Богоявленський Д.—584
Богоявленський Л. П.—681
Брагін—470
Браїловська С. М.—592—594
Брет-Гарт (Гарт Ф.-Б.) — 264,
267, 642
Брюнеллі Є. Л.— 64
Брюсов В. Я.— 263, 610
Бубнов А. С.—403, 568, 591,
616—619

Бунін І. О.—274
Бурмістров—430
Буштуева Є. Ф.—529
Бернсон Б.—264

В

Вагнер М. П.—263
Васильев Л. Л.—233, 236
Васильченко (Панасенко) І. В.—
274
Вахтеров В. П.—181—182, 183
Вейкшан В. А.—477
Венгров Н. А.—188—189
Верещагин В. В.—375
Верн Ж.—429
Верхарн Е.—379
Ветошкін—470
Вігдоров А. Г.—121
Вільямс В. Р.—470
Вінекен Г.—70
Виноградов А.—126
Виноградов І. А.—512
Владиславлев—9
Вознесенська Х.—112
Волобуев М.—401
Вольтер Ф.-М.-А.—642
Воскресенський В.—590
Всесвятський Б. В.—83, 473, 477
Вишинський А. Я.—364, 366
Вяземський П. А.—130

Г

Габідуллін Х.—652
Гайдебуров П. П.—29
Гайсинович С. Є.—353—354
Ганшина К. О.—144
Гаршин В. М.—263
Гастев А. К.—221, 350, 354, 391,
549
Гвайт В.—216—219
Гейне Г.—379, 642
Гельфанд Л.—121
Герд В. О.—64
Герд С. В.—517—519
Гернле Е. 73, 97
Герцен О. І.—241, 379
Гете І.-В.—378, 379
Гехеб Р.—70
Гінтовт А.—112—113

Гладстон Я.-Ю.—525
Гоголь М. В.—415
Голоулін С. П.—623
Голубков В. В.—511, 512
Гончаров І. О.—263, 593
Гордон Г. О.—454, 469
Горький О. М.—257, 266, 267,
274, 428, 512, 593, 594, 622,
642
Горячкін Є. Н.—468
Гра Ф.—274, 642
Гревс І. М.—60—61, 449
Грінберг Г. Ф.—658
Груздьов П. Н.—628—631
Гуковський О. І.—510
Гуревич—572
Гуро Є.—363
Гуров П. І.—573—574
Гуцков К.—263
Гюго В.—264, 378, 379, 525
Гюйо М.—70

Д

Дарвін Ч.-Р.—130, 432, 518
Девятков В.—150
Дегтярьов—24—25
Дедісман С.-Х.—132—135
Декролі О.—70
Делянов І. Д.—369
Демолен Е.—70
Дерман Г. К.—289
Дживаньйоли Р.—263
Дзюбинський С. Н.—150
Діккенс Ч.—274
Добролюбов М. О.—9, 611, 642,
661, 676
Доброхов С.—403
Доле А.—263, 378, 379
Достоевський Ф. М.—263, 599
Драбкіна І.—478
Дурново А. С.—234
Духовський В.—470
Дьюї Д.—70, 568
Дьюї Е.—90, 116—120, 568
Дячков—470
Дюрінг Е.—370
Дюшен В. М.—478

Е

Евергетов І.—112
Елькіна Д. Ю.—399, 663

Еменов В. Л.— 515—516
Емі Сяо — 593
Енгельгардт А. Н.—191
Енгельс Ф. — 51, 275, 312,
316, 323, 359, 373, 398, 450,
510, 563, 623, 626
Ензор Б.— 78
Ентіна Г. А.— 585
Епштейн М. С.—329
Еркман—Шатріан
(Еркман Е. і Шатріан А.) — 263
Ерт — 70

Є

Ємельянов В. А.— 701
Єсіпов Б. П.—228
Єфімова В. С.— 201

Ж

Жарков А. І.—541—545
Жарков Ф. О.— 170
Жмильов М. П.— 381, 382
Жуковский В. А.—130
Жульов П. М.—498

З

Завадовський Б. М.— 621
Залужний О. С.—233, 234
Замисловська Є. К.— 169—171
Звягінцев Є. О.— 32, 170, 171
Здоров А. Є.— 663
Зейдель Р.— 70
Зеленко В. А.— 115—116
Зенченко С. В.— 470, 515, 516
Златовратський М. М.—263
Знаменський М.— 83
Золотарьов С. А.— 62, 63
Золотухін В. В.— 558
Золя Е.— 379

І

Іванов В. К.— 112, 113, 148,
464
Іванов С.—477
Іванов-Смоленський А. Г.—233
Ігнат'єв Б. В.—170, 471, 474
Ігнат'єв В. Є.— 477
Іловайський Д. І.— 169, 473

Ільєнков—610—611
Ільїн Н. Н.— 16—18
Іорданський М. М.— 470
Ісбах А.— 593

К

Кабаков І. Д.— 532
Казін В. В.—593
Калашніков О. Г.— 173, 179—
180, 341, 401
Калінін М. І.— 186
Калмикова О. М.—56
Каменев С. А.— 541—545, 568
Кантор Ш. Л.—588, 634—636
Капіца П. І.— 667
Каптеров П. Ф.—56—61, 448
Капусткін А. Н.—681—683
Карамзін М. М.—130
Карельських А. А.—470
Карлейль Т.—525
Катеринюк Н. М.—399
Каутський К.— 19—20, 431
Кей Е.— 264
Келлер Б. О.—193, 230—232
Кірсанов С. І.— 216, 218
Клодт Є.— 148, 465
Кніпович Л. М.— 629
Козелев Б. Г.—42—45
Кольцов О. В.— 453, 593
Комаровський—401
Корнель П.— 30, 378, 379
Корнілов К. М.— 27—28, 233
Короленко В. Г.— 55, 274, 379,
642
Корольков А. Є.— 588, 634—636
Корчак Я.— 106—108
Коршунова С.— 126, 127
Косарев О. В.—318
Кошурніков А. А.— 277
Кравченко Г. Г.— 663—664
Краєвський П. Д.— 557
Красіков Ф.— 468
Красуський В. С.—234
Кржижановський Г. М.— 542,
617
Кропоткін П. О.—14, 379
Крупеніна М. В.—401, 478
Крупін В. Л.— 646—647
Крилов І. А.—604
Крючков С. Є.— 654
Кузінє Г.—80

Кузіне Р.— 80
Кулінич А.— 401
Курочкін В. С.—611

Луначарський О. В.— 109, 444,
478
Лисенко Т. Д.— 690
Лядов М. Н.— 628—631, 632

Л

Лай В.-А.— 146, 591
Лангерман І.— 18
Ларусс П.— 410, 694
Лафарг П.— 525
Лафонтен Ж.— 378
Левальтер—74
Левітан Б. А.— 402, 520—524
Левітов О. І.— 263
Левітов Н. Д.— 689—690
Лемберг Р. Г.— 65, 86—87, 112,
361, 400, 465
Ленін В. І.— 188 — 189, 192,
225, 226, 256, 257, 274, 275,
289, 324, 327, 330, 350,
351, 353, 359, 360, 371, 372,
373, 380, 389, 390, 398, 400,
401, 402, 405, 408, 411, 413,
418, 420, 421, 426, 431, 436,
443, 444, 446, 448, 449—450,
459, 474, 486, 487, 496, 505,
521, 533, 541—545, 560—561,
580, 582, 590, 595, 603, 607,
614, 617, 623, 626, 628—631,
637, 638, 639, 640, 656, 658,
660, 661, 663, 664, 668, 677,
685, 694, 701
Леонова Є.—470
Лепілов К. М.—56
Лермонтов М. Ю.—274, 379,
527, 641
Лесков М. С.— 263, 264
Лессінг Г. Е.—378
Лещенко Д. І.— 677
Лібединський Ю.— 584
Лівшина О. С.— 234
Лівшиц Є. С.— 105, 146, 148—
149, 150—151, 468, 478
Лінкевич Є. П.— 667
Лінтварьов В. С.— 223
Літц Г.— 70
Ліхтард—70
Ловягін А. М.— 684—685
Лозовський А.— 563
Лопатін Р.— 121
Лукаш—473

М

Мазіні — 96
Майський В. (Ляховецький
І. М.) — 33
Малинко В. В.— 269
Малюгін І.— 216
Мансуров Г.— 225
Мангейфель—470
Мануйлов О. А.— 115
Марков В. Н.— 444, 445
Маркс К.— 19, 44, 51, 221, 275,
277, 282, 312, 316, 323, 324,
354, 359, 368, 373, 389, 398,
450, 525, 546, 572, 623, 626,
668
Маяковський В. В.—592
Мединський Є. М.— 22, 29, 56,
431
Мейман Е.— 591
Мельников П. І. (Печер-
ський А.) — 657
Мендель Г.-І.— 620
Мерзон І.—477
Месяцев—470
Мещерякова А. І.— 232
Мещеряков В. Н.— 267
Мі А.—95
Міжуєв П. Г.— 53, 568
Мікельсон Р. М.— 399
Миронов—568
Мирський Л. С.—511
Михайлов М. Л.—379
Михайлов-Шеллер А. К.— 263,
267
Микола І—527
Міцкевич А.— 263
Мічурін І. В.—517, 518, 690
Моложавий С. С.—233, 234,
268
Мольєр Ж.-Б.— 30, 642
Монтессори М.— 67, 184
Мопассан Г.— 264, 267
Моровяков В. К.— 446
Моторін—237, 238
Мусін-Пушкін А. А.—568
Мюнх П.-Г.— 111

Н

Набоков М. Є.—468
 Нагорський Н. В.—205
 Надсон С. Я.—263
 Науменко В. М.—347, 349
 Невський В. О.—23, 65
 Незнамов П.—216
 Некрасов М. О.—239—243, 379,
 593, 611, 642
 Нечаев А. П.—591
 Нікітін І. С.—553, 593
 Новоруський М. В.—470

О

Овсяннікова М. Д.—520, 524
 Огарьов М. П.—241
 Одоєвський О. І.—379
 Ожешко Е.—263
 Окуньков А.—466
 Омuleвський (Федоров) І. В.—
 263, 267
 Орсаг (Гвездослав) П.—263
 Осмоловський Н.—188—189
 Острейх П.—142
 Оуен Р.—342, 343

П

Павлов І. П.—234
 Павлович С. А.—553—555
 Павловська Р. С.—590
 Палей І. Р.—575, 585, 586,
 680
 Панкевич П. Я.—341—344
 Панков К. І.—700
 Парамонов М. К.—160 — 161,
 462
 Паркер С.—97, 104
 Паркхерст Є.—88—93, 118, 464
 Паустовський К. Г.—619
 Перельман Я. І.—269
 Перепечко І. М.—51—52
 Переселенков С. О.—56
 Песталлоці І.-Г.—28, 77
 Печерський А. (див. Мельни-
 ков—657)
 Пінкевич А. П.—56, 333—338,
 401, 473, 568
 Писарев Д. І.—472
 Писемський О. Ф.—642, 660

Пістрак М. М.—244, 273, 353,
 455
 Пітерс Е.—80
 Планта М.—27—28
 Плеханов Г. В.—341—344, 431,
 667
 Плещеев О. М.—263
 Подпалій А. Ф.—9
 Покровський О. О.—10
 Покровський М. М.—46—48,
 444, 475, 478
 Полонец В.—264, 267
 Половинкін О. О.—502—504
 Польська комсомолка
 Див. Хоружа В. З.—436
 Поляк Г. Б.—494
 Полянський І. І.—56
 Попова Н. І.—146—147
 Попова Н. С.—514, 515
 Потьомкін І. Є.—569—570
 Потьомкін М. П.—644—645 —
 646—647
 Пугачов О. І.—533
 Путілова А. А.—678
 Пушкін О. С.—130, 379, 529,
 593, 656
 Пипін О. М.—242

Р

Рабінович (Потапова) Л. М.—
 665, 667
 Рагозінський — 663
 Радченко А. І.—474
 Разін С. Т.—533
 Райков Б. Є.—207, 473, 490
 Расін Ж.—30, 378, 379
 Рафаїл (Фарбман) Р. Б.—142
 Редді С.—70
 Реймонт В.-С.—264
 Ренан Е.—41, 61
 Ренув'є Ш.—70
 Рід Т.-М. (Майн Рід) — 429,
 642
 Ріон Д.—110
 Роджественський Б. В.—527,
 528
 Розанов І. Г.—231, 284, 383,
 478
 Роллан Р.—30, 31
 Ростовська Є.—127
 Ротен Е.—109
 Рубакін Н. А.—21—23, 684

Рубінштейн М. М.— 444
Рудаков А. П.— 231
Руднева Є. Т.— 463, 478
Рибніков М. О.— 233
Рибнікова М. А.— 592—594
Рилєєв К. Ф.— 263, 379
Ряппо Я. П.— 469

С

Салтикова М.— 67
Салтиков-Щедрін М. Є.— 140,
274, 379, 611, 642, 547, 584
Сахаров Д. І.— 269
Свердлов Я. М.— 530
Светлаєв М. В.— 654, 667
Селєзньова Є.— 597—598
Сементковський В.— 207—208
Семковський С. Ю.— 128
Сент-Ілер К. К.— 169
Сергєєва Г.— 112
Сергієвська О. А.— 663
Сірошевський В. Л.— 263
Сільвіч — 138
Симопов І. С.— 56
Сінклер Е.— 267
Синякова М.— 216—219
Скаткін Л. М.— 556
Скаткін М. М.— 471, 490
Скиталець С. Г.— 263
Смирнов І.— 137
Смирнов Н. Г.— 216
Соколов М. М.— 56
Соколов П. І.— 632
Соколова В.— 129
Сологуб Ф.— (Тетерні-
ков Ф. К.) — 263
Станюкович К. М. (Костін М.)—
263
Стеблев О. П.— 184
Степанов (Скворцов-Степа-
нов) І. І.— 473, 630
Степняк-Кравчинський С. М.—
263, 379
Стовічек О. Н.— 234
Сум Н. Е.— 56
Суше А.— 71

Т

Тарасов — 593
Таубман В.— 67
Терехов П. Г.— 644—645, 646,
647

Теряєв М. П.— 499
Тетюрьов В. О.— 517—519
Тімірязєв К. А.— 83, 152
Тимофєєв Л. І.— 584
Тихєєва Є. І.— 112
Тоблер—70
Толстой О. М.— 274
Толстой Л. М.— 34, 41, 118, 119,
181, 185, 191, 267, 274, 379,
348, 382, 409, 495, 499, 584,
641, 642
Тома А.— 572
Торндайк Е.— 591
Третьяков С.— 216—219
Троповський Л. Н.— 684
Тулайков М. М.— 471
Туміт Г. Г.— 56
Тургенєв І. С.— 241
Турланова—470

У

Уїтмен У.— 274
Ульянови (сім'я) — 658
Успенський Г. І.— 191, 379, 642
Уткін—470
Ушаков Д. Н.— 144
Ушинський К. Д.— 169

Ф

Фаусек Ю. І.— 57
Фейербах Л.— 128
Фелленберг Е.— 28
Феррі Ж.-К.— 71
Ферр'єр А.— 70, 71, 78
Ферстер Ф.-В.— 16
Фет — 263
Фефер—572
Фігнер В. М.— 274
Флеров В. А.— 183
Флеров О. В.— 499
Флобер Г.— 266—267
Флорінський С. М.— 527—528
Фонвізін Д. І.— 642
Фортунатова Є. Я.— 513
Франклін Б.— 101
Франс А.— 274
Францов К.-Е.— 263
Фрап'є—108
Фребель Ф.— 77, 102
Фрейд З.— 234

Фрідман С. М.—591
Фурманов Д. А.—584
Фур'є Ш.—342, 343

Х

Хавкіна Л. Б.—12, 665, 684
Харитоновна Р. Б.—345—346
Херсонська Є. П.—462
Холмс Е.—80
Хоружа В. З.—436
(«Польська комсомолка»)

Ц

Цеткін К.—75
Цузмер М. Я.—620—621

Ч

Чаадаєв П. Я.—379
Чаплін О. П.—366
Челюсткін І.—64, 65, 66
Чемберлен Н.—200
Чернишевський М. Г.—9, 242,
263, 341, 379, 656, 667, 676
Чехов А. П.—547, 584, 593, 642
Чистов Б. Н.—256—258
Чичагова О.—216
Чичагова Г.—216
Чувашев І. В.—426
Чудінов Д.—143—144
Чуковський К. Г.—209—210,
239—243, 409, 430, 526
Чучин Ф.—142

Ш

Шабо Ш.—70, 71
Шаллай Ф.—111

Шапіро А. Б.—526—527
Шапошніков І. М.—500, 501,
508

Шаррельман Г.—118
Шахвердов Г. Г.—142
Шацький С. Т.—137, 138, 314—
315, 454, 470, 471
Швейцер Ж.-Б.—263
Швейцер В. Л.—441
Шейнберг А. Є.—470
Шекспір В.—30
Шибанов О. О.—517—519
Шіллер І.-Ф.—301, 378
Шмельов І. С.—263
Шмідт О. Ю.—353
Шнейдер—333—334
Шоригіна—470
Шоу Б.—264
Шохін А. П.—281, 250, 468
Шохор-Троцький С. І.—403,
479
Шпільгаген Ф.—263
Штефко В. Г.—233
Шульгін В. М.—197, 401, 420,
445, 458, 462
Шульпін І. М.—663

Ю

Юркін Т. А.—284

Я

Яковлева В. Н.—254—255
Ярославський О. (Губельман
М. І.)—194
Ярошевський А. Г.—56
Яхонтов А. А.—470—473

З М І С Т

	Стор.
Від редакції	5
1918—1920	
** З приводу видання книг для підлітків (А. Ф. Підпалому) . . .	9
Рецензія. А. А. Покровский. О выборе книг для общедоступной библиотеки. Изд. 2-е, М., «Мир», 1918, 48 стор. . .	10
Рецензія. Л. Б. Хавкина. Руководство для небольших библиотек. Изд. 2-е, М., Изд. Московского городского народного университета имени А. Л. Шанявского, 1917, 242 стор. . .	12
Рецензія. П. А. Кропоткин. Поля, фабрики и мастерские (Промышленность, соединенная с земледелием, и умственный труд—с ручным). Перевод с английского А. Н. Коншина. Под редакцией автора. Изд. 4-е. М., Изд. И. Д. Сытина, 1918, 269 стор.	14
Рецензія. Н. Н. Ильин. Самоуправление учащихся в трудовой школе, М., Изд. журнала «Народный учитель», 1918, 96 стор.	16
К. Каутський про поєднання навчання з продуктивною працею	19
Рецензія. Н. А. Рубакин. Письма к читателям о самообразовании (Как начинающие читатели должны приступать к нему и как вести его). Спб., Изд. Н. П. Карбасникова, 1913, 369 стор.	21
Народні університети	24
Рецензія. К. Корнилов. Конституция республики учащихся. М., «Практические знания», 1918, 16 стор.	27
Рецензія. Е. Н. Медынский. Методы внешкольной просветительной работы. Изд. 2-е, М., «Наука», 1918, 171 стор. . .	29
Рецензія. Ромен Роллан. Народный театр. Перевод с французского И. Гольденберга. Спб., «Знание», 1910, 149 стор. . .	30
Рецензія. Е. А. Звягинцев. Полвека земской деятельности по народному образованию. Изд. 2-е, М., «Задруга», 1917, 85 стор.	32

- Рецензія. В. Майский (И. М. Ляховецкий). Культурно-просветительная работа среди пролетариата. Изд. 2-е, Пг., «Книга», 1918, 42 стор. 33
- Рецензія. Советский букварь для взрослых. М., Изд-во Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Совета рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов, 1918, 32 стор. 34
- Рецензія. «Просвещение». Орган Саратовского губернского отдела народного образования. 1918, № 2 (декабрь), 130 стор. 36
- Рецензія. «Пролетариат и просвещение». Двухнедельный орган общественно-политической и педагогической научной мысли Самарского губернского отдела народного образования. 1918, № 1 (декабрь), 22 стор. 38
- Рецензія. «Известия отдела внешкольного образования МГСР и КД». М., 1918, № 2, 25 стор. 40
- ** 3 приводу тез доповіді Б. Г. Козелева «Професійно-технічна освіта» (Виступ на засіданні культурно-освітньої секції III Всеросійського з'їзду профспілок) 42
- ** 3 приводу проєкту тез «Про чергові завдання відділу єдиної трудової школи» (М. М. Покровському) 46

1921—1930

- ** 3 приводу тез доповіді І. М. Перепечка «Роль і завдання культурботи профспілок» 51
- ** Відзив на книгу П. Г. Міжуєва «Вопросы средней школы в Европе и ответы на них Америки» 53
- Рецензія. «Долой неграмотность». Материал для занятий после букваря. Год издания 3-й, М., Изд. Всероссийской чрезвычайной комиссии по ликвидации безграмотности, 1922, № 22—24 (январь), 25—26 (февраль) 54
- Рецензія. «Педагогическая мысль». Общепедагогический журнал. Под общей редакцией И. С. Симонова, Пг., 1921, № 1—4, 144 стор. 56
- Рецензія. «Просвещение». Педагогічний збірник № 1. Изд. Петроградского губернского отдела народного образования, Пг., ГИЗ, 1921, 288 стор. 62
- Рецензія. „Revue Pédagogique“. Janvier — décembre. 1921. Tomes 78 et 79. Paris («Педагогічний огляд». Січень — грудень. 1921. Томи 78 і 79. Париж) 68
- Рецензія. „Das proletarische Kind“. Internationale Monatsschrift für Fragen der Kommunistischen Erziehung, für Leiter und Helfer der Kommunistischen und der Kindergruppen proletarischer Massenorganisationen, für Eltern und Lehrer. Berlin, die Jugendinternationale, 1922
- «Пролетарська дитина». Інтернаціональний місячник, присвячений питанням комуністичного виховання. Призначається для керівників дитячих груп, батьків і учителів. Вид. Інтернаціоналу молоді. Редактор Едвін Гернле.

- Виходить другий рік у Берліні. Кожний номер в два аркуші) 73
- Рецензія. „Pädagogisches Zentralblatt“, herausgegeben vom Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht. Berlin, 1922, № 1—4.
- («Центральний педагогічний бюлетень». Рік видання 3-й, Вид. Центрального інституту виховання і викладання, Берлін, 1922, № 1—4) 76
- Рецензія. „Das werdende Zeitalter“. Organ des Internationalen Arbeitskreises für Erneuerung der Erziehung. Berlin, 1922, № 1—2.
- («Майбутні часи». Орган «Інтернаціональної ліги оновлення виховання». Виходить раз на три місяці як додаток до журналу «Нове виховання» («Neue Erziehung»), 1922, № 1—2) 78
- Рецензія. Ближе к природе. Биологическая станция юных натуралистов им. К. А. Тимирязева (1918—1919). Вып. 1—2, М., Изд. Московского губернского отдела народного образования, 1921, 72+93 стор. 83
- Рецензія «Трудова школа». Педагогический листок № 1. Пг., Изд. Сектора социального воспитания Петроградского губоно, 1922, 29 стор. 85
- Рецензія. Helen Parkhurst. Education on the Dalton plan. London, 1922, 214 p. (Елен Паркхерст. Виховання за допомогою дальтонівського плану. Лондон, 1922, 214 стор.) 88
- Рецензія. „The Childrens Newspaper“. The story of the world to-day for the men and women of to-morrow. Edited by Arthur Mee every Friday («Дитяча газета» — про сучасний світ для чоловіків і жінок завтрашнього дня. Видається Артуром Мі. Виходить щоп'ятниці. Лондон). 95
- Рецензія. „Der junge Genosse. Zeitschrift für Arbeiterkinder. Berlin, 1922. («Юний товариш». Газета для дітей робітників. Виходить 1 і 15 числа кожного місяця. Рік видання 2-й, Берлін, 1922¹). 97
- Рецензія. S. Ch. Parker. General methods of teaching in elementary schools. Boston, 1922, 336 p. Methods of teaching in high schools. Boston, 1915, 529 p. Exercises for „Methods of teaching in high schools“. Boston, 1918, 261 p. (С. Ч. Паркер. Загальні методи навчання в елементарних школах. Бостон, 1922, 336 стор. Методи навчання в школах II ступеня. Бостон, 1915, 529 стор. Вправи до «Методів навчання в школах II ступеня». Бостон, 1918, 261 стор. 99
- ** Зауваження на рукопис статті «Школа фабрично-заводського учнівства і трудова школа II ступеня» (Є. С. Лівшиць — авторіві статті) 105
- ** Передмова до книги Януша Корчака «Як любити дітей (Інтернат)» 106
- Рецензія. „L'Ecole Emancipée“. Revue pédagogique hebdomadaire de la Fédération des Syndicats de l'enseignement.

	1922, № 1—4 («Звільнена школа». Щотижневий орган Федерації працівників освіти, 1922, № 1—14).	109
	Рецензія. «Трудовая школа». Педагогічний збірник № 3. Пг., изд. Сектора соціального виховання Петроградського губоно, 1922, 57 стор.	112
	Рецензія. В. А. Зеленко. Практика внешкольного образования в России. Изд. 2-е, М., ГИЗ, 1922, 241 стор.	115
**	Передмова до книги Евеліни Дьюї «Дальтонський лабораторний план»	117
	Рецензія. «Наша школа». Орган Витебського губоно, 1923, № 1 (квітень), 48 стор.	121
	Рецензія. «Школа и жизнь». Орган Петровського уездного отдела народного образования и уездного отделения Всероссийского Союза работников просвещения. Гор. Петровск Саратовской губернии, 1923, № 1(4), январь, 37 стор.	123
	Рецензія. Школа и жизнь. Общественно-педагогический сборник Нижегородского губоно и губпроса. Н. Новгород, 1923, 141 стор.	125
	Рецензія. «Вестник просвещения». Ежемесячный журнал Моно. 1922, № 9 (ноябрь)	129
	Рецензія. S. H. Dadisman. Methods of teaching vocational (agriculture in secondary schools. Boston, 1921, 142 p. С. Х. Дедісман. Методи навчання сільськогосподарської справи в школах II ступеня. Бостон, 1921, 142 стор.)	132
	Рецензія. «Сибирский педагогический журнал». Выходит один раз в два месяца. Изд. Сибпедобраза, Новониколаевск, 1923, № 1 (март—апрель). 160 стор.	136
	Рецензія. «Просвещение». Орган Кубано-Черноморского областного отдела народного образования, областного Союза работников просвещения и секции научных работников. Краснодар, 1923, № 1, 111 стор.	141
**	Відзив на рукопис статті К. А. Ганшиної про викладання іноземних мов	144
**	Зауваження на рукопис рецензії Є. С. Лівшиць на книгу Н. І. Попової «Школа життя»	146
	З приводу рукопису статті Є. Клодта «Досвід розвитку самоврядування в дитячій колонії спілки цукровиків» (Є. С. Лівшиць — відповідальному секретареві журналу «На путях к новой школе»)	148
**	Відзив на рукописи статей В. Девяткова і С. Дзюбинського (Є. С. Лівшиць — відповідальному секретареві журналу «На путях к новой школе»)	150
	Педкурси імені К. А. Тімірязєва на Україні. В. Л.— «3 педкурсів імені К. А. Тімірязєва». Журнальна стаття («Просвещение Донбасса». Ежемесячный орган Донецкого губернского отдела народного образования. Бахмут, 1923, № 1—2 (январь—февраль), стор. 108—112)	152
**	Передмова до збірника «В поисках новых путей»	156
**	Передмова до збірника «Современная практика социального воспитания»	158

** Передмова до книги М. К. Парамонова «Заметки по новой школе»	160
Про «Статут єдиної трудової школи»	162
Про підручники	168
Зауваження до навчального плану педвузу	172
** Про проекти навчального плану для педвузів	174
Відзив на тези О. Г. Калашникова «Педагогічна освіта і новий шкільний лад»	179
Відзив на буквар В. П. Вахтерова «Первый шаг»	181
Відзив на «Новый русский букварь» В. Флерова	183
Відзив на «Новый наглядный букварь «Детский мир» А. Стеблева	184
Відзив на «Книгу для чтения» Л. М. Толстого	185
Зауваження на проект номера 2-го «Избы-читальни»	186
Рецензія. Н. Венгров і Н. Осмоловский. Мы в школе. Книга первая. Часть II. Первая после букваря книга для работы в школах Сибири. Научно-педагогической секцией Гуса допущена для школ I ступени. Изд. 2-е, Новониколаевск, Сибкрайиздат, 1925, 170 стор.	188
З приводу проекту програми для 1-го року II ступеня	190
Яким повинен бути журнал для села «Учись сам»	192
** Ще раз про журнал «Учись сам»	194
** Зауваження до тез доповіді В. Н. Шульгіна «Суспільно необхідна праця в школі»	196
** Відзив на № I журналу «Учись сам»	197
Зауваження на «Крестьянскую радиогазету» № I	199
** Ще раз про «Крестьянскую радиогазету» (В. С. Єфімовій — секретареві радіосекції Головополітосвіти)	201
** Зауваження на програму з російської мови селянських курсів для дорослих	202
Рецензія. Сборник материалов областного методического совета. Вып. I, под редакцией Н. В. Нагорского, Свердловск, изд. Ураломо, 1926, 186 стор.	205
Рецензія. В. Сементковский. Экскурсия на Урал. Под общей редакцией Д. Ангерта і Б. Е. Райкова, М.—Л., ГИЗ, 1926, 71 стор.	207
«Чудо-дерево» і «Туфелька» К. Чуковського	209
** Відзив на рукопис збірника «Змичка на ділі»	211
Рецензія. Нижегородский край. Посobie для учителей школ I и II ступени. Под ред. С. И. Архангельского, А. Г. Балаханова и др. Часть первая. Природа, 96 стор. Часть вторая. Хозяйство. 238 стор. Часть третья. Общество. 205 стор., Н. Новгород, «Школа и жизнь», 1925	213
** Відзив на книги для дітей	216
** Передмова до програми з праці для шкіл I ступеня	220
Відзив на проект програми з праці для шкіл II ступеня	221
** Відзив на проект програми 2-го концентру школи II ступеня з кооперативним і культурно-освітнім ухилами	223
** Передмова для брошури Г. Мансурова «За культурное строительство национальностей»	225
** Відзив на рукопис збірника «Навчання самоучок»	226

** Відзив на рукопис статті Б. П. Єсіпова «Про термінологію методичних прийомів»	228
** Про використання науково-популярної літератури в роботі з дітьми (Б. А. Келлеру)	230
** Нотатки до тез доповідей на I Всесоюзному педологічному з'їзді	233
** Зауваження на тези доповіді В. М. Бехтерева і Л. Л. Васильєва на I Всесоюзному педологічному з'їзді	236
Відзив на рукопис книги Моторіна «Релігія у народів Волзько-Камського краю колись і тепер»	237
Про «Крокодил» К. Чуковського	239
** Відзив на тези М. М. Пістрака про груповодів у школі II ступеня	244
** Зауваження на проект резолюції із загальної самоосвіти (До Всесоюзної наради із загальної самоосвіти)	246
До наради редакторів педагогічних журналів РРФСР	248
** З приводу проекту резолюції Колегії Наркомосу РРФСР на доповідь про школу підвищеного типу (В. М. Яковлєвій — заст. наркома освіти РРФСР)	254
** Відзив на проект тез доповіді Б. М. Чистова «Про чергові завдання політосвітроботи на селі» (До агітпропнаради при ЦК ВКП(б)	256
** З приводу тез М. М. Пістрака про груповодів у школі II ступеня (До колегії Наркомосу РРФСР)	259
** Про журнал для піонерів	260
З приводу п'ятирічного перспективного плану держвидаву по видашню класиків	263
** Ще раз з приводу п'ятирічного перспективного плану Держвидаву по виданню класиків (У зв'язку з зауваженнями М. Горького)	266
** Зауваження на тези С. С. Моложавого «Гра і праця в дошкільному віці»	268
Відзив на рукопис посібника «Кола знань»	269
** Зауваження на програму курсу «Вступ до політосвітроботи» для педагогічних факультетів	271
** Відзив на програму з російської мови і літератури для I-го концентру школи II ступеня	273
** Передмова до збірника «Трудовая политехническая школа и производственная пропаганда»	275
** Зауваження на тези доповіді з приводу нового «Положення про робітничі університети (А. А. Кошурникову — відділ робітничих університетів Головополітосвіти)	277
Зауваження на проект тез про школу II ступеня	280
Відзив на проект програми політехнічної трудової підготовки в I—IV групах ФЗС	282
** Про рукопис статті «Юний технік» у радгоспі «Гігант» (І. Г. Розанову — авторів статті)	284
Рецензія. К. Н. Becker. Das Problem der Bildung in der Kulturkrise der Gegenwart. Leipzig, 1930, S. 34. (К. Г. Беккер. Проблема освіти у світлі сучасної культурної кризи. Лейпціг, 1930, 34 стор.)	285

** Відзив на проект програми для бібліотечного інституту (Г. К. Дерман — директорові Московського бібліотечного інституту)	289
Зауваження на педологічний вступ	291
** Загальне зауваження до проекту програм шкіл ФЗС	295
Відзив на проекти програм ФЗС з математики, фізики і праці	301
** Відзив на проекти програм ФЗС з образотворчого мистецтва і музики	302
** Відзив на проекти програм ФЗС з іноземних мов	303
** Відзив на проект програми ФЗС з навичок російської мови	304
** Відзив на проект програми ФЗС з російської мови і літератури	306
З приводу програм з суспільствознавства	308
Відзив на проект програми з арифметики для школи II ступеня	309
** Зауваження на проект програми з природознавства для шкіл I ступеня	311
** Відзив на проект програми з ФЗС із суспільствознавства	312
** Про проект програми для 2-го року навчання школи I ступеня (С. Т. Шацькому)	314
** Про політехнічну освіту в ФЗС (Зауваження на матеріали до проектів програм)	316
** Відзив на статтю про політехнізацію школи	317
** Зауваження на тези Колгоспцентру по організації праці дітей і підлітків (У ЦК ВЛКСМ тов. О. В. Косареву)	318
Деякі міркування про завдання профтехнічної освіти	321
Зауваження на тези «Політехнізм у СРСР»	323
З приводу навчальних планів і програм на курсах для висуванців	325
До проекту закону про політехнізацію школи (Виступ на засіданні комісії по виробленню проекту закону)	329
Рецензія. А. П. Пинкевич. Непрерывная производственная практика в Америке. С предисловием А. Вышинского. М.—Л., ГИЗ, 1930, 152 стор.	333
** Зауваження на проект програми з практики студентів педвузів	339
Рецензія. П. Панкевич. Мысли Плеханова о воспитании и образовании. С предисловием А. Г. Калашникова, М., «Работник просвещения», 1926, 75 стор.	341
** Відзив на рукопис брошури про фабрично-заводську семірічку (Р. Б. Харитоновій — авторові рукопису)	345
** Передмова до книги В. М. Науменка «За сплошную грамотность»	347
** З приводу проекту «Положення про прийом учнів до шкіл ФЗУ і технікумів у 1931 р.» (А. П. Шохіну — членові Колегії Наркомосу РРФСР)	350
** Зауваження на рукопис брошури С. Є. Гайсиновича «Принципи визначення змісту політехнічного навчання»	353
** Зауваження з приводу плану підготовки кадрів у місті Магнітогорську	355

	Передмова до стенограм політехнічного з'їзду	359
**	Примітка до статті Р. Г. Лемберг «Знання в проєктах початкової школи»	361
**	Відзив на проєкт програми для нульових груп	362
**	Зауваження на рукопис статті Є. Гуро «Класові бої навколо німецької школи»	363
	Зауваження до плану роботи секцій ДВР (А. Я. Вишинському — членові президії ДВР)	364
	Ще кілька зауважень до плану роботи секцій ДВР	366
	Відзив на проєкт програми з російської мови для школи I ступеня	368
**	Відзив на проєкт програм з суспільствознавства для школи I ступеня	371
**	Відзив на проєкт програми з образотворчого мистецтва	375
	Програми масових шкіл у буржуазних державах Європи	377
**	Про книгу «Сила маленьких» (Н. П. Жмильову — авторів книги)	381
**	Відзив на рукопис статті І. Г. Розанова «Дитячий політехнічний музей»	383
	Зауваження на проєкт «Положення про дитяче самоврядування в політехнічній школі»	384
	Відзив на рукопис збірника, підготовленого програмно-методичним інститутом	388
	Зауваження на матеріал про техпропаганду	390
**	Відзив на рукопис статті про дитячі технічні станції	392
	Про рецензії на педагогічні журнали	394
	«На путях к новій школі» за 1931 рік	397
**	Нотатки до питання про окремі методики	405
	Відзив на рукопис методичного листа про викладання російської мови в школі	409
**	Відзив на рукопис методичного листа про викладання суспільствознавства в школі	413
	Відзив на рукопис методичного листа про викладання літератури в школі	415
**	Відзив на рукопис методичного листа про викладання математики в школі	416
**	Відзив на проєкт програми з педагогіки для педтехнікумів	419
**	Відзив на проєкт програми з педагогіки для педвузів	420
**	Відзив на матеріал з профорієнтації	422
	Зауваження на проєкт програми з музики	424
**	Відзив на рукопис статті І. В. Чувашева «Позашкільна робота і політехнічне виховання дітей»	426
**	До питання про видання дитячої літератури (О. М. Горькому)	428
**	Відзив на рукопис статті «За чистоту марксистсько-ленінської теорії в працях з історії педагогіки»	431
**	Зауваження на проєкт програми з історії для V—VII груп	432
	Рецензія. Польская комсомолка. Письма на волю. М.—Л., «Молодая гвардия», 1931, 119 стор. Рядом з нами. М., изд-во ЦК МОПР, 1932, 80 стор.	436

**	Зауваження на проект плану видання серії книг з питань про типові помилки молодих викладачів	439
**	Зауваження на план В. Л. Швейцер про школи ФЗУ	441
**	Відзив на рукопис статті В. М. Маркова «До програмної роботи Наркомосу РРФСР за 15 років»	444
**	Відзив на рукопис статті В. К. Мороякова «15 років антирелігійного виховання в школі»	446
**	До десятиріччя журналу «На путях к новій школе»	448
**	Зауваження на рукопис статті про викладання праці в школі	482
**	Відзив на проект інструкції Наркомосу РРФСР про виключення учнів із школи	483
**	Зауваження на план дослідницької роботи Інституту диткомруху з проблеми «Педагогічна цінність окремих видів громадської роботи піонерів на виробництві і в колгоспі»	486
**	Зауваження на проект інструкції про проведення поточного обліку успішності учнів у початковій школі	488
**	Відзив на рукопис статті М. Н. Скаткіна «Традиції старої школи живі» *	490
**	Зауваження на проект програми для дитячого садка	491
**	Примітка до статті Г. Б. Поляка «Соцзмагання в школі» *	494
**	Відзив на рукопис букваря, складеного працівниками дослідної школи Наркомосу імені П. Н. Лепешинського	495
**	Відзив на рукопис підручника П. Н. Жулева «Книга для читання після букваря»	498
**	Відзив на рукопис підручника О. В. Флерова і М. П. Теряєва «Перша книга для читання після букваря»	499
**	Відзив на рукопис підручника П. О. Афанасьєва і І. Н. Шапошникова «Початкові відомості з граматики і правопису»	500
**	Відзив на рукопис підручника К. Б. Бархіна для початкової школи «Російська мова. Частина I»	501
**	Відзив на рукопис підручника А. Половинкіна «Географія для початкової школи. Частина I. Для учнів III групи»	502
**	Зауваження на проект «Положення про дитячу комуністичну організацію імені В. І. Леніна»	505
**	Відзив на рукопис П. О. Афанасьєва та І. Н. Шапошникова «Підручник російської мови для початкової школи. Граматика і правопис. Частина II»	508
**	Відзив на рукопис О. І. Гуковського «Епоха феодалізму. Підручник з історії для середньої школи»	510
**	Відзив на рукопис В. В. Голубкова і Л. С. Мирського «Хрестоматія з літератури для V групи»	511
**	Відзив на рукопис Н. Н. Андрєєва і І. В. Виноградова «Хрестоматія з літератури для 5-го року навчання»	512
**	Відзив на рукопис підручника Є. Я. Фортунатової «Книга для читання. Частина II»	513
**	Відзив на рукопис Н. С. Попової «Підручник з арифметики для 2-го року навчання початкової школи»	514
**	Відзив на рукопис підручника С. В. Зенченка і В. Л. Еменова «Збірник задач з арифметики для початкової школи. Частина II»	515

- ** Відзив на рукописи підручників з природознавства для 4-го року навчання початкової школи — С. В. Герда, В. А. Тетюрьова і А. А. Шибанова 517
- ** Відзив на рукопис Б. Левітан і М. Овсянникової «Суспільствознавство. Підручник для IV групи» 520
- ** Відзив на рукопис підручника А. Б. Шапіро «Грамматика. Частина II. Синтаксис» 525
- Відзив на рукопис С. М. Флоринського і Б. В. Рождественського «Література XIX ст. Підручник для 6-го року навчання» 527
- ** Відзив на рукопис Є. Ф. Буштуєвої «Підручник англійської мови для VII групи» 529
- ** Відзив на рукопис «Уральська краєзнавча книга для I і II груп» 530
- ** Відзив на рукопис «Крайова навчальна книга з суспільствознавства, географії і природознавства для 3-го і 4-го років навчання початкових шкіл Уралу» 531
- ** Відзив на рукописи: «Нижньоволзька крайова навчальна книга» — для 1—2-го і 3—4-го років навчання 533
- ** Відзив на рукопис «Крайова навчальна книга з суспільствознавства і природознавства для шкіл Іваново-промислової області. 1-й і 2-й роки навчання» 535
- ** Відзив на рукопис «Крайова навчальна книга з географії, природознавства, історії та суспільствознавства для 3-го і 4-го років навчання Івановської промислової області» 538
- Відзив на рукопис збірника «Ленін про культуру, освіту і школу» під редакцією П. Н. Груздева, А. І. Жаркова і С. А. Каменева 541
- ** З приводу перегляду навчального плану школи (До колегії Наркомосу РРФСР) 546
- ** Зауваження до проекту програм для початкової і середньої школи 547
- ** Відзив на доповідну записку про підготовку викладачів праці 549
- Зауваження на проект програми з теорії педагогіки для педвузів 551
- ** Відзив на рукопис С. А. Павловича «Методика природознавства початкової школи» 553
- ** Відзив на статтю Л. Н. Скаткіна про роботу шкільного інструктора 556
- ** Відзив на програми гуртків самоосвіти при хатах-читальнях 557
- Зауваження на проект «Положення про піонеррух» (В. В. Золотухіну — ЦК ВЛКСМ) 558
- Зауваження на проект програми «Масова політосвітробота на селі» для восьмимісячних радпартшкіл 560
- ** Відзив на рукопис збірника в питанні про профорієнтацію 563
- ** Зауваження на проект інструкції Наркомосу РРФСР «Про проведення перевірних іспитів у початковій і середній школі» 565

** Нотатки про місцеві газети	566
Рецензія. Хрестоматія по історії педагогіки. Под общей редакцией С. А. Каменева. Том III. Конц XIX в. и XX век. Составил А. П. Пинкевич. Для высших педагогических учебных заведений. М., Учпедгиз, 1934, 539 стр.	568
** Відзив на рукопис І. Є. Потьомкіна «Підручник з географії для шкіл дорослих. 3-й рік навчання»	569
** Відзив на план видань Соцеквидаву з самоосвіти	571
** З приводу брошури про п'ятирічний план бібліотечної справи (П. І. Гурову — Інститут бібліотекознавства)	573
** Відзив на проект програми з російської мови для радпартшкіл	575
** Відзив на схему програми для радпартшкіл «Політосвітробота на селі»	578
Вказівки, які зміни повинні бути внесені до нового видання підручників	581
Відзив на підручник для шкіл малописьменних «Книга для читання» Д. Богоявленського і Л. Тимофеева	584
Відзив на «Книгу для читання для шкіл грамоти» І. Р. Палєя і Г. А. Ентіної	585
** Відзив на рукописи підручників з граматики і правопису для шкіл малописьменних — І. Р. Палєя і Р. І. Аванесова	586
** Відзив на рукопис І. М. Богданова, Ш. Л. Кантора і А. Є. Королькова «Арифметичний задачник для шкіл грамоти»	588
Зауваження до «Букваря для шкіл грамоти» В. Воскресенського і Р. Павловської	590
** З приводу пропозиції С. М. Фрідмана про організацію лабораторії експериментальної педагогіки (А. С. Бубнову — наркому освіти РРФСР)	591
** Відзив на рукопис підручника С. М. Браїловської і М. А. Рибникової «Хрестоматія з літератури для початкової школи. Частина II»	592
Про місцеві газети	595
Про книгу Є. Селезньової «Опук замочника»	597
Зауваження на проект постанови про школи дорослих	599
Зауваження з приводу програм шкіл дорослих	601
Відзив на рукопис Ільєнкова «Хрестоматія для шкіл дорослих»	610
** Відзив на проект документа: «Навчальний режим, основи внутрішнього розпорядку і правила поведінки учнів бібліотечно-технічному»	612
** Про підготовку політосвітпрацівників у Ленінградському комуністичному політико-освітньому інституті (А. І. Бланкштейну — директорові інституту)	614
** Про програму участі РСРС на Паризькій міжнародній виставці 1937 р. (А. С. Бубнову — наркому освіти РРФСР)	616
** Відзив на рукопис підручника М. Я. Цузмера «Зоологія для шкіл дорослих»	620
Відзив на програму з російської мови і літератури для шкіл дорослих	622
** Відзив на проект програми курсу «Політосвітробота на селі» для політосвіттехнікумів (Тов. С. П. Голоуліну — інс-	

	пекторові Управління шкіл дорослих Наркомосу РРФСР)	623
**	Відзив на проект програми з педагогіки для педагогічних інститутів	625
	Зауваження до програми «Курс дитячої літератури» для бібліотечних технікумів	627
	Ленін про освіту і культуру. Статті и отрывки из произведения В. И. Ленина по вопросам народного просвещения и школы. Хрестоматия. Составил П. Н. Груздев. Под общей редакцией М. Н. Лядова, М., Учпедгиз, 1936, 279 стор.	628
**	Зауваження на проект інструктивно-методичного листа з антирелігійної пропаганди для культосвітпрацівників (П. І. Соколову — начальникові Управління Будинків культури Наркомосу РРФСР)	632
	Відзив на методичний посібник «Арифметика в школах для неписьменних» І. Богданова, Ш. Кантора і А. Корольова	634
**	Зауваження до проекту програми з культосвітроботи для політосвіттехнікумів	637
	Відзив на список книг для шкільних бібліотек	641
**	Відзив на рукопис методичного посібника М. П. Потьомкіна і П. Г. Терехова «Викладання географії в початковій школі дорослих»	644
**	Про рецензію В. Д. Круціна на підручник географії для шкіл дорослих М. П. Потьомкіна і П. Г. Терехова	646
	Відзив на проект програми з педагогіки для педінститутів	648
	Чим програми шкіл дорослих повинні відрізнятись від програми шкіл дитячих і підліткових?	650
	Зауваження на програму з математики для неповних середніх шкіл дорослих	652
	Відзив на проект програми з російської мови для неповних середніх і середніх шкіл дорослих	654
	Відзив на програму з літератури для шкіл дорослих	656
**	Про рукопис оповідання «Сім'я Ульянових» (А. П. Грінберг — авторіві рукопису)	658
**	Зауваження на проект програми з російської мови для шкіл дорослих	659
**	Відзив на проект статуту загальноосвітньої неповної середньої і середньої школи дорослих	662
**	З приводу плану 10-го и 11-го номерів журналу «Школа взрослых» (А. Г. Кравченко — відповідальному редакторові журналу)	663
**	Про проект навчального плану і програми з бібліотекознавства на 1937/38 навчальний рік для бібліотечних технікумів (Л. М. Рабинович — начальникові бібліотечного управління Наркомосу РРФСР)	665
**	З приводу проекту програм для бібліотечних технікумів (Л. М. Рабинович — начальникові бібліотечного управління Наркомосу РРФСР)	667
**	Відзив на рукопис брошури І. М. Богданова про виготовлення наочного приладдя	669

Зауваження на проект програми з географії для шкіл дорослих	671
** Відзив на проект програм з географії для шкіл малописьмених	673
Відзив на проект програми курсу «Історія релігії та сучасні релігійні пережитки» для культосвітшкіл і політосвіттехнікумів	675
** Відзив на проект плану видання серії «Шкільна бібліотека»	676
Про рукопис П. І. Капіца «Останнє підпілля Ілліча» (До Дитвидаву)	677
Відзив на проект програми з курсу конституції СРСР для педучилищ	678
Про рукопис методичного посібника «Читання і письмо в навчанні з малописьменними» (І. Р. Палею — авторові рукопису)	680
** Висновок на рукопис російського букваря для карельських шкіл Л. П. Богоявленського і А. Н. Капусткіна	681
Зауваження на III, IV і V відділи другої варіації підручника для бібліотечних технікумів	684
Відзив на проект програми з математики для бібліотечних технікумів	686
** Зауваження до проекту програми з російської мови для неросійських шкіл дорослих	688
** Зауваження на рукопис статті Н. Д. Левітова з питань дидактики	689
** З приводу проекту «Положення про учнівські організації в школі»	691
** Про видання однотомної «Радянської енциклопедії»	694
** Відзив на проект програми з педагогіки для педагогічних училищ	696
Зауваження на проект інструктивно-методичної вказівки про порядок проходження навчального матеріалу в неросійських школах у другому півріччі 1938/39 навчального року	698
** Про «Дитячу енциклопедію» (Тов. К. І. Панкову — Дитвидав)	700
** Відзив на повість про дітей	701

ПРИМІТКИ І ПОКАЖЧИКИ

Примітки	703
Предметно-тематичний покажчик	738
Покажчик імен	748

Переклад з російського видання
Н. І. Бугаєнка

Надежда Константиновна Крупская

Педагогические сочинения

Том десятый

(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа»
Комитета по печати при Совете Министров
Украинской ССР

Редактор *Г. В. Гончарук*
Художній редактор *Г. І. Грибова*
Технічний редактор *А. Г. Галкіна*
Коректор *Е. І. Колпакова*

Здано до набору 23/V 1966 р. Підписано до
друку 6/II 1967 р. Папір 84×108¹/₃₂, друк. № 3.
Умовн. арк. 40,32+0,21, видавн. арк. 33,12+0,09.
Тираж 2550.

Видавництво «Радянська школа»
Комітету по пресі при Раді Міністрів
Української РСР, Київ, вул. Юрія Коцюбин-
ського, 5.
Видавн. № 16661. Ціна 1 крб. 40 коп.

Зам. 6-289.
Книжкова фабрика ім. Фрунзе Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8.